Dubl. 1497
W 50
Srt 15
Dubl. do
II 0221

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

Dublet

EDITORES

R. GANSZYNIEC TH. ZIELIŃSKI

1
[28]

VOLUMEN XXVIII 1925.

EDITUM AUXILIO MIN. INSTR. PUBL.
LEOPOLI 1925.
PROSTAT LEOPOLI APUD BIBLIOPOLAS GUBRYNOWICZ ET FILIUM
LIPSIAE APUD BIBLIOPOLAM CAROLUM W. HIERSEMANN.

EOS

CZASOPISMO FILOLOGICZNE

ORGAN POLSKIEGO TOW. FILOLOGICZNEGO

WYDAWCY

R. GANSZYNIEC T. ZIELIŃSKI

ROCZNIK XXVIII 1925.

WYDANE Z ZASIŁKIEM MIN. WYZN. REL. I OŚW. PUBL.
WE LWOWIE 1925.
GŁÓWNY SKŁAD WE LWOWIE W KSIĘGARNI GUBRYNOWICZA I SYNA
W LIPSKU W KSIĘGARNI KAROLA W. HIERSEMANNA.

Participes Societatis Philologae Polonorum, qui stipem annuam 10 aureorum pendunt, commentarios q. i. „Eos“ gratuito accipiunt.

Stipes sodalium et pretia commentariorum colligit quaestor Societatis, prof. M. Golias, qui habitat Leopoli, ad plateam s. Sophiae n. 22.

Secretarius Societatis, prof. Dr Ladislaus Chodaczek, habitat Leopoli, ad plateam Theatinorum n. 37.

Libri manuscripti, libri typis exarati, epistulae, omnia quaecumque editoribus committenda sunt, inscribantur secundum hunc nominum et domiciliorum indicem:

Prof. Dr R. Ganszyniec, Leopoli, ad plateam Andreae Potocki n. 20.

Prof. Dr Th. Zieliński, Varsoviae, in aedibus Universitatis

Librorum ad philologiam classicam et ad litteras humaniores spectantium auctores et editores, quorum interest, ut suorum librorum censura in commentariis q. i. „Eos“ geratur, exemplaria censualia editoribus commentariorum ut mittant invitantur.

Członkowie Polskiego Towarzystwa Filologicznego, opłacający roczną wkładkę w kwocie 10 zł, otrzymują „Eos“ bezpłatnie.

Wkładki Członków i opłatę za rocznik przyjmuje skarbnik Towarzystwa, Prof. Marjan Golias, Lwów, ul. św. Zofji l. 22.

Sekretarz Towarzystwa, Prof. Dr Władysław Chodaczek, mieszka we Lwowie ul. Teatyńska l. 37.

Adresy redaktorów:

Prof. Dr Ryszard Ganszyniec, Lwów, Potockiego 20.
Prof. Dr Tadeusz Zieliński, Warszawa, Uniwersytet.

Pod temi adresami uprasza się nadsyłać rękopisy, książki i listy.

P. T. Autorów, Wydawców i Nakładców publikacyj z zakresu filologji klasycznej tudzież literatury humanistycznej, życzących sobie, aby publikacje ich były omawiane w „Eos“, uprasza się o nadsyłanie Redakcji egzemplarzy recenzyjnych.

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

EDITORES

R. GANSZYNIEC TH. ZIELIŃSKI

VOLUMEN XXVIII 1925.

EDITUM AUXILIO MIN. INSTR. PUBL.
LEOPOLI 1925.
PROSTAT LEOPOLI APUD BIBLIOPOLAS GUBRYNOWICZ ET FILIUM
LIPSIAE APUD BIBLIOPOLAM CAROLUM W. HIERSEMANN.

EOS

CZASOPISMO FILOLOGICZNE

ORGAN POLSKIEGO TOW. FILOLOGICZNEGO

WYDAWCY

R. GANSZNYIEC T. ZIELIŃSKI

ROCZNIK XXVIII 1925.

WYDANE Z ZASIŁKIEM MIN. WYZN. REL. I OŚW. PUBL.
WE LWOWIE 1925.
GŁÓWNY SKŁAD WE LWOWIE W KSIĘGARNI GUBRYNOWICZA I SYNA
W LIPSKU W KSIĘGARNI KAROLA W. HIERSEMANNA.

Spis współpracowników rocznika XXVIII.

	Str.
Auerbach Meyer (Sambor)	202
Bednarowski Adolf (Lwów)	216
Bulanda Edmund (Lwów)	245
Chodaczek Władysław (Lwów)	77, 208, 224
Czajkowski Bruno (Poznań)	87
Ganszyniec Ryszard (Lwów)	86, 124, 190, 191, 192
Hammer Seweryn (Poznań)	51, 192, 229
Jarecki Kazimierz (Lwów)	194
Klinger Witold (Poznań)	125
Krokiewicz Adam (Warszawa)	170
Krókowski Jerzy (Kraków)	244
Pilch Stanisław (Lwów)	135, 244, 255,
Popławski Mieczysław (Lublin)	25
Przeworski Stefan (Częstochowa)	1, 176, 180, 183
Rapaport Artur (Lwów)	12, 49, 134
Rosenthal Chaim (Kamionka Strum.)	13
Schächter Regina (Stanisławów)	165
Śmiałek Wincenty (Lwów)	103
Srebrny Stefan (Wilno)	79
Strilciw Mikołaj (Stanisławów)	105
Turyn Aleksander (Warszawa)	184
Zieliński Tadeusz (Warszawa)	37, 220

Cz 2810/1925

151 b 1967

Z DRUKARNI ANTONIEGO BLUJA W PRZEMYŚLU, SZEROKA 6.

Index rerum voluminis XXVIII.

I Philologia classica:

Przeworski St., Les problèmes mycéniens et les textes hittites II 1

Rosenthal Ch., Aristophanis Aves quatenus secundum populi opiniones conformatae sint 13

Popławski M. St., Remarques sur l' origine de la divination 24

Zieliński Th., De Aiacis Locrensis fabula Sophoclea . . 37

Hammer S., De Apulei arte narrandi novae observationes . . 51

Srebrny St., De Theogene a comicis irriso 79

Czajkowski Br., De triadis formis apud Herodotum obviis . 87

Strilciw N., De arte rhetorica in Apulei Metamorphosibus conspicua 105

Klinger W., Le *pain de santé* des Grecs et ses transformations modernes 125

Pilch St., De Taciti apud Polonos notitia saeculis XV—XVII . 135

Miscellanea:

Chodaczek L., Ad Apuleium (De Plat. et eius dogm. p. 84, 22 Th.) 77.

Ganszyniec R., In Sanchuniathonem 86 — Novatianeum 124

Rapaport A., Ad Platonis Apologiam 32b. 12. — Ad Xenophontis Convivium VIII 32 sq. 49. — Ad Xenophontis Convivium 1 1 134

Śmiałek V., Passer an carduelis? (In Catull. c. 2. 3.). 103

II. Censurae:

Jensen Chr., Philodemos über die Gedichte fünftes Buch (Schächter R.) 165

T. Lucretius Carus, De Rerum natura. Lat. u. deutsch von H. Diels. Band I: T. Lucreti Cari De Rerum Natura Rec. Em. Suppl. H. Diels (Krokiewicz A.) 170

Glotz G., La civilisation égéenne (Przeworski St.) . . . 176

Rodenwaldt G., Der Fries des Megarons von Mykenai (Przeworski St.) 180

Ruxerówna Miecz., Naczynia cypryjskie i mykeńskie w zbiorach Gabinetu Archeol. Klas. Uniw. Jagiell. w Krakowie (Przeworski St.) . . . 183

Maas Paul, Die neuen Responsionsfreiheitem bei Bakchylides u. Pindar [I] II. — Id., Griechische Metrik (Turyn A.) . 184

Catalogus codicum astrologorum Graecorum t. VIII pars IV edd. Boudreaux — Cumont (Ganszyniec R.) . . . 190

Cumont Franz, Le prêtre byzantin Démétrios Chloros et la traduction des Coeranides. — Id., A propos des Ecritures manichéennes. — Id., Les enfers selon l'Axiochos. — Id., Mithra et Dusarès. — Id., Disques ou miroirs magiques de Tarente (Ganszyniec R.) 191

Apulejusza Madaureńczyka Metamorfozy albo Złoty osioł z oryg. łac. przeł. E. Jędrkiewicz (Hammer S.) . . . 192
Titz Karol, Glossy z Cassel (Jarecki K.) 194
Wackernagel J., Vorlesungen über Syntax mit besonderer Berücksichtigung von Griechisch, Lateinisch und Deutsch. I und II Reihe (Auerbach M. — Chodaczek W.) 202
Dörpfeld W., Die Heimkehr des Odysseus. Homers Odyssee in ihrer ursprünglichen Gestalt wiederhergestellt von Wilhelm Dörpfeld, übersetzt von Heinrich Rüter. Zwei Bände (Bednarowski A. — Zieliński T.) 216
Nowsze zbiory tekstów starożytnych autorów klasycznych (Chodaczek W.). 223

III. Varia:

De bimillenario Vergilii natali celebrando 227
W sprawie „Bibljografji klasycznej i literatury humanistycznej w Polsce za lata 1911—1925" 228

IV. Necrologi:

Kazimierz Morawski jako filolog i humanista (S. Hammer) . . 229
Uzupełnienie bibljografji publikacyj śp. Morawskiego (J. Krókowski) 244
Piotr Bieńkowski (E. Bulanda) 245
Z głosów o śp. K. Morawskim i P. Bieńkowskim (St. Pilch) . . 255

PIIS MANIBUS

CASIMIRI MORAWSKI

ET

PETRI BIEŃKOWSKI

IN UNIVERSITATE IAGELLONICA PROFESSORUM

QUOS

NUPER EXSTINCTOS

PHILOLOGIA ET ARCHAEOLOGIA LUGENT

HOC VOLUMEN

SOCIETAS PHILOLOGA POLONORUM

SACRUM ESSE

VOLUIT

LES PROBLEMES MYCENIENS ET LES TEXTES HITTITES

par

STEFAN PRZEWORSKI.

La tradition antique fait supposer que les Hellènes se considéraient comme autochtones des territoires occupés par eux avant la migration dorienne. Les auteurs classiques ne donnent aucun renseignement positif sur la pénétration grecque du nord des Balkans. Malgré cela la toponomastique grecque indique clairement que, dans leur patrie nouvelle, les Grecs trouvèrent des tribus d'un langage tout différent [1]). Les vagues mentions sur ces prédécesseurs barbares des Hellènes, dont les restes se seraient conservés jusqu'aux temps très avancés [2]), ne sont pas confirmés, comme par exemple en Crète [3]), par les inscriptions en langue de la population primitive. Le lexique grec n'en atteste pas moins cependant que les Grecs apparurent dans leurs sièges comme conquérants, asservissant et englobant les indigènes [4]).

Les plus anciennes mentions historiques sur les Grecs, que nous procurèrent récemment les textes hittites [5]), ne remontent qu'à la moitié du XIVe s. av. J. Ch.; elles provoquent cependant certaines observations générales à la question qui nous importe. Vers 1350 av. J. Ch. les Grecs sont la classe régnante sur le continent grec et l'Achaïe, sous la domination des monarques de nationalité grecque, présente à l'extérieur une puissance tout-à-fait homogène. En outre l'élément grec possède dans ce temps là une telle force d'expansion qu'il réussit non seulement à coloniser la

---

Cette étude est écrite dans l'Institut d'Archéologie Classique à Cracovie. — Voici les abbréviations dont je me suis servi dans la suite: Arch. Anz.=Archäologischer Anzeiger; BoSt=Boghazköi-Studien; BoTU=Boghazköi-Texte in Umschrift; BSA=Annual of British School at Athens; JHS=Journal of Hellenic Studies; JSOR=Journal Society of Oriental Research; MDOG=Mitteil. d. Deutsch. Orient-Gesellsch.; MVAG=Mitteil. d. Vorderas. Gesellsch.; OLZ=Orient. Literatur-Zeitung; SPAW=Sitzungsber. d. Preuss. Akad. d. Wiss.; ZA=Zeitschrift f. Assyriologie; ZDMG=Ztschrft. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.

[1]) Outre les travaux de Kretschmer et Fick, v. Classen, Korresp. f. Anthrop., Ethn. u. Urgesch. 1909, 37 s. et 1918 II.

[2]) Dottin, Les anciens peuples de l'Europe, 1916, passim.

[3]) Les inscriptions de Praisos; BSA VIII 125 s.; X 115 s.; XVI 287 s.

[4]) Meillet, Mém. de la Soc. de Linguistique XV 161 s.; Cuny, Rev. étud. anc. 1910, 154 s ; Debrunner, Neue Jahrb. f. klass. Altert. 1918, 433 s. La tradition et aussi la dialectologie grecque ne permettent que de formuler certaines suppositions concernant les migrations des tribus grecques déjà sur le territoire de la Grèce même; v. Fick, Zschrft. f. vergl. Sprachforsch. 1913, 67 s.

[5]) Forrer, MDOG, LXIII 1924, 1 s. et OLZ 1924, 113 s.; Przeworski, Eos XXVII 1924, 75 s.

Pamphylie en Asie Mineure, mais à la tenir également en rapports avec la métropole et la défendre contre l'envahissement qui la menace. Les sources hittites considèrent la Pamphylie au XIVe s. av. J. Ch. comme un pays essentiellement grec ainsi que Lesbos qui à cette époque se trouve également au nombre de possessions grecques en Asie Mineure. Leur colonisation par les Grecs se rapporte par conséquent à une date antérieure et fut précédée par l'occupation achéenne des îles de la mer Egée, avant tout des Cyclades. Ce dernier fait se rapporte au commencement du XVe s. av. J. Ch.; cette date marque précisément les débuts de l'expansion achéenne par la mer[6]). Nous devons donc admettre que l'installation de la domination grecque en Achaïe remonte à une epoque encore plus éloignée que les faits exposés ci-dessus.

Nous trouvons la confirmation de la supposition précitée dans l'étude de l'antiquité mycénienne, dont le caractère effectivement grec est pour la première fois constaté par les textes hittites. La civilisation mycénienne occupe une place indépendante dans le développement du monde égéen, conservant son propre caractère même pendant la période des influences crétoises les plus prononcées. Ceci apparaît dans maints domaines de la vie civilisée, surtout dans l'architecture civile et funéraire, dans le costume et la parure, dans la préférence des thèmes artistiques et souvent dans l'ornamentation[7]). Cette particularité de la civilisation mycénienne trouve sa plus forte expression dans la seconde moitié du II mill. av. J. Ch., justement pendant la période, où la participation de l'élément grec dans son développement fut incontestable. Nous sommes par conséquent dans le droit d'attribuer ces particularités à l'élément grec et aussi longtemps qu'il est possible de les suivre en arrière, cherchons les Grecs dans l'Achaïe. Nous pouvons donc presque avec certitude atttribuer l'origine grecque à la dynastie, qui bâtit au XVIIe s. av. J. Ch. les tombes à fosse à Mycènes et dominait cette ville pendant la période de son premier épanouissement[8]).

Tous ces faits ne résolvent cependant pas le problème principal de la date de l'irruption des tribus grecques du Balkan dans le domaine de la civilisation égéenne.

Evidemment des pareils mouvements ethniques sur la péninsule balkanique ne peuvent pas être considérés comme des phénomènes isolés se bornant uniquement dans leur parcours au ter-

---

[6]) Il est possible d'établir cette date à l'aide des recherches archéologiques.

[7]) Nilsson, Gött. gel. Anz. 1914, 523 s.; Rodenwaldt, Der Fries d. gross. Megaron v. Mykenai, 1921 passim; Karo, Arch. Anz. 1922, 137 s

[8]) Wace, JHS 1921, 262 s.; Waldis, Neue Jahrb. f. klass. Altert. 1922, 404; Wace, BS v XXIV 1922. A noter le type tout-à-fait grec de masques d'or, trouvés dans la IVe et Ve tombes à fosse à Mycènes: Schliemann, Mykenai, 1878, 357, Virchow, SPAW 1893, 677 s.

ritoire indiqué [9]). Au contraire, il faut avant tout remarquer que ce ne sont que des fragments d'une série de mouvements plus étendus et compliqués, embrassant tout le bassin de la mer Egée. La migration dorienne en est le meilleur exemple.

Nous constatons donc que l'époque mycénienne se termine par une catastrophe générale causée par l'apparition de nouveaux éléments ethniques en Grèce, — des tribus doriennes. N'ayant encore aucune idée nette du cours exact de l'événement précité, nous restons toutefois bien d'accord avec la tradition antique et ne doutons pas de son authenticité historique, — au contraire nous multiplions constamment les preuves à son appui [10]). Il ne faut pas seulement considérer la pénétration des tribus doriennes au sud comme un fait isolé, mais simplement comme un des épisodes des grandes migrations qui eurent lieu à la fin du second millénaire av. J. Ch. dans le bassin de la mer Egée.

Pour des causes non encore exactement établies disparaît soudain d'une façon tout-à-fait mystérieuse l'état hittite. Ce fait ainsi que l'invasion phrygienne venant du Balkan, donnent l'impulsion à l'apparition de nouveaux groupes ethniques en Asie Mineure et à la formation de nouveaux états. L'envahissement de l'Egypte par les peuples de la mer, probablement des habitants des côtes et des îles de l'ouest de l'Asie Mineure, n'est qu'un faible reflet de ces changements [11]). Tous ces événements exposés semblent être dans un certain rapport causal. Ils sont l'effet des migrations, qui ont eu lieu dans la partie méridionale de la péninsule des Balkans comme suite de l'arrivée des Illyriens [12]). De là leur pression sur les peuples indo-européens habitant la Thrace, qui partiellement pénètrent de là en Asie Mineure (l'invasion phrygienne) et partiellement exercent à leur tour une pression sur les tribus doriennes qui occupent la Macédoine. Ces derniers abandonnent alors leurs sièges et pénètrent en Grèce.

Les mêmes territoires d'où sort l'invasion dorienne, furent, sans nul doute, beaucoup plus tôt le point de départ pour les

---

[9]) L'ethnographie des Balkans dans l'antiquité: Treidler, Arch. f. Anthr. 1913, 97 s.; cf. Penka, Vorhellenische Bevölkerung v. Griechenland 1911.

[10]) Heidemann, Zum ethn. Problem Griechenlands, 1914; Neubert, Die dorische Wanderung in ihren prähist. Zusammenhängen, 1921, Stanley Cosson, The Antiquaries Journ. I 1921, 139 s. Karstedt, Neue Jahrb. f. klass. Altert. 1919, 71 s. suit Beloch, Griech. Gesch., I², 1912, 176 s. dans son hypothèse de l'origine dorienne des habitants de Mycènes au XIVe et XIIIe s. av. J.-Ch.; cf. Drerup, Homer, ²1915, 44 s.

[11]) Hall, BSA, VIII 175 s.; Fick, Zschrft. f. vergl. Sprachforsch. 1915, 170 s.; Smoleński, Mém. de l'Acad. de Cracovie, 1912, II 17 s.; Farina, Aegyptus 1920, 8 s.

[12]) Le fait, que le territoire illyrien fut plus tôt habité par les Thraces fut déjà démontré par Partsch, Jahresh. d. österr. Arch. Instit. 1907, 169 s. Les restes thraces dans l'albanais en présentent également une preuve Jokl, Reallexikon d. Vorgeschichte I 1924, 91.

premières tribus grecques, qui s'emparèrent de l'Achaïe et y donnèrent l'impulsion au développement de la civilisation dite mycénienne. Les migrations au nord des Balkans, qui pouvaient alors provoquer des mouvements des tribus grecques vers le sud restent encore imperceptibles. Nous pouvons pourtant constater une autre série des effets de ces migrations, précisément l'invasion hittite de Thrace en Asie Mineure. Elle reste peut-être dans le même rapport avec la pénétration grecque que l'irruption postérieure des peuples phrygiens avec l'invasion dorienne. Par conséquent, la démonstration et la fixation chronologique de l'invasion hittite ont une importance primordiale aussi pour les problèmes d'ethnographie égéenne.

Les études de la langue hittite sont déjà tellement avancées qu'on doit considérer comme incontestable l'appartenance de ce peuple au groupe indo-européen [13]). La flexion hittite montre des traits décidément indo-européens [14]). Quant au lexique, le nombre de mots d'un caractère indubitablement indo-européen qu'on est parvenu à constater, est encore très modeste [15]). Le reste semble être d'une origine étrangère pas même établie, parce que cette langue, aussi bien dans sa phase ancienne que plus récente, se trouve déjà au même degré de devéloppement que l'albanais ou le persan moderne. Tout de même la langue hittite parvint à conserver dans sa structure toute une série de traits indo-européens d'une haute antiquité.

Il semble superflu d'éclaircir que la présence d'un peuple indo-européen en Asie Mineure au second millénaire av. J. Ch. ne doit s'expliquer que par une invasion provenant du territoire voisin, d'autant plus que les changements politiques qu'elle amène ne sont que trop évidents.

Nous ne devons pas la connaissance de l'histoire et de la population de l'Asie Mineure aux temps les plus reculés aux textes de Boghaz-Keuï, mais aux sources étrangères. Le récit, plutôt légendaire qu'historique, concernant la campagne de Sargon I (2637—2582) en Cappadoce, terminée probablement par la conquête de ce pays, nous procure les premières données à ce sujet [16]). L'inscription d'un de ses successeurs, Narâm-Sin (2557—2520), révèle que celui-ci fut obligé à livrer un combat victorieux à la

---

[13]) Suivant la thèse de Hrozný MDOG LVI 1915, 17 s. et BoSt I/II 1916/17; l'esquisse historique de ce problème: Friedrich dans Festschrift f. Streitberg, 1924, 304 s.; le seul Bork OLZ 1916, 289 s. et OLZ 1924, 172[1] compte encore le hittite pour une langue caucasique.

[14]) Précis de grammaire hittite donnent Friedrich, ZDMG 1922, 153 s. et Reallexikon d. Vorgeschichte, I 1924, 131 s.; Forrer, ZDMG 1922, 202 s.

[15]) Friedrich, ZDMG 1922, 158 s. et Reallex. d. Vorgesch., I 1924, 131 en donne quelques uns; v. le même, Indogerm. Forsch., 1923, 369 s. et Zimmern, Festgabe f. Streitberg, 1924, 4[28] s.

[16]) Weidner, BoSt VI 1922, 57 s.; Albright, JSOR VII 1923, 1 s.

coalition de dix-sept dynastes indigènes révoltés [17]). Là se terminent les textes accadiens. Nous constatons cependant qu'au XXIIIe s. av. J. Ch. florissaient encore en Asie Mineure des colonies mésopotamiennes, cette fois-ci assyriennes, dont l'existance nous est documentée par les tablettes cappadociennes [18]). Ces documents nous donnent aussi quelques contributions intéressantes au problème ethnique de Cappadoce, révélant l'onomastique de leur temps. Nous y trouvons donc à côté d'un nombre considérable de noms de colons sémites également des noms propres des indigènes [19]). Ont peut avec beaucoup de vraisemblance attribuer ces derniers à la langue du peuple Hatti [20]), laquelle nous est connue par les textes de Boghaz-Keuï des temps postérieurs [21]). Ce peuple représente donc la population primitive de Cappadoce [22]).

D'après les textes hittites qui nous permettent de suivre l'histoire de l'Asie Mineure jusqu'au XIXe s. av. J. Ch., son état politique se présente à ce moment sous un tout autre aspect. Dans la boucle de Halys se forme un empire puissant gouverné par la dynastie dont le fondateur est selon les sources hittites le roi Labarnas [23]). Ceci est une preuve infaillible de la chute du règne assyrien en Asie Mineure, d'autant plus que les textes hittites n'en savent déjà rien. Ces profonds changements politiques ne sont que de résultats des transformations ethniques. Nous constatons d'ailleurs que les successeurs immédiats de Labarnas portent déjà des noms employés plus tard avec préférance par les monarques hittites [24]). En outre à ce temps se rapportent les plus anciens textes en langue hittite. Ceci prouve que la dynastie gouvernant à Kussar et plus tard à Hattosas est d'origine hittite et que cette langue était alors en usage officiel et l'idiome de la classe régnante.

---

[17]) Le texte 2 BoTU, 2 n'est qu'une traduction postérieure en hittite d'une inscription accadienne, v. Weidner, BoSt VI 1922, 94[5].

[18]) La colonisation assyrienne en Asie Mineure: Contenau, Journ. Asiatique 1921, 295 s.; Landsberger, ZA 1923/24, 220 s.; Lewy, OLZ 1923, 533 s. et ZA 1924/25, 19 s.; La bibliographie concernant les tablettes cappadociennes chez Weidner, BoSt VI 1922, 57[1].

[19]) Landsberger, ZA 1923/24, 221 s.; Lewy OLZ 1923, 543[1].

[20]) C'est ainsi déjà Landsberger, ZA 1923/24, 222; cf. Friedrich, Reallex. d. Vorgesch., I 1924, 134.

[21]) Forrer. SPAW 1919, 1034 s. et ZDMG 1922, 189 s. et 228 ss.; Hrozný, BoSt V 1920, 25 ss.; Friedrich, Reallex. d. Vorgesch., I 1924, 135. La langue Hatti semble appartenir à la famille caucasique: Forrer MDOG LXI 1921, 25; Bleichsteiner, Ber. d. Forsch. Instit. f. Osten u. Orient III 1923, 102 ss.; Hüsing, Wiener Prähist. Ztschrft. 1920/21, 52.

[22]) Aussi Forrer, MDOG LXI 1921, 23.

[23]) D'après 2 BoTU, No 23; Witzel, Hethit. Keilschrifturkunden I 1924, 45.

[24]) P. ex. Hattosilis et Morsilis, les noms d'ailleurs non indoeuropéens.

Les faits précités peuvent sans difficulté être rangés dans un certain ordre chronologique. Une chronique babylonienne mentionne, que l'envahissement hittite de Babylone eut lieu durant le règne du roi Samsuditana et c'est à celà qu'il faut sans doute attribuer la chute de la dynastie amorite [25]). Les textes hittites ne font que confirmer ce fait en citant le roi Morsilis comme conquérant de Babylone [26]). Comme la fin du règne de la dynastie amorite et du roi Samsuditana arrive en 1758 av. J. Ch. [27]) nous pouvons fixer le règne de Morsilis à la même époque. Selon les textes de Boghaz-Keuï il était le troisième monarque sur le thrône hittite. Le premier d'eux était Labarnas déjà cité comme fondateur de l'empire hittite [28]). De cette façon nous pouvons fixer son règne vers 1800 av. J. Ch. [29]).

Les tablettes cappadociennes indiquent qu'au XXIIIe s. av. J. Ch. [30]) le Haut Pays [31]) était dominé par les influences assyriennes. Du temps de Sarrukîn I (2000—1982) [32]) nous constatons qu'il devient partie d'un empire homogène s'étendant d'Assur presque à la mer Noire [33]). Au temps de Samsi-Addad I (1892—1860) le Haût Pays ne fait plus partie de l'empire assyrien et possède alors un monarque indépendant [34]). Ceci se passe immédiatement avant le début de l'expansion hittite précitée. Nous pouvons supposer que la séparation du Haut Pays de la monarchie assyrienne et son établissement comme état indépendant est non seulement le symptôme de la décadence approchante de la monarchie assyrienne de ce temps là, mais en même temps la préparation au développement déjà indiqué de la puissance hittite. Il est vrai que nous ne possédons pas de preuves concluantes que le Haut Pays

---

[25]) King, Chronicles II 1906, 22 et History of Babylon, 1915, 120; Winckler, OLZ 1907, 574 s.; Jastrow, Rev. sémitique 1910, 87 s.; Ed. Meyer, Gesch. d. Alt. [4] I 2, 1921, § 454.

[26]) 2 BoTU, No 23 I 28—30, Witzel, Heth. Keilschrifturk. I 1924, 47; aussi 2 BoTU, No 20 II 19—20; cf. Weidner, Leipz. Semitist. Stud. VII [1/2], 1917. 35[2].

[27]) Weidner, MVAG 1915, 4, 23 s.; MVAG 1921, 2, 39 s. et dans Meisner, Babylonien u. Assyrien II 1925, 439 s.

[28]) 2 BoTU No, 23; Witzel, Heth. Keilschrifturkund. I 1924, 45 s. Bimbiras, cité dans 2 BoTU No 286 et No 25 I 13, n'est pas comme le suppose Forrer, le père de Morsilis, d'après 2 BoTU, No 20 II 4 plutôt Hattosilis.

[29]) Hrozný, BoSt V 1920 53 date à tort le règne de Labarnas vers 1580 av. J.-Ch. Par contre Forrer, MDOG LXI 1921, 29 donne une chronologie trop haute (2000 av. J.-Ch.); de même Schroeder, Reallexikon d. Vorgesch. I 1924, 232 (1900 av. J.-Ch.).

[30]) Thureau-Dangin, Rev. d'Assyriologie VIII 1911, 144.

[31]) Forrer, MDOG, LXI 1921 20; Götze, Kleinasien z. Hethiterzeit, 1924, 5 s.

[32]) Weidner, MDOG LVIII 1917, 8 s.; MVAG 1921, 2, 32; BoSt VI 1924, 58[2].

[33]) Lewy OLZ 1923, 540 s. et ZA 1923/25, 147 s.

[34]) Lewy, OLZ 1923, 541[2].

se trouve déjà en possession des Hittites[35]). La date ci-dessus mentionnée n'est pourtant séparée du règne de Labarnas que par un laps de temps tout à fait insignifiant et nous arrivons à la conclusion que l'arrivée des Hittites en Cappadoce doit être fixée vers le commencement du XIXe s. av. J. Ch. et c'est à cette époque que se rapporte par conséquent la fondation de leur état[36]).

En observant ensuite le développement de la puissance hittite à partir de ses débuts les plus reculés, nous constatons alors son expansion territoriale vers l'est. En montant sur le trône, Labarnas prend possession d'un petit pays[37]), et il l'agrandit ensuite par la conquête des territoires situés au sud-est du Haut Pays[38]). Ses successeurs luttent avec succès contre les Hurri[39]), conquièrent Halpa[40]), même Babylone[41]). Tout ces faits sont extrêmement caractéristiques. Si les Hittites étaient arrivés du Caucase[42]), leur expansion territoriale aurait adopté une direction toute contraire. Evidemment à l'est de l'empire hittite existe déjà l'état indépendant de Hurri avec une population subaréenne différente. Celle-ci aurait été nécessairement engloutie par les Hittites sur le chemin de leur présomptive migration du Caucase. Par contre, les monarques hittites ne visent jamais aux conquêtes dans les pays de l'ouest de l'Asie Mineure. Les textes de Boghaz-Keuï et particulièrement ceux de l'ancien empire ne les mentionnent pas du tout[43]). Ce manque de renseignements ne signifie point que ces pays étaient alors inconnus aux Hittites, mais qu'ils étaient sans

---

[35]) Il faut remarquer que nous ne connaissons que les frontières orientales du Haut Pays; son extension vers l'ouest reste encore inconnue, v. Götze, Kleinasien Z. Hethiterzeit, 1924, 13; il forme toujours une partie essentielle du royaume hittite.

[36]) Les textes hittites commencent l'histoire de leur pays par le règne de Labarnas, sans nous faire connaître ses prédécesseurs. Il me semble d'ailleurs peu possible que Pawatelma (2BoTU, No25 I 11) soit le père de Labarnas, comme le veut Forrer; également Anittas de Kussar n'est pas le prédécesseur de ce roi, v. Albright, JSOR VIII 1924, 58^{4}. Labarnas est donc le fondateur de la puissance hittite; la fondation de l'état se rapporte évidemment à une date antérieure (2BoTU, No23A, 1 ss.)

[37]) 2BoTU, No. 23; Witzel, Hethit. Keilschrifturkunden I 1924, 45.

[38]) Leur localisation n'est pas encore certaine; v. 2 BoTU, No23 et Garstang and Mayer, Suppl. Pap. of Brit. School at Jerus. I 1923

[39]) En Arménie: Forrer, MDOG LXI 1921, 21; Weidner, BoSt VIII 1923, 90^{6}; Opitz, ZA 1924/25, 81.

[40]) Halpa — Alep, v. Weidner, BoSt VIII 1923, 10^{1}.

[41]) v. No. 26.

[42]) Pour l'origine caucasique des Hittites se sont déclarés Ed. Meyer, MDOG LVI 1915, 17 s. et Bissing ZDMG 1921, 279, par rapport à Cowley, The Hittites, 1920, 24 s.

[43]) Ce n'est qu'au XIV s. av. J.-Ch. que se rapportent les premiers renseignements de textes de Boghaz-Keuï sur les campagnes de rois hittites dans le sud-ouest de l'Asie Mineure. Ce n'étaient point de conquêtes, mais des expéditions pour maintenir l'obéissance des vassaux rebelles; v. Forrer, MDOG LXIII 1924, 1 s. et OLZ 1924, 113.

doute les premiers territoires [44]) conquis sur le chemin conduisant de Thrace en Cappadoce [45]).

Les suppositions précitées nous sont également confirmées par les faits linguistiques. En attribuant aux Hittites l'origine caucasienne, nous aurions le droit de supposer que leur arrivée en Asie Mineure ne fut qu'un des épisodes des migrations successives du groupe indo-iranien. Celles-ci prirent le chemin du sud de l'Europe en Asie, par le Caucase et le long des côtes occidentales de la mer Caspienne [46]). Par là s'avancent les tribus indiennes et iraniennes perceptibles déjà à la fin du XVe s. av. J. Ch. et dont l'apparition en Haute Asie doit se rapporter à une date antérieure [47]). Les Saques qui pénétrèrent au VIIIe s. av. J. Ch. par le même chemin sur le même territoire présentent une autre branche du groupe indo-iranien [48]). Il résulte cependant que la langue hittite ne possède aucun point de contact avec le groupe indo-iranien [49]), par conséquent la possibilité que les Hittites ne présentent qu'une de ses branches disparaît d'elle-même.

Par contre nous pouvons constater que la langue hittite occupe dans la famille indo-européenne une place assez proche au groupe italo-celtique [50]), tout en marquant plusieurs points de contact avec le tokharien [51]). Il est possible que les Tokhares sont un fragment du groupe thraco-phrygien, le plus avancé vers l'est [52]). Les traits communs du hittite avec le tokharien sont donc

---

[44]) Notamment les provinces du nord-ouest d'Asie Mineure, sur lesquelles les archives hittites nous laissent en complète ignorance; cf. Forrer, MDOG LXI 1921, 21.

[45]) Comme nous verrons plus tard, c'est une autre route des migrations indo-européennes en Asie Mineure. L'origine „nordique" des Hittites fut déjà supposée par Reinach, L'Anthropologie 1893, 717 ss. et Knudtzon, Die zwei Arzawa-Briefe. 1902, 30, dernièrement soutenue par Hrozný, MDOG LVI 1915 et Forrer, MDOG LXI 1921, 25, sans être encore exposée en détail.

[46]) Les problèmes qui se rapportent à cette question expose Ipsen dans Festschrft f. Streitberg, 1[e]24, 2[0] s.

[47]) Hüsing dans le Récueil de travaux offerts à Baudouin de Courtenay, 1921, 152 s.

[48]) Hüsing, Mitt. Wien. Anthrop. Gesellsch. 1916, 199 ss. et Berichte d. Forsch. Instit. f. Osten u. Orient II 1918, 1 s.

[49]) Les mots d'origine indienne, constatés dans les textes de Boghaz-Keuï, ne sont que des empruntes, v. Jensen, SPAW 1919, 367 s.; Sommer, BoSt IV 1920, 2 s.; Forrer, ZDMG 1922, 253 s. Götze, Indogerm. Forsch., 1924 327 s.

[50]) Hrozný, MDOG LVI 1915, 44 s.; Friedrich dans Festschrift f. Streitberg, 1914, 314.

[51]) La parenté du hittite avec le tokharien: Hrozný, BoSt I/II 1916/17, 118, Friedrich, Reallex. d. Vorgesch. I 1924, 133; cf. ce dernier par rapport à Schröder, Wien. Ztschrft f. Kunde d Morgenl. 1908, 348 s. et Ed. Meyer, Gesch. d. Altert, [4]I 2, 1921, § 893 s.

[52]) Pokorny, Berichte d. Forsch. Instit. f. Osten u. Orient III 1923, 53; de là les liens entre l'arménien et le tokharien. Pedersen, Reallex. d. Vorgesch. I 1924, 225. Au groupe phrygien (Ed. Meyer, ouvr. cité, § 473 A) se comptent aussi les Cimmériens (Lehmann-Haupt dans Pauly-Wissowa Real-Enzykl. XXI 1921, 397 s.) et les Arméniens (Pedersen, ouvr. cité, 225 s.).

d'une importance particulière et peuvent également être utiles dans les recherches de la parenté possible avec le groupe phrygien, d'autant plus qu'il s'agit d'émanations successives d'un même réservoir ethnique. Car les Hittites ont choisi pour leur invasion de l'Europe en Asie Mineure le même chemin, que les peuples phrygiens et plus tard les Galates[53]). Malheureusement les Hittites ne sont pas connus sous leur propre nom[54]) et ceci serait également utile pour une meilleure définition de leur place dans la famille des peuples indo-européens et de leur patrie antérieure[55]).

La chronologie de l'invasion hittite ainsi que la localisation de son point de départ dans le sens exposé reçoivent cependant un autre appui important.

Outre les colonies assyriennes dans le Haut Pays, Troie II est le second centre de la civilisation en Asie Mineure[56]). Son épanouissement se rapporte précisément à la même époque, c'est à dire d'environ XXV—XXe s. av. J. Ch.[57]). Dans ce periode la ville fut reconstruite deux fois. Déjà dans la dernière, la troisième phase de Troie II, certaines influences venant de la région danubienne se font remarquer distinctement. Il faut les considérer comme le résultat des rélations commerciales et industrielles ou plutôt comme le symptôme de la pénétration pacifique de nouveaux éléments ethniques. Cependant leur pression devient de plus en plus intense et il arrive un moment où la population de Troie II ne peut plus prévenir la catastrophe qui la menace. L'invasion venant de Thrace amène alors la chute de Troie II, qui succombe à un incendie[58]). La date de ces évènements (vers

---

[53]) v. No 45.

[54]) Cette question encore très obscure a été traitée dernièrement par Friedrich dans Festschrift f. Streitberg, 1924, 307; v. aussi Forrer, ZDMG 1922, 191.

[55]) Je passe outre la question de l'affinité présomptive du hittite avec une autre langue indoeuropéenne (?) d'Asie Mineure — le luvien, v. Forrer, SPAW 1919, 1034 s., MDOG LXI 1921, 27 et ZDMG, 1922, 215 s.: Hrozný BoSt V 1920, 35 s., Friedrich, Reallex. d. Vorgesch. I 1924, 134 s.; les suppositions de Forrer, MDOG LXI 1921, 27 s. et d'Ungnad, ZA 1923/24, 3 s. sur la migration des Luviens en Asie Mineure et leur place ethnique sont peu fondées.

[56]) La civilisation de Troie II et celle d'Ouest de l'Asie Mineure: Fimmen, Die kretisch-mykenische Kultur, 1921, 102 s.; Karo, Reallex. d. Vorgesch. I 1924, 35; par rapport à la civilisation hittite: Otto, Hist. Ztschrft. 1917, 218 s. V. aussi Ed. Meyer, Gesch. d. Altert. I. c. § 493 s. et Dussaud, Les civilisations préhelléniques, ^{2}1914.

[57]) Doerpfeld, Troia und Ilion I 1902, 31; Dussaud, ouv. cité, 120 donne une chronologie trop basse, par contre Hoernes, Urgesch. d. Menscheit II 1917, 40 troup haute.

[58]) A sa place ne s'élève après qu'un village misérable — Troie III. Ses habitants sont d'un type physique tout-à-fait différent que ceux de Troie III, v. Virchow, Alttrojanische Gräber u. Schädel, Abh. Berl. Akad., 1882, 27; ceci indique clairement le changement de la population.

2000 av. J. Ch.) et celle de l'apparition des Hittites en Cappadoce (vers 1900 av. J. Ch.) ne sont séparées que par un court délai. Ceci nous fait supposer que ce furent justement les Hittites [59]) qui dans leur chemin de la Thrace en Asie Mineure amenèrent la chute de Troie II et se rendirent après vers Halys [60]) en asservissant la population indigène du nord-ouest de l'Asie Mineure [61]).

Ces faits nous servent à compléter les déductions précédentes. Nous avons déjà exposé les rapports existants entre les migrations de Thrace en Asie Mineure et de Balkans en Grèce. Il est donc possible qu'une invasion pareille fut contemporaine à l'invasion hittite. Cette supposition est confirmée par des faits archéologiques. Le développement de la civilisation sur le continent grec nous montre clairement que la crise entre la période Helladique Ancienne et Helladique Moyenne [62]) est marquée par une série d'incendies ou de reconstructions du moins dans les centres principaux [63]). Ceci indique le passage de la vague conquérante venant du Nord par la Grèce centrale en Péloponnèse [64]). La date de ces événements (vers 2000 av. J. Ch.) reste aussi en parfait accord avec celle de l'invasion hittite [65]).

Nous avons de même constaté l'élément grec en Argolide à la fin du XVIIe s. av. J. Ch. Par conséquent, nous avons le droit d'attribuer l'invasion précitée aux tribus grecques, d'autant plus qu'aucun événement n'atteste des mouvements ethniques dans le délai qui sépare les deux dates (2000—1600 av. J. Ch.) Cependant il est encore impossible de répondre à la question à quel groupe il faut attribuer la conquête de l'Achaïe au moment indiqué. Nous considérons les Ioniens dans les environs de Kinouria et en Arcadie du sud comme la couche la plus ancienne de la

---

[59]) Peake, Journ. Royal Anthrop. Instit. XLVI 169 admet également que la chute de Troie II etait en rapport avec la migration des Hittites.

[60]) Malheureusement la situation de la plus ancienne capitale des Hittites, Kussar, reste encore inconnue, v. Weidner, BoSt IX 1923, 124[6], Garstang and Mayer, Suppl. Pap. of Brit. School at Jerus. I 1923.

[61]) La tradition des Hittites ne sait rien sur leur migration qui a précédé la fondation de l'état hittite en Cappadoce.

[62]) Suivant la classification de Wace-Blegen, BSA XXII 1916/18, 176 s.; le moment indiqué se rapporte à la fin du IIIe mill. av. J.-Ch. (vers 2000 av. J.-Ch.).

[63]) P. ex. Orchomène III succède II: Bulle, Abh. Bayr. Akad. 1907; Argos: Fimmen, ouvr. cité 11; Korakou: Blegen, Korakou, 1921, Karo, Reallex. d. Vorgesch. I 1924, 36; Zygouries: Wace JHS 1921, 260; Amer. Journ. of Arch. 192[3], 298 ss.; l'importance de l'isthme de Corinthe Amer. Journ. of Arch. 1920, 1 s.; 1923, 150. s.

[64]) Ainsi Glotz, La cilisation egéenne, 1923, 48. Cf. Harland, Amer Journ. of Arch. 1922, 77 s.

[65]) A la même date est arrivé aussi Ed. Meyer, Gesch. d. Alt. I. c. 1921, § 527.

population grecque [66]). Remarquons pourtant, que les Ioniens sont dans la plus haute antiquité grecque inconnus aux peuples voisins. Les Indiens, les Perses et les Hébreux n'entrent que beaucoup plus tard en relations avec lec colons ioniens de l'Asie Mineure et c'est avec leur nom qu'ils appellent le peuple grec entier [67]). Par contre les textes cunéiformes ainsi que hiéroglyphiques nous conservent les autres noms ethniques grecs, ceux des Danaëns [68]), des Achéens et des Eoliens. Il reste incertain si ces tribus étaient la seconde vague conquérante, ou si la séparation entre les Ioniens et les Achéens ne s'accomplit que dans la patrie nouvelle.

L'histoire de la Grèce dans la période, désignée par les archéologues helladique, appartient encore au domaine de la préhistoire relative [69]) et il nous est impossible de résoudre cette question d'une façon satisfaisante. Par rapport à la population indigène les Grecs étaient dès leur invasion un élément moins nombreux, jouant un rôle analogue à celui de l'aristocratie indienne dans le royaume de Mitanni ou peut-être à celui des Hittites en Cappadoce [70]).

La constatation des rapports entre l'invasion hittite et grecque peut être confirmée par les points de contact qui existent entre la civilisation mycénienne et hittite [71]). Il faut les considérer comme des réminiscences du temps de voisinage proche des Grecs et des Hittites avant la séparation de ces deux groupes. Il semble résulter du caractère de ces points de contact que les deux peuples se trouvaient alors sous l'influence de la civilisation danubienne. Nous en trouvons des réminiscences chez les Grecs encore pendant l'époque des tombes à fosse [72]) et les rapports de la civilisation de Diomini avec le Nord nous confirment notre supposition. [73])

---

[66]) Herod. I 145, VII 94, VIII 73. La dialectologie est tout-à-fait d'accord avec ces indications, v. Hoffmann, Gesch. d. griech. Sprache I 1911, 19 s. Meillet, Aperçu d'une histoire de la langue grecque, 1913, 87 ss.

[67]) Fick, Ztschrft. f. vergl. Sprachforsch. 1913, 122; Cuny, Rev. étud. grecques 1921, 154 s.

[68]) Przeworski, Eos XXVII 1924, 76 s.

[69]) Lehmann-Haupt dans Einleit. in d. klass. Altertumswiss., III 1914², 64.

[70]) Sayce, JHS 1923, 48; l'habitation de l'époque helladique, surtout des centres principaux, indique le régime féodal: Kornemann, Klio 1906, 171 s.

[71]) V. K. Müller, Athen. Mitteil 1918, 169 s.; Schuchhardt, Alt-Europa 1919, 190 s. Quant à la céramique, v. Christian, Mitteil. Wien. Anthrop. Gesellsch. 1924, 40 s.

[72]) Dernièrement Rodenwaldt, Arch. Anz. 1920, 13 s.

[73]) Fimmen, ouvr. cité 101 s; Behn, Vorhellenistische Altert. a. d. östl. Mittelmeerländern, 1913, 99 s.; Childe, JHS 1922, 254 s.

AD PLATONIS APOLOGIAM 32 b.

Socrates exemplis de vita sua depromptis iudicibus explicare studens, cur numquam rem publicam capessere voluerit, commonefacit eos se aliquando senatorem populo resistere conatum esse, ne duces, qui classem Lacedaemoniorum ad Arginusas devicissent omnes uno communi suffragio condemnarent: τότ' ἐγὼ μόνος τῶν πρυτάνεων ἠναντιώθην μηδὲν ποιεῖν παρὰ τοὺς νόμους [καὶ ἐναντία ἐψηφισάμην]. Ita legimus ea verba in Schanzii editione critica [1]), in annotatione vero critica leguntur haec: [καὶ...] inclusit Hermann, vide Naber obs. crit. p. 6. In editione vero Schanzii exegetica [2]) legimus Socratem fuisse epistaten secundum Xenophontis testimonium (Mem. I 1,18) et propterea verba uncis inclusa vel eo demonstrentur spuria quod ab eis abhorreant quae nobis fida rerum memoria tradita sunt [3]). Sed cum Xenophontis testimonium de Socrate epistata fidem non deservet et multis difficultatibus nos implicet [4]) et in Hellenicis I 7,15 nulla mentio de Socrate epistata reperiatur, futilis videtur opinio quae tam infirmis argumentis fulcitur. Restat ut locum hunc ex se ipso interpretemur. Videamus nunc haecne verba putanda sint cuiusdam lectoris glossema, quod nihil novi afferat, sed priorem tantum locutionem ἠναντιώθην explicet. Sed si ἠναντιώθην explicare studuerit quisquam, cur potissimum haec verba ei occurrerunt? Verba enim πρύτανις ἠναντιώθη possunt explicari etiam alia ratione velut ἠναντιώθην... καὶ οὐκ ἠθέλησα ἐπιψηφίσαι (cf. Xen. Mem. I 1,18) vel μηδὲν ποιεῖν... μηδὲ τὴν διαψήφισιν προθῆσειν (cf. Xen. Hellenic. I 7,14). Verba quae hic apud Platonem legimus non sunt non necessaria: explicant enim quo modo Socrates se defensorem legis atque iustitiae praestiterit. Unus ex omnibus senatoribus restitit et cum non posset plures collegas permovere, ut sibi morem gererent, hoc saltem fecit, quod sui iuris erat: suffragium suum contra rogationem popularium oratorum dedit; ut πρυτάνεις quominus suffragia populus iniret prohiberent, tantum auctoritas eius non valuit. Recte igitur Ioannes Burnet in sua editione Oxoniensi nullis signis haec verba notavit, nisi quod in annotatione critica Hermanni mentionem facit. Non recte autem Ioannes Jędrzejowski noster, qui editionem Platonis ad usum scholarum Polonicarum comparavit, tantum auctoritatis Schanzio tribuit, ut haec verba plane omiserit. Quicumque novam Platonis editionem ad usum scholarum nostrarum comparabit (nam necessaria est), recte faciet, si maiorem Burneti rationem habebit, quam id ad hoc tempus factum est.

Leopoli. ARTHURUS RAPAPORT.

---

[1]) Platonis opera quae feruntur omnia ed. M. Schanz vol. I Lipsiae 1875. [2]) Sammlung ausgewählter Dialoge Platons mit deutschem Kommentar v. M. Schanz, III B. Apologia, Leipzig 1893. — [3]) Annotat. ad hunc locum: „Sokrates war bei jener Verhandlung ἐπιστάτης der Prytanen und hatte als solcher abstimmen zu lassen; da er das ungesetzliche Verfahren jener Verhandlung nicht billigen konnte, weigerte er sich die Abstimmung vorzunehmen... Das ἐναντία ἐψηφισάμην entspricht nicht dem historischen Verlauf der Sache und ist dadurch als fremdartiger Einschub gekennzeichnet (Gilbert, Gr. Staatsalterth. I 305,3)." — [4]) cf. quae disputavi in ephem. Eos XXVII 1924, 19 sq.

ARISTOPHANIS AVES QUATENUS SECUNDUM POPULI OPINIONES CONFORMATAE SINT [1])

scripsit

CH. ROSENTHAL.

I. De trochili et omnino bestiuncularum partibus in fabula.

In „Avibus" Ἔποψ (upupa) rex est avium. Idem regit eas eisque imperat, ipse parvus et pusillus dominatur aquilis, accipitribus, corvis e. a.; custos autem eius palatii, quin etiam amicus, cui maximam in omnibus rebus habet fidem, item parva est avicula, omnium paene minima: trochilus, (τρόχιλος). Mirum est, quod semper fere in fabulis parvae aviculae reges nobis occurrunt et trochilus in ceterorum populorum, imprimis in Germanorum fabellis rex iteratur [2]).

Iam apud Aristotelem [3]) trochilus aquilae inimicus memoratur et Plinius [4]) narrat aquilae cum trochilo semel atque iterum bella intercessisse. Non ignota est etiam fabula, avibus, quae regem sibi deligere constituissent, tandem placuisse ut ille rex crearetur, qui se ceteris altius attolleret. Trochilus igitur, qui se clam in ciconiae alis absconderat, placide ibi sedens et a ciconia sublatus, tum de-

---

[1]) Haec scias capitula esse selecta maiore ex dissertatione c. t.: „Aristophanes und das Volksmärchen", quam brevi edam.

[2]) Germani ante omnes trochilum adamaverunt, quod non fabulae tantum, sed et *nonnulla carmina popularia*, in quibus trochilus primas habet partes, testantur. Cf. Arnim-Brentano, Des Knaben Wunderhorn III 818: „Königlein (Zaunkönig)":

Das winziglein Königlein, wie macht es sich so gross,
Wie zwitschert's mit sei'm Stimmelein und ist so schlau, so los';
Wie lieblich tut es singen nach Wunsch und nach Begehr,
Wie lustig tut es springen, wie hüpft es hin und her.

[3]) Aristot. De animal. IX 11 ὁ δὲ τρόχιλος καλεῖται πρέσβυς καὶ βασιλεύς· διὸ καὶ τὸν ἀετὸν αὐτῷ φασὶ πολεμεῖν.

[4]) Plin. NH X 74: „Sunt enim quaedam iis bella inimicitiaeque... Dissident... aquilae et trochilus, si credimus, quoniam rex appellatur avium... rursus cum trochilo mustela et cornix". — Cf. etiam Dähnhardt, Naturgeschichtliche Volksmärchen I fab. 1. De huius et similium apud ceteros populos fabularum origine et subtilibus inter eas discriminibus accuratissime tractavit Klinger W., Z motywów wędrownych pochodzenia klasycznego, Poznań 1921. Auctor originem quaerit et causam, cur trochilo nomen βασίλισκος a Graecis similiter atque a Romanis eidem bestiolae nomen *regaliolus* tributum sit; quam causam in victoria trochili de aquila vel aliis avibus reportata quaerendam censet.

mum locum, ubi erat occultatus, reliquit, cum ciconia et aquila, quae maxime se in sublime extulerant, iam defatigatae et ferme exanimatae paulatim subsidere coeperunt. Tum haec avicula provolavit ceterasque aves facili opere superavit, et rex creatus est [1]).

Quae fabulae exprimunt ac probant sententiam: potestatem et potentiorum vim saepe parvorum dolo et humiliorum cedere [2]). Cuius bestiolarum excellentiae pulchrum nobis exemplum praebent fabulae quoque de magicis narratae equis qui semper omnium minimi, sed callidissimi sunt: non enim solum loquendi arte praediti sunt, verum et semper ex omni proelio victores discedunt [3]). Cur vero fabella parvos magnis anteponat, hac ratione factum putamus, quod populus, qui semper vigilanti Iustitiae summam habeat fidem, parvum, miserum, imbecillum ex potentis vi salvatum ac servatum exspectat [4]), quippe qui misellus etsi natura et viribus et statura pessime ornatus, in fabula tamen semper callidissimus sit [5]). Ex hoc populi desiderio [6]) vera et omnibus fabulis communis species perspicitur, secundum quod omnium fratrum natu minimus et infirmissimus, quin etiam saepe omnium stultissimus putatus, eamque

---

[1]) Apud ceteros populos item minimae avi idem nomen attributum est. Cf. apud Hisp.: *reyezuelo*; Gallic. *roitelet*; ital. *regolo, re di siepe*, Polon. *plotowy król (Zaunkönig), mysi król* e. c. t. (cit. Klinger l. c. 9 sq.).

[2]) Fabulam, quae „Zaunkönig und der Bär" inscribitur, cuiusque partes primas idem trochilus agit in Grimmi collectione invenimus: Lupus, qui una cum urso trochili nidum praeteribat, ad socium: Hic, inquit, est avium rex. Ursus parvo huic nidulo adpropinquat, indigna et parum honorifica voce liberos regis offendit, qua re trochilus indignatus avium nomine quadrupedibus bellum infert, ex quo victor discedit. — Cf. Dähnhardt I fab. 33.

[3]) Imprimis in Hungarorum fabulis, in quibus equo graviores, quam apud ceteros tribuuntur partes, equus minimus, forma et statura miser semper equus est magicus hancque ob causam pretiosissimus. Tales equi loquuntur ut homines futuraque vaticinantur, ut Xanthus in Iliade e. a. — Cf. Sklarek, Ungarische Volksmärchen, Leipzig 1901, fab. 14 et 19. Kretschmer, Neugr. Volksmärchen fab. 46, Hahn, Griech. u. albanesische Märchen, München 1918, II 412, I fab. 37, ubi equus magicus monoculus est et altero pede aegrotat, Kolberg, Lud XIV fab. 13 et m. a.

[4]) Cf. Ulixes et Po'yphemus (Hom. Il. I 70, Ovid. Met. XIII 755 sq.), David et Goliath (I Reg. 17). — Huc etiam omnes pertinent fabulae de hominum cum diabolis certaminibus. Cf. Köhler, Kl Schriften I 477 sq.: Vergleichende Bemerkungen zu den lithauischen Märchen von dem listigen Menschen und dem dummen Teufel.

[5]) Cf. Hahn fab 25, ubi accipiter altero pede aeger scit, ubi tam diu quaesitae „Ilinen Bilinen" sint (apud Apollodorum I 2, 12 Melampus aves convocat, ut ab iis herbas quasdam morbo medentes exploret, quae ei ab aegro vulture indicantur). Ibd. II 418 homo quidam, cui alter tantum oculus, alter pes et altera manus erant, filiae regis morbo, cui nemo mederi potuit, facile medetur. Cf. Sklarek fab. 5. Krauss, Tausend Sagen und Märchen der Südslaven, Lipsiae 1919 fab. 24, Kolberg VIII 29. XIII fab. 11.

[6]) Non ex omni mihi probatur, quae Thimme (Das Märchen, Lipsiae 1909, 39) censet: „Dass in so vielen Märchen der Jüngste von den drei oder sieben oder zwölf Brüdern das Glück hat König zu werden oder die Braut heimzuführen, könnte vielleicht einen historischen Grund haben in dem Erb-

ob remo contemptus [1]) in fabula felicissimus est, saepe rex creatur [2]) et „sapientium" fratrum suorum liberator et vindex fit [3]).

Haud exiguus est etiam fabularum numerus, in quibus infans vel iam puer callido consilio parentes suos maximo liberat periculo [4]). In excellentia minoribus attribuenda [5]) populus eo processit, ut aquilae, cunctis avibus inimicissimae, parvam corniculam sapientem consilii auctricem et adiutricem attribuerit [6]).

Ut ad trochilum revertar, memoratu dignum est in Iudaeorum etiam fabulis trochilum, qui ibi תרנגל הבר appellatur, gravissimas obtinere partes et summa populi gratia frui. Multae de eo fabulae narrantur, quarum duas pervulgatas profero: Salomo rex cum templum illud aedificaturus esset, lapillum, cui *schamir* nomen erat, magnopere desiderabat. Huic enim lapillo uniuscuiusque saxi vel omnino durissimae rei ipso tactu diffindendae vis inerat. Sed hic lapillus in potestate erat maris domini, qui tamen eum non nisi

---

recht des Jüngsten in germanischen Landen. Wir sehen deshalb, dass der jüngste Bruder in der Tat vielerorten von den ältesten mit Neid betrachtet wird, weil diese, die vielleicht schon lange Jahre auf dem Bauernhof, wie Knechte gearbeitet haben, dann nach des Vaters Tode dem eben erst herangewachsenen jüngsten Bruder Haus und Hof überlassen müssen und, mit Geld abgefunden, sich anderswo eine Heimat suchen. So erscheint auch in den Märchen der Jüngste oft als der beneidete Günstling des Schicksals, der sich dann aber auch als der Klügste oder Beste erweist und seinen Brüdern nicht selten zum Retter wird, wie der kleine Däumling in der Höhle des Menschenfressers." — Quam Thimmi argumentationem ad Germanorum fabulas iure pertinere non negamus. Quid tamen de ceterorum populorum fabellis censebimus, apud quos similis lex vel usus nusquam invenitur, quorum in fabulis nihilo minus similia inveniuntur lineamenta? Equidem potius in argumentis, quae supra protuli, harum fabularum causam quaerendam esse putaverim.

[1]) Misero et omnibus contempto irrisoque János vitéz (Erdelyi fab. 10) contigit, ut regis filiam arte magica incantatam liberaret. — Cf. Bolte Anmerkungen zu den Kinder- u. Hausmärchen der Brüder Grimm, Leipzig 1915, fab. 30, ubi omnium fratrum stultissimus habitus, eamque ob causam „Dummling" appellatus, in omni conatu felicissimus est et rex creatur, et Köhler Kl. Schr. p. 307. 383. 512; Kretschmer fab. 4. 16. 48. Hahn fab. 70. 73; Kolberg XIV fab. 1.

[2]) Nonne haec est ratio, cur primi ab antiquissimis reges creati semper simplices sincerique fuerint pastores et homines pauperrimi? Saul, primus Iudaeorum rex pastor fuisse traditur et cum Samuel ad eum venisset eumque regem salutavisset, ille: „Nonne, inquit, minimae Israelis gentis propago sum? Nonne familia mea omnium huius gentis familiarum minima est? Cur igitur mihi hoc dicis?" (I Reg. 9, 21). Piast, primus Polonorum rex certe fabulosus, pauper agricola fuisse traditur (Dlugosz, Chron. Pol. IV 1).

[3]) Cf. Stier fab. 1. 2. 3. 5. Asbjörnsen-Moe, I fab. 1. 3.

[4]) Cf. Kretschmer fab. 15.

[5]) Magnam ingenii subtilitatem attribuit parvis bestiis Aristoteles: καὶ μᾶλλον ἐπὶ τῶν ἐλαττόνων ἢ μειζόνων ἴδοι τις ἂν τὴν τῆς διανοίας ἀκριβίαν, οἷον πρῶτον ἐπὶ τῶν ὀρνέων τῆς χελιδόνος σκηνοπηγία (l. c. IX 7).

[6]) Populus ab aquila hanc calliditatem, qua in testudines utitur non exspectat, quia non admodum aestimatur eamque ob rem cornicis consilio hunc in testudinem dolum adhibere traditur (aquilae testudinem, ut eius carne vesci possint, evolantes deiciunt eamque perfringunt).

trochilo confidit [1]). Alia fabella trochilum intercessorem facit Salomonis in eius cum Saba regina congressu [2]).

Id igitur quod in fabulis trochilus ipse [3]) vel upupa [4]) vel alia avicula, non autem aquila aut accipiter reges sunt; deinde id quod in comoedia nostra minimae aves maximas tenent partes, felicissime ab Aristophane mihi videtur adhibitum, quippe quod cum fabulis traditis populique opinionibus plane congruat atque consentiat.

II. De avium bellis.

Inimicitias et bella, inter aves ipsas vel inter eas et quadrupedes exorta, non solum in antiquorum, sed etiam in recentiorum populorum fabulis legimus et certe iam ante Homerum notae fuerunt, cum iam apud eum inveniantur si quidem illi tribuenda est Batrachomyomachia. Babrii fabulae talibus narratiunculis abundant [5]), quin etiam Graecorum docti saepe bella avium cum aliis animalibus memorant. Quorum bellorum causae variae sunt, aliae in fabulis [6]), aliae in naturae philosophorum operibus, ut Aristotelis [7]), Plinii [8]), Aeliani [9]) etc. Talium fabularum ubique gentium innumerabilis invenitur copia [10]), ubi cuique bestiarum partes naturae

---

[1]) Gittin 77 B I 110. Inde perspicitur trochilum, qui ibi fortasse rex est, summa gratia et auctoritate apud maris regem valuisse, quippe qui lapillum nisi trochilo nemini confideret.

[2]) Similem fabulam, ubi tamen upupa eiusdem cognitionis intercessor memoratur, in Arabia repetitam invenimus (Dieterici p. 61).

[3]) Fabulas, in quibus trochilus praecipuas habet partes, eius certamina cum aquila et aliis avibus collegit Dähnhardt IV 160 sq.

[4]) Fabulas ad upupam pertinentes collegit Dähnhardt IV 322 sq.

[5]) Cf. fab. 31 et 85.

[6]) In fabulis saepissime bellum oritur ob parvam aviculam a magno et robusto quadrupede laesam, ut Grimm fab. 42 (Der Zaunkönig und der Bär). Haud raro oritur etiam bellum ex colloquio primum innocentissimo, quod tamen interdum violentius fit, inde brevi ad certamen ducit, quod saepissime bellum sequitur.

[7]) Inimicitias altercationesque avium et quadrupedum Aristoteles Hist. anim. IX 1, 7 sq. naturae legibus, i. e. alimenti rationibus, explanat et eiusmodi multa profert exempla.

[8]) Plin. NH X 74: „Sunt enim quaedam iis bella inimicitiaeque... Dissident olores et aquilae, corvus et chloreus, noctu invicem ova exquirentes, simili modo corvus et milvus, illo praeripiente huic cibos; cornices atque noctua, aquilae et trochilus".

[9]) In rationibus avium bella explanandis hoc inter Aristotelem et Aelianum intercedit discrimen, quod Aristoteles perpetuum hoc bellum physice et alimenti rationibus explanat, cum Aelianus plane fabulose hostium modo inter se viventia enumeret, nullas huius rei quaerens rationes. Quin etiam hic mutuis bestiarum hominumque societatibus eroticas rationes interesse suspicatur, quas, quin identidem libenti animo et studio suo indulgens, tractet, praetermittere non potuisse videtur. Cf. I 6: γλαύκης ἀκούω τῆς κιθαρῳδοῦ ἐρασθῆναι κόνα. Ibd. VII 19 (item de cane) I 6 (de ariete).

[10]) Cf. Marie de France fab. 65. Ibi altercationem lupi et scarabaei bellum sequitur inter aves et quadrupedes. Similiter in Persica collectione

eius atque ingenio maxime convenientes tribuuntur [1]). Similia in Lithuanorum carminibus traduntur [2]).

Postremo, quod ad indignationem avium in deos, in comoedia nostra commonefactam, deinde earum seditionem, tum bellum, denique victoriam earum pertinet, ratum facere mihi videtur id, quod supra dixi: Victoriam minoris et infirmioris de vi maioris ac potentioris. Quae est apud populum fiducia iustitiae, quam ubique terrarum semperque habere et vult et debet.

III. De avium conciliis.

v. 298 sq. ΕΠΟΨ κίττα, τρυγών, κορυδός, ἐλεᾶς, ὀποψμίς, περιστερά,
ν'ρτος, ἱέραξ, φάττα, κόκκυξ, ἐρυθρόπους, κεβλήπυρις,
πορφυρίς, κερχνῆς, κολυμβίς, ἀμπελίς, φήνη, δρυοψ.

ΕΥΕΛΠ. ἰού, ἰού τῶν ὀρνέων!
ἰού, ἰού, τῶν κοψίχων!
οἷα πιππίζουσι καὶ τρέχουσι διακεκραγότες!

ΠΕΙΘ. ἆρ' ἀπειλοῦσίν γε νῷν; οἶμαι, κεχήνασίν γέ τοι
καὶ βλέπουσιν εἰς σὲ κἀμέ!

ΕΥΕΛΠ. τοῦτο μὲν κἀμοὶ δοκεῖ.

ΧΟΡΟΣ πο-πο-πο-πο-πο-πο-πο-ποῦ μ'ἄρ'ὃς ἐκάλεσε τίνα τόπον ἄρα νέμεται;

ΕΠΟΨ οὗτοσί παλαι παρειμι, κοὐκ ἀποστατῶ φίλων.

ΧΟΡΟΣ τί-τί-τί-τίνα λόγον ἄρα ποτὲ πρὸς γ'ἐμὲ φίλον ἔχων πάρει;

ΕΠΟΨ κοινόν, ἀσφαλῆ, δίκαιον, ἡδύν, ὠφελήσιμον....

Neque rarae sunt fabellae in quibus aves ad comitia convocantur ac congregantur. In fabulis supra laudatis (der Zaunkönig und der Bär, der Vogelkrieg) talium conciliorum exempla habemus. Hi sunt coetus in quibus saepissime de honore, et dignitate avis vel aliae cuiusdam bestiolae violata agitur et necessitas probatur extrema quaeque experiendi, dummodo violatum ob honorem a sceleris auctoribus poena sumatur [3]). Mira et pulcherrimarum sententiarum plena est fabella Arabica c. i. „certamen inter homines et bestias“ [4]), in qua contiones et orationes bestiarum et

---

Tuti-Nameh fab. 8: Elephas passeris ova nido eicit, cum se ad arborem, in qua nidus aedificatus erat, vehementer fricat. Quam iniuriam, ut ulciscatur, passer cum ave „longirostra“, praeterea cum rana et ape foedus init. Bellum incipitur. Apis in elephanti aure locum capit eumque tam vehementer tamque diu susurro suo laedit et torquet, ut eum in furorem agat. Tum „longirostra“ adpropinquans ei oculos effodit.

[1]) Cf. Babrii fab. 31

[2]) Tetzner, Lithauische Volksgesänge, Reklam № 3694, p. 100:
Wir wollen eine schöne Daina singen,
Wie Vögel und Tiere Krieg anfingen.

[3]) Taurini exstat papyrus, in qua bestiae negotiis humanis, ut sacrificando, armis exercitando etc. intentae repraesentatae sunt Unius praesertim scaenae hoc loco mentio fiat, in qua feles in arce sua a muribus arcu et sagittis ummas vi oppugnantur et concilia habent, quo modo mures superare possint.

[4]) Dieterici p. 60.

avium diligenter et exacte ab acia et acu expositae sunt [1]). Neque minus pulchram imaginem universae bestiarum reipublicae depinxit Goethe antiquorum premens vestigia in clarissimo opere c. t.: Reineke Fuchs [2]).

Quod denique modum attinet, quo aves convocantur, hoc saepissime *sibilando fieri invenimus* [3]). *In comoedia nostra hoc ea* fit ratione, ut upupa unamquamque avium nomine appellet, verum quod in ceteris fabulis persaepe aliter fieri solet [4]).

IV. De avium nuptiis.

ΠΡΟΜΗΘΕΥΣ

v. 1534 . . . . . ἐὰν μὴ παραδιδῷ
Τὸ σκῆπτρον ὁ Ζεὺς τοῖσιν ὄρνισιν πάλιν
καὶ τὴν Βασίλειάν σοι γυναῖκ' ἔχειν διδῷ.

Prometheus Peithetaero suadet, ne prius bello cum Iove desistat, quam hic ei filiam suam Basileam uxorem daturum se esse polliceatur. Quae conditio a Iove etsi resistente tandem accipitur et ad nuptias Peithetaeri, antea in upupam mutati, venit.

Avium nuptiae multis carminibus celebrantur multisque in fabulis memorantur et mirum est, quod olim Zieliński, quo firmiore et graviore argumento opinionem suam, fundamentum scil. comoediae plane fabulosum esse, probaret, avium nuptias praetermiserit. Attamen avium vel omnino bestiarum nuptiae in causa probabili nituntur. Aves aliaeque bestiaeque in silvis degentes hieme aegerrime tantum in summa miseria vitam trahunt, fame, siti, frigore cruciatae [5]). Sed venit tempus, quo miseriae huius finis ponitur, cum hiemi severae undique solis radii cunctum terrarum orbem naturamque totam nova et venusta vita donant omniaque, quae in natura iam demortua erant, expergefaciunt et longo duroque somno exciunt. Redeunt animalibus Saturnia regna, redit aurea aetas. In imis silvae penetralibus aves templa et delubra sua habent, una cum hominibus Floralia celebrant et animus iis redit,

---

[1]) In hac quoque fabella upupae exploratricis (der Späher Wiedehopf) primo loco mentio fit, unde efficitur eam ibi etiam in fabulis gravem obtinuisse partem. „Imperat, quod bonum, vetat, quod iniustum" ibi de eo narratur (p. 61).

[2]) De aliis conciliis vide Schmidt Pančatantram III 1.

[3]) Cf. Hahn adnot. ad fab. 32 et 65. In hac extrema fabula sibilant nymphae et mox aves conveniunt. Ibd. fab. 126 concurrunt sues, ubi primum pastores sibilantes audiverunt; cf. Sklarek fab. 5. 25. Norddeutsche Märchen fab. 14. e. m. a.

[4]) Fabulam, ubi similiter atque in nostra comoedia avium rex aves convocat, *inveni apud* Gonzenbach Sicilianische Märchen fab. 15.

[5]) Cf. pulcherrimam et lepidissimam Grundvigi fab. 4, ubi sub persona magi omnes bestias arte sua incantatas tenentis hiems latere videtur. Una cum morte huius viri omnes bestiae vinculis liberantur et rursus terras, silvas, auras occupant gaudentque libertate recuperata.

ut corpori frigida aqua asperso. Tutae atque satiatae victum cultumque, vestes, ut aiunt, et alimenta in tanta abundantia habent, ut omnibus curis absolutae requie grata fruantur, qua asotia atque nequitia Alcinum ipsum vincere videantur. Libertate et omni vitae dulcedine et venustate gaudent, confabulantur secum et saltant plane ut homines celebrantes nuptias, cum iis negotia ingeniis virtutibusque eorum convenientia, vel — ut ita dicam — partes in civitate maxime decentes attribuuntur [1]). Neque raro dissimilitudinum coniunctionis causa avibus aut bestiis virtutibus earum partes minime convenientes per ludum iocumque designantur.

Ut iam memoravi, multa sunt carmina, quibus animalium nuptiae celebrantur. Lithuanorum [2]) legimus carmen c. t. Vogelhochzeit:

Was wollen bei Sperling die vielen Gäste?
Die lud Herr Spatz zum Hochzeitsfeste.
Denn heute hält ja Fräulein Spatz
Brautlager mit ihrem herzigen Spatz.
Alle Vögel lud er ins Haus.

Carmina vel fabulae de avium nuptiis apud omnes gentes pervulgata sunt. Invenimus ea in Neograecorum fabulis [3]), Albanorum [4]), Africanorum [5]), Germanorum [6]) e. m. a. [7]).

---

[1]) In Lithuanico carmine (Uhland p. 267) bestiarum, quae lupi nuptiis adsunt, vulpes paranymphus est, bos lignum findit, canis ollas abluit, felis carnem furatur, ursus tuba canit, lupus autem ipse sponsam saltantem producit.

[2]) Tetzner 101.

[3]) Kretschmer fab. 11 (nuptiae a muribus celebrantur).

[4]) Hahn II Adnot. ad fab. 104:

„Mach Abendessen und komm zu uns!
Ich habe niemanden, den ich bei den Stuten lassen kann.
Lass sie bei dem Springhahn.
Der Springhahn ist ein Bräutigam.
Wer machte ihn zum Bräutigam?
Die männliche Ziege
Und das weibliche Schaf.
Lotschkori, Lotschkori!
Flachsrockenbart."

[5]) Afrik. Märchen fab. 70 (ranarum nuptiae).

[6]) Uhland p. 267:

„Es wollt' ein Vogel Hochzeit halten in dem grünen Walde
Hopsasa, tralala in dem grünen Walde.
Die Lerche, die Lerche, führt die Braut zur Kirche, Hopsasa. .
Der Sperling, der Sperling bracht' der Braut den Trauring Hopsasa ...
Die Taube, die Taube bracht' der Braut die Haube,
Hopsasa, tralala in dem grünen Walde."

Alia Germanorum fabula (Grimm 38) nuptiarum viduae lupae cum tenera vulpe mentionem facit; cf. etiam Herder II 202:

„Wer soll Braut sein?
Eule soll Braut sein....
Wer soll Bräutigam sein?
Zaunkönig soll Bräutigam sein."

[7]) Südsee-Märchen fab. 13.

Denique unum etiam memoratu dignum est: in omnibus hic citatis fabulis memorantur nuptiae inter bestias ipsas i. e. inter aves vel alia animalia, non autem inter avem et hominem. Peithetaerus autem tempore, quo Basileae nubit, iam avis est. Nuptias igitur inter avem et hominem celebratas videmus. Statuere nos igitur oportet, Peithetaerum ante nuptias hominis formam recipere et tum demum Basileae nubere, vel econtra Basileam in avis formam mutari et ut upupae uxorem eamque ob rem avium reginam adipisci imperium. Quoquo modo res se habet tales etiam promiscuae nuptiae in fabulis inveniuntur [1]).

Quae omnia intuenti, exempla et argumenta hoc loco prolata respicienti sine dubio hoc statuere mihi licere censeo fundamentum comoediae nostrae: Quae initio tranquillae vixerant aves contra potentes deos hostiliter assurgunt, bellum indicunt, contiones convocant, comitia peragunt et potentia viribusque suis cognitis bellum iis inferunt, obsessione prosperrime cessa eos devincunt, denique pacem cum iis facientes ab armis discedunt et quibus, regni potentia solidetur ac firmetur nuptias ambitiosas peragunt [2]), ex omni parte opinionibus populi et fabulae rationibus respondere.

V. De avibus viam hominibus monstrantibus.

v. 1 sq. ΕΥΕΛΠ. Ὀρθὴν κελεύεις, ἢ τὸ δένδρον φαίνεται·
ΠΕΙΣΘ. διαῤῥαγείης· ἥδε δ' αὖ κρώζει πάλιν.
ΕΥΕΛΠ. τί, ὦ πονηρ', ἄνω κάτω πλανώττομεν;
ἀπολούμεθ' ἄλλως τὴν ὁδὸν προφορουμένω

Peithetaerus et Euelpides aves sequuntur, alter graculum, alter cornicem manu tenens, ut ex avium vocibus discerent, ubinam esset Epops, ad quem quaerendum et consulendum iter ingressi sunt [3]). Opinio populi aves itineris duces esse, hominibus viam monstrare, qua eos ire oporteat, sine dubio pervulgata est et poeta, qui Euelpidem et Peithetaerum aves sequentes repraesentaverit, hanc felicissime adhibuit. Quin etiam opinionem hanc Graecis quoque non fuisse ignotam, tanto certius affirmare possu-

[1]) In nuptiis his amor nullas partes tenet. Attamen antiquorum narratiunculae noverunt sponsalia et nuptias; avis vel alia bestia amore erga hominem ducitur, vel contrario homo erga bestiam, ita, ut postea avis in hominem aut homo in avem mutatus sit, quo facilius una viventes vitam agere possent. Cf. Aesopi fab 88 (Γαλῆ καὶ Ἀφροδίτη; mustela amore pulchri cuiusdam adulescentis inflammatur. Aphrodite precibus bestiolae commota, eam in virginem mutat, cuius amore nunc adulescens ille incenditur eamque uxorem ducit); cf. fabula de ranarum regis filia, quae in Mahabbharatta narratur (Pančatantram I 257—60).

[2]) Hac de re aliud dissertationis caput tractat.

[3]) Graculus et cornix, si populo credas, non boni sunt viae duces, qua opinione poeta item feliciter usus est, cum viatores frustra oberrantes et diu upupam quaerentes repraesentaverit.

mus, quod hoc Graecis fontibus ipsis probetur, ut Strabonem [1]), Apollonium Rhodium (Arg. II 555 sq.) commemorem. Lucianus De Syr. dea etiam narrat Deucalionem, qui solus fatali diluvio supervixerit, navi columbam praemisisse, quae navis cursum regeret. — Etiam a Romanis aves vel aliae bestiae itineris duces credebantur, id quod Vergilius [2]). et Ovidius (Met. III 10 sq., qui bovem narrat ducem futurum) testantur.

Ceterum idem cunctis populis vel potius omnium populorum fabulis proprium, quod fabulis Neograecorum [3]), Polonorum [4]) Ruthenorum [5]) Germanorum [6]), Hungarorum [7]) aliorumque e fabulis elucet. Quae Hungarorum fabula (Sklarek fab. 51) praecipue nobis attendenda est, quod ibi similiter atque in comoedia nostra regis filius avem manu tenet, quae ei viam monstrat. Saepissime tamen in fabulis aves vel aliae bestiae hominibus, quibus iter monstrare volunt, praecedunt, homines autem eas sequuntur.

---

[1]) V 250 ὥρμηνται· οἱ Πιτανῖνοι δρυκολάπτου τὴν ὁδὸν ἡγησαμένου; cf E. Norden, Vergilius Aen. Buch VI p. 170 sq.

[2]) VI 201 sq. Aeneas Sybillae iussu aureum ramum quaerit, cum subito geminae columbae advolant et in arboribus a Sybilla significatis considunt:

„Tum maximus heros
Maternas adgnovit aves laetusque precatur:
„Este duces, o siqua via est, cursumque per auras
Dirigite in lucos, ubi pinguem dives opacat
Ramus humum....“
Tollunt se celeres liquidumque per aera lapsae
Sedibus optatis gemina super arbore sidunt.

[3]) Met. III 10 sq.

[4]) Kretschmer fab. 46. — Hahn I fab. 19; ibd. adn. ad fab. 65.

[5]) Kolberg. Lud III fab. 13. VIII 29. — In *Balladyna* quam Słowacki conscripsit hirundo principi cuidam casam monstrat, ubi ei sponsa quaerenda sit:

„Niechaj ci pierwsza jaskółka pokaże,
Pod jaką belką gniazdko ulepiła,
Gdzie okienkami błyszczą dziewic twarze,
A dach drewniany, tam jest twoja miła“

[6]) Afanassjew fab. 3.

[7]) Secundum *Carmen de Gudrune* navigio Ortvini et Hervigi avis praevolat, ut virginibus in maris litore sordes vestium eluentibus amicorum adventum nuntiet. — Cf. Grimm fab. 26 „Hänsel und Gretel“, ubi legimus: „Und als das Vöglein mit dem Singen fertig war, schwang es seine Flügel und flog vor ihnen her und sie gingen ihm nach, bis sie zu einem Häuschen gelangten, auf dessen Dach es sich setzte“, et Schwedische Volksmärchen fab. 24.

[8]) Sklarek fab. 5. 11. 25. Pulcherrima est Hungarorum narratio de eorum in eos quos nunc obtinent fines introitu. Populus ipse est, qui narrat maiores suos Almos et Turul-ave ducibus in terram hanc pervenisse eamque occupavisse. Turul-madár est avis fabulosa, quae una cum ave Gryf-madár in Hungarorum fabulis et narratiunculis gravissimam obtinet partem, similiter ac Φοῖνιξ apud Aegyptios et Graecos (cf. Herodot. II 73, Plin. NH X 3. Tac. Ann. VI 28), Schamurgh apud Arabes, Greif apud Germanos, Garuda apud Indos.

VI. De avium sermonis notitia.

v. 23 sq. ΕΥΕΛΠ. Οὐδ' ἡ κορώνη τῆς ὁδοῦ τι λέγει πέρι;
ΠΕΙΘ. οὐ ταὐτὰ κρώζει μὰ Δία νῦντε καὶ τότε.
ΕΥΕΛΠ. τί δὴ λέγει περὶ τῆς ὁδοῦ;...

Avium aliarumque bestiarum sermonis notitia iam antiquissimis temporibus summam rerum naturae scientiam impertire [1]) putabatur ipsique serpentes hominum aures lambendo donum hoc conferre credebantur [2]). Non semper tamen avium sermonis notitia cum serpente conexa erat; legimus enim fabulas, ubi homines avium quidem sermonem noverunt, hanc tamen facultatem non a serpente, sed aliunde adepti sunt. Saepenumero cor vel aliud corporis membrum bestiae alicuius conglutitum ac comesum hac hominem facultate condonat [3]), vel homo ipse, qui iam antea artem hanc possederat [4]), aut res quaedam, praecipue sancta, quam qui possidet, avium sermonis notitiae particeps fit [5]). Neque raro saliva ori imposita hanc edocere potest artem [6]), quin etiam saepe sufficit, ut aves diu subauscultemus, ut sermonem earum intellegamus [7]). Ceterum in multis fabulis adolescentes legimus et vir-

---

[1]) De Salomone rege, qui avium ceterorumque animalium sermonis peritissimus putabatur, quam facultatem a deo ipso accepisse traditur, diximus iam supra.

[2]) Cf. fabulam de Melampode apud Apollodorum I 9, 11, Plin. NH XXIX 72. Schol. ad Od. λ 290. De serpentum in fabula partibus fusius mihi in alio capite tractandum erit.

[3]) Cfr. Kretschmer fab. 6: „Da ass der kleine Knabe den Kopf (des Wundervogels) und sobald er ihn gegessen hatte, gewahrte er, was vor sich in der ganzen Welt ging. Der andere Knabe ass das Herz und die Leber und sobald er sie gegessen hatte, wusste er, wenn er einen ansah, was der tun wolle."

[4]) Benfey Orient und Occident II 151, 8:
„Ein Gnadenspender gab seinem Herrn ein herrliches Geschenk:
Dadurch verstand der Eselherrscher die Stimme jeglichen Geschöpfs
Und jedes Wort der krummgehenden Tiere ward ihm dadurch bekannt."

[5]) Hahn II 384, ubi anulus ori impositus efficit, ut persona illa aves colloquentes intellegat.

[6]) In Sorabica fabula (quam laudavit Hahn II 513) serpentum rex eo modo adulescentem avium sermonem edocet, ut sibi invicem ter ori inspuant. In Indorum fabella (Benfey p. 165) Anuha rex, cum ei ter ori inspuerit, avium sermonem intellegit. Etiam secundum Babyloniorum opinionem saliva mirum in modum magicam vim habet, cum non solum mortem afferre possit, sed etiam vim habeat mortuos in vitam revocandi (cf. Delitzsch Babel und Bibel, Leipzig 1903): „O Marduk", ita Babyloniae numini supplicabatur, „O Marduk, dein ist der Speichel des Lebens". Neque ignotae sunt Novi Testamenti narrationes, quibus tradunt, Christum Dominum adulescenti cuidam, cui et auditus negatus et sermonis usus ablatus esset, digitum auri imposuisse et cum saliva sua linguam eius humectavisset dixisse: „Hephata"! quo facto adulescens sermonem et auditum recuperavisse dicitur (Marc. 7, 33 sq. Ioh. 9, 7 sq.). De salivae magica vi adeas velim Rohde, Griech. Roman p. 266 sq.

[7]) Hahn fab. 33: Adulescens in fluminis ripa tamdiu permanere constituit, quoad avium sermonem ediscerat. Tribus annis post sapientiae suae fructibus utebatur in eaque arte summam possedit perfectionem. Cf. Kretschmer fab. 5.

gines qui itineris sui finem inquirentes aves vel alias bestias interrogant, responsa ab iis accipiunt atque cum iis colloquuntur. Unde tamen huius bestiarum sermonis participes facti sint, fabula non semper explanat. Quae exempla allata sufficere puto neque plures proferam testes ostendentes fabellam hanc sane quam plane populi opinionibus respondere.

VII. De avibus omnia scientibus et thesauros reconditos hominibus monstrantibus.

ΕΥΕΛΠ. εἶτ' αὖθις ὀρνίθων μεταλλάξας φύσιν
v. 118 καὶ γῆν ἐπέπτου καὶ θάλατταν ἐν κύκλῳ,
καὶ πάνθ' ὅσαπερ ἄνθρωπος ὅσα δ' ὄρνις φρονεῖς,
120 ταῦτ' οὖν ἱκέται νὼ πρὸς σὲ δεῦρ' ἀφίγμεθα,
εἴ τινα πόλιν φράσειας ἡμῖν εὔερον.
et v. 599 Τὰ μέταλλ' αὐτοῖς μαντευομένοις οὗτοι δώσουσι τὰ χρηστά (v 593)
Τοὺς θησαυροὺς τ' αὐτοῖς δείξουσ', οὓς οἱ πρότερον κατέθεντο
Τῶν ἀργυρίων οὗτοι γὰρ ἴσασι.

Aves hominibus non viam solum monstrant, id quod cap. V enarravimus, verum et reconditos thesauros iis indicant hacque ratione pauperrimos saepiuscule ditissimos reddunt. Aves enim omnia scire, omnesque locos quibus thesauri absconditi sint nosse non est, cur miremur. Nam cum remotissimas regiones percursant, terram et mare, montes et amnes pervolant, omnia vident, eximiae eorum oculorum aciei patent omnia quae hebetes hominum oculi frustra quaerere conentur. Nihil iis tam grave est, quod perficere, nihil tam difficile, quod assequi nequeant. Ubique locorum adsunt, omnia subauscultant, sciuntque quae, ut aiunt, Iuno fabulata est cum Iove. Thesauros maxime arcanos et in remotissimis mundi regionibus absconditos detegunt atque in lucem proferunt. Huc accedit quod plane non observatae apparent et tum maxime eoque loco, quo is, qui thesaurum suum — quicumque et qualiscumque sit: aurum vel persona dilecta — defossum deposuit terra vel in remotissimum asportavit mundi finem, minime testis alicuius praesentiam suspicatur. Sed eodem ipso temporis puncto, quo ille plane securus cogitat, ut Aristophanis verbis utar: οὐδεὶς οἶδεν τὸν θησαυρὸν τὸν ἐμόν. πλὴν εἴτις ἄρ' ὄρνις, re vera avis eum animadvertit, quae loquela praedita quam celerrime avolat, ut hominibus omnia enarret, quae in itinere suo viderit, spectaverit, audiverit. Quin etiam intempesta nocte atque atra nulla sunt arcana, quae avibus occultari possit. In ima enim silva noctua annosa sedet, quae Germanorum opinione net: „sie sitzt in ihrem finsteren Kämmerlein, spinnt mit silbernem Spindelchen und sieht übel dazu, was in der Dunkelheit vorgeht". Inde opinio in vulgus emanavit, aves omnia scire, quare etiam Peithetaerus et Euelpides ad avium regem veniunt rogatum, ut sibi urbem demonstret, in qua feliciores esse et tranquillorem vitam agere possint.

De avibus omnia scientibus multae apud omnes populi narrantur fabulae. Exempla invenimus in fabulis Neograecis [1]), Polonorum [2]), Germanorum [3]) Italorum [4]) Hungarorum [5]) Iudaeorum [6]) e. a.

Res igitur in fabula persaepe iteratur: scilicet locum thesauri absconditi, vel virginis raptae secessum, virginis arte magica incantatae et a dracone [7]) custoditae, inventurus semper aves consulit, idque Peithetaeri verba, nobis initio capituli huius allata, plane comprobant.

---

[1]) Kretschmer fab. 26. Corvus indicat, ubi terra diu ab omnibus quaesita inveniatur. Ibd. fab. 46. aquila scit, ubi immortalitatis aqua (das Wasser der Unsterblichkeit) inveniri possit. Cf. Hahn II 457 et 362.

[2]) Kolberg XIII 29.

[3]) Edda d. 231: Attilae regi avis receptaculum pulcherrimae virginis Sieglind indicit. Alibi p. 302 Siegfried, qui avium sermonis haud ignarus et pone arborem occultatus erat, aquilas subauscultans ex eorum colloquio percipit, magnum thesaurum alicubi absconditum esse. Signa ab avibus data secutus, tandem in speluncam venit, ubi magnum auri pondus invenit, quo duas cistas implet.

[4]) In fabella Italiana anicula incantatrix omnes bestias et aves convocat, ut draconis receptaculum cognoscat, qui regis filiam incantatam tenet. Qui locus ab accipitre indicatur.

[5]) Sklarek fab. 6.

[6]) Talmud, Rabb.: XX. Cap. 7 p. 172: אבוי לרבה לבותו רבנו לאיעסלקי ביה לא חזן ידעי דוכתיה אזלו לאנמא חזו צפרו דמטללי לקיומי. אמרי שמע מינה התם הוא. Vir quidam doctus mortuus erat, locus autem, quo iacebat, omnibus erat ignotus. Ubique locorum et regionum corpus eius quaesitum est, reperiri tamen non potuit, cum aves, certum quendam locum circumvolantes, iis conspectae sunt quae alis suis amplam efficiebant umbram Tunc quaerentes: „Ille certe hic alicubi iacet." Mox vocem de coelo perceperunt, mortuum hoc loco lacrimis prosequendum esse, cum re vera hoc loco iaceret. — Memoratu dignum est semper fere, cum de mortui, praecipue sancti, viri corpore indicando agitur, columbas gravissimas obtinere partes. Cfr. Ostpreussisches Sagenbuch fab. 38. Fortasse haec columbarum cum sanct s cohaerentia puris et integris columbarum moribus earumque pudicitiae ascribenda est, de qua Plinius NH X 34 tractat: „Inest pudicitia illis (columbis) plurima et neutri nota adulteria, coniugi fidem non violant communemque servant domum."

[7]) Draco iam antiquis thesauri custos et virginum raptor notus erat, cf. Phaedr. IV 20: „Vulpes... pervenit ad draconis speluncam intimam custodiebat qui thesauros abditos."

REMARQUES SUR L'ORIGINE DE LA DIVINATION

par

MIECZYSŁAW ST. POPŁAWSKI.

Dans son Histoire de la divination dans l'antiquité (I p. 10), où il compare la divination à la magie, Bouché-Leclercq dit: „Il y a, entre la mantique ou la science surnaturelle de l'inconnaissable, et la magie ou l'art de produire des effets contraires aux lois de la nature, une affinité telle, qu'on peut les regarder comme les deux aspects, ou les deux applications d'une même foi. Avec l'une, l'homme croit pouvoir ajouter à son intelligence une faculté divine, avec l'autre, mettre au service de sa volonté des forces surnaturelles. Dans les deux cas, il complète sa nature par l'adjonction momentanée d'éléments divins, qui s'incorporent en quelque sorte à son être par la vertu de certaines pratiques déterminées. On pourrait dire que la divination est la magie contemplative, substituant l'exercice de l'intelligence à celui de la volonté agissante". Le livre de Bouché-Leclercq, c'est la seule encyclopédie complète de l'ancienne divination. Comme d'autres études religieuses de ce savant, ce livre se distingue par la profondeur de sa conception et par une surprenante force d'intuition, ainsi que par l'application des ressources modernes dans les investigations religieuses. Et pourtant, ce livre paraît parfois suranné, ce qu'on peut constater p. ex. dans la citation précédante. Avant tout, la magie primitive, cette aïeule de toutes les religions, n'avait aucune liaison avec les phénomènes surnaturels. L'idée du miracle et du miraculeux ne se manifeste qu'avec le temps, lorsque l'homme rompit dans une certaine mesure avec la nature et avec son état primitif: elle se dévoila seulement lorsque les croyances religieuses cessèrent d'être le résultat des émotions, et prirent une teinte de l'analyse mentale. La forme primitive des croyances et des coutumes, l'état magique, ne connaissait pas des phénomènes surnaturels — ne fût-ce que parce que la magie opérait dans une sphère extrêmement large, et aucune probabilité n'en était exclue. Tous les phénomènes sans aucune exception n'étaient ni miraculeux, ni surnaturels, mais tout simplement ordinaires et compréhensibles. Ils résultaient des lois fondamentales qui agissaient dans la magie, qui était alors la seule expression de relation de l'homme avec le monde, la seule explication du monde extérieur.

Grâce à M. Frazer et à quelques autres savants, nous avons maintenant d'assez sûres et précises connaissances de l'état primitif de la religion. M. Frazer soutient que la magie est gouvernée par deux principes (cp. *Les origines magiques de la royauté*, Paris 1920, 35): le premier se base sur la certitude que le semblable produit le semblable — ce qui signifie que le résultat ressemble à la cause. Le second principe, c'est la loi que tout ce

qui était, ne fût-ce qu'une seule fois, en contact — garde à l'avenir cette influence réciproque. M. Frazer nomme le premier principe „loi de similitude", le second „loi de contact" ou „contagion." Il résulte du premier principe que l'homme peut provoquer tout ce qu'il voudra par la simple imitation du phénomène voulu. La seconde règle soutient que n'importe quoi qui arrive à une chose qui était en contact avec une certaine personne, touchera aussi cette personne, car l'influence mutuelle ne cesse pas. Sur la loi de similitude se fonda la magie homéopathique ou imitative, et de la loi de contagion se produisit la magie contagieuse et ses rites.

Il est encore une règle dans la magie tout autant fondamentale et dont M. Frazer ne fait pas mention. C'est le mana, qui est généralement connu, non seulement dans l'ethnologie, mais aussi dans la philologie pour autant qu'il se rapporte à la religion des Grecs et des Romains. Je rappelle donc seulement que c'est une conviction primitive, à la base des croyances et des cérémonies, que l'homme, ses actions et sa nature entière, enfin tout ce que nous pouvons percevoir par nos organes extérieurs, est empreint d'une énergie informe et impersonnelle, d'une certaine force divine. Elle réagit ordinairement sur d'autres êtres et phénomènes, et devient bienfaisante ou nuisible.

Les trois principes sont la base sur laquelle se développèrent tous les rites et toutes les croyances. Si pourtant nous les scrutons plus à fond, nous apercevons facilement, que les deux premiers, c.-à-d. la loi de contagion et la loi de similitude, sont entièrement contenus dans la troisième, la loi de mana. Du moment qu'elle pénètre tout ce que nous voyons, entendons et palpons, nous pouvons dire que chaque fonction percevable dans la nature, contient en elle le mana, cette faculté d'influer sur d'autres objects. En réalité, les danses et les gambades, les conjurations, les imprécations, le chant, la pénétration par une fente ou une porte, l'énoncement du nom, le tonnerre — tout ceci, après des études plus pénétrantes, contient un mana des plus distincts. Toute action est donc pénétrée de mana, et il en résulte que les deux bases de la magie de M. Frazer sont contenues complètement dans la notion du mana. M. Frazer n'emploie jamais ce mot, pourtant il applique cette idée, tout en la nommant autrement. Par exemple, il dit que la loi de similitude et la loi de contagion doivent résulter d'une certaine cause qu'il nomme loi de sympathie (op. cit. p. 38). M. Frazer suppose donc que les primitifs avaient la conviction de l'existence des mutuels influx de toute sorte de phénomènes et de choses. Il l'appelle loi de sympathie: d'autres savants nomment cela mana ou orenda. D'ailleurs les noms importent peu.

Nous voyons donc qu'uniquement le mana était la base de la magie, soit en sa pure forme, soit en ces deux modifications: la similitude et le contact. Et du moment que les rites, les processions et les religions étaient engendrées par la magie, alors nous

devons nous attendre que des phénomènes comme la divination, doivent contenir en eux une suite de chaînons qui les lient à l'aïeule des croyances et des rites. En plus, nous sommes dirigés sur la voie de cette probabilité par le raisonnement suivant: si A en rapport avec B emploie des pratiques magiques, soit par le moyen de la homéopathie, soit par le contact, alors l'accomplissement par A est en même temps une prédiction pour B. B peut l'ignorer, en ce cas il n'y a pas de prévoyance de l'avenir: il est possible que B l'ait appris, cela veut dire qu'il connaît ce qui le menace, et en pratiquant d'autres cérémonies il prévient le malheur. Ici, nous avons une irruption distincte de la magie dans la mantique. — Un autre exemple. En analysant dans mon livre *Bellum Romanum* le serment romain, j'ai démontré que le mana contenu dans le *carmen iuris iurandi* émane contre le parjure comme nuisible. Cela veut dire que si quelqu'un rompt sciemment son serment, alors il sait quel avenir l'attend, car cet avenir est contenu dans la formule du serment. Donc, même ici, nous entrons dans le domaine de la prévision de l'avenir, et de l'éventuel empêchement par son épuration, p. ex. le procès d' Horace, ou la coutume *sub iugum submitterre* (Bellum Rom. p. 348 s.).

Déjà ces réflexions théoriques démontrent l'existence de certains points communs à la divination et la magie. Mais il reste maintenant à éclaircir si les matériaux dont nous disposons confirment ces considérations ou non. Le caractère de la religion romaine, la certitude qu'elle est une des plus conservatrices, qu'elle a, à titre de rite, gardé une foule de cérémonies rudimentaires qui souvent frisent la superstition, et qu'elle est souvent incompréhensible, tout cela démontre que c'est à Rome que nous trouverons les chaînons de cette chaîne plus facilement qu'ailleurs. Les Romains ont conçu en un système précis les formes de l'ancien art divinatoire, ils nous ont légué une multitude de témoignages et d'exemples. Ce sont justement ces prodiges si souvent cités par les historiens romains. Les Grecs nous ont conservé les mêmes exemples, mais les Romains l'ont fait officiellement et avec la précision qui leur est propre. Nous pouvons comprendre les prodiges le plus facilement, si nous retraçons dans l'esprit les bases des principes de la magie. Revenons à l'exemple, ou la preuve de A et B. Ainsi A influe n'importe par quel moyen magique sur B. Ce B peut être un homme ou n'importe quel phénomène: mettons que c'est un homme ou un groupe humain. Dès que B s'aperçoit des fonctions accomplies par A, il apprend par cela même son avenir — alors il l'empêche, ou il en est réjoui et tâche de fortifier l'influence des fonctions de A. Mais la fonction exécutée par A ne doit pas toujours provenir d'un homme ou d'un groupe: elle peut être exécutée par un loup, un nuage, un arbre, et la valeur de la fonction ne change pas par cela. Puisque l'homme peut par celle-ci ou par une autre fonction influer sur les phénomènes élémentaires, eux aussi influent sur l'homme ou sur le

groupe qui tâche de les empêcher, s'il en prévoit une influence funeste, ou de les fortifier, s'il les trouve avantageuses. De cette manière nous pénétrons dans le domaine des prodiges, des phénomènes élémentaires — quelquefois étranges, quelquefois presque ordinaires, que l'on croyait pouvoir influer sur les choses humaines: *prodigia procurando*, c'est la connaissance, puis l'éloignement ou le remplacement de ces influences. Examinons donc les *portenta, monstra* et *prodigia* qui, en ce qui touche leur classification officielle, nous intéressent moins en ce moment.

Jetons un coup d'oeil sur l'oeuvre de Lydus *De ostentis*. Il y a là des résumés instructifs, extrêmement bizarres, des oeuvres de Labéon *(Fulgurale)*, de Fonteius, Nigidius *(Tonitruale)* aussi que de Vicellius *(Seismologium)*. Nous lisons p. ex. que le tonnerre, la foudre ou le tremblement de terre, selon le quantième où il a lieu, pendant le jour ou pendant la nuit, a beaucoup d'influence sur les faits humains, et annonce ce résultat dans toutes les démarches des mortels: en politique, en jardinage, dans la dépravation ou corrections des moeurs, dans l'agriculture et dans la navigation. Il semblerait que ce ne sont que de bizarres superstitions à la source desquelles nous ne saurons atteindre, car elles reposent sur une base tout à fait inabordable. Effectivement, ce n'est pas toujours que nous pouvons retrouver le chemin par lesquels les anciens sont arrivés à de pareilles affirmations telles que si le tonnerre se fait entendre durant le jour, ou si la lune se trouve dans la constellation des jumeaux, elle présage la piété et la décence des actions humaines — et si cela arrive la nuit, alors c'est l'inverse (Font. op. cit. Wachsm. 40. 100 a).

Les forces créatrices de la magie primitive, entrant en liaison avec d'autres éléments, soit en fécondant ces éléments, soit qu'elles ont été fécondées par elles — donnèrent naissance à la religion et à l'art, dans toute l'étendue de leur magnificence et de la multitude de couleurs. A côté vivotait le cérémonial de la magie primitive rudimentaire et conservatrice qui pourtant démontre quelquefois l'influence distincte d'autres éléments psychiques ou mécaniques et se transforma en préjugé, que souvent, tant il est compliqué, est difficile à comprendre et à éclaircir. La superstition du tonnerre précitée en est la preuve. Nous pourrons définir la superstition autant magique que divinatoire comme une dépravation de la magie primitive. Dépravation, car les éléments créateurs se dirigèrent vers le sens de la religion et de l'art, et il n'en resta que l'esprit conservateur. C'est pourquoi les *prodigia* et *ostenta*, autant qu'ils sont des témoignages d'une superstition compliquée, ne peuvent être toujours compréhensibles. Mais les restes d'anciennes croyances, rencontrées sous une forme pure sans additions anciennes, peuvent nous être extrêmement instructives. Nous pouvons affirmer, avec toute la sécurité, catégoriquement que le tonnerre et la foudre frappaient les primitifs, ne fût-ce que par ce que ces phénomènes réagissent fortement bien des fois sur

les hommes et les animaux. Peut-être, on les considérait comme une condensation de mana singulièrement puissant: c'est dont témoigne le fait que les Romains et les Etrusques s'appliquaient mutuellement à étudier surtout le foudre et le tonnerre, ainsi que ce qu'ils présagent. Un intérêt si exceptionnel, que l'interprétation des foudres et des tonnerres, fut la cause que la science de cette matière devint plus compliquée que d'autres *prodigia* et *omina*, qu'elle s'éloigna de la primitive simplicité, et qu'elle fut soumise à de plus nombreuses influences psychiques et des facteurs sociaux. Des exemples de cette interprétation bizarre et embrouillée se retrouveront dans l'oeuvre mentionnée de Lydus. Une interprétation concise quoique formelle de la science des haruspices traitant de *fulgura* et *tonitrua* a été faite par Thulin (Real-Encyclopaedie s. v. *Haruspices*). Il ne faut pas commencer les études sur la divination par ce genre de prodiges — quoiqu'ils soient probablement les plus nombreux et se font certainement bien plus remarquer que les présages des haruspices simples et moins compliqués.

Les historiens des empereurs romains (Scriptores historiae augustae) citent souvent dans les biographies des empereurs les signes et les auspices qui devaient prédire le pouvoir impérial, ou la mort. On cite comme présage infaillible de la future élévation le plus souvent la couleur pourpre, qui se fait apercevoir le jour de la naissance du futur empereur. Nous le lisons dans les biographies d'Alexandre Sévère (13), d'Antonin Diadumène (4), d'Aurélien (4—5), de Clodius Albinus (5), des Maximiniens (30), de Tacite (17). Le vêtement d'un empereur était pourpre et seuls les empereurs avaient droit à des habits complètement pourpres. C'est de là qu'on tirait des conclusions, se basant sur la loi du semblable qui provoque le semblable: si subitement, le jour de la naissance, une rose pourpre fleurit, ou si vient au monde une brébis ou vache bariolée de taches rouges, ou si cette teinte apparaît de quelque autre manière, c'est une preuve infaillible que l'enfant est marqué par le sort et qu'il aura droit au vêtement pourpre — ce qui veut dire, qu'il sera empereur. Cet exemple nous enseigne aussi combien sont changeants et fluides les croyances et les coutumes, combien dépendants des éléments qui les composent. Si la première association d'idées, produite par la vue de la couleur rouge, est la pourpre officielle et impériale — alors la couleur prédit d'abord l'habit impérial et ensuite le pouvoir impérial. Si la même couleur produit une autre association, si elle rappelle le sang — elle présage dès lors non pas le pouvoir, mais le sang versé: des meurtres, des fléaux. En lisant Tite-Live nous pouvons souvent rencontrer des prédictions relatives à la couleur de sang: une rivière qui coule des flots de sang, le ruisseau sanglant, la pluie, la rosée sanglante qui apparaît sur une statue, et bien d'autres semblables (Liv. XXIV 10. 44. XXVI 23. XXVII 23. 37). Elles étaient considerées toutes comme de funestes présages, et on les conjurait en conséquence.

Des légendes de la Rome royale fournissent d'autres exemples de prédictions fondées sur la loi de similitude. On dit qu'au

temps de Tarquin le Superbe, lorsqu'on posait les fondements du temple de Jupiter, on trouva pendant le terrassement une tête humaine intacte, *caput humanum*. On découvrit que c'était un présage très heureux, car il prédisait la grandeur future de ce lieu: Rome va dominer tous les empires et les peuples (Liv. I 55). A ce présage s'ajouta un autre. Pour fonder sur le Capitole le temple de Jupiter, il fallait préparer une place convenable — et elle était occupée par d'autres temples et chapelles. Pour les démolir, il fallait d'abord enlever leur caractère saint, évoquer les dieux. Au courant des pratiques religieuses il apparut que seul du temple de Terminus il n'était pas possible d'enlever la sainteté. Pourquoi? Terminus était le dieu des bornes, de toutes les frontières: il était défendu de le faire bouger de place, de là la prédiction que toutes les frontières romaines seraient inviolables et inflexibles: Rome ne reculera pas ses frontières et ne cèdera pas ses territoires (Liv. I 55).

Quelquefois il arrive que ce n'est ni la teinte, ni la chose qui devient présage, mais quelque action — un mouvement p. ex., aussi d'après la loi de la similitude. Aelius Spartianus raconte dans la biographie d'Adrien (26) que la mort a été prédite à cet empereur par des phénomènes suivants: sa prétexte glissa de son corps par terre sans aucune raison, son anneau tomba de son doigt. Valère Maxime raconte (I 5,9) qu'un jour Camille priait les dieux pour la félicité de la République: il leur demandait que s'ils trouvaient quelqu'un favorisé par trop de bonheur, qu'ils ne punissent pas tout le peuple, mais que leur courroux se rapporte seulement sur cet être. Lorsqu'il priait ainsi, il trébucha et tomba; c'était un mauvais présage pour lui: cela annonçait que c'était justement lui, Camille, que le courroux des dieux atteindra. Ce même auteur rapporte ceci (I 6,6) de Gaius Flaminius, ce sceptique démocratique: avant la bataille ad lacum Trasimenum, son cheval trébucha et Flaminius tomba par dessus la tête du cheval. Il n'y prêta pas attention, ni à ce que les *signiferi* se plaignaient de l'extraordinaire impossibilité de faire bouger de place leurs *signa militaria:* il commença la bataille, et la perdit honteusement — car la loi de similitude exigeait que la chute de l'empereur de son cheval annonçât des malheurs dans la suite: manque de succès dans la bataille, une défaite etc.

Pour les Romains des siècles postérieurs ce n'était, il est vrai, qu'un indice du courroux des dieux — antérieurement, tout au contraire, c'était une cause qui provoquait le fâcheux résultat. C'est justement dans ce cas que se fit le changement analogue à l'évolution du serment, qui fut examiné par moi dans *Bellum Romanum* p. 299 s. Dans la forme primitive du *iusiurandum* le rite avait en lui-même le pouvoir agissant et impératif; par le rite magique le mana impersonnel et informe, introduit dans la formule du serment, le rendait inflexible et indéliable. J'ai tâché de montrer ensuite le chemin par lequel le mana se transfigura en divinité individuelle: lorsque cela s'accomplit, ce n'est plus le mana,

introduit dans la cérémonie et dans la formule du serment, qui le rendait indéliable, mais les divinités appelées comme témoins. Là, où auparavant le mana s'élévait automatiquement comme force nuisible contre le parjure, ensuite les dieux individualisés gardaient la sainteté de la loi, et chargeaient de courroux le téméraire qui avait rompu le serment. La même évolution s'accomplit dans la divination. L'action qui opérait jadis par elle-même, le phénomène qui par la loi de similitude influait sur le sort des hommes avec le temps: lorsque le mana — et la loi de similitude n'était qu'une variété du mana — se transfigura en divinité personnelle, ce phénomène fut considéré non comme une cause des autres phénomènes de bonne augure et réjouissante, mais comme un signe envoyé par les dieux, afin de montrer leur volonté.

Il y a d'autres prédictions de l'avenir fondées sur la chute d'une chose, le renversement d'un arbre (Suet. Dom. 15,2): on pourrait facilement multiplier leur nombre, mais les précédants suffisent pour constater qu'un mouvement vers la terre, fondé sur la loi de similitude, annonçait des malheurs pour l'individu qui était en rapport avec lui. Aussi bien à l'inverse, un mouvement inattendu vers en haut, était considéré comme présage de bonheur et de succès. Nous trouvons des exemples chez Pline (n. h. XVI 132), Suétone (Galba 4,2) et d'autres.

Outre les mouvements subits en haut ou en bas, d'autres aussi possédaient la possibilité de provoquer et de prédire l'avenir. C. Marius (Val. Max. I 5,5), déclaré par le sénat ennemi de sa patrie, se réfugia dans un lieu solitaire: un jour il remarqua un âne qui sans regarder le fourrage préparé, courut à l'eau. Marius et d'autres comprirent que c'est un signe qui leur montra que Marius doit se diriger vers l'eau, vers la mer, et chercher réfuge plus loin: c'est ce qu'il fit, et s'en trouva bien. Cet exemple est réellement un *omen,* ce n'est pas un *prodigium* ni *ostentum* — ici ce n'est pas la chose qui apparaît, mais le mouvement. Marc Aurèle obtint un autre présage avant qu'il fut devenu empereur (Iul. Capitol. 4,3): pendant les solennités des Saliens, lorsque tous les assistants jetaient leur guirlandes sur l'autel, la guirlande de Marc avait atteint la statue de Mars et s'arrêta sur la tête du dieu. Tous comprirent que c'est la prédiction du pouvoir dans l'avenir. Dans ce cas, ce n'est pas seule la loi de similitude: la guirlande s'éléva jusqu'à la majesté divine, donc cela doit aussi arriver au propriétaire de la guirlande, à celui qui par le contact forme avec elle un tout. Nous reviendrons encore plus loin à la loi de contact.

Dion Cass. XLI 61,2 cite un autre genre d'augure: lorsque Pompée luttait avec César, des abeilles visitèrent son camp, et en telle quantité qu'elles couvrirent les signes militaires. Ces *signa* étaient vénérés par les Romains comme de vraies divinités. Donc, la disparition de ceux-ci signifiait que les divinités protectrices des légions se soient retirées ou changées.

Outre le mouvement, aussi d'autres signes et propriétés étaient considérés comme cause et présage de l'avenir. La ville de Cumae a été construite par les émigrés d'Eubée: à l'endroit où ils cherchent des domiciles, ils rencontrent une femme enceinte. La grossesse, témoignage de fécondité, révèle la félicité du futur domicile (Serv. in Aen. III 441). Cela rappelle la légende d'Enée qui fonda Lavinium, dans un lieu où s'arrêta une truie enceinte qui courait devant lui, et qui mit au monde 30 cochons de lait (D. H. I 56). Tel jour quelqu'un est ébloui par une clarté, une lueur: si cela se lie en pensée à l'éclat et à la lueur bienfaisants pour les hommes, cela occasionne et prédit une lueur de gloire et de célébrité — donc c'est un présage heureux. Voilà un exemple classique de prédiction d'une future souveraineté royale. La reine Tanaquil aperçut que la tête du fils de sa captive est éclairée par une lueur extraordinaire. Elle comprit que le garçon acquerra un grand pouvoir, l'entoura de soins comme son propre fils et ce fut le futur roi Servius Tullius (Val. Max. I 6,1). Un semblable augure eut lieu en Espagne: les soldats remarquèrent qu'une lueur éclaira la tête de leur chef Lucius Marcius: ils comprirent que les dieux lui étaient favorables, que c'est le rayonnement de la gloire, donc ils commencèrent la bataille avec joie (op. cit. I 6,2). Le bouclier étincelant d'une lueur étrange a prédit le pouvoir impérial aux Maximins (Iul. Capitol. Max. 30). Il arrive pourtant que la lueur surprise à l'improviste, s'allie au premier moment non pas à une lueur bienfaisante, mais à une lueur impure et nuisible, p. ex. à celle d'un incendie. Une pareille lueur, dans l'esprit des primitifs amenait des malheurs et des calamités. C'étaient des *prodigia* tout aussi abjects, que le tremblement de terre. Aussi nous voyons ici, ce même changement qui a eu lieu dans l'interprétation de la teinte rouge: selon les associations d'idées faites au moment de la perception, d'accord avec la loi de similitude, elle annonce et amène ou le bonheur ou des calamités. Tite-Live cite un grand nombre d'exemples de prodiges tels que *caelum ardere, mare arsit, palma virens arsit* (III 5. 10 XXIII 31. XXIV 10).

Outre les prédictions précédentes, les arbres aussi fournissaient toute sorte de prodiges. On observait tous les changements dans les fruits pour le bien ou le mal: cela annonçait fermement tel ou tel autre changement du sort. On interprétait aussi d'autres phénomènes comme prédictions: la chute d'un arbre, un accroissement; certains arbres étaient singulièrement riches en mana, comme le laurier et le chêne d'un côté, et de l'autre les arbres qui sont en quelque rapport avec le royaume de la mort, *infelices arbores*. Tous ces prodiges étaient conditionnés par la loi de similitude, et on croyait qu'ils amènent, ou annoncent de tels résultats. Cette foi s'étendait loin, que même les arbres, les plantes vus en rêve, étaient interprétés de la même manière: Artémidore en cite des exemples (Onir. I 77. IV 28. 52).

C'est Pline (n. h. XVII 242) qui nous donne l'explication des signes qui venaient des arbres: *prodigio autem fiunt ex dulcibus acerba poma aut dulcia ex acerbis, e caprificio fici aut contra, gravi ostento, cum in deteriora mutantur, ex oleo in oleastrum, ex candida uva et fico in nigras aut... platano in oleam mutata...* Dans ces prodiges nous voyons l'action non seulement de la similitude, mais de l'étrangeté du phénomène. C'est le caractère extraordinaire qui frappait et influait de sorte que le prodige ne pouvait passer inaperçu à l'homme, et on l'interprétait selon la loi de similitude ou du contact. L'étrangeté des plantes comme celle que j'ai nommée auparavant, p. ex. *arbores locutae* dont nous parle Gaius Elpidius occasionne un changement dans le sort des hommes ce qu'il faut éviter, car cela est le plus souvent une calamité ou un malheur.

On comprenait de la même manière toutes les autres phénomènes extraordinaires, aussi bien dans la nature que dans la culture de la terre, dans l'élévage du bétail etc. Ces phénomènes chargés de mana étrange devaient provoquer les mêmes conséquences, dans tout ce avec quoi ils entraient en contact. Le passage cité plus haut de Pline peut et doit se rapporter à tous les prodiges frappants et accidentels, avec ces *prodigia, ostenta, portenta: gravi ostento cum in deteriora mutantur,* Et pourtant Tite-Live et d'autres historiens nous en citent une telle quantité: les vaches parlantes, les pluies de pierres, de lait, de sang, étranges foetus humains et bestiaux et tant d'autres encore — il suffit de lire chez Tite-Live les événements de plusieurs années pour accumuler une grande quantité d'exemples de toute sorte.

Nous avons encore un autre groupe de signes annonçant l'avenir. Ce sont les *omina,* basés apparemment sur la loi de similitude, et en outre sur la croyance que la dénomination, le mot, le son, ne sont que le symbole désignant à volonté une chose, mais qu'ils forment un ensemble indivisible avec le prodige qu'ils désignent. C'est une croyance universelle, comme dans l'analogie, largement adaptée dans la magie: elle provoqua dans la divination chez les Romains les *omina* et chez les Grecs le clédonisme. Du moment que le nom forme un ensemble avec la chose, s'il se trouve dans le nom des éléments du mana nuisible, il faut s'attendre à ce que le mana influence la chose et inversement les éléments du mana bienfaiteur afflueront aussi. La perception de ces éléments c'est déjà le commencement de la divination. Nous avons des exemples où les Romains changeaient la dénomination des lieux: ils appelèrent Μαλόεις Beneventum et changèrent Ἐγέστα en Segesta, Ἐπίδαμνος en Dyrrachium. Ce genre de divination était poussé plus loin.

Pompée, fuyant devant Cesar passait auprès de Paphus et questionna le conducteur du navire sur un endroit au rivage: il s'appelait Κατωβασίλεια (Val. Max. I 5,6). C'était un *dirum omen,* c'était une prédiction infaillible de malheur et d'insuccès. La nour-

rice d'Alexandre le Macédonien s'appelait Olympias — de même que la mère d'Alexandre. Le précepteur du futur empereur se nommait Philippe, de même que le père d'Alexandre. Cela confirmait que le garçonnet deviendra un grand souverain et guerrier (Ael. Lampr. Alex. Sev. 13). Un laurier dans les domaines d'Alexandre Sévère surpassa et étouffa un arbre nommé *arbor persica* — cela annonçait qu'Alexandre vainquerait les Perses (l. c.). La petite fille de L. Paulus avait une chatte Persée: son père ayant reçu l'ordre du sénat de se mettre en route avec l'armée contre le roi Persée, en revenant à la maison, voit que sa fille est triste: il en demande la cause et apprend que la chatte Persée a crevé. C'était pour lui la merveilleuse prédiction qu'il vainquera Persée (Cic. Div. 103). Ces exemples — et on peut facilement en augmenter le nombre — témoignent des *omina:* ils sont basés sur la loi de similitude. Les Grecs poussèrent ce genre de divination à une plus grande perfection: il suffira que je cite Hermes κληδόνιος (Le Bas-Wad. V 1724 a) ou Ἀγοραῖος (Paus. VII 22).

Outre la loi de similitude aussi la loi de contact était le fondement sur lequel se développaient les divinations et les prédictions. Nous avons rencontré l'une d'elles auparavant, en parlant de la guirlande jetée par Marc Aurèle pendant la fête des Saliens. Une suite d'autres présages, cités comme signes de la loi de similitude pourraient être en quelque sorte interprétée comme résultant de la loi de contact. P. ex., la couleur pourpre aperçue inopinément le jour de naissance d'un individu, augurait le pouvoir impérial, parce que le semblable provoque le semblable. La même chose peut être interprétée par la loi de contact. Si quelqu'un le jour de sa naissance se mit en contact avec la pourpre — il garde dans la suite avec elle un lien invisible, et même subconscient, qu'il affermit enfin en obtenant la dignité et la pourpre impériale.

Nous apercevons la même loi pour d'autres teintes aussi. Si quelqu'un par inattention se vêtit non du manteau blanc ou rouge qu'il avait coutume de porter, mais d'un manteau de deuil, *toga pulla,* il s'est mis en contact avec quelque chose d'allié à la mort, il a gardé ce contact et enfin il l'a pour toujours affermi par sa mort. La mise d'un tel manteau, c'était la prédiction d'une mort prochaine. M. Crasse a eu un semblable présage pendant sa déplorable guerre d'Asie (Val. Max. I 6,11) ainsi que l'empereur Commodus (Lampr. Comm. 16). Mais non seulement les moyens précédants de la mise en contact avec la mort causaient une mort rapide. Pour l'empereur Tacite la vision de sa mère défunte, comme si elle était vivante fut un présage d'une mort proche *(matris umbra se per diem... velut viventis obtulit,* Vop. Tac. 17). Dès qu'il s'est mis une fois en contact avec la mort, le contact établi, ne fût-ce qu'une seule fois, ne cesse plus, et provoque la mort ou un malheur. Nous savons que cette superstition se conserve et dans le folklore moderne ainsi que bien d'autres. Ces présages de

mort, ou de malheur, occasionnés par le contact avec la mort, prirent avec le temps un caractère différent.

Les Grecs et les Romains supposaient que les âmes des ancêtres, et des héros s'incarnaient en serpents et se présentaient aux mortels sous cet aspect. Une telle apparition du serpent-ancêtre était ordinairement considérée comme un certain présage, étant basée sur les exemples cités auparavavant, nous pourrions nous attendre à un augure funeste. En réalité, il en est un peu autrement: quelquefois l'apparition d'un serpent était considérée comme prédiction de malheur, de mort — quelquefois tout à fait inversement. On pourrait penser que c'est une confusion, mais après un examen plus minutieux, nous comprendrons plus facilement pourquoi il en est ainsi. Du moment que le serpent, incarnation de l'ancêtre, apparaît aux vivants et s'avance dans leur direction, cela montre qu'ils entrent en contact avec la mort. C'est un augure qui prédit la mort, ou tout au moins un malheur. Nous rencontrons un exemple caractéristique d'un pareil présage dans la Rome royale. Au palais de Tarquin le Superbe, d'un pilier de bois sortit subitement un serpent: se fait saisit d'effroi tout le monde, et le roi envoya ses fils à Delphes, pour éclaircir ce que cela devait présager. Cet événement avait lieu un peu avant le bannissement des Tarquins de Rome, et en paraissait réellement la prédiction (Liv. I 56). Un autre présage semblable atteignit le père des Gracques: les serpents qui apparurent subitement dans son logement annonçaient et occasionnaient sa mort, ou celle de son épouse Cornélie (Plin. n. h. VII 122). Dans les temps mythologiques une prédiction semblable a eu lieu en Lacédémonie et les prêtres la trouvaient de mauvais augure (Apollod. II 8,5,1). Mais il y avait aussi d'autres apparitions du serpent-ancêtre. Il apparaissait dans le danger, pendant la bataille, comme protecteur, et il dirigeait sa force nuisible contre les ennemis. En des circonstances pareilles, le serpent ne rampait pas du côté de celui, à qui il avait apparu, mais ord nairement il le fuyait. Cela signifiait qu'il le quittait pour aller vers les ennemis, avec lesquels il entrait en contact, qu'il resserrait jusqu'à la mort, le contact suprême. Cela pouvait donc être aussi un présage heureux.

Quelque chose de semblable arriva à L. Sylla: pendant la guerre sociale il offrait un sacrifice dans les environs de Nola, lorsque subitement un serpent apparut, sortant de la partie inférieure de l'autel, et s'en fuyait (Val. Max. I 6,4). Lorsque le consul Tibère Gracchus était en Lucanie, un serpent lui emporta une partie de l'offrande, et disparut subitement (ibd. I 6,8). Du moment que dans ces cas le serpent fuyait celui à qui il était apparu, cela signifiait qu'il portait la mort aux ennemis. Quelque chose de semblable arriva aux Achéens en Aulide (Apollod. XV) et aux Athéniens pendant les guerres persiques (Paus. I 36).

J'ai mentionné plus haut qu'un subit mouvement annonce par la loi de similitude le succès ou le malheur. Dans la prédiction

qui avait atteint Marc Aurèle au cours de la fête des Saliens j'ai constaté la liaison de la loi de similitude avec la loi de contact. Ce n'est pas le seul exemple d'une pareille coopération mutuelle. En 43 Cicéron eut la mort prédite par l'écroulement de la statue d'Athène qu'il éleva lui-même. Pour le consul Vibius il y avait un malheureux augure dans la mort d'un licteur pendant l'office. En rapport avec cela il faut comprendre de même tous les accidents d'épilepsie, considérés comme augure fâcheux, dans toutes les fonctions publiques. D'autres liaisons de ces deux lois se rencontrent dans la biographie d'Aurélien: son avénement à l'empire était conditionné par le fait qu'il avait monté un jour par méprise le cheval impérial, et puisqu'on lui avait offert en cadeau une coupe, comme celle dont se servait ordinairement le roi de Perse (Vop. Aur. 5).. Dans ces cas aussi bien que dans d'autres, les deux lois se lient et influent l'une sur l'autre d'une manière égale. Nous devinons quelque fois la même coopération des deux lois dans les fameux présages des *omina*.

Si à Pompée le nom du lieu Κατωβατίλεια près duquel il passait en navire, avait prédit la défaite et la perte du pouvoir — alors ce fut non seulement le résultat de la loi de similitude, ma s aussi de la loi de contact: dès qu'il rencontra le malheur contenu par le nom, le contact persiste jusqu'à ce qu'il n'amène conformement à la loi de similitude, le résultat renfermé dans le nom. Un semblable augure, quoque dans le sens inverse, arriva à Auguste. La foudre tomba sur la statue au Capitole et effaca la première lettre du mot *Caesar* (Dion Cass. L 29). C'était un présage de mort. Ici, le lien entre la personne et le nom, a été atteint dans une de ses extériorisations — le nom de Caesar. Le contact du fait de l'extermination resta pour le nom et la personne, jusqu'enfin, par la loi de similitude, la mort vint atteindre la personne. La coopération de ces deux lois ne doit pas nous surprendre. Elles ne sont pourtant pas en discorde entre elles, ainsi elles ne s'excluent pas réciproquement. Tout autant la loi de similitude, que la loi de contact, ce sont les diverses fonctions fondamentales de la loi magique — du mana, ou le rapport mutuel de tous les phénomènes, et de leur influence mutuelle. Il est quelquefois difficile de tracer les limites entre les deux lois — elles chevauchent l'une sur l'autre et se complètent réciproquement.

Nous voyons donc clairement combien de chaînons lient la divination à la magie, et ce ne sont pas les seuls, car nous apercevons une affinité aussi dans d'autres interprétations de phénomènes, mais en dehors de la loi de contact et de similitude, basées sur d'autres fonctions du mana. Avançant toujours, nous apercevons cette même affinité dans d'autres genres de divination, dans la science extatique qui a occasionné des Sibylles et pythonisses. Mais une analyse plus minutieuse exigerait plus de place que je n'en dispose, donc pour le moment je termine et je constate seulement l'influence de la loi de similitude et de contact sur le dégré inférieur de la divination, les *prodigia, ostenta, omina*.

DE AIACIS LOCRENSIS FABULA SOPHOCLEA

scripsit

THADDAEUS ZIELIŃSKI.

I.

Aiacis minoris fabulam, qualem informaverit Sophocles, si accuratius quam adhuc factum est dilucidari posse confido, aliorum *fragmentorum auxilio* id deberi *video* quae *ipsa quoque ad nostram* pertinere certissimis, ut in tali re, argumentis probari opinor. Quod meum inventum cum ante hos duodecim annos in epimenide Rossica publici iuris fecissem, „Hermete" dico, quae tunc temporis Petropoli a populari nostro Stephano Cybulski edebatur, Aiace illo infelicior fui; huius enim aliquae tamen tabellae, undis traditae marinis, occidentalia littora attigerant, cum mea commentatiuncula ceterae Europae philologis prorsus ignota remanserit. Ita factum est, ut ne Ricardus quidem Jebb, vel potius, qui postumo eius libro pietatis operam praestitit, A. C. Pearson, cum Sophoclis fragmenta accuratissime et ederet et interpretaretur, ullam eius notitiam haberet. Patienter hoc et multa similia tulissem; sed cum his ultimis temporibus diversae plane curae in Sibyllino aenigmate collocatae ad Troiae me captae fata reduxissent, non invitus etiam illius fabulae heroinam mente recolui, Troianam haud dubie Sibyllam, ut novis incrementis aucta in publicum prodiret. Quod hac ipsa commentatione facere placet, ita tamen, ut etiam ex illa quam a. 1913, ut *modo dixi*, Hermeti Cybulskiano *inserui*, pleraque licet aucta et, ut prisci loquebantur, latinitate donata repeterem: quae si de lectoribus quisquam nova sibi esse negaverit, facile me hac quidem ex parte operam perdidisse fatebor.

II.

Fabulae Sophocleae mythopoeiam post infelicia Heynii Brunckiique temptamina, quae circum irrepraesentabilem temerarii ducis mortem versabantur, primus in universum recte enucleasse videtur idem, qui ceterarum Fr. Welcker *(Griech. Trag.* I 161 sq.); secutum esse nimirum poetam Persin cyclicam imprimisque eam partem, quam Proculus epitomator hisce verbis recapitulat: *post occisum Priamum abductamque Helenam* 1) Κασσάνδραν δὲ Αἴας ὁ Οἰλέως πρὸς βίαν ἀποσπῶν συνεφέλκεται τὸ τῆς Ἀθηνᾶς ξόανον· 2) ἐφ' ᾧ παροξυνθέντες οἱ Ἕλληνες καταλεύσαι βουλεύονται τὸν Αἴαντα, 3) ὁ δὲ ἐπὶ τὸν τῆς Ἀθηνᾶς βωμὸν καταφεύγει 4) καὶ διασῴζεται ἐκ τοῦ ἐπικειμένου κινδύνου.

Nimis haec exilia haud dubie ad iustae tragoediae μέγεθος explendum; nam cum § 1 extra scaenam acta referens actionem praecedere debuerit, nil remanet nisi simplex hicesia, ne cum illa

quidem comparanda, quam omnium fabularum simplicissima exhibet, *Supplices* dico Aeschyleas, ubi tamen Pelasgi patrocinio praeconisque irruptione complicatior fit peripetia.

Verum idem Welckerus ad resarciendam tragoediae lacunam, quae inter §§ 3 et 4 hiare videtur duas Polygnoti picturas conferri iussit, alteram Delphicam, alteram Atheniensem, ex Pausaniae enarratione utramque. Et ex Delphica quidem, praeclaram Iliu Persin dico, quae Cnidiorum lescham quondam ornabat — haec sunt maxime adhibenda (Paus. X 26, 3): Αἴας δὲ ὁ Οἰλέως ἔχων ἀσπίδα βωμῷ προσέστηκεν, ὀμνύμενος ὑπὲρ τοῦ ἐς Κασσάνδραν τολμήματος· ἡ δὲ κάθηται τε ἡ Κασσάνδρα γαμαὶ καὶ τὸ ἄγαλμα ἔχει τῆς Ἀθηνᾶς, εἰ δέ γε δὴ ἀνέτρεψεν ἐκ βάθρων τὸ ξόανον, ὅτε ἀπὸ τῆς ἱκεσίας αὐτὴν ὁ Αἴας ἀφείλκε. Sequitur Attidarum descriptio, tum ὑπὸ τούτοις <τοῖς> τὸν Αἴαντα ἐξορκοῦσι κτέ. Qua in enarratione premenda esse videntur verba ἔχων ἀσπίδα; non enim continuo liquet, cur etiam scutum suum Aiax attulerit. Neque enim mos fuit Graecis armatis ad iudicium comparere neque si contra lapides sese munire volebat undique irruentes quidquam praesidii erat in clipeo. Sed acrius attendentibus sibi invicem respondere videbuntur illic Αἴας ἔχων ἀσπίδα, hic Κασσάνδρα τὸ ἄγαλμα ἔχει τῆς Ἀθηνᾶς: haec enim accusatricis, ille rei partes agit. Et Cassandra quidem Palladem attulit iniuriae sibi illatae testem. Quid Aiax? Videbimus.

Altera vero Polygnoti pictura, Atheniensem dico, in Porticu Picta medium tenebat locum inter Amazonomachiam et pugnam Marathoniam; argumentum eius Pausanias (I 15, 2) ita breviter adumbrat: Ἕλληνές εἰσιν ἥρπακότες Ἴλιον καὶ οἱ βασιλεῖς ἠθροισμένοι διὰ τὸ Αἴαντος ἐς Κασσάνδραν τόλμημα· καὶ αὐτὸν ἡ γραφὴ τὸν Αἴαντα ἔχει καὶ γυναῖκας τῶν αἰχμαλώτων ἄλλας τε καὶ Κασσάνδραν. Nulla in re haec Atheniensis pictura illa Delphica differre videtur, nisi quod captivae mulieres illic in littore collocatae erant (Paus. X 25, 9 sq.), hic Cassandrae assistunt. Parvi id quidem, attamen, ut videbimus, alicuius ipsum quoque est momenti.

III.

Non igitur iam simplicem habemus hicesiam neque continuo saluti ut sacrilego Palladis ara supplici petita; habemus quibus lacunam inter §§ 3 et 4 epitomae Proculianae hiantem expleamus. Neque enim dubium est quin iuriiurando Aiacis — plane ut iuriiurando Creontis in *Oedipo Rege* praemissus fuerit agon inter accusatorem et reum, qui cum parum ex sententia reo evenisset, ultima ei ad vitam salvandam ratio apparuit ad iusiurandum profugiendi. Id vero ipsum cuius fuisse generis putandum est? Assertorium omnes putabant — scilicet non commisisse se sacrilegium, cuius arguebatur — omnes dico ante Robertum (Iliupersis 63): is primus, quo erat semper studio ἄλλων δίχα μονόφρων εἶναι, pro assertorio promissorium intrusit, scilicet luendi sacrilegii causa virginum Locrensium tributum quotannis Ilium mittendum.

Quam sententiam num usque ad finem retinuerit nescio; nec-dum enim prodiit admirabilis eius *Griechische Heldensage* parti-cula ultima, dum haec scribo. Nec tamen credo cuiquam eum de ratione sua persuasisse: lebbius certe, sive is fuit Pearson, optimo iure eam respuit. Si enim nulla fraude admissa honesto voto vi-tam redemit reus, nullus iam Palladis irae locus relinquitur neque in ipso neque in Achivis exercendae corruitque tota Nostorum hy-pothesis in hac ipsa ira occupata *unius ob noxam et furias Aiacis Oilei.*

Immo necesse est mendax fuisse iusiurandum: quod cum ni-hilo minus Achivis probatum esset, vitae scelere salvatae iusta vin-dex exstitit dea et in ipsum et in eos, quos ille periurii societate contaminaverat. Circum hoc igitur totius tragoediae actio versaba-tur; quod si quis reputaverit, in quibus summam totius operis po-neret, non me profecto vituperabit qui ut e. g. *Philoctetam* tra-goediam veritatis, *Electram* tragoediam ultionis, ita nostram t r a-g o e d i a m i u r i s i u r a n d i appellem.

IV.

Reus igitur subit iudicium Aiax: quo accusante? De Cas-sandra nihil est quod dubitemus: ipsa enim iniuriam perpessa est, ipsa ad deae aram sedet. An sola? Immo ipsius deae imaginem amplexa tenet, acerrimam flagitii testem. Modo proloqui nosset! Quis interim in mutae locum testimonium dabit?

Videamus an ex f r a g m e n t i s aliquid discere possimus. Diser-tissimum Aristophanis scholiastae debemus, qui ad glossam Av. 933 σπολάς — vestimenti genus — haec adnotat: Σοφοκλῆς Αἴαντι Λοκρῷ·

καταστικτοῦ κυνὸς
σπολὰς Λίβυσσα παρδαληφόρον δέρος·

hac addita explicatione: τὸ δὲ Σοφόκλειον ἐπὶ τοῦ δέρματος εἴρηται τοῦ κρεμαμένου πρὸς τῇ τοῦ Ἀντήνορος οἰκίᾳ. Quae cum ipsa expli-catione indigent, bene Nauckius Strabonis (XIII p. 608) verba con-ferri iussit haec: Σοφοκλῆς γοῦν ἐν τῇ Ἁλώσει τοῦ Ἰλίου παρδαλέαν φησὶ πρὸ τῆς θύρας τοῦ Ἀντήνορος προτεθῆναι σύμβολον τοῦ ἀπόρθητον ἐκθῆναι τὴν οἰκίαν· τὸν δὲ ἅμα παισὶ μετὰ τῶν περιγενομένων Ἐνετῶν εἰς Θράκην περισωθῆναι κἀκεῖθεν διεκπεσεῖν εἰς τὴν ἐν τῷ Ἀδρίᾳ Ἐνε-τικήν. De hac παρδαλέᾳ etiam Pausanias consulendus est, qui cum Delphicam Polygnoti picturam describit, haec refert (X 27 3): ἔστι δὲ οἰκία τε ἡ Ἀντήνορος καὶ παρδάλεως κρεμάμενον δέρμα ὑπὲρ τῆς ἐξόδου σύνθημα εἶναι τοῖς Ἕλλησιν ἀπέχεσθαι σφᾶς οἴκου τοῦ Ἀντήνορος. Philologi est locos parallelos quaerere: ego tamen apud Graecos Latinosve scriptores nullum inveni, inveni in libro Iosue, ubi haec exploratores Ierichone ad Rachab meretricem, quae eos cum maximo civium suorum damno servaverat (II 18): τὸ σπαρτίον τὸ κόκκινον τοῦτο ἐκθήσεις εἰς τὴν θυρίδα, δι' ἧς κατεβίβασας ἡμᾶς ἐν αὐτῇ, scilicet ut cognito signo Israelitae ei parcerent, ut infra VI 22 sq. narratur. Haud spernendam esse vides similitudinem:

cum autem parum sit verisimile aut Perseos auctori Hexateuchos, aut huius auctori Persin notam fuisse, exspecto quae temporum est inclinatio quam mox nobis ex Zarathustrae disciplina commentum emersurum sit, qui utriusque operis communis esse fons dicatur.

V.

Illic tamen de muliere agebatur et corpore quaestum faciente et patriae proditrice, nemini probanda, nisi cui bonorum finis sua suorumque est utilitas, hic de cive optimo qui cum semper fuerit severus iustitiae sectator, etiam Helenam priori marito reddendam censebat ideoque ei gratus erat. Quamquam enim exeunte antiquitate eius quoque memoria proditionis umbra est offuscata, quo factum est ut in Dantis *Inferis* vel nomen suum imae Luciferoque vicinae regioni traderetur, hic tamen puram eius imaginem servare debuit *Antenoridarum* auctor. Immo propter iustitiam eius Achivi, Menelao auctore, urbem cum caperent domum eius diripi vetuerunt immunitatisque signum super ostium suspenderunt pantherae exuvias.

Haec per se facile intelleguntur; quid tamen rei fuit Antenori eiusque domui cum Aiace eiusque in Cassandram flagitio?

Non semper talia interrogare licet in fabula, cuius miserae tantum laciniae aetatem tulerint, feliciter tamen accidit, ut ad hanc saltem interrogationem satis plene respondere possemus.

Flagitium enim illud etiam praeter Polygnotum rerum Troianarum pictoribus argumentum praebuit. Neque id mirum: fuit enim revera Aeschyleo vocis sensu totius dramatis καταστροφή, qua effectum est, ut dei qui antea Achivis favebant, nunc versis studiis urbis captae poenas victoribus exigerent. Frequens igitur est in vasorum picturis, ex quibus maxime est memorabilis amphora Vindobonensis (Laborde II 25, eadem in S. Reinachii repertorio II 226, coll. I 365—367). Hic enim praeter Aiacem Cassandramque fugiens apparet femina *Troianorum sacerdos* (ΤΡΟΙΟΥ ΙΕΡΕΑ) clavem manu gerens sacri sui officii symbolum. Nomine pictor abstinuit; id tamen nobis certissima coniectura assequi licet. Si enim Palladis Troianae fuit sacerdos, nulla alia esse potuit nisi Theano, de qua Homerus Z 300:

Τὴν γὰρ Τρῶες ἔθηκαν Ἀθηναίης ἱέρειαν.

Hanc autem Theano uxorem fuisse dicit Ἀντήνορος ἱπποδάμοιο. Satisne clarum fit, quid commune habuerit Antenoris domus cum Aiacis flagitio sub uxoris Antenoreae oculis patrato?

Nempe hic eandem artem admirari licet, qua poeta traditionis elementa in rem suam converterit, atque in *Oedipo rege* vel in recens repertis *Ichneutis*. Poterantne Achivi suum civem lapidandi periculo obicere unius Cassandrae testimonio freti, vatis haud

dubie, parum tamen vel apud suos fidei habentis, tunc vero etiam hostili in victores odio flagrantis? Sed Aiacis flagitium si quidem in Palladis templo commissum erat, testem habere debuit Palladis sacerdotem: ea vero Theano fuit, Menelai olim hospita, nunc vero eius patrocinio ab omni iniuria vindicata. Ecce igitur constituto iudicio Theano comparet Cassandrae accusationem testimonio suo corroboratura: quae si in oratione sua etiam παρδαλέας illius mentionem fecit, insignis Atridarum totiusque exercitus benevolentiae documenti, id quod maxime debuit videtur fecisse.

VI.

Haec ipsa pellis pantherina tamen unde in Antenoris potestatem venit? Forsitan hanc quoque quaestionem inter eas referat lector ad quas ut accurate respondeatur nec fieri possit neque adeo intersit cuiusquam: sed cum nihilo minus tale responsum ex ipso rerum nexu ultro offeratur, non videtur spernendum esse.

Haec scilicet παρδαλέα illius nos admonet, qua olim Paris superbus incedebat: is enim cum eminus utpote sagittarius pugnantibus interesset, gravis armaturae facile compendia facere poterat. Et talem eum Homerus depingit prima statim scaena, qua in conspectum nostrum prodit (Γ 16):

> Τρωσὶν μὲν προμάχιζεν Ἀλέξανδρος θεοειδὴς
> παρδαλέην ὤμοισιν ἔχων καὶ καμπύλα τόξα
> καὶ ξίφος.

Talem sibi eum etiam posteriorum temporum Homeridae repraesentabant. Occisus est autem a Philocteta, sagittarius a sagittario, ita tamen ut ad exitum urgente pugna communi corpus occisi in Achivorum potestatem veniret. Ita factum est ut Achivi secundum Parvae Iliadis auctorem — ut excerptoris Proculi verba afferam — τὸν νεκρὸν ὑπὸ Μενελάου καταικισθέντα ἀνελόμενοι κτέ. Vides una cum ceteris mortui spoliis etiam pellem pantherinam a Menelao ablatam esse.

Iam qui capta urbe Antenoris eiusque domus incolumitati consuluit, nemo alius fuit, nisi Menelaus veteris hospitii beneficio obligatus, quod et Tryphiodorus diserte testatur (v. 656 sq.) et ex aliis locis colligimus diligenter a Roberto (o. l. 16) collatis. Si autem Menelaus Antenoris domum pantherina pelle notavit, facile apparet unde eam sumpserit.

Credo hoc pluribus persecutum esse Iliadis Parvae vel Perseos auctorem eundemque etiam symbolicam totius actionis vim aperuisse. Si enim mensae hospitalis gratiam rettulit Menelaus incolumitate Antenori donata, quo symbolo eam melius significare potuit quam illius spoliis, qui olim — ut Aeschyli verba afferam — ἤσχυνεν ξενίαν τράπεζαν κλοπαίσι γυναικός?

Verum haec fortasse non admodum sunt gravia; ad ipsam tragoediam revertimur.

VII.

Agitur de gravissima tragoediae parte — A i a c i s i u d i c i o. Praesidet Agamemnon, nisi mavis ambo fratres Atridas; in consilio sunt ceteri Achivorum duces, quos chorum effecisse negabunt tragoediae Atticae periti collatis Aeschyli *Eumenidibus* vel *Armorum iudicio* vel Euripidis *Palamede*. Accusat Cassandra, testis prodit Theano — nisi mavis solam Theano accusatoris partes suscipere silente Cassandra. Respondet Aiax: qui cum parum probari animadvertat iudicibus defensionem suam, summum addit argumentum detestationem. Similem iam monui extare scaenam in *Oedipo rege:* Oedipi accusationem (v. 531 sq.) sequitur Creontis defensio (583 sq.), defensionem eiusdem iusiurandum (744 sq.), post quod iam fieri non potest quin criminis absolvatur. Eadem hic quoque est obligatoria iurisiurandi vis: nisi quod illic verum fuit Creontis iusiurandum: hic Aiax periurio commaculat seque et iudices totumque exercitum.

Si autem iudices secundarium efficiebant eumque mutum chorum, ut Areopagitae in *Eumenidibus,* quaeritur quomodo Sophocles iustum tragoediae c h o r u m composuerit.

Fortasse aliquid lucis huic rei allaturum est fgm. 11 N. ex Stobaei eclogis petitum:

— ⏑ — τὸ χρυσέον δὲ
τᾶς Δίκας δέδορκεν ὄμμα,
τὸν δ' ἄδικον ἀμείβεται.

Quod nobis tres ob causas magni aestimandum videtur.

Primum enim propter dorismum τᾶς Δίκας — qui dorismus, ut hoc obiter moneam, extra omnem dubitationem positus est, cum praeter Stobaeum etiam Athenaeum habeat vindicem, qui licet minus accurate, tamen Sophoclea verba repetit. Colligimus inde ex chori cantico petitum esse hoc fragmentum.

Secundum propter numeros. Etsi enim per se etiam trimetricam dispertitionem patiuntur tradita verba — neglecta tamen prioris versus caesura:

⏑ — ⏑ — τὸ χρύσεον δὲ τᾶς Δίκας
δέδορκεν ὄμμα, τὸν δ' ἄδικον ἀμείβεται,

quam post Welckerum Dindorfiumque nuper etiam Headlam commendavit, parum tamen ei favet aperte choricus fragmenti character. Immo per se duos dimetros trochaicos dimidiato praecedente efficiunt, quales supra distinxi qualesque Aeschylus in *Prometheo* adhibuit (v. 415 sq.) priscae severitatis simplicitatisque metrum; quae res nos iuvenili poetae aetati etiamtum Aeschyli vestigia prementis tragoediam assignare cogit.

Tertium propter sententiam. Cum enim Achivi duces iudicium consilium efficientes chori partes agere non potuissent, facile quis suspicari possit, *Aiacis Mastigophori* exemplo fretus, ex herois commilitonibus poetam chorum composuisse. Quod nunc

hoc cantici frustulo excluditur: aperte enim Cassandrae favet hic chorus Aiacem in ἀδίκων numerum relegans: videtur igitur non ex Achivis, sed ex Troianis constitisse, hoc est, quoniam viri omnes occisi erant — ex captivis Troianis mulieribus.

Hoc loco reminiscamur oportet Polygnoti picturae Atheniensis: καὶ αὐτὸν ἡ γραφὴ τὸν Αἴαντα ἔχει καὶ γυναῖκας τῶν αἰχμαλώτων ἄλλας τε καὶ Κασσάνδραν; nonne chorum ipsum indicare videtur Cassandrae faventem? Reminiscamur porro hac pictura Porticus Pictae parietem ornatum fuisse, quae porticus etiam ipsum Sophoclem pictum exhibebat nescio an ipsius Polygnoti manu, cum citharam tenens Thamyram ageret, secundum ipsius fabulam cognominem (cf. biographum: ὅθεν καὶ ἐν τῇ Ποικίλῃ στοᾷ μετὰ κιθάρας αὐτὸν γεγράφθαι), nonne probabile fiet etiam Aiacis iudicium secundum Sophoclis fabulam a Cimonis amicissimo pictore, eo tempore nimirum, quo Sophocles etiamtum iuveni Cimonis sectam fovebat? Adde quod unam de captivis pictor, Laodicen dico Priami filiam, Elpinices similem repraesentavit (Plut. Cim. 4), nomine ut saepe (Paus. X 25 sq.) ultro adscripto. Ad iuveniles detrudi videmur poetae fabulas: quae suspicio etiam cantici conformatione, ut modo vidimus, egregie confirmatur.

VIII.

Haec tamen nimis premere nolim; illud certissimum idemque gravissimum, chorum tragoediae ex captivis Troianis mulieribus constitisse, ex eis nempe, quas Pausanias γυναῖκας τῶν αἰχμαλώτων appellat. Nunc enim demum admonere lectorem licet fuisse inter plus CXX Sophoclis tragoedias unam, quam testes sub Αἰχμαλωτίδων titulo citant. De eius argumento nil prorsus usque ad hunc diem constat: interpretum commenta cui opus est apud Iebbium inspiciat, ut ea omni fundamento destituta esse cognoscat. Unum immotum manet τῆς Τρωϊκῆς πραγματείας hanc tragoediam fuisse: hoc enim disertum est ὑποθέσεως ad *Mastigophorum* testimonium. Chorum ex captivis mulieribus — Troianis igitur — constitisse ipse titulus indicat: quid si eadem fuit atque Aiax Locrensis?

Illud norunt periti in Sophoclis fabulis deperditis tales titulorum identificationes multo esse probabiliores quam apud Aeschylum Euripidemve. Illic enim catalogi Mediceus Aibanusque eas, si non omnino praecludunt, at in arctissimos certe fines cogunt. Sophoclis nullus adhuc catalogus apparuit; quo fit ut propter frequentem grammaticorum usum eandem fabulam binis titulis insigniendi maxime sit vigilandum, ne sub duobus titulis una eademque fabula lateat. Quid igitur, inquam, si nostrae Aristophanes Byzantius duplicem indidit titulum Αἴας Λοκρὸς ἢ Αἰχμαλωτίδες?

At singulos saltem auctores sibi in fabula citanda constitisse consentaneum est. — Ita sane: quare si e. g. Plutarchum, tra-

goediae Graecae assiduum lectorem, et *Aiacem Locrensem* et *Aechmalotidas* citare viderem, labefactari faterer coniecturam meam. Nunc vero Stobaeum, paroemiographum Milleri, alios unum cognoscere video *Aiacem Locrensem*, contra Stephanum, Pollucem, Hesychium cum etymologicis, Sophoclis scholiastas unas *Aechmalotidas* — nam quod in Aristophanis scholiorum farragine inque Suidiano vellere, quo omnis undique doctrinae colluvies confluxisse putanda est, uterque titulus citatur nihil ad rem. — At citat utrumque etiam Photius. Non hoc contra me facit, sed pro me. *Aechmalotidas* enim in Lexico affert, in quo communem eum etymologicorum traditionem secutum esse prona est suspicio: *Aiacem* vero *Locrensem* in Bibliotheca, in qua eum Aristidem auctorem habuisse rectissime observavit Nauckius (ad fgm. 13). Cum autem non admodum pauca servata sint utriusque tragoediae fragmenta, haud mediocriter hac diversitate confirmari puto coniecturam meam.

Nondum tamen ipsa fragmenta examinavimus; quae lucem quaestioni nostrae tantam allatura esse confido, ut haec coniectura ex probabili certissima fiat.

IX.

Primum igitur iudicium subeat quod apud Nauckium est fgm. 32 bene ab eodem emendatum:

ἀσπὶς μὲν ἡμὴ λίγδος ὡς πανοπλματεῖ

„*Clipeus meus*, inquit, *multioculus est factus, tamquam* λίγδος“ de qua lutea forma plurimis foraminibus insigni Angli interpretes veterum testimonia congesserunt: *tanquam cribrum* nostro loquendi mori accommodatius est. Haec foramina crebris hastarum ictibus effecta esse iam Welckerus intellexit; vides igitur bellatorem de frequentibus proeliis gloriantem. Similiter apud Shakespearium in Henrico IV (part I act. I sc. 4). Falstaffius virtutem suam praedicat: „octo ictus per sagum accepi, quattuor per bracas, clipeus meus usquequaque pertusus est, gladius serrulae instar mulcatus: ecce signum!“ Nisi quod ille impudens mentitur ficticiam pugnam ignavae fugae praetendens, hic serio res agitur. Defendit virtutem suam haud dubie heros: quisnam? Achilles, inquiunt. Audio; neque enim male fgm. 40 N. comparatur, ubi Mynes Epistrophus ab Achille occisi nominantur. Sed non video quid sibi captivarum chorus velit; nulla enim vivo Achille post captam Briseidem indivisa remanebat praeda; nec facile crediderim cribri speciem praebuisse clipeum, quem Hector Patroclo occiso detractum suo ipsius praelaturus erat. Aiacem Telamonium proponent alii. Cuius ἑπτάβοιον σάκος num bene cum hac descriptione quadret, viderint ipsi, tamen *Armorum iudicium* Aechylus scripsit, non Sophocles. An Palamedes? Ingenii ille magis quam dextrae laude insignis, ceterum ne ipse quidem captivarum aut iudicio aut testimonio obnoxius. Unum video cui nihil obici possit: Aiacem Locrensem.

Et hic mihi rursus conferenda est Delphica Polygnoti pictura: Αἴας... ἔχων ἀσπίδα βωμῷ προσέστηκεν... ἡ δὲ κάθηται τε ἡ Κασσάνδρα γαμαὶ καὶ τὸ ἄγαλμα ἔχει τῆς Ἀθηνᾶς. Accusatrix scilicet συνήγορον adhibet deae signum iniuriae sibi illatae testem; reus suum rei opponit συνήγορον clipeum, qui militarem suam virtutem testatur. Similis ut Orestis apud Aeschylum conditio; qui ne matricidii crimine submergatur, patris in medium profert tunicam morientis cruore tinctam (Cho. 980 sq. 1010 sq.). Vitae enim universalis tempore res agitur, quo et vestimenta et arma et cetera eiusmodi et reorum et testium partes agebant: multis saeculis post M. Antonius orator cum Aquillium repetundarum reum defenderet, criminibus obrutum ita tamen salvavit, ut pectus eius vulneribus pro republica acceptis lividum in iudicio denudaret.

X.

Satis hoc credo ad persuadendum aptum; multo vero aptius id, de quo nunc dicturus sum.

Agonisticum enim charactera etiam in fgm. 38 agnoscimus:

εἰ μικρὸς ὢν τὰ φαῦλα νικήσας ἔχω

ubi Photius: φαῦλον — τεθείη δ' ἂν καὶ ἐπὶ τοῦ μεγάλου. Oppositionem eandem esse vides atque in nobili Archilochi carmine: οὐ φιλέω μέγαν στρατηγόν κτέ., nisi quod hic ille μικρός idemque καρδίας πλέως suam ipse causam agit. Is vero quis esse potuit? Brevior Menelao fuit Ulixes (Γ 210), si quis rursus de *Armorum iudicio* cogitet, nec tamen adeo ut unquam pro parvo haberetur. Quid multa? Rursus ad Aiacem Locrensem reducimur, Αἴαντα τὸν μικρόν, cum ille alter μέγας Τελαμώνιος Αἴας appelletur; de eo enim iam Homerus B 528 sq. diserte:

μείων, οὔτι τόσος γε, ὅσος Τελαμώνιος Αἴας
ἀλλὰ πολὺ μείων, ὀλίγος μὲν ἔην, λινοθώρηξ.

Et hinc etiam insequenti fragmento lux affundi videtur:

ἔσπεισα βαιᾶς κὐλικος ὥστε δεύτερα

ubi iam Pearson rectissime reiecit ineptam scholiastarum vocis βαιός interpretationem ἀντὶ τοῦ εἷς, quod neque in OR 750 valet, ad quem locum nostrum fragmentum affertur, neque adeo hic; numquid enim binis vel ternis poculis idem homines libabant? Immo suo iure editor: βαιᾶς *is used of size,* qui usus ceteris locis confirmatur, itidem ut ὀλίγος. Iam cum solemnis sit sanguinis profusi cum libatione comparatio — cf. ne longius evagemur Aesch. Ag. 1387 — videtur pugnator gloriari, qui uno iam accepto vulnere intrepidus alterum appetit, quasi alteram libationem ex eodem poculo priori superinfundens. Hoc poculum autem ad augendam generositatis vim parvum dicitur, breviusculae nempe loquentis staturae imago: qui si Aiax Locrensis fuit, nihil iam est quod desideres.

XI.

Cetera *Aechmalotidum* fragmenta afferre hactenus ex re est, ut interpretationi nostrae non obstare demonstrentur; inniti quidem eis non possumus. Ita fgm. 35:

καὶ βωμιαῖον ἐσχάρας λαβὼν ⏑ —

— βάθρον Campbell supplebat, possis etiam κέρας quod mihi cum λαβὼν melius conspirare videtur — aptissime de Aiace dici poterat, qui apud Polygnotum peieraturus βωμῷ προσέστηκεν. Nec tamen magnopere obstabo quin de Priamo intellegatur arae praesidium implorante, cuius rei memoria vixdum capta Troia recentissima erat.

Ad Priamum certe deducimur corruptissimo fgm. 41:

πατὴρ δὲ χροιδὸς ἀμφίλινα κροκόπαλα

ut ex primo soloque incolumi vocabulo colligere licet: ex cetera nebula tamen imago emergit divitis delicatique regis, qualem in satraparum aulis cognoverant Graeci ipseque Sophocles in *Troilo* formaverat. Pater vero filios postulat, quorum sola superstes actionisque particeps relicta erat Cassandra.

Mynetis Epistrophi fgm. 40 memoria Priami olim sociorum, quorum urbs ab Achivis expugnata erat, cuilibet tragoediae τῆς Τρωϊκῆς πραγματείας erat apta.

Σαρπηδὼν ἀκτὴ in Thrace sita Antenorem respicere poterat, qui propediem eo emigraturus erat.

Ex ceteris nihil elici potest praeter duo, fgm. 31 et 37, de quibus coniunctim agendum erit.

XII.

Prius enim aperte ad Calchantem referendum est:

στρατοῦ καθαρτὴς κἀποραγμάτων ἴδρις

qui cum per totum bellum Graecorum causam arte sua adiuverit, ubique apte invocari poterat, aptissime vero in Aiacis sacrilegio. Sed detinet nos posterius:

ταύτην ἐγὼ Κίλλαν τε καὶ Χρύσην ⏑ —

quod Stephano Byzantio debetur. Cum enim vulgo νέμω(ν) suppleri solitum sit, ἐγὼ ad Apollinem relato, Hartungus commate post ἐγὼ posito ἑλὼν supplet, Achillem loquentem inducens et ταύτην ad captivam aliquem Chryseidem referens: cuius ego coniecturam non afferrem, nisi nuper Pearsoni imposuisset. Ego neque Cillam ab Achille captam esse memini neque video quomodo duobus oppidis expugnatis una mulier capi potuerit: interesse porro credo utrum lacinia papyracea suppleatur an citatio ab homine mentis compote facta. — At enim, inquit, non bene ταύτην ad oppidorum nomina refertur. — Immo pessime: verum hoc ipsum quis tandem a nobis postulat? Conferatur modo Chrysae formula, qua Sophocles haud dubie exemplari usus est: ὃς 1. Χρύσην ἀμφι-

βέβηκας 2. Κίλλαν τε ζαθέην 3. Τενέδοιό τε ἴφι ἀνάσσεις; tribus civitatibus ab Apolline adamatis tres etiam hic respondent, nempe 1. ταύτην ἐγὼ 2. Κίλλαν τε 3. καὶ Χρύσην <νέμω(ν)>. Apparet per ταύτην Tenedon significari: quod si recte statuimus, sequitur plura in praecedentibus de Tenedo dicta fuisse. Id vero quam habuerit vim, facile intelleget, qui Graecorum classem tunc ipsum reputaverit a Tenedo revertisse, ubi se condiderat Sinone ad Troiam dolos suos struente.

Hucusque omnia sibi constant: videndum tamen de ceteris. Quaenam esse poterant in Aiacis causa partes Calchantis? Dedit ille verba Achivis; non potuit verba dare vati divinae voluntatis participi. Videntur igitur non credidisse Achivi Calchanti: ita sane necesse est statuamus, si quidem relictum esse postmodo ab eo exercitum scimus naufragium prospiciente: atqui hoc naufragium deorum esse poenam novimus unius ob noxam et furias Aiacis Oilei. Ita haec quoque optime inter se cohaerent.

Ipsum quidem Apollinem inductum esse loquentem non crediderim: non enim divinum fuit Aiacis iudicium Orestei illius in *Eumenidibus* instar, sed plane humanum, neque credibile esset fidem Achivos Apollini denegasse. Immo per vatem suum regibus Aiacis periurio contaminatis fata portendebat: et hoc esse poterat Calchantis responsum ad ducis alicuius interrogationem, quam nobis ex *Aiace Locrensi* paroemiographus Milleri sine metro servavit: τί σοι ὁ Ἀπόλλων κεκιθάρικεν (fgm. 14 N.) — satis puto aperte irrisionem prodentem. Et de Calchante quidem naufragiique poena hactenus: remanet tamen alia poena aliusque vindex. De eis in sequentibus agendum est.

XIII.

Illud enim constare nobis debet poenam Aiacis ne per nuntium quidem praesentibus referri potuisse; quod enim coniecerunt quidam Aiacem periurio liberatum relictis ceteris ducibus solum reditum temptasse solumque ad Gyras mortem oppetiisse, ut etiamtum ad Troiam morantes Achivi de eius interitu certiores fieri possent, id neque tradidit quisquam et per se omni probabilitate destitutum est. Immo hoc totum in vaticinio positum fuisse necesse est: quod quale fuerit satis certo enucleare poterimus, si noxam Aiacis nobis repraesentaverimus.

Ea enim cum non simplex fuerit, sed duplex, duplici quoque poena luenda fuit. Prior erat vis Cassandrae ante deae oculos illata, posterior eiusdem deae numen periurio temptatum. Illa nocentem solum tenebat, haec ei cum toto Achivorum exercitu communis erat: hanc una cum ceteris Gyrarum naufragio expiavit, quod a Calchante praedictum esse modo vidimus: quid autem illa fiet? Atqui notum est ipsam quoque expiatam esse — nobile dico virginum Locrensium tributum, de quo nuper plura edocti sumus (Wilhelm Ost. Jh. 1911, 163 sq.), nil tamen tale,

quod hic ad rem nostram pertineret. Hoc igitur tributum Timaeus (apud Tzetzen ad Lycophron. 1141) a deo Locrensibus imperatum esse dicit ἐπὶ χίλια ἔτη· χιλίων δ' ἐτῶν παρελθόντων μετὰ τὸν Φωκικὸν πόλεμον ἐπαύσαντο τῆς τοιαύτης θυσίας. Quod bellum Phocicum etiamsi de Onomacriteo intellegamus, tamen ad IV a. Chr. saeculum relegamur invito Plutarcho, secundum quem *de sera num. vind. 557 d* οὐ πολὺς χρόνος ἀφ' οὗ οἱ Λοκροὶ πέμποντες εἰς Τροίαν πεπαύσανται τὰς παρθένους. Nisi igitur magnopere errasse Plutarchum existimamus, id quod Delphorum adsiduo cultori minime convenit, necesse est tributum post bellum Phocicum intermissum postmodo redintegratum sit, id quod cum belli Troiani chronologia cumque decem saeculorum computatione cohaerere potuit, de qua nuper in libro meo *La Sibylle* pluribus egi.

Hoc enim gravissimum est: deo imperante a capta Troia millennium poenae. Atqui notum est Sibyllam secundum Heraclitum μαινομένῳ στόματι ἀγέλαστα καὶ ἀκαλλώπιστα καὶ ἀμύριστα φθεγγομένην χιλίων ἐτῶν ἐξικνεῖσθαι τῇ φωνῇ διὰ τὸν θεόν [1]). Huius vero Sibyllae originem Troianam, quam ego semper contra Maassium defenderam, tandem a Roscheri collaboratore probatam esse gaudeo. Quid multa? Eadem fuit atque Cassandra.

Hic demum ad coronidem pervenimus: sceleris ab Aiace admissi deciens saecularem expiationem Cassandra vaticinata est.

XIV.

Ideam tragoediae in iureiurando positam fuisse iam supra monui. Hoc vero iusiurandum peculiarem habet vim; non enim a teste, ut apud nos, sed a reo exigitur, quod genus ut lubricum et ad periurium invitans non nos solum, sed ante nos iam Romani abiecerant. Nec sane vigere poterat, nisi firma etiamtum in animis hominum religionis sanctitate.

Nec tamen inde ab initio id in Graecorum legis actionibus reperimus. Homerus quidem, si notam iudicii imaginem Σ 497 sq. respicimus, ab hoc usu alienus est, quod egregie cum toto saeculari Homericae culturae habitu concinit: abest partium iusiurandum, ut absunt καλλιερήματα pugnam praecedentia et medicamenta ἐπακτὰ et tot aliae res quas Apollineae demum Graeciae aetas induxit. Quid quod ne posterioribus quidem temporibus evanuit memoria vigentibus iam iudiciis hoc institutum superinductum esse quo principitus caruissent: a Rhadamantho enim demum originem traxisse dicitur, Iovis filio (Plato Leg. XII 948 a; cf. Hirzel, *Der Eid* 95). Colligimus hinc hoc iusiurandum iudiciale cum toto charactere sacrali cohaerere, quem religio Apollinea Graecorum culturae indidit. Hoc enim in usu erat Apollinis vatibus, ut quae

[1]) Cf. Diels *Vorsokrat.* I[3] p. 96 nr. 92. Pro mille annis Heraclitum decem *saecula* (αἰῶνας) posuisse *Sibyllae* meae p. 97 scripsi: debebam γενεάς, recte enim Norden (*Die Geburt des Kindes* 32[2]) monuit αἰῶνας plurali numero dici non potuisse. Atque ita etiam Sibylla Iudaea IV 19 sq.

ipse nova institueret, id ex Iovis religione deducerent, si quidem Διὸς προφήτης ἐστὶ Λοξίας πατρός. Ita puerorum amor refragante Homero Iovis tamen Ganymedisque exemplo sanctificatus est (Pind. Ol. I), ita Apollinea sceleris solvendi ratio eiusdem Iovis Ixionisque (Aesch. Eumen. 441): semper enim novum testamentum veteris auctoritate nititur.

Nil igitur mirum si ne hoc quidem de quo agimus iusiurandum iudiciale Homeridae notum fuit, qui Iliupersin condidit; apud eum enim mortem effugit Aiax Palladis arae praesidio petito, nec quidquam nos admittere cogit hoc cyclicum poema fontem fuisse Polygnoti in iureiurando Delphis depingendo. Quem igitur fontem dicemus? Ipse Pausanias secundum nominat Stesichori Iliupersin: sane haec opinio Scaligero probata (Die Ueberlieferung d. gr. Heldensage b. Stesichoros 41) impugnata est a Noackio (Ath. Mitt. 1893, 74), cui hactenus quidem assentitur Robertus (Iliupersis 74 sq.); videtur tamen haec incredulitas communi potius contra Pausaniae invidiae, quam certis argumentis deberi. Me haec potius ratio movet. De communi Delphicae picturae et Sophocleae fabulae fonte nemo dubitabit; huic fonti igitur etiam Antenoris in Italiam profectio attribuenda erit. Hanc vero expeditius est Siculo poetae quam Milesio assignare.

Si autem Stesichorus is fuit, qui Aiacis mythum iureiurando iudiciali auxit, fas erit reminisci etiam Orestis mythum ab eo secundum Apollinis religionem inversum esse et omnino ex Apollinis Graecae religionis reformatoribus eum facile principem fuisse.

Ut tamen de Sophoclis praecessore dubitare liceat, nulli dubitationi obnoxius est tragoediae ipsius finis et idea. Scimus enim non defuisse eos, qui iure iurando iudiciali ad suam utilitatem abuterentur. Huius mali duplex existere potuit remedium; scilicet ut aut ipsum abrogaretur, aut eius sanctitas hominum mentibus inculcaretur. Illam viam ingressus est Xenophanes (cf. Hirzel 106), hanc Sophocles, cui nobilia verba debentur (Ant. 367):

νόμους γεραίρων χθονὸς
θεῶν τ' ἔνορκον δίκαν
ὑψίπολις.

Is etiam in nostra fabula eandem deo Delphico fidem praestitit atque in ceteris.

AD XENOPHONTIS CONVIVIUM VIII 32 sq.

Socrates Xenophonteus cum contra Pausaniae sophistae orationem eroticam (Plat. Conv. 182) disputat, attribuit ei sententiam, quam in Platonico Convivio non Pausaniam, sed Phaedrum proferre legimus (178 e). Qui Xenophontem Platone prius scripsisse crediderant, Platonem ad usum suum e Xenophonte hausisse putabant et sententias ut sibi placuerit, variis dialogi sui personis divisisse. Qui Platonem aetate priorem censent, aut Xenophontem

e Platone haec sumpsisse affirmant[1]), aut utrumque a communi quodam fonte pendere persuasum sibi habent[2]). Wilamowitz putat Xenophontem hausisse e Platone et consulto hunc errorem commisisse, ut Pausaniae alius personae quoque sententiam adscriberet[3]). Mihi quidem Wilamowitzii sententia magnopere placet, sed non credo consulto Xenophontem Pausaniae et Phaedri sententias confudisse. Cum quidem Phaedri oratio tota non tam facile in memoria haereat, quam bene disposita Pausaniae disputatiuncula, non est mirum Xenophontem tenuisse distinctionem duarum Venerum et nomina populorum, qui paederastiam non vetent. Boeoti Xenophonti imprimis invisi nominantur praeter Eleos. Platonicus Phaedrus dixerat optimum fore exercitum ex amantibus et amatis compositum. Experti sunt id Graeci pugna Leuctrica, cum Pelopidae cohors ita composita fortissimani se praestitisset. Itaque cum Xenophon post pugnam Leuctricam in memoriam vocare studeret, quae in Platonico convivio legisset, ultro cogitationes eius hoc modo inter se iungi coeptae videntur: Variae nationes Graecae — ita dixerat Pausanias — varie de puerorum amore cogitant. Patiuntur eum Boeoti. Immo etiam composuerunt agmen ex amantibus et amatis, utpote qui censerent id maxime ex usu esse. Hoc non dixerat Pausanias, sed sua sponte talis cogitatio ad priores sententias se adiecit. Hic „associavit se" sententia Phaedri, quam his verbis exprimit: στράτευμα ἀλκιμώτατον ἂν γένοιτο ἐκ παιδικῶν καὶ ἐραστῶν, quam alius personae, non Pausaniae esse non sensit Xenophon. Associatione igitur quae dicitur idearum, non consulto, id factum credo.

Si haec vera sunt, Convivium Xenophonteum scriptum est post annum 371. Si etiam orationem Calliae, legati anno 371 ad Lacedaemonios missi (Hellenic. VI 3,4 sq.), legimus statim post Conv. VIII, venit in mentem locos hoc tempore non multo a se distare. Auctor mores Calliae et consuetudinem dicendi depingere studet ita, ut Hellenicorum capite perlecto laudationes, quibus Socrates Calliam in Convivio extollit, recordemur. Cum Socrates Calliam monet, ut rem publicam capessat, tamquam ex eventu vaticinari videtur, nam Callias post tempus, quo convivium illud haberi fingitur, et praetor fuit et aliquotiens, etiam a. 371, legatus ad Lacedaemonios missus est. Haec quoque res demonstrare videtur Convivium a Xenophonte aliquot annis post a. 371 scriptum esse. Etiam eis quae Schanz de usu vocabulorum τῷ ὄντι et ὄντως Xenophonteo disputavit (l. l. p. 455) evincitur hanc partem Hellenicorum non multum tempore a Convivio distare.

[1]) Schanz, Zur Entwickelung des platonischen Stils, Hermes XXI 1886, 457.
[2]) Velut Christianus Harder in secunda editione libri: Platons ausgewählte Dialoge erkl. von Schmelzer, V B. Symposion, Berlin 1915, p 63 et ann. 3. Ceterum de tota quaestione cf. H. Maier, Sokrates, Tübingen 1913, 17 ann. 1.
[3]) Platon I 366 „er (Xenophon) kann ja seinen Sokrates nur eine von Platons Personen nennen lassen. Dabei verschlägt es wenig, dass gerade was er angreift in der Rede des Phaidros steht. Auch als Versehen wäre das verzeihlich, aber es war wohl Absicht; Xenophon liebt etwas Versteckten zu spielen, und da sein Hauptgegensatz wirklich der Pausaniasrede gilt, war es gar nicht ungeschickt"

DE APULEI ARTE NARRANDI NOVAE OBSERVATIONES.

Scripsit

SEVERINUS HAMMER.

I.

Cum reputaverimus totam narrationum farraginem, qua Apuleius exemplar graecum locupletaverit vel suppleverit, dimidio totius operis undecim libris constantis vix aegreque contineri (nam amplius sex libros, cum solum argumentum spectemus, Apuleio auctori deberi manifestum est), merito ac iure in Metamorphosibus imprimis Apuleium ipsum quaeremus, ut de eius narrandi artificio ex aequo iudicemus. Sed ea res et magni est laboris et peculiarem praeterea librum desiderat. Antequam igitur illud grave munus suscipietur, me certe hoc loco corollarii vice novas aliquot observationes eis addidisse, quas olim publici iuris fecissem [1]), boni consulendum.

Iam inter omnes constat priores Apulei Met. existimatores (Goldbacherum [2]), Bürgerum [3]), etiam Helmium in Flor. praef. p. XV) id praecipue egisse, ut, quae Apuleius fabulae primariae non satis apte vel addidisset vel neglegenter inculcavisset, sedulo exquirerent; et proinde sarciminis hiulci vestigiis, quae re ipsa in Met. passim apparent, instantes tantum non temere ac nulla ratione a scriptore latino fabellas quasdam exemplari graeco intextas esse putavisse. Atqui Apuleius, qui haud obscure se ipsum fabulae Milesiae conditorem nominavit (IV 32 s. f.), cum desultorium [4]) et instabilem huius generis litterarum stilum exprimere vellet, consulto varias fabulas nulloque inter se nexu cohaerentes levissimis tantum vinculis fabulae primariae adiunxit [5]), praesertim cum hac ratione sua ipsius additamenta simul lectori obtrudere nec non commendare [6]) studuerit. Qui cum fabellas a contextu solutas ex

---

[1]) Cf. Accessiones ad Apulei artem narrandi aestimandam (Symb. Phil. Posn. 1920, p. 31—55) et Comm. q. i. Eos XXVI (1923—1924) p. 6—26)

[2]) Zeitschrift f. oest. Gymn. XXIII p. 324 sqq. et 403 sqq.

[3]) In diss. De Lucio Patrensi, Berolini 1887.

[4]) Cf. A. Hausrath, Die jonische Novellistik. NJklA 33 (1914) p. 452. Similiter hanc locutionem interpretati sunt Norden (Die antike Kunstprosa) et Leo (Coniectanea. Herm. 40 p. 610).

[5]) Nonnulla tamen embolia satis idonee in fabulam primariam illata sunt, v. gr. fab. de Thelyphrone (II 21—30), trias fab. de latronum rebus gestis (IV 9—21), fab. de Charites fatis (VIII 1—14), fab. de facinoribus venefi-cae (X 23—28).

[6]) Cf. epitheta: suavis, comptus, lepidus, bellus, quae fabellis insertis ab Apuleio addita sunt I 2 fin., 20$_{27}$; II 20$_{8}$; VI 25 in.; IX 4 fin., 14 in.

industria exemplari graeco opponeret, nihil mirum, si etiam parallelas narrationes, quae arctiore nexu cum fabula primaria cohaerent, non satis accurate ei adaptavit (sed cf. narrationem de Pythia I 24—25, de dracone VIII 18—21, de morte pistoris IX 30—31). At contra Hausrath (l. c. p. 454) perspexit singulas fabellas per certos Met. libros dispositas esse, cum fabellae primi et secundi libri ad magicas superstitiones pertinerent, in quarto et septimo libro latronum vita moresque fabulis illustrarentur, octavo et nono libro fabellae de adulteriis, decimo fabellae de veneficiis continerentur. Iam si idem vir doctus adeo suspicatus est similem olim Petroniani operis dispositionem fuisse, cum in singulis eius libris de certis vitiis actum esset, id quidem in dubium vocari potest. Nihilominus tamen manifestum est Apuleium maiora quaedam spectasse, quam ut solum textui recepto cum suis additamentis conglutinando avide inhiaret. Ex his tamen non sequitur ab Apuleio contextum fabulae graecae omnino non respectum esse neque ullam rationem mutuam inter utriusque generis fabellas, quas operi continuo intulerit, quaesitam esse[1]). Itaque operae pretium videtur accuratius perscrutari, certasne leges Apuleius secutus sit, cum congeriem totam diversi argumenti fabellarum fabulae primariae inseruerit.

Atque primo et secundo libro, ut singulas de magarum malis artibus fabellas poneret, iam ipso fabulae primariae contextu scriptor invitabatur: Lucius enim rerum mirabilium studiosus (cf. Ps. Luciani Luc. sive Asin. c. 4) cum iter in Thessaliam facit, duorum comitum convictu utitur (Ps. Luc. l. c. 1) et sermonibus recreatur, quibus Thessalicarum mulierum dira conamina differebantur (cf. Bürger l. c. 58). Et priorem fabellam Apuleianam de dira Socratis cuiusdam morte (I 5—19) narrat in itinere Aristomenes, alteram autem de se ipso a magis turpiter mutilato Thelyphron refert (II 21—30) in cena Byrrhenae (= Abroeae), a qua paulo ante Lucius praemonitus est, ut sibi caveret a hospitis Milonis (= Hipparchi) uxore, maga illa pessima et in iuvenum amores praecipiti (Ps. Luc. 4, Apul. II 5). Ab his duabus fabellis valde discrepat et summa argumenti et colore narratiuncula quaedam iocosa de Pythia (I 24—25), iuvenili Lucii amico, cui improviso incidit Lucius in foro piscatorio. Proinde Apuleius, qui fortuitum occursum Lucii et Byrrhenae, eius matris amicae, initio libri secundi (II 2 sqq.) secundum exemplar graecum (Ps. Luc. 4) descripsit, ex suo usu[2])

[1]) O. Schissel von Fleschenberg (Die Griechische Novelle, Halis S. 1913, p. 67 sqq.) primus arti Apulei indagandae incubuit et ἡθῶν nec non παθῶν vicissitudinem in opere Apuleiano conspicuam feliciter detexit. Huius viri docti studiis nonnihil me debere ingenue fateor; quae quidem ipse probavi, ea una cum auctoris nomine infra afferre non supersedeo.

[2]) Cf. infra p. 55 Lucius I 24 forum cupidinis petit, ut cum Pythia congreditur, idemque II 2 in foro cupidinis Byrrhenam offendit. Apuleius igitur anticipando exemplar graecum imitatione expressit, cum Pythiae personam induxit, et simul idem exemplar transscripsit, cum Lucium et Byrrhenam congredientes fecit.

sub finem libri primi parallela narratione addita contextum graecum duplicavit (doublet). Haec quidem narratio, quae arctius cum fabula primaria conexa est, colore iocoso et ironico potius tenori exemplaris graeci (cf. historiolam de Diophane II 13 sq., Risus festi descriptionem III 1—12) respondet, quam earum narrationum, quas ipse Apuleius effinxit. Quod sane in hoc unico exemplo observari potest: nam cetera fabulae primariae supplementa fabellarum insertarum argumento aut colori plane conveniunt. Scilicet Apuleius operis initio, quod ad mutuam additamentorum omnium rationem attinet, nihil certi habuit, praesertim cum priore operis parte hoc uno supplemento fabulam primariam instruxerit.

Procedenti fabulae, quoniam Lucius inter latrones versatur, cenae occasione oblata (Ps. Luc. 21) tres fabellae e latronum vita desumptae includuntur (IV 9—21). Est autem haec fabellarum trium corolla, cui consimilem infra videbimus. Tum quae sequitur lepida fabella de Psycha et Cupidine (IV 28—VI 24), eam scriptor intulit propter textus graeci similem sententiarum nexum; nam etiam apud Graecum puella a latronibus capta praeter spem privatur sponso, cui nuptura erat (Ps. Luc. 26,27,34), iamque ad mortis periculum adducta a sponso liberatur; quo facto nuptiae celebrantur (Ps. Luc. ibd.). Nonne eadem est summa argumenti, quo fabella de Psycha contexta est? Atqui etiam Psycha malarum sororum (non latronum, ut in plerisque fabulis Romanensibus) interventu a sponso separatur multisque casibus emensis ab eodem morti eripitur et in matrimonium ducitur. Haec amplissima fabula, narrationi primariae ab Apuleio inserta, duorum fere librorum ambitu circumscribitur, sed fortasse ex industria inter tres libros (IV V VI) dispensata est [1]); colore autem et tragico et comico feliciter temperato ad Thelyphronis fabellam proxime accedit [2]). Neque prorsus inepte, mea quidem sententia, anui, latronum ancillae tribuitur: huic enim custodia puellae a latronibus permittitur (Ps. Luc. 22), haec etiam latronum nomine (Ps. Luc. 22 καὶ... αὐτὴν θαρρεῖν ἐκέλευον) puellam narratione sua consolari studet. Itaque ipso contextu Apuleius cogebatur, ut anum narrantem induceret (falso Helm in Flor. praef. VII). Quare autem secundum Schissel v. Fleschenberg (l. c. p. 65) ἦθος aniculae lepidae fabellae argumento et colori opponendum esse putem, equidem non video. Nam ‚deliram et temulentam' solus Apuleius ex suo usu (cf. IX 15) anum illam nominavit (VI 25 in.; contra cf. Ps. Luc. 24: οἱ δὲ τὴν γραῦν θαυμάσαντες τῆς εὐγνωμοσύνης, quae verba priorum memor consilio omisit Apuleius VI 30 fin.); de ‚anilibus' autem ‚fabulis' non solum idem Apuleius loquitur IV 27 fin., sed etiam alii scriptores propterea, quod plerumque a vetulis mulieribus narrabantur (cf. v. gr. Cic. Divin. II 15; N. D. I 34; Tusc. I 39).

[1]) Cf. infra p. 62.

[2]) Similis colorum temperatio affectatur ab Apuleio in tribus fabellis ulteriis (IX 14—28); cf. etiam Schissel l. c. p. 67 et meas Accessiones p. 54.

e

d

Post fabellam De Psycha legimus libro septimo (VII 5—8) quartam ad latronum vitam et res gestas pertinentem fabulam De Haemo-Tlepolemo. Etiam haec fabula, licet textum aliquatenus turbet (cf. Bürger l. c. 12 sq., Helm l. c. XVI), tamen pristini exemplaris argumento satis excusatur. Ex quo cum sine dubio captivae sponsus latronum latibulis detectis (Ps. Luc. l. c. 26, Bürger p. 12) ultro operam suam homicidis locavisset, ut in eorum numerum assumptus (cf. Apul. VII 4_{9} sqq. et Bürger p. 13) sopita omni suspicione eo facilius sponsam liberare posset — quid mirum, si Apuleius, ceteroquin narrationis amplificandae et exaggerandae studiosus, a latronibus ducatum ei deferri fecit, praesertim cum credito latroni e scriptoris decreto fabula narranda fuerit de audaci facinore eisque simili, quae paulo ante non nisi primoribus inter latrones, sc. Lamacho, Alcimo, Thrasyleoni, adscripta erant. Iam inde patet omnes eas fabellas, quibus latronum fortitudo summis laudibus efferatur, ex eodem fonte rhetorico manavisse [1]), quem etiam in fabulis Romanensibus large effuseque scatere inter omnes constat. Sed Apuleius fabulam de Haemo fortasse ideo a tribus gemellis fabulis separavit, quod libenter una tres solas consimiles fabellas ponere consuevit [2]). Ceterum trias fabellarum libri quarti etiam colore severo nec non exitu tristi nonnihil differt a fabella libri septimi, qua res periculosae latroni prospere eveniunt. Et reapse haec fuit praecipua causa, cur argumento similibus fabellis scriptor in diversis Met. libris locum assignaverit. Etenim binae fabellae ad magiam spectantes, quod colore diversae fuerunt, inter duos libros dispositae sunt: et primo exstat tragica de Socrate, secundo potius comica de Thelyphrone fabella. Praeterea eandem disponendi rationem in fabellis de adulteriis observatam esse infra edocebimur. Atque huic legi minime officere videtur coniectura Schisselii [3]), qui putat fabellam de Haemo eo consilio interpositam esse duabus fabellis amatoriis (de Psycha, de Charita), ut utriusque fabulae diversus color atque habitus sub aspectum subiceretur. Nam utcunque res se habet, certe dubitari nequit istam fabellarum de latronibus et amatoriarum vicissitudinem (: trias fab.

---

[1]) Velim conferas has locutiones in sollemnibus epitaphiis communes: IV 11 fin. et 12 in.: Et nunc iacet noster Lamachus elemento toto sepultus. Et ille quidem dignum virtutibus suis vitae terminum posuit. — IV 20 quamquam enim vitae metas ultimas obiret, non tamen sui nostrique vel pristinae virtutis oblitus ∽ VII 8_{6}; — IV 21_{18} gloriam sibi servavit, vitam fato reddidit; infra: sic etiam Thrasyleon nobis perivit, sed a gloria non perivit. — VII 5_{7}: ipsaque morte, quam formidant alii, meliorem — Cf. C. Morawski, De Athenarum gloria, Cracov. 1905 aliasque viri doctissimi ad hanc materiam pertinentes disputationes.

[2]) Cf. infra p. 57.

[3]) Cf. l. c. p. 65: Zwischen die Räubererzählungen sind zwei reine Liebesbegebenheiten eingeschaltet, eine burleske (Amor und Psyche) und als Gegenstück eine heroische (Charite und Tlepolemus); ibd. 67: Den Stimmungskontrast zwischen den Einlagen veranschaulicht ferner die oben angemerkte Differenzierung der beiden reinen Liebesgeschichten in burlesk (Amor und Psyche) und heroisch (Charite).

latr., Psycha, Haemus latro, Charite) quaesitam non fortuitam esse. Et equidem pro certo habeo utriusque fabellae amatoriae, et laetae et tristis (= de Psycha, de Charita), germina quaedam iam in Lucii Patrensis opere pullulasse eodemque atque apud Apuleium ordine fabulae primariae insita esse; etenim secundum Lucium Patr. captiva in libertatem vindicata sponso nubit (= Psyche, cf. supra), deinde cum eodem sponso necopinata morte absumitur (= Charite, cf. infra). Quem quidem utriusque narrationis ordinem ante oculos Apuleium habuisse prorsus verisimile est, quando fabellas suas, argumento quidem similes sed habitu et colore diversas, ad singulares libros delegare constituisset. Itaque artificiosam dispositionem mutuamque rationem[1]) earum fabellarum, de quibus agitur, ab Apuleio petitam esse, non est quod negemus.

Inde a cap. 17 libri septimi usque ad libri finem descripsit Apuleius vividis coloribus omnes miseri asini cruciatus, quos a crudeli quodam puero agasone sustinuit. Etiam in exemplari graeco uberius hos asini casus tractatos esse efficitur Ps. Luciani epitomae cap. 29—33. Ibidem proxima continebatur mentio (Ps. Luc. 34) repentinae dominorum mortis, qua comperta servi novos dominos metuentes aufugerunt, postquam asino et equabus sarcinas imposuerunt. Sic asinus secundum auctorem graecum vexationibus exemptus est. Sed Apuleius simplicem narrationem novis additamentis auxit. Et primum omnium iustam poenam agasonem istum subire fecit — et anticipando ea, quae de dominorum praecipiti exitu initio libri octavi commentus est, etiam puerum subitam mortem obisse narravit sub finem libri septimi (VII 24—28). Sic fabulam tragicam de Charites et Tlepolemi tristi exitu (VIII 1—14), quam brevi exemplaris graeci mentioni[2]) de simili dominorum infortunio substituit, ex suo usu[3]) Apuleius propinquo additamento de pueri morte praemunivit. Neque vero id satis habuit, postquam semel ad res diras tractandas descendit, quibus semper valde delectatur. Itaque cum in contextu graeco sine dubio difficultates illius itineris descriptae essent, quod servis perfugis tribus diebus conficiendum esset (Ps. Luc. c. 34 s. f., aliter, neque recte Bürger l. c. 49 sq.) — non sine eis periculis, de quibus agitur in

---

[1]) Etiam nomen Thrasylli (in fab. Char.) latronis Thrasyleonis memoriam affert. Cf. VIII 1 s. f.: factionibus latronum male sociatus... manus infectus humano cruore... et VII 5 s. f.

[2]) Ps. Luc. c. 34 in.: ταύτην λέγων τὴν νεόνυμφον κόρην, τὴν ὑπὸ τοῖς λῃσταῖς γενομένην, καὶ τὸν ταύτης νυμφίον, περὶ δεῖλην ὀψίαν ἀμφοτέρους αὐτοὺς ἐν τῷ αἰγιαλῷ περιπατοῦντας, ἐπιπολάσασαν ἄφνω τὴν θάλασσαν ἁρπάσαι, καὶ ἀφανεῖς ποιῆσαι, καὶ τέλος αὐτοῖς τοῦτο τῆς συμφορᾶς καὶ θανάτου γενέσθαι. Haec Lucii Patr. narratio sine dubio e fabula quadam Romanensi hausta est; cf. Hist. Apollonii reg. Tyri p. 43, 4 (Riese): cum spatiatur in littore iuncta sibi puella cet., et similia ibd. p. 12, 11; 15, 8; 114, 6; nec non apud Heliodor. I 14, 20 sqq.; II 21 in. et Longum I 28, 47 De subita morte novorum sponsorum cf. Heliod. II 29, 52 sqq., IV 19 s. f. et Hist. Apol. p. 44$_3$ R.

[3]) Cf. narratiunculam de Pythia I 24 sq., de qua supra egi.

Apul. Met. VIII 15_{21}—18 — scriptor latinus ad unam exemplaris graeci ‚fabulam' (15—18) duas insuper adiunxit, sc. de iuvene quodam, qui simili modo a dracone consumitur atque supra agaso ille ab ursa dilaceratur (c. 19—21) et de servo perfido uxoris proditore, qui a domino crudeli supplicio afficitur (c. 22). Quo facto Apuleius et triada simul narrationum, adeo sibi exoptatam, complevit, et superiorum fabularum (de agasonis morte, de Charita) numerum duplicavit novis historiis, quae et ipsae in violentas et crudeles mortes exibant. Iam si accuratius investigamus rationem mutuam, quae intercedit inter fabellas operi continuo insertas et eas, quae artius cum fabula primaria conexae sunt, facile perspicimus repentinos exitus duabus fabellis et duobus fabulae primariae supplementis descriptos esse ita, ut supplementa et fabellae se invicem excipiant: mors agasonis (suppl.), Charite (embolium), mors iuvenis a dracone perempti (suppl.), servus uxoris proditor (embolium). Hanc narrationum quatuor dispositionem ultro quaesitam esse nemo infitiabitur; ergo necesse est statuamus narrationem Met. VIII 15_{21}—18 non ab Apuleio compositam esse [1]), sed exstitisse iam in Lucii Patrensis fabula. Itaque diris et tragicis narrationibus scriptor latinus finem libri septimi et totum librum VIIIvum replevit. Quibus opposuit libro nono lascivas de adulteriis historias. Sed quaerimus, quomodo ad hoc argumentum subito delapsus sit? Iam respiciendae sunt duae fabellae libro octavo insertae: de Charites fatis (VIII 1—14) et de servo uxoris proditore (VIII 22). Utraque fabula tragicum spirat colorem et in triplicem mortem exit (Tlepolemus, Charite, Thrasyllus — uxor, infans, servus). Ut Charite in viri interemptorem suumque procum ulciscitur, ita dominus ulciscitur in servum, qui contempta uxore cum libera quadam muliere adulterabat. Quoniam in tragica de Charita fabula exstabat locus quidem communis fabellis de adulterio depromptus (VIII 10_{13}—22) [2]), itaque Apuleius ultro iam ferebatur ad illud argumentum tritissimum. Sed prima historiola, quam in octavum librum intulit, etsi de servo adultero est, tamen colore et habitu tragicae illi de Charita fabellae vicina est et finitima. Quam ob rem utramque hanc fabellam colore diversam ab iis, quas nono libro posuit, ad antecedentem librum octavum allegavit. Sed et ipse contextus fabulae primariae istam materiam lubricam Apuleio subministrabat: legimus enim in exemplari graeco (cf. Ps. Luc. I.

---

[1]) Nam et habitu est diversa et, si Apuleio tribuetur, necesse est artificiosa illa narrationum assimilium structura collabatur. Cf. infra p. 57.

[2]) Interdum taciti clandestinos coitus obeamus... Thrasyllus.. consentit de fu tivo concubitu noctemque et opertas exoptat ultro tenebras... ‚sed heus tu', inquit Charite, ‚quam probe veste contectus omnique comite viduatus prima vigilia tacitus fores meas accedas unoque sibilo contentus nutricem istam meam opperiare... nec setius patefactis aedibus acceptum te nullo lumine conscio ad meum perducet cubiculum'. — Cf. meam diss. ‚De amatoriis Graecorum fabulis observationes' in libro q. i. Charisteria in honorem C. Morawski, Cracoviae 1922, p. 105 sqq.

c. 35,36) asinum ad novos emptores devenisse, eosque cinaedos spurcissimis moribus insignes (= Apul. VIII 24—26). Tum exstat (Ps. Luc. 38, Apul. VIII 29) narratiuncula de adulterio inter Gallos istos et quendam rusticum commisso, in quo sancti illi sacerdotes, asini ruditu adiuvante, ab agrestibus deprehenduntur; cf. Ps. Luc. l. c.: καὶ καταλαμβάνουσι τοὺς κιναίδους ἄρρητα ἔνδον ἐργαζομένους, Apul. $29_{30\ sqq.}$: improvisi conferto gradu se penetrant palamque illos exsecrandas foeditates obeuntes deprehendunt[1]). Quae si recte sunt observata, efficitur Apuleium istam lascivam narrationem Lucii Patrensis bis in usum suum vertisse, et quidem simile argumentum non solum anticipando (in libro octavo) sed etiam postponendo (libro nono). At libro octavo colorem fabellarum tragicum et unico supplemento congruum servavit, contra libro nono plenis velis turbido mari se commisit. Itaque in librum nonum infersit quattuor historias de adulteriis omnibus numeris absolutas[2]). Et primam fabellam (IX 5—7) a tribus reliquis (IX 14—28)[3]) ita seiunxit, ut triada fabellarum de latronibus libri quarti ab una consimili fabella libri septimi separaverat. Quibus duobus exemplis non illud solum conficitur, ut triada praecipue narrationum Apuleius in deliciis habeat, verum etiam, ut ipse non nisi eiusdem generis trinarum fabellarum auctor haberi possit[4]). Quod cum minime cadat in supra memoratas tres narratiunculas libri octavi (VIII 15—22), necesse est agnoscamus Apuleium ad narrationem aliunde receptam (15—18) de suo duas fabellas saltem colore non diversas addidisse. Et in hac quidem re consilium scriptoris haud obscurum est. At hoc etiam certum esse videtur narrationem istam de gallorum adulterio, quam e graeco contextu Apuleius expresserit, tamquam cardinem fuisse, ex quo omnes consimiles fabellae ultra citraque penderent. Iam confer sis spatium, quo utrimque hae fabellae distinentur: et inter primam fabellam (de servo adultero VIII 22) et illam de gallis narrationem (VIII 29) sex capita interposita sunt. Itidem sex capitibus disiungitur narratio de gallis a prima fabella de adulterio, quae initio libri noni posita est (IX 5—7). Denique eodem intervallo distinetur prima fabella de adulterio libri noni a tribus consimilibus fabellis eiusdem libri (IX 14—28). Et ego quidem, cum capitum numerum exscribo, non puto certis numeris tamquam magico quodam instrumento Apulei artem explicari posse. Sed ille scriptor, in rhetorum scholis

[1]) Cf. De amat. Graec. fab. p. 108 ubi de hac locutione plura invenies.

[2]) Cf. Accessiones p. 3 sqq.

[3]) Haec fabellarum trias, in qua pistor eiusque uxor primas partes agunt, adnexa est ei exemplaris graeci particulae (Ps. Luc. c. 42), qua narratur de asini in pistrino duris laboribus. Apuleius, qui primam libri noni fabellam (5—7) prorsus comico et argumento et colore instruxerat, huic trium fabellarum corollae aliquanto severiorem notam impressit, cum unicam iocosam (de Barbaro) duabus potius tristibus (de fullone, de pistore) immiscuit.

[4]) Cf. etiam infra p. 59.

versatus, cum alienis sua admiscere vellet, sine dubio antea omnia diligenter disposuit et examinavit nec non certum quoque locum cuique fabellae assignavit. Quando igitur eius artem disponendi indagamus, non debemus ea, quae in oculos cadunt, silentio tegere.

Quod porro ad fabellarum de adulteriis summam attinet, eas omnino quinque duobus libris exstare in propatulo est (octavo: *servus*, nono: *faber, pistor, Barbarus, fullo*). Sed fabula amatoria de Charites tristi exitu, quam ut vicinam post fabellam de Psycha Apuleius posuit [1]), altera ex parte iam fabellas de adulteriis spectat et prooemii vice functa arcte cum iis coniuncta est. Nam et prima fabella de adulterio (servus) colore ei adaequatur, et in ipsa fabula amatoria iam vestigia quaedam fabellarum de adulteriis exstant eis similia, quae in fabulis Romanensibus Charitonis, Heliodori, Achillis Tatii deprehendi posse olim docueram [2]). Accedit, quod ipse Apuleius hunc fabellarum nexum indicasse videtur, quandoquidem in peculiari additamento ad postremam fabellam de adulteriis (IX 31) eodem modo atque in fabula de Charita scelus quoddam gravissimum ab umbra hominis trucidati per somnum propinquis apparenti aperitur [3]). — Et ut scriptoris consilium plane intellegatur, neglecto ad tempus ordine ad eas fabellas transeo, quae decimo libro continentur. Nam monendum est dispositionem narrationum in libro decimo (qui ex Apulei sententia postremus ‚fabulae' totius fuit, cum librum undecimum nequaquam ad fabulam primariam pertinere censuerit ideoque nullis fabellis pertexuerit) fere parallelam esse ei, quam octavo et nono observare licet [4]). Et quidem amplissima illa historia tragica (cf. X 2_{13}) de noverca venefica (X 2—12) et suo circuitu et libri initio positione respondere videtur fabellae de Charites fatis (VIII 1—14). Praeterea etiam argumento cum praecedentium librorum (VIII et IX) emboliis eam coniunctam esse facile apparet. Nam priore eius parte sollicitatio amatoria descripta est eodem modo et ordine atque in fabulis Romanensibus, quod nuper docui in diss. De amatoriis Graecorum fabulis p. 112 sqq. Inde hic momenta quaedam narrationis occurrere eis propria, quae in fabulis amatoriis (nec non in fabula de Charita) sint, non est quod mireris. Atque ut in fabula de Charita locus quidam communis exstat, quem e fabellis de adulteriis auctor hausit, ita etiam in hac fabula; cf. X 4_{13} sqq.: ‚ficta qualibet causa confestim marito miris persuadet artibus ad longissime dissitas festinare villulas' nec non similes locutiones: εἰς ἀγρόν ad villam al.,

[1]) Vicinam dico, non proximam; nam inter utramque fabulam amatoriam narratiuncula de Haemo interposita est, ad quam Apuleius adludit in fabula de Charita; cf. (de Haemo) VII 5_{13}: humano sanguine nutritus interque ipsos manipulos factionis educatus ∽ (de Thrasyllo) VIII 1 s. f.: ob id factionibus latronum male sociatus nec non etiam manus infectus humano cruore.

[2]) Cf. De amat. Graec. fab. p. 105 sqq.

[3]) Cf. Accessiones p. 46.

[4]) Cf. Eos XXVI p. 8 sqq.

quas l. c. p. 110 nota 1 attuli. Ut porro Charite importuno petitori moram praetendit, sic iuvenis a noverca amorum dilationem petit. Quemadmodum Charite in procum ulciscitur, item in iuvenem ulciscitur noverca adultera. Sicut autem fabula de Charita est pura puta narratio amatoria, quamvis quasdam res e fabellis de adulteriis hauserit, ita etiam fabella de noverca venefica e sententia scriptoris est de veneficiis, quamvis nonnulla narrationis momenta, quae fabulae amatoriae et fabellarum de adulteriis communia sunt, eius contextu in unum coaluerint.

At supra iam satis superque monuimus libri octavi embolium de servo adultero multis in rebus praecedentis de Charita fabulae similitudinem speciemque gerere. Hoc loco adicimus praecipuum momentum fabellae de servo, sc. aemulationem sive quae in fabulis Romanensibus vocatur ζηλοτυπίαν [1]), qua incensa uxor in se suaque saeviat viscera, adhibitum esse etiam in fabula de Charita (cf. VIII 2_{17} de Thrasyllo: ‚denegati thalami permiscens indignationem cruento facinori quaerebat accessum' cum VIII 22_5: ‚quo dolore paelicatus uxor eius instricta.. nec tali damno tori sui contumeliam vindicasse contenta'). Atqui hoc ipso argumento contexta est ea fabella, qua narratio de noverca excipitur (X 23_{23}–24); cf. c. 24_{26}: protinus se direxit saeva Rivalitas. Et ilico.. uxor eius.. coepit puellam velut aemulam tori.. suspicari; s. cap. fin.: clamantem quodque frustra paelicatus indignatione bulliret. Itaque statuendum est non solum primam fabellam libri decimi compositam esse ad similitudinem fabulae de Charita, sed etiam secundam evidenter reddere summam argumenti fabellae de servo. Sed fabula de servo est iusta fabella de adulteriis, in narratiuncula autem libri decimi caedes est descripta, non veneficium. Qua re eo magis offendimur, quod duae, quae deinceps sequuntur fabellae de veneficiis (X 25—26) cum ea unum corpusculum efficere videntur; nam demum unius capitis spatio interiecto breviter adumbratur ceterorum veneficiorum argumentum (de filia veneficae, de uxore medici c. 28) [2]). Quod quidem ita explicandum esse putaverim: Apuleius voluit postremo libro (decimo) eundem numerum ‚veneficiorum' proferre atque ‚adulteriorum', quae octavo et nono libro enarraverat. Sed cum narratio finibus unius libri circumscribenda esset, iam ipsis loci angustiis prohibebatur, quominus quinque ‚adulteriis' quinque ‚veneficia' late descripta opponeret. Itaque in primam huius libri fabulam amplissimam (X 2—12), quae ad instar fabulae de Charita solius prooemii vice fungi debuerat, veneficium quoque intulit et accurate descripsit, quo facto, ut veneficiorum numerus (5) adulteriorum numerum exaequaret, se-

[1]) Cf. Eos XXVI p. 24.

[2]) Compositionis quaedam similitudo cum tribus fabulis de adulteriis (IX 14—28) etiam in eo constat, quod veneficae (et medici) partibus quinque ‚veneficia' ita sustinentur, ut pistoris et anus partibus stant tria ‚adulteria'.

quenti fabellae (c. 23—24) alienum a re proposita et a mutua trium fabellarum (23—26) ratione argumentum indidit.

Sed ad propositum revertamur. Iam vidimus Apuleium ipso exemplari graeco perductum esse ad argumentum lascivum et obscenum l. octavo et nono tractandum. Ceterum scriptor (ut recte Bürger l. c. 50 adnotavit) in eis etiam, quae de gallis narrat (VIII 23—26) obscenitates quasdam vel ipse adiunxit vel iam apud Graecum exstantes certe exaggerando auxit. At dira illa et tragica de Charites fatis narratio, quae initio octavi libri posita nihilominus hanc lascivarum fabellarum corollam aperire vel indicare videtur, mente scriptoris iam altius haeserat, quam ut serenis et iocosis diutius delectaretur. Et re ipsa una fabella excepta (IX 5—7) reliquas noni libri historiolas de adulteriis ita Apuleius composuit, ut, quamvis hilaribus vel obscenis momentis non carerent, tamen aut inter severiores abditae laterent (de Barbaro), aut in earum exitu gaudium ad luctum transferretur (de fullone, de pistore). Praeterea autem fabellam de pistore, qua utrimque haec trium fabellarum series clauditur [1]), peculiari additamento tragico auxit (IX 29—31), quo simul narratio fabulae primariae dilatata et immutata est. Et in eo legimus de dira morte pistoris, qui larvae seu strigae opera in suo ipsius cubiculo e tigillo pependit (c. 30) — haud aliter atque Aristomenes in illa primi libri fabella, qua dirae magarum artes exponuntur, funis e tigillo apti nodis vitam finire constituit (I 16) [2]); post pistoris mortem tota familia divendita etiam asinus novo emptori traditur. Sicut igitur supra (VIII 15) dominis (Charita et Tlepolemo) subita morte absumptis asinus in aliam vitae condicionem devenit, ita in hoc quoque additamento [3]) Apuleius eodem narrationis momento usus est. Ex industria quoque, ut supra admonui, et in fabula de Charita et in hoc additamento fecit Apuleius umbram occisi hominis fata sua propinquis indicare. Neque hac una solum dira narratione lepidum alioquin et festivum libri noni contextum commaculavit. Cum enim in exemplari graeco (Ps. Luc. 43—45) ea legisset, quae de hortulani militisque concursu allata essent, crassae et inurbanae huic narrationi praemisit opposuitque alteram [4]) argumenti atrocitate insignem (IX 33—38); quam quidem ita in contextum intulit, ut hortulanum cum quodam „patre familias" congredi fecerit ab eoque rus invitatum testem fuisse saevae eius fortunae narraverit. Itaque in hoc fabulae primariae supplemento describitur ab Apuleio horrenda mors t r i u m

[1]) De hac artificiosa compositione plura invenies in, ‚Accessionibus' p. 54.

[2]) Haec prorsus artificiosa complexio et copulatio inter se fabellarum, quae longissimo intervallo disiunctae sunt, exstat etiam inter fabulam de Thelyphrone (II 21—30) et fabulam de noverca venefica (X 2—12), de qua re infra agam.

[3]) Alia transitio exstabat in exemplari graeco (Ps. Luc. c. 43), de qua infra.

[4]) Cf. narratiunculas de Pythia et de agasonis morte, de quibus supra egeram; nam in hac quoque narratione proferenda Apuleius exemplar graecum anticipando in usum suum contulit.

rusticani filiorum, quorum casus adversus misero patri s e x [1]) prodigiis ostentisque praenuntiatur. Scilicet atris coloribus scriptori opus fuit, quod proximo libri decimo constituit enarrare fabellas de veneficiis, quas cum praecedentium librorum (octavi et noni) fabellis arctis vinculis coniunctas esse supra demonstravi [2]). Et prior quidem l. decimi narratio (X 2—12) nullo certo exemplaris graeci adminiculo firmatur [3]), altera autem (X 23—28), qua damnatae ad bestias mulieris (Ps. Luc. 52 s. f.) scelera enumerantur, non prorsus inepte contextum fabulae graecae Apuleius supplevit.

II.

Ex iis, quae adhuc disputavimus, sequitur Apuleium, quoad fieri potuit, contextui graeco fabellas suas adaptasse eique elicuisse consimilem materiam vel saltem quasdam mentiones, quibus sua additamenta inniterentur. Sed cum non aeque totum narrationis corpus [4]) respexerit atque ea, quae huic corpori ipse addiderit, statuendum est praeterea scriptorem in fabellis componendis, disponendis nec non mutua earum ratione tuenda proprias leges secutum esse.

Et primum omnium saepius observavimus Apuleium quaedam momenta narrationis graecae anticipando praesertim sub finem libri (cf. narr. de Pythia, de Thelyphrone [5]), de agasonis morte, de hortulani et rustici congressu, de pantomimo X 30 sqq.), aut etiam anticipando et postponendo in medio libro (cf. fab. de adulteriis l. octavi et noni, de noverca adultera X 2 sqq.), parallelas narrationes effinxisse.

Tum symmetriae et concinnitatis eum studiosum se praestitisse vidimus, cum trinas narrationes una corolla coniunxisset (cf. fab. de latronibus, de adulteriis, narr. libri octavi c. 15—22, noni c. 35—38, decimi c. 23—26 et c. 29—34), aut etiam numerum sex narrationum complexus esset (cf. narr. de adulteriis, de veneficiis et IX 34). Praeterea infra apparebit ampla embolia fere eodem ambitu circumscripta esse.

---

[1]) IX 34: 1) gallina vivos pullos parit 2) terra sub mensa dehiscens sanguinem effundit 3) in cella vinum in cadis coquitur 4) mustela serpentem dentibus arripit 5) de ore canis rana exsilit 6) aries uno morsu canem strangulat. Alioquin Apuleius triadis narrationum amator sub finem libri decimi triplex spectaculum in theatro Corinthio celebrari iussit (X 29₁₀—34).

[2]) Cf. Eos XXVI p. 9, ubi ista duorum vitiorum (sc. adulteriorum et veneficiorum) vicinia rhetorum usu decantato explicatur.

[3]) Nisi eo, quod Apuleius inurbanis et illicitis asini et matronae amoribus, quos deinceps (c. 19—22) secundum exemplar graecum descripturus erat, amores quidem illicitos (novercae et privigni), at severis fabulis Romanensibus communes, opponere voluit.

[4]) Etenim pristini exemplaris graeci perspicuitatem hoc procedendi modo nonnihil oblitteratam esse equidem libenter concedo

[5]) Cf. infra p. 64.

Accedit, quod Apuleius sive artificiosa fabellarum vicinarum compositione (cf. fabulam de latronibus et amatorias de Psycha et de Charita, quae sese invicem excipiunt), sive eo, quod alteram fabellam ad alteram (vicinam vel longe positam) adludere fecerit (Charite — Haemus; Charite — adulteria; Charite — mors pistoris; Charite una cum fabula de adulteriis — veneficium l. X in.; Socrates — Thelyphron; Socrates et Aristomenes — mors pistoris; Thelyphron — noverca venefica) id spectasse videtur, ut corpus quoddam fabellarum efficeretur. Hanc rationem equidem germanico vocabulo aliunde translato ‚Verzahnung' haud inepte appellaverim.

Ceterum ad idem tendebat Apuleius, cum argumento similes fabellas iuxta se poneret vel exiguis intervallis disiungeret [1]). Sed non solas fabellas, verum una cum eis supplementa fabulae primariae passim huic ‚vicinitatis' legi subiecit. Haec autem in eo constat, ut mutua ratione utriusque generis narrationum respecta fabulae colore vel argumento assimiles iuxta se ponantur: cf. narr. de morte agasonis (supplem.), de Charita (embolium), de morte iuveni a dracone parata (suppl.), de servo adultero (embol.) — de morte pistoris (additamentum ad embolium), de diro exitu trium fratrum (supplem.).

Alia est lex illa notissima de contrariis sibi opponendis. Et apud Apuleium contraria potius colore et habitu quam argumento sibi opponuntur. Quod quidem optime illustrari potest fabellis tragicis de adulteriis libri octavi, quibus libro nono opponuntur iocosae, et his rursus statim additamenta de morte pistoris et trium fratrum. Sed in aliis quoque fabellis disponendis hanc legem praevalere conspicimus. Nam quare inter duos libros similis argumenti fabellas distribuerit, iam luce clarius est. Scilicet colore et habitu diversas fabellas scriptor separare voluit: sic tragica de Socrate libro primo, ex parte comica narratio de Thelyphrone libro secundo ponitur; tres fabellae, quibus latronum exitus describitur, exstant libro quarto, una de latronis Haemi forti astutia libro septimo legitur; duae fabellae de adulteriis tragico colore insignes positae sunt libro octavo, quattuor fabulae colore diversae exstant libro nono. Sic etiam purae putae fabulae amatoriae (de Psycha, de Charita) propter coloris diversitatem diversis libris (IV—VI et VIII) proferuntur. Soli libro decimo assignavit Apuleius fabellas de veneficiis propterea, quod earum color peculiaris distingui non potuit. Ceterum ipse scriptor totam ‚fabulam' in decimo libro exire voluit, ideoque amplissimam ambitu fabellam de Psycha et Cupidine medium ‚fabulae' locum tenere fecit: I II III IV V VI (Psycha) VII VIII IX X. Haec fabella continetur 63 capitibus, quibus ex usu Apulei duorum fere librorum ambitus circumscribi potest. Sed scriptor evidenti consilio iam quarto libro fabellam narrare incipit et per octo capita huius libri continuat, ut libro sexto (octo capitibus ad finem libri deficientibus) eam exire faciat speciemque

[1]) Cf. Accessiones p. 32.

sic saltem trium librorum oculis offundat. Fabulam de Psycha utrimque trinis amplissimis emboliis circumdedit, quae hoc loco afferre liceat capitum numeris cuique embolio adiectis: Socrates (15), Thelyphron (10), trias fabellarum de latronibus (13) — Charite (14), trias fabellarum de adulteriis (15), noverca venefica (11). Et sicut soni in alios atque alios motus ducunt auditorem, ita etiam harum praecipue fabellarum lectione animus per vices redditur tristis aut tranquillus: Socrates (narratio tragica), Thelyphron (narratio tragica et comica), trias fabellarum de latronibus (tragica), Psyche et Cupido (tragica et comica), Charite (tragica), trias fabellarum de adulteriis (comica et tragica), noverca venefica (tragica cf. X 2_{13}). — In minutis autem emboliis quattuor, quae post fabellam de Psycha posita sunt, eadem lex obtinere videtur; nam fabella de Haemo (4 cap.) est serena, de servo adultero (1) tristis, de fabro (3) serena, de venefica illa ad bestias damnata (6) tristis. His minutis emboliis respondet numerus earum narrationum, quas Apuleius arctis vinculis cum fabula primaria coniunxit [1]); omnes autem in repentinas et violentas mortes exeunt (mors agasonis [5], mors iuvenis a dracone perempti [3], mors pistoris [3], mors trium fratrum [6]). Praeterea dignum est memoratu omnia minuta embolia sic ut narrationes, quibus fabula primaria dilatetur, in posteriore operis parte locum habere, in priorem autem illatam esse tantummodo unam narrationem cum fabula primaria arctissime coniunctam (de Pythia), qua concinnitatem additamentorum Apulei nonnihil turbari supra commemoravimus.

Quae si recte sunt disputata, necesse est concedamus Apuleium concinnitati omnium fabellarum et supplementorum summopere studuisse, parallelismo utriusque generis narrationum curam adhibuisse, ἡθῶν et παθῶν vicissitudinem sicut in amplis ita in minutis emboliis protulisse. Neque praetermittenda putaverim Schisselii v. Fleschenberg l. c. p. 67 verba haec: „Wechsel von ἦθη und πάθη, also Stimmungskontrast, besteht nicht nur zwischen einzelnen Einlageerzählungen der Met.; er besteht auch zwischen Rahmengeschichte und Einlagen, und zwar dergestalt, dass diese ernst oder doch ernster wirken, als die burleske Rahmenerzählung". Et haec quidem postrema rectissime sunt observata; nam excepto fortasse uno minuto embolio (de fabro IX 6—7) [2]) omnes ipsae ex parte hilares fabellae (de Thelyphrone, de Psycha, trias fabellarum de adulteriis) severiorem notam prae se ferunt quam contextus graecus Lucii Patr. fabulae, qua vita ho-

---

[1]) Oraculum Gallorum (IX 8) in narrationibus numerari non potest, cum omnino actione careat. Hoc loco Apuleius exemplar graecum exscribendo (II 12) de recta via paulisper declinavit, ut statim (c. 9) in eam reverteretur. Cf. infra.

[2]) Excipitur etiam prorsus iocosa narratiuncula cum fabula primaria arcte conexa, sc. de Pythia. Cetera fabulae primariae supplementa prorsus tragicis coloribus insignia sunt.

minum moresque ad veritatem, non ad veritatis speciem, adducebantur. Sed ex eis narrationibus, quas Schissel ut pote ab exemplari graeco diversissimas citavit, tres tantum omnino proximo contextui graeco aperte oppositae esse videntur: 1) narratio de rustico et hortulano, quam excipit trium rustici filiorum mortis descriptio (X 33—38); cum his pugnat proxima contextus graeci scena, quae est inter hortulanum et militem (IX 39—42), 2) fabella de novercae illicitis amoribus (X 2 sqq.), quae consulto opposita est lubricae narrationi graecae de asini et matronae illicitis amoribus (X 19—22), 3) magnifici pantomimi descriptio (X 30 sqq.), quae opponitur pingui mimo, qui est de asino eiusque concubina (X 34). Nam, ut ceteras omittam, ne fabula quidem de Thelyphrone [1]) opponitur festi Risus descriptioni (III 1 sqq.), sed est ei parallela — nedum tragicae de Socrate fabellae opponantur lascivi amores Lucii et Fotidis (II 16 sq.). Potius conici possit tribus exemplaris graeci lubricis narrationibus (Lucius et Fotis, asinus et matrona, Lucius et matrona in Ps. Luc. c. 56) consilio oppositas esse ab Apuleio tres severas fabulas amatorias: de Psycha, de Charita, de noverca adultera. Sed postquam priorum fabellarum (de Psycha, de Charita) adumbrationem iam in Lucii Patr. fabula inveniri docuimus, sola tertia restat, qua reipsa Apuleius tamquam munere munus pensavit.

Attamen alia est res, quam iam dudum in mente agito. Atque ex tota nostra disputatione luculenter apparuit Apuleium non id praesertim animo proposuisse, ut sua cum graecis plane convenirent aut singula singulis graecis opponerentur, sed ut potius sua ipsius additamenta quocunque modo inter se coniungerentur et tamquam unum continuumque corpus efficerent. Et vere Apuleius tantum non fabulae in fabula structuram artificiosam exaedificare conatus est. Cuius autem potissimum litterarum generis formam speciemque ante oculos ei obversatam esse putemus, nisi fabulae alicuius Romanensis omnibus rhetorices lenociniis ornatae? Atqui Lucius Patrensis sua fabula e communi vita hausta hominum mores ad nimiam veritatem transtulerat; contra Apuleius in suis narrationibus scholicae potissimum lucubrationis proposuit exempla, quae his Petronii (Sat. 1) verbis optime illustrari possunt: „quia nihil ex his, quae in usu habemus, aut audiunt aut vident, sed piratas cum c a t e n i s in littore stantes (cf. de latronum simili fortuna breviter apud Lucium in Ps. Luc. c. 26, late apud Apuleium VII 12_{17} et 13_5), sed t y r a n n o s e d i c t a s c r i b e n t e s quibus imperent f i l i i s ut p a t r u m suorum c a p i t a p r a e c i d a n t (cf. similia IX 35—38) [2]),

[1]) De hoc embolio cf. infra.

[2]) Haec Apulei verba notes c. 36_{13}: respondit frustra eum suis opibus confisum t y r a n n i c a superbia comminari; ibd. I 19: suspendium sese et totis illis et i p s i s l e g i b u s mandare proclamans; c. 38 in.: fruere exitio totius familiae; ibd. s. f.: ipse quoque a d i n s t a r infelicissimi sui f i l i i i u g u l u m sibi multis i c t i b u s c o n t r u c i d a t.

sed responsa in pestilentiam data (cf. Apollinis sortem in fabula de Psycha IV 33 in.), ut virgines tres aut plures immolentur, sed mellitos verborum globulos, et omnia dicta factaque quasi papavere et sesamo sparsa (cf. Apul. Met. contextum). Nonne haec omnia ad Apuleium et fabulas Romanenses quadrant, graves illas et patheticas, quas evolventes eisdem animi fluctuantis motibus iactamur atque in lectitandis Apulei fabellis? Atque certo Apuleius, in rhetorum scholis enutritus, tristibus atrisque coloribus minime pepercit, quandoquidem in omnibus suis additamentis 22 (sic!) obitus crudeles, violentos, subitos descripsit aut certe commemoravit. Et res quidem digna est, quae notetur, istas narrationes tristes demum post fabulam amatoriam de Psycha enarratam increbrescere, cum antea soli de Socrate narrationi tragicum quiddam scriptor inspiraverit [1]). Scilicet cum fabellam de Socrate conscriberet, nondum fabulae Romanensis imaginem ante oculos habebat. Atque ad eas ipsum graecum exemplar inde ab eo momento alludere videtur, quo latrones asini vim inferunt omniumque subinde calamitatum auctores fiunt. Tum idem auctor graecus prima oblata occasione tristis fabulae amatoriae formam adumbravit eique narrationi intexuit, qua latronum vita describitur, nec non paulo infra alteram fabulam amatoriam primis velut lineis designavit. Et Apuleius, primo statim momento arrepto, inde a libro quarto, quo latronum vitam iam non ad Lucii Patrensis, sed ad cuiuscunque fabulae Romanensis exemplar descripserat, usque ad finem libri decimi reliquarum narrationum argumentum et colorem ita concinnavit, ut in eis nihil omnino exstare videamus, quod non apte in qualibet severa fabula amatoria legi possit. Etenim Charitonis, Heliodori, Achillis Tatii, al. exemplis edocemur amores, latrones, subitos ac tristes hominum exitus, adulteria [2]), veneficia promiscue in fabulis Romanensibus tractata esse. Inde etiam nihil mirum esse videtur, si ex hoc potissimum fonte Apuleius suis narrationibus argumentum nec non colorem adscivit. Sed idem cum etiam tamquam formam unius fabulae Romanensis suis fabellis induere vellet, arctiore quodam vinculo singulas narrationes inter se coniunxit ideoque historias latronum amatoriis fabellis pertexuit, fabellam autem de Charita peculiari nodo cum fabula de Haemo, fabellis de adulteriis nec non de veneficis — altera autem ex parte (sive artificiosae compositionis ope [agaso, draco], sive quodam narrationis momento simili [mors pistoris]) cum ceteris quoque narrationibus copulavit. Denique hoc negotio expedito (putaverim), ut eas quoque fabellas, quas totius corporis fabularum fronte (de Socrate, de Thelyphrone) posuerat, reliquis fabellis annecteret,

[1]) Ceterum libenter concedo ipsum exemplar graecum priore sua parte qua Lucii superstitiosa curiositas varie derisui esset, hilariorem notam prae se tulisse, quam posteriore sua parte, qua Lucius in asinum mutatus adversae fortunae vicibus iactari coeptus esset.

[2]) Cf. De amat. Gr. fab. p. 105 sqq.

fabellam de Thelyphrone [1]) ita immutavit, ut et ipsa quibusdam narrationis momentis fabellam de Socrate nec non fabulas de veneficiis (et adulteriis) spectaret [2]). Atque haec fere fuerit Apulei opera, quam rei propositae insumpsit.

III.

De ordine mutuaque fabellarum Apulei ratione satis dictum est. Nunc, quoniam supra veluti in transcursu etiam artem narrandi scriptoris attigi, conferantur quaedam symbolae ad eam cognoscendam, et ita quidem delectae, ut eis simul res iam expositae aliquatenus illustrentur.

Atque observavimus Apuleium exeuntibus singulis libris Met. passim singularia quaedam artis suae exhibere specimina, ut narrationes parallelas ad eas, quas ad exemplar graecum expressas initio proximi libri ponit. Sed praeterea aliam scriptoris consuetudinem notare possumus; nempe Apuleius plerumque addit sub finem eorum librorum, quibus asini iniqua fata tractantur, descriptionem vel mentionem summi cuiusdam periculi, quo asinus versatur. Sic libris: sexto, septimo, octavo, decimo; cf. exitum l. VI: quam meis tam magnis auribus accipiens quid aliud quam meum crastinum deflebam cadaver. — l. VII: qua caecitate atque faetore tandem fugata est a me pernicies: ceterum titione delirantis Althaeae Meleager asinus interisset. — l. VIII: nequissimo verberoni sua placuit salus de mea morte et multum conservae laudata sagacitate destinatae iam lanienae cultros acuebat. — l. X c. 34_{15}: metu iam mortis maxime cruciabar, c. 35 in.: ergo igitur non de pudore iam, sed de salute ipsa sollicitus . . . paulatim furtivum pedem proferens... Itaque solo libro nono exeunte hoc narrationis momentum a scriptore neglectum est; exitu autem libri tertii similis narrationis occasio defuit, cum eo ipso tempore asinus a latronibus abductus sit. Sed in fabula quoque textui inserta de Psycha, eadem res recurrit; et s. f. libri quarti describitur pompa feralis, qua Psyche horrendis nuptiis iam destinata a suisque defleta in altum montem producitur. — Est hoc narrandi principium, quod Cicero (ep. V 12,5) historiarum scriptoribus valde commendat: ‚si vero exitu notabili concluduntur, iucundissima expletur animus lectionis voluptate'. Et re vera historici aevi hellenistici Theopompum secuti hanc legem exercuisse videntur, siquidem eam tuentur Pompeius Trogus (= Iustinus), Curtius Rufus, Iosephus, Tacitus nec non ipse Vergilius, qui historicorum operum compositionem in sua Aeneide imitatus est [3]). Historia autem, quae ab eodem Cicerone

[1]) Fortasse etiam fabellam de Socrate (I 16), cf. supra p. 60.

[2]) Cf. infra p. 73.

[3]) E. Norden in libro q. i. Einleitung in die Altertumswissenschaft² (Lips. 1912) p. 453.

(de leg. I 1,5) ‚opus oratorium maxime' nominatur, apud antiquos aeque legentium delectationi inserviebat ac posteriores fabulae Romanenses[1]). Atque notandum est similibus dramaticis scenis sive affectuum descriptionibus etiam Heliodori fabulae nonnullos libros finiri; cf. Aethiop. libros s. f. IV—VIII. —

Imprimis tamen hoc memoria tenendum est Apuleium persaepe multis in rebus et exemplar graecum et se ipsum exscribere. Itaque ubicunque in Met. eadem narrationis momenta saepius recurrunt, ibi Apulei manum suspicari licet. Iam supra exempla quaedam attulimus, v. gr. narrationem, de Pythia, sim. Sic etiam l. III c. 26 et 29 anticipando ea, quae l. IV 1 sq. (= Ps. Luc. c. 17) de asino rosas appetente exstabant Apuleius eandem rem bis terve varie torquet ac repetit[2]). Similia exempla expilandi exemplaris graeci sunt ea, quae de ‚titione candenti' secundum Lucii Patr. fabulam (Ps. Luc. c. 31 = Apul. VII 19 fin.) profert Apuleius VII 27 fin. et X 24 fin. — aut etiam in crassitudinem detorsa mentio (Ps. Luc. 18 = Apul. IV 3 fin.) de aliquo sive homine sive asino, qui vesicae seu ventris onere levato sic inimicos suos ulciscitur vel propulsat (Apul. I 13 fin., VII 27 fin.).

In exemplari graeco (Ps. Luc. c. 25) descripta erat crudelis poena, quam in commune latrones de asino et de virgine sumere constituerunt. Cuius poenae consilium in eo constabat, ut asinus mactatus exenteraretur in eiusque vacua alvo virgo insuta collocaretur (Apul. VI 31). Nonne idem consilium capiunt latrones illi, qui Plataeis domum cuiusdam divitis direpturi ursae cadaver nudant carnibus unumque e suis commilitonibus pellem ursae subire iubent, ut domum Democharis illatus facilem iis aditum redderet? (IV 14). Itaque rursus deprehendimus Apuleium posteriora (l. VI) anticipando iam libro quarto exemplar graecum imitatione expressisse. Cum autem ursae imago diutius animo scriptoris obversaretur (cf. VIII 17 in. ‚canes quibusvis lupis et ursis saeviores', a quibus viatores dilacerantur) ab eadem bestia puerum illum, asini crudelem vexatorem, dilaceratum esse narravit VII 24 et 26.

In eodem exemplari (= Apul. VIII 17) legebat Apuleius in viatores immissos esse a colonis, qui eos latrones putavissent, canes rabidos et immanes. Tum pugna cum illis bestiis facta vividis coloribus descripta erat, nec non maius etiam periculum, quod ei insecutum est: sc. rusticani saxa super viatores de colle proximo devolventes malum malo auxerunt. Unumque hoc narrationis praecipuum momentum in suum convertit usum Apuleius IX 36 sq. fontem suum tantum non digito monstrans; cf. c. 36_{19}: (dives exacerbatus ira) ‚canes pastoricios villaticos feros atque immanes, adsuetos abiecta per agros essitare cadavera, praeterea

[1]) Cf. E. Schwarz, Fünf Vorträge über den gr. Roman, Berlin 1896, p. 70 sqq.; K. Bürger, Studien zur Gesch. des gr. Rom. II (Blankenburg 1903) p. 11.

[2]) Cf. etiam Bürger l. c. p. 39 sq.

etiam transeuntium viatorum passivis morsibus alumnatos, laxari atque in eorum exitium inhortatos immitti praecepit'. Tum ista laniena hominum iisdem fere verbis utroque loco descripta est. Deinde legimus fratres lapidum crebris iactibus canes abigere conatos esse nec non iisdem armis contra divitem illum usos esse (37_{15}).

Nonnunquam ipse sibi parum constat scriptor, cum aliquam exigui momenti mentionem, quae in exemplari graeco exstabat, tamdiu premat et verset, ut ad postremum in contraria incidat [1]). Et quidem apud Lucium Patrensem invenit Apuleius 1) praecepta Abroeae Lucium hortantis, ut ab Hipparchi uxore utpote maga pessima sibi caveret (Ps. Luc. c. 4) et 2) a Lucio captum consilium firmum ediscendi magiae secreta ope Palaestrae, quam amoribus sibi conciliare paravit (Ps. Luc. c. 5); addita autem exstabat in Lucii Patr. fabula haec sententia: τῆς γὰρ γυναικὸς τοῦ ξένου καὶ φίλου πόρρω ἵστασο (ibd.). Atque Apuleius rem exaggerando II 5_{16}. facit Lucium adeo contemnere Abroeae praecepta, ut a cautela Pamphiles longissime absit, dummodo res miras cognoscat (cf. p. 30,1 Helm: aufer formidines pueriles). At idem Lucius II 11_{10} sqq., repente monitorum Byrrhenae (= Abroeae) memor, aspectum Pamphiles vitat ‚et perinde in eius faciem oculos suos ac si in Avernum lacum formidans deiecerat'. Idem quoque Lucius II 20 in. ad Byrrhenam invitatus haec profert: ‚sed oppido formido caecas et inevitabiles latebras magicae disciplinae'.

Sed longum est enumerare omnia. Itaque tribus insuper exemplis res illustrabitur. Et quomodo Apuleius exemplar graecum exscribere consueverit, evidentissimum fit ex comparatione duarum narrationum, quae arcte cum fabula primaria cohaerent, scil. II 12_3 sqq. et IX 8. Priorem narrationem de Diophanis Chaldaei falsis vaticiniis suo iure Bürger l. c. p. 32 [2]) exemplari graeco attribuit, alteram recte Apuleio vindicavit (ibd. p. 51). Sed neque Bürger neque postea Helm (praef. ad Flor. XVI) in Apulei officinam penitus penetraverunt. Dicit enim Bürger comparatis inter se Ps. Luc. c. 41 et Apulei IX 9 narrationem Apuleianam (c. 9) obscuram esse et confusam, cum incipiat a mediis rebus sc. furti insimulatione, neque antea furti ipsius mentio iniecta sit. Inde coniectat post fabellam aliquam (= IX 8), quam Apuleius solus exhiberet, proximae narrationis initium ab eo omissum esse et a Luciano solo recte servatum. Haec quidem aliqua ratione non carent, at ex mea sententia in ipso Apulei fabulae contextu indicium quoddam a recta via declinandi facile deprehendi potest. Initio enim c. 8_7 legimus haec: purissimi illi sacerdotes novum quaestus genus sibi comminiscuntur. His respondent graeca Ps. Luc. 41 in.: ἀφικόμεθα εἰς κώμην... ἐν ᾗ καὶ καινότερόν τι ἐτερατεύσαντο. Inde fa-

[1]) Cf. ea, quae de Milonis avaritia narravit Apul., et Bürger l. c. p. 31 sq.

[2]) Cf. etiam progr. Blank. 1902 p. 21.

cile conici potest Apuleium, hac sententia operis Lucii Patr. perlecta, pro eo, ut ea enarraret, quae Ps. Luc. c. 41 exstant, recordatum oraculorum illius Chaldaei (II 12_3 sqq.) narrationem dilatavisse eadem falsa oracula gallis tribuendo; sed materia sterili perspecta et neglecta statim ad Lucii Patr. contextum (IX 9) revertisse. Iam similitudo utriusque vaticinii (Chaldaei, gallorum) ipsa in oculos cadit: et Diophanes et galli stipibus emerendis arcana fatorum in vulgus efferunt (cf. II 12_{41} 13_{25} et IX 8_6; II 13_{16}: non parvas stipes, immo vero mercedes opimas iam consecutus ∾ IX 8 fin.: conraserant non parvas pecunias[1]); sicut Diophanes ‚fortunam scaevam... incidit' (c. 13_{18}), ita etiam galli (IX 9) mox furti redarguuntur et in vincula coniciuntur (IX 10). Praeterea vaticinia gallorum accurate respondent iis vaticiniis, quae a Diophane iactabantur: qui dies copulas nuptiarum adfirmet (= si qui matrimonium forte coaptantes interrogarent IX 8_{12}), qui fundamenta moenium perpetuet (= si possessiones praestinaturus quaereret IX 8_{14}), qui negotiatori commodus, qui viatori celebris, qui navigiis oportunus (= si qui de profectione sollicitus divinum caperet auspicium IX 8_{16}). Duo solum vaticinia de suo addidit hac parte, quam imitando expressit: si proelium capessiturus, vel latronum factionem persecuturus (IX 8_{19})[1]); ipse etiam Apuleius auctor est gallorum sortis, quae metro adstricta usque ad aenigma pervenit haud aliter atque sors illa Psyches parentibus ab Apolline data (IV 33). Ceterum neque fabellam omnibus numeris absolutam, neque rursus narrationem cum fabula primaria arctius cohaerentem, hoc additamentum (IX 8), cui qualiscunque actio deest, nominare possumus; est vero specimen a recta via declinandi in eamque quam primum redeundi.

Alterum exemplum expilandi exemplaris graeci est fabula de adulterio a pistoris uxore commisso (IX 14—16, 22—23, 26—28). Nam eam quoque una cum intextis duabus gemellis narrationibus (IX 17—21 et IX 24—25) Apuleio deberi auctori nunc quidem contra ea, quae olim in „Accessionibus" p. 40 not. 2 Bürgerum secutus dixeram, mihi persuasum habeo. Omnia enim Bürgeri argumenta, quibus nisus istam fabellam in contextu Lucii Patr. fabulae exstitisse putavit, futilia sunt vel potius in contraria abeunt. Atque hic in Ps. Luciani epitomae c. 43 in. propter verba λεπτὸς οὖν πάνυ γίγνομαι lacunam suspicatus sic eam recte explere sibi visus est: asinus a pistoris uxore varie vexatus in eam ulciscitur eo, quod eius adulterum detegit; quamobrem illa eo crudelius asinum tractat et efficit, ut miserum animal, emaciatum et laborum impar, a pistore venum eat. — At Bürger eam materiam, qua lacunam explere voluit, ex ipsa Lucii Patr. fabula petivit; qui

---

[1]) Cf. de Haemo VII 5 fin.: humano sanguine nutritus interque ipsos manipulos factionis educatus, et VIII 1s (de Thrasyllo): factionibus latronum male sociatus nec non etiam manus infectus humano cruore.

cum semel narravisset ab asino detecta esse gallorum flagitia (Ps. Luc. c. 38 = Apul. VIII 29), putandus esset narrationem iterasse, siquidem ab eodem asino etiam uxoris pistoris adulterium detegi fecisset. Praeterea Bürger a Lucii Patr. fabula etiam asini vexationem et ultionem derivavit; quoniam secundum Lucium Patr. asinus a crudeli agasone vexatus recalcitraverat ideoque eo impensius exinde excruciatus erat (Ps. Luc. c. 31, Apul. VII 19), suspicatur Bürger eadem rursus repetivisse Lucium Patr. in fabella, de qua agitur. Itaque Bürger Lucio Patrensi imputat ea, quae nisi ipsi Apuleio ascribi non possunt; in fabula enim graecanica nusquam praecipua narrationis momenta iterantur ita, ut ad instar unius narrationis altera parallela narratio effingatur [1]). Contra iam satis supra demonstratum est Apuleium aliena inventa saepius quam par sit mutatis mutandis lectoribus propinare. Omnia igitur Bürgeri argumenta in Apuleium quadrant istius fabellae auctorem. Accedit, quod priore fabulae parte (Ps. Luc. c. 28, Apul. VII 15) de asini fortuna apud equarum magistrum eiusque uxorem graecus scriptor ea narraverat, quae in uxorem pistoris facile cadere possent. Illa enim mulier asinum molae iunxerat, ut omne sibi triticum hordeumque moleret, „nec non etiam ab aliis farinas mercedis loco poscens miseras asini cervices elocabat". Denique asini hordeum colonis venditabat, asino vero furfures apponebat. Siquidem eodem loco (Ps. Luc. c. 28) paulo infra legimus eandem fere locutionem, quam in cap. 43, scil.: λεπτος οὖν καὶ ἄμορφος ἐν οὐ πολλῷ χρόνῳ ἐγενόμην, deinceps vero narrationem de asino, qui in crudelis pueri manus incidit; iam inde sequi videtur locutionem istam fixa quadam forma indutam eo solo consilio ab epitomatore (vel etiam Lucio Patr.) esse usurpatam, ut transitionis vice miseriam asini varios semper dominos variaque servitia experientis indicaret. Quae cum ita sint, nihil aut certe perpauca ab epitomatore omissa esse in. c. 43 statuendum est. Ceterum postremis c. 42 verbis satis expresse dictum est asinum plagis acceptis didicisse laborem in mola esse inevitabilem ideoque duram fortunam patienter sustinuisse. Fortasse insuper ea in Lucii Patr. fabula exstabant, quae apud Apuleium IX 12—13_{23} leguntur, scil. durae et inhumanae iumentorum tractationis descriptio. Itaque fabulam de pistoris uxore ipse Apuleius effinxit ad exemplar eorum, quae Ps. Luc. c. 28 occurrunt, cetera [2]) autem narrationis momenta inde

[1]) Huic legi non refragatur recta alioquin Bürgeri observatio de repetitionibus Lucii Patr., quae passim occurrunt cum de mutata asini fortuna sermo fit; nam et quae apud latrones asino acciderint et quae apud gallos et quae apud hortulanum eundem exitum habuisse legimus cum asini domini in vincula coniciantur. Sed aliud est totiens mutatam asini fortunam communibus et fixis transitionibus bis terve indicare, aliud autem totam narrationem vel praecipua eius momenta ad similitudinem prioris narrationis effingere.

[2]) In fabula Apulei IX 27_{13} asinus praetergrediens ‚extremos adulterii digitos ungula conpressos usque ad summam minutiem conterit'. Nonne hoc

sumpsit, unde Bürger Lucium Patrensem se ipsum exscribentem petivisse suspicatus est. Praeterea, quod gravissimum est, iam ratio illa tritissima, qua Apuleius ex suo usu fabellam de pistore lectoribus commendat (IX 14 in.: fabulam denique bonam prae ceteris, suavem, comptam ad auris vestras adferre decrevi, et en occipio) simillima est ei, quam in aliis quoque Apulei fabellis observare possumus[1]). Atqui eodem modo Apuleius consimilem fabellam IX 4 fin. ut suam notat: ‚cognoscimus lepidam de adulterio cuiusdam pauperis fabulam, quam vos etiam cognoscatis volo'. Itaque Apuleius triadis fabellarum de adulteriis est auctor; idem compositionem triadis artificiosam ita reddidit, ut fabellam de pistore arctiore nexu cum fabula primaria coniunxerit in eamque duas similes fabellas intexuerit. Quamobrem etiam fabellam istam singulari prae ceteris commendatione instruxit.

Pro tertio denique exemplo convivium Byrrhenae fuerit, quod ab Apuleio II 19 sqq. descriptum est. Atque ego plane assentior Bürgero, qui Ps. Luciani c. 11 magnam argumenti lacunam rectissime statuit[2]). Sed cum idem Bürger satis acute perspexerit narrationem Thelyphronis (II 20—30) propter suum colorem peculiarem Lucio Patrensi abiudicandam esse, equidem non video, quare totum omnino convivium Byrrhenae ab ipso Apuleio effictum esse dubitem. Exceptis enim duobus brevissimis capitibus tota cena in hac Thelyphronis narratione versatur. Huc accedit indicium ipsius Apulei. In Ps. Luc. c. 4 s. f. Abroea, quae Lucium ab Hipparchi uxore sibi cavere iubet, haec adicit: καὶ ξένος πρᾶγμα εὐκαταφρόνητον[3]) At Apuleius hanc locutionem omisit II 5_{13} idcirco, ut iisdem verbis paulo infra novam narrationem induceret; nam II 18_4 eundem Lucium ad cenam Byrrhenae properantem Fotis his praemonet: ‚tibi vero... insidias contemptus etiam

---

loco rursus se ipsum Apuleius exscripsit? Cf. VIII 23_{10}:... manum cuiusdam faetore sordentem... mordicus adreptam plenissime conterui. — Sunt haec inventa ipsius Apulei, qui memoria tenuit asinum aliquando calcem contra crudelem agasonem movisse (Ps. Luc. c. 31 in.).

[1]) Cf. I 1 in. (lepido susurro), I 2 fin., 20_{27}, II 20_3, VI 25 in.; cf. etiam VIII 1 in. et 22 in., X 2 in. et ibd. lin. 12.

[2]) Cf. l. c. p. 35 sq.

[3]) In contextu verba Abroeae tantummodo ad Lucii hospitis obstinationem contra lascivos Pamphiles amores pertinere posse efficitur comparatione Heliodori Aethiop. VII 20; ibi Cybele, Arsaces reginae ministra, Theageni, qui dominae amores respuit, has minas praetendit: αἱ.. φιλόνεοι γυναῖκες ἀμείλικτοι γίγνονται καὶ βαρυμήνιδες ἀποτυγχάνουσαι, καὶ τοὺς ὑπερόπτας ὡς ὕβριστὰς εἰκότως ἀμύνονται (= Ps. Luc. c. 4: πᾶσι τοῖς νέοις ἐπιβάλλει τὸν ὀφθαλμόν· καὶ εἰ μή τις ὑπακούσει αὐτῇ, τοῦτον τῇ τέχνῃ ἀμύνεται). Tum Arsaces regalem potentiam verbis effert et adicit: σὺ δὲ καὶ ξένος καὶ ἔρημος καὶ ὁ προσθησόμενος οὐδείς (= Ps. Luc. ibd.: καὶ ξένος πρᾶγμα εὐκαταφρόνητον). En vides Lucium Patr. sua vel e fabula quadam Romanensi vel etiam e mimo quodam petivisse. Itaque Apuleius supra laudatam locutionem de peregrini contemptu e graeco textu integro secernit et satis inepte sensum eius amatorium obliterans alio loco ponit eamque ad securitatem publicam refert, qua peregrinus non protegitur. Cf. etiam III 3 fin.: reum peregrinum.

peregrinationis poterit adferre'. Sic fere Apuleius agere consuevit, cum postea narrationem supplere in animum induxit [1]). Supplevit autem hoc loco Lucii nocturnum cum utribus congressum, de quo sine dubio in exemplari graeco expositum erat, descriptione cenae, quae usque ad seram noctem tracta est. Ipsa autem cena efficta est ad instar earum cenarum, quae domi Milonis celebrabantur. Et quidem in Ps. Luc. c. 3 mentio fit cenae et compotationis sermonumque, quos breviter refert Apuleius I 26. Alterum Milonis convivium commemoratur apud Ps. Luc. c. 7, accuratius describitur ab Apuleio II 11—14, qui solus ridiculam de Diophane historiolam [2]) servavit. Iam si reputamus in exemplari graeco post alteram Hipparchi cenam consecutam esse (Ps. Luc. c. 7, Apul. II 15—17) compotationem Lucio a Palaestra paratam una cum lascivis illis amorum initiamentis mutuisque se monibus amatoriis — nullius amplius convivii descriptionem exspectamus ab auctore graeco, qui linguam moderari didicit. At contra Apuleius cenae occasionem avide aucupatus est, quippe qui fabellas sermonibus convivalibus inserere voluerit. Itaque consilio in Byrrhenae donum Lucium inducit (II 3) variaque xeniola a Byrrhena

---

[1]) Similia Bürger p. 37 disceptat.

[2]) Haec narratio (II 13—14) quae arctissime cum exeunti capite 12 conexa est, sine dubio in graeco Lucii Patr. exemplari exstabat. (Cf. Bürger l. c. p. 32; Progr. 1902 p. 21). Quoniam in ea amicus ex improviso oblatus Diophanem lucro certissimo privat, verisimile est Apuleium ad eius exemplar quaedam momenta narrationculae suae de Pythia (I 24—25) illo effinxisse, qui et ipse ex improviso oblatus Lucium piscibus privat et cena iam parata. Ceterum monendum est necopinatum concursum Diophanis cum quodam adulescente, mutuam salutationem familiarissimam, narrationem de emensis maris periculis, reliqua, ad similitudinem alicuius fabulae Romanensis iam a Lucio Patrensi expressa esse. Cf. Achillis Tatii V 8: καί μου τις κατόπιν βαδίζοντος ἐν ἀγορᾷ τῆς χειρὸς ἅψω λαβόμενος ἐπιστρέψει, καὶ οὐδὲν εἰπὼν προσπτύξάμενός με πολλὰ κατεφίλει. Ἐγὼ δὲ τὸ μὲν πρῶτον οὐκ ᾔδειν ὅς τις ἦν, ἀλλ' εἰστήκειν ἐκπεπληγμένος (= Apul. p. 36, 4 attonitus repentinae visionis stupore) καὶ δεχόμενος τὰς προσβολὰς τῶν ἀσπασμάτων, ὡς φιλημάτων σκοπός... καὶ μετὰ ταῦτα εἰς τὴν καταγωγὴν ἀνήλθομεν τὴν ἐμήν. Καὶ ὁ μὲν τὰ αὐτοῦ μοι διηγεῖτο, ὅπως ἐκ τῆς ναυαγίας περιεγένετο cet. Itaque Lucium Patrensem (qui saepius fabulas amatorias expilasse videtur, cf. supra) deprehendimus non solum tritissimum illud fabularum Romanensium momentum (cf. Bürger l. c.), sc. oraculum de futuris personae primariae fatis datum, adhibuisse II 12 s. f., sed etiam adnexae fabellae (cuius simplex, pristina species exstat in fabulis Aesopicis ed. Halm 286, cf. O. Crusius Phil. N. F. I 1889 p. 448) colores fabularum Romanensium proprios adspersisse. — Ad idem Lucius Patr. prorsus aliter narrationem instituit cum Lucium et Abroeam congredientes facit (Ps. Luc. c. 4). Neque enim Lucius matris amicam antea noverat, neque attonitus eius occursu fieri potuit: ὡς δὲ πλησιαίτερον γέγονμαι, προσαγορεύει με ἡ γυνή· καὶ ἀμείβομαι αὐτῇ ὁμοίως· καὶ φησὶν rel. Sed Apuleius, qui infra in contextu fabellam de Diophane perlegerat, delicias salutandi, quae illic apto loco commemorabantur, huc transtulit senemque Byrrhenae adiunxit, qui ut primum Lucium conspexit, ‚est' inquit ‚Hercules, Lucius et offert osculum' (II 2$_{17}$). Sic instructae narrationi anticipando similem praemisit de Lucii et Pythiae fortuito congressu I 24$_{11}$ sqq.:... qui me post aliquantum multum temporis amanter agnitum invadit amplexusque ac comiter deosculatus ait...

Lucio mitti facit (II 11 in.). Tum notabili modo Byrrhena, postquam unam cenam edidit (II 18 sqq.), in crastinum diem rursus cenam parat et denuo Lucium invitat (II 31 in., cf. III 12 in.) additis verbis: ‚hunc (sc. deum Risum) tua praesentia nobis efficies gratiorem', quae Milonis similem invitationem (I 23_{14}) satis accurate reddunt: ‚nam et maiorem domum dignatione tua feceris' (= Ps. Luc. 2: ποιήσεις δὲ αὐτὸ σὺ μεγάλην οἰκίαν)[1]). — Immo Apuleius eis abusus, quae in exemplari graeco de Milonis credita avaritia narrabantur (cf. Ps. Luc. c. 1,2,4), rem exaggerando (nec non in contraria passim incidendo, cf. Bürger p. 31) Milonis avaritiam premit ideoque aliunde auxilium sibi quaerere facit Lucium sive pisces in foro ementem (I 24) sive festa celebrantem convivia. Et equidem putaverim Byrrhenae convivium, hilaritatis plenum et cachinni (cf. c. 20_{21}, 31 in.), tamquam prooemium excogitatum esse ab Apuleio ad Risus festi descriptionem (III 1—11), quae in exemplari graeco exstitisset. Sicut autem Thelyphron ridiculus fit (cf. p. 50_{14}: risus ebullit) debilitationis suae sibique ignotae publice compertus, ita etiam Lucius ridendi materiam offert spectatoribus, cum pro creditis cadaveribus tres utres perforatos contra spem conspicit (III 9 fin. et 10 in.). Itaque rursus Apuleium deprehendimus sub finem libri secundi mutatis mutandis (aequo fere capitum numero) lectoribus propinare ea anticipando, quae initio libri tertii secundum exemplar graecum relaturus esset.

Sua autem ipsius inventa persaepe Apuleius diversis Met. locis repetit[2]). In una Thelyphronis fabella rem explicasse sufficiat. Haec fabella duabus constat partibus, quae primitus nullo inter se cohaerebant vinculo. Et priore parte narratur de custodia mortui nondum humati, cui timendum erat, ne a sagis membris mutilaretur. Recte Hildebrandius (p. 125) adnotavit hunc morem mortui custodiendi in Thessalia tantum obtinuisse, praesertim cum Thelyphron, homo graecus, miretur his locis mortuos a custodibus servari (II 21_4). Sed ponamus eiusmodi narrationes volutatas esse in Thessalia, horrifica illa magarum et cantatricum sede, velut illius Ericthonis, de qua haec tradidit Lucanus (Phars. VI 564 sqq.):

> Saepe etiam caris cognato in funere dira
> Thessalis incubuit membris atque oscula fingens
> Truncavitque caput compressaque dentibus ora
> Laxavit siccoque haerentem gutture linguam
> Praemordens gelidis infudit murmura labris
> Arcanumque nefas Stygias mandavit ad umbras[3]).

---

[1]) Iam omitto modo nimis exquisito in cena praenuntiata esse ab Lucio ea, quae re ipsa paulo post fortuito facit nulloque ductus consilio (cf. c. 31_4 ‚bene' inquam ‚et fiet ut iubes'.).

[2]) Cf. ea, quae de Aristomene et pistoris morte supra adnotavimus.

[3]) Etiam ex bustis et rogis reliquias quasdam et cadaverum praesegmina (Apul. II 20 in. et III 17 fin.) a magis petita esse res notissima est; cf. Lucan. Phars. VI 533 sqq., Tacit. Ann. II 69, Ps. Quintil. declam. mai. XV (Lehnert p. 281_{14}).

Sed praeterea aliae res in fabellis narrabantur (Apul. II 22 fin.): si custos mercede locatus non integrum corpus mortui mane restituerit, sarcire id membro desecto de sua facie debuisse. Attamen procedente Apulei fabella rursus alia comperimus: custodem magarum artibus consopitum et ab iisdem magis naso et auribus truncatum esse. Itaque secundum Apuleium custos lanienam pro mortuo sustinet, dum eodem quo ille nomine nuncupatus magarum voci paret ultroque earum manibus se offert. Sed adeo magae, ut fallacias offundant (sc. custodi?) ceram in modum prosectarum formatam aurium ei adplicant nasoque ipsius similem comparant (II 30_6 sqq.). — Iam de ‚verisimilibus' in fabellis popularibus nemo certo contendet. Cum igitur exitus nostrae fabellae cum superiore de Socrate fabula (I 5—19) mire conspiret (habes enim in utraque corporis partes aliquas a magis per somnum rescissas rursusque appositas, quae die postero prima occasione relabantur, cf. Bürger l. c. p. 37), utramque ex eodem fonte haustam esse suspicari licet. Sed aliter res se habet, si in contextum proximum fabulae primariae accuratius inquirimus. Iam supra observavimus Thelyphronem eodem modo ridiculum fieri resuscitati in vitam mortui indicio (II 30 fin.) atque Lucium in iudicio erroris sui compertum (III 10 in.). Atqui pristinam nostrae fabellae formam simul cum fabella de Socrate et cum contextu Lucii Patr. fabulae (Risus festi descriptione III 1 sqq.) communia quaedam habuisse nemo sane crediderit. Itaque mortui reviviscentis indicium, quo fallaciae magarum et Thelyphronis debilitatio detegantur, ut omnium sint derisui, ab ipso Apuleio effictum esse per se patet. Et re ipsa mortui in vitam resuscitatio ad fabellae ipsius praecipua momenta referri non potest[1]; unice autem idcirco necessaria fuit, ut certissimo indicio Thelyphron de suo dedecore convictus populo ridendi praeberet materiam. Videamus nunc primum reviviscentis mariti indicium; bis enim eundem testimonia reddere necesse fuit, ut eis fides haberetur[2]). Qui cum testatus esset se malis artibus uxoris circumventum et peremptum esse, populus

---

[1]) Lucanus Phars. l. VI postquam diras artes Haemonidum et Erichthonis longe lateque descripsit (430 sqq.) moremque notavit cadavera in funere ipso praemordendi (564 sqq.), paulo infra (624 sqq.) horridam intulit scenam, qua defunctus in vitam reducitur a maga iussu S. Pompei, ut futura belli civilis fata aperiat. An Apuleius hunc potissimum Phars. locum ante oculos habuerit, cum primo et secundo Met. libro passim Thessalicarum mulierum vim magicam exposuerit, incertum est; nam multi alii scriptores antiqui similiter rem notissimam descripserunt. Sed unam insolentem locutionem (de luna incantata) utriusque scriptoris enotare non supervacaneum puto:

Apul. I 3 in.: .. si quis velit dicere magico susurramine .... solem inhiberi, l u n a m d e s p u m a r i, stellas evelli, diem tolli, noctem teneri.

Lucan. Phars. VI 499 sqq.: Illis (sc. carminibus) et sidera primum | Praecipiti deducta polo, Phoebeque serena | ... Palluit ... Et patitur tantos cantu depressa labores | Donec suppositas propior d e s p u m e t in herbas.

[2]) Manes eliciunt magi, ut veritatem facti ab eis extorqueant. Quae veritas unico testimonio comprobatur et simili narratione Heliodori Aethiop. VI 14_{52}—15 et Lucani Phars. VI 624—820.

adhuc incertus fuit, an non his verbis crederet. Sed cum antea nonnulli putarent feminam pessimam una cum corpore mariti statim sepeliendam esse (c. 26 fin.), altero eoque gravissimo indicio facto tantummodo risus omnium ebullit, de poena autem mulieri danda nemo cogitat. Inde patet primum indicium ex scriptoris sententia minoris momenti fuisse quam alterum, quo Thelyphronem ridiculum reddere constituisset. Duo autem indicia Apuleius idcirco proposuit, ut narratio plenior fieret et speciem sibi indueret causae iudiciariae, qua plures facti probationes plerumque proferebantur. Et re vera iam invocatio testium (c. 24 in.), qui verba concepta tabulis praenotant, die autem proximo una cum muliere incolumitatem cadaveris recognoscunt (c. 26 in.) eidem consilio scriptoris inservire videtur. — Atque iustam causam iudiciariam exhibuit infra Apuleius libro decimo (2—12). Illo loco non solum testes producuntur (c. 9[1]), sed etiam binae facinoris probationes a medico quodam afferuntur c. 9 et 11 sq., quarum postrema utpote gravissima litem dirimit. Cetera quoque utriusque narrationis momenta mire sibi respondent: II 27_{10} pompae funebri occurrit senex (mortui avunculus) et nurum facinoris incusat. Simili modo X 6 statim ab ipso rogo defuncti filii pater (senex infelix 6 in.) forum petit alterumque filium triplicis sceleris incusat[1]). Verbis utriusque senis indignatus populus dat fidem reosque mortis supplicio affici iubet[2]). Alterum reviviscentis mortui et medici indicium eisdem fere verbis conceptum est (II 30 in.: ‚dabo' inquit ‚dabo vobis intemeratae veritatis documenta' ∞ X 11 in.: dabo enim rei praesentis evidens argumentum). — Ex quo efficitur cogiturque, ut Apuleius se ipsum exscribendo, quae suo loco (utpote in iusta causa iudiciaria) posita essent[3]) (X 2 sqq.[1], eis

---

[1]) Cf. II 27_{10}: occurrit atratus quidam maestus in lacrimis genialem canitiem revellens senex ∞ X 6 in.: senex infelix ora sua recentibus adhuc rigans lacrimis trahensque cinere sordentem canitiem — II 28_{10}: ipsa genua contingens ∞ X 6: genua etiam decurionum contingens.

[2]) II 27_{11}: conclamant ignem, requirunt saxa ∞ X 6_{13}: cuncti conclamarunt lapidibus obrutum publicum malum publice vindicari.

[3]) Quod fabella I. secundo inserta ad instar fabellae, quae decimo libro exstat, composita est, noli mirari. Etenim Apuleium embolia sua seorsum conscripsisse verisimile est. Itaque e penu promebat parata et locis, qui aptissimi sibi visi sunt, ponebat. Sic Cicero iamdudum parata habuit prooemia, quae operibus philosophicis, prout necessitas ferebat, praemittere solitus erat (cf. ad Attic. XVI 6, 4). Cogitare autem possumus Apuleium decimo demum libro conscripto fabellam libri secundi immutasse vel additamentis novis auxisse, ut cum reliquis fabellis conveniret, quae tamquam unum corpus fabularum efficere debebant. — Sic etiam I. decimo loco aptissimo, qui Senecae Phaedrae manifestam imitationem prae se fert (cf. Eos XXVI p. 18) exstant verba, quibus similia I. quinto (in fabula de Psycha) deprehendere possumus:

X 3_{23} sqq.: meis medullis acerrimum commovent incendium. Ergo miserere tua causa pereuntis. Illius enim recognoscens imaginem in tua facie merito te diligo.

V 13_{23} sqq.: ... per pectus nescio quo calore fervidum, sic in hoc saltem parvulo cognoscam faciem tuam: supplicis anxiae piis precibus erogatus... indulge.

inepte usus sit ad Thelyphronis fabellam supplendam. Cui quidem tamquam causae iudiciariae speciem etiam idcirco applicuit, ut melius quadraret ad fictam Lucii causam, quam ille deinceps coram iudicibus ridiculis modis defendere coactus est (cf. orationem accusatoris III 3 et Lucii defensionem III 4—6). Sed inde etiam sequitur non solum formam narrationis ab ipso Apuleio aliunde sumptam huc translatam esse, sed etiam rem ipsam et fabellae tamquam medullam. Haec vero in eo consistit, quod aliquis alienas vices subit. Et Thelyphron pro mortuo debilitationem corporis inscius patitur simili modo atque in laudata l. decimi fabella inscius puer natu minor fratri paratum venenum ebibit (X 5 in.). Itaque manifestum fit Apuleio fabellam Thelyphronis concipienti sive potius immutanti obversatas esse narrationes de adulteriis [1]) et veneficiis, quas postremis sui operis libris intulisset; cf. enim haec senis accusantis verba: ‚Haec enim nec ullus alius miserum adulescentem, sororis meae filium, in adulteri gratiam et ob praedam hereditariam (= X 28 in.) extinxit veneno' (II 27_{16} sqq.). Et Apuleius ideo eam partium commutationem in fabellam Thelyphronis intulit, ut narratio simul propior accederet ad fabellam de Socrate: in illa enim vivo homini consopito cor a magis eximitur et spongia apponitur, quae prima occasione delabitur. Ceterum in contraria sese incidisse scriptor non valde curabat, siquidem cadaverum praesegmina ad exitium viventium a magis collecta commemorans deinceps vivi hominis debilitationem attulit, quae (ut in Socratis fabella) non nisi propter vindictam fieri potuerat (c. 20_{13} sqq.). Sic igitur Apuleius quaedam ex praecedenti, quaedam autem ex posteriore fabella sumpsit, ut fabulam de Thelyphrone concinnaret. Cuius quidem pristina forma atque species haec fere fuerit: Custos mercede conductus cadaver mortui a malis magarum artibus tuetur (cf. Argum.) [2]). Hae omnibus modis vigilantiam custodis fallere student, dum alias atque alias formas sibi induunt (cf. Protea nec non Luciani Philops. c. 3). Denique custos magarum dolo in somnum demersus cadaver mortui ab eis mutilari patitur. Mane recognito damno poenam subit crudelem (cf. crudelia supplicia Met. VI 31 sq. et VIII 22), qua id quod de mortui facie desectum est membris desectis de sua facie sarcire debet. Tali dedecore affectus audax ille custos, sed in certamine impar, ‚capillis hinc inde laterum deiectis aurium vulnera celat' (II 30 fin.) — ut Midas ille aures aselli celare cupiebat purpureis tiaris et longis demissis capillis (Ovid. Met. XI 181 sqq.), vel etiam Achelous, qui cornu mutilatus ab Hercule „mediis caput abdidit undis" (Ovid. Met. IX 97). In istam simplicem fabellam (siquidem omnino exstitit) Apuleius intexuit diram narrationem de

[1]) Cf. II 29 fin.: tunc uxor egregia capit praesentem audaciam ~ IX 23 in.: tunc uxor egregia... dissimulato tanto flagitio, intrepidum mentita vultum.

[2]) Cf. II 23 in.: vides... certe perspicaciorem ipso Lynceo vel Argo et oculeum totum.

mortuo in vitam reducto, qui tamen non futura (ut plerumque fit) praenuntiat, sed praeteritis (qui mos est in iudiciis) fidem praestat. Sicut autem has reviviscentis mortui partes minus feliciter scriptor novavit, ita etiam narrationis momentum tritissimum, quod constat in commutandis personarum partibus, aliunde petivit; quo facto magis ea tribuit, quae in pristina fabella in alium quendam cecidisse consentaneum est. Atque ut haec fabella de Thelyphrone a pristina sua specie longe recessit, ita et alia Apulei embolia varie a narratore commutata et reliquis narrationibus accommodata esse prorsus verisimile est et id re ipsa passim demonstrari potest.

En habes specimen aerumnabilis istius laboris, quo Apuleius sua lucubrabat inventa eisque ultimam imponebat manum.

AD APULEIUM.

(De Plat. et eius dogm. p. 84,22 Thom.).

Platonis vitae adumbrationibus communem mentionem itinerum, a philosopho post Socratis mortem susceptorum, concludit Apuleius hisce: „Atque ad Indos et Magos intendisset (sc. Plato) animum, nisi tunc eum bella vetuissent † caletica. Quapropter inventa Parmenidae ac Zenonis studiosius exsecutus“ eqs. Quam obscuram et manifesto corruptam lectionem codicum iam princeps editor Romanus (a. 1469) Apuleiani opusculi in *Asiatica* immutavit, innisus simili enuntiato Diogenis Laërtii, quod est (III 8): διέγνω δὴ ὁ Πλάτων καὶ τοῖς Μάγοις συμμίξαι· διὰ δὲ τοὺς τῆς Ἀσίας πολέμους[1]) ἀπέστη. Attamen non fugit sagacitatem doctorum gravius hic mendum aliquod haerere, quam quod tam vili medicina sanetur. Itaque post alios, quorum coniecturas[2]) recensere neque operae sit pretium neque est necesse, A. Goldbacher distinxit puncto verbum *vetuissent* a sequente vocabulo et pro scriptura mutila vocem *dialectica,* quae paulo infra occurrit, refecit ac restituit. Sed si talis interpunctio verborum merito debitum plausum ferre potest, quod coniunctio *quapropter* secundo enuntiati loco posita in eodem Apulei tractatu saepius reperitur (p. 104,1 et 107,5 Thom.), scriptura *dialectica* et contra rei sensum et contra artis palaeographicae leges ac rationes pugnare videtur. Verum enimvero si doctrina Zenonis, utpote τῆς διαλεκτικῆς inventoris,

---

[1]) Olympiodorus vero in „Platonis vita“ (c. 5), quam ipse expresserat de bellis „Persarum“ narrat: „βουλόμενος δὲ καὶ τοῖς μάγοις ἐντυχεῖν διὰ τὸ κατ' ἐκεῖνον τὸν καιρὸν ἐν Περσίδι συνεστάναι πόλεμον μὴ δυνηθεὶς παρ' αὐτοὺς ἐλθεῖν“ κτλ.

[2]) Quae omnes proferuntur a G. F. Hildebrandio in Apulei editione maiore ab ipso curata (a. 1842), vol. II p. 178. Recentissimo tempore accessit futilis sane ac nimis artificiosa divinatio, quam Frid. Walter commendabat in diariis Wochenschrift f. kl. Philol. 1921, p. 23: „cale<ntia; dialec>tica“...

dialecticum inventum recte vocari potest, parum est probabile, ut Apuleius [1]) Parmenidae quoque doctrinam eodem nomine appellarit. Accedit quod vocabulum illud, termini sollemnis vim et indolem prae se ferens ideoque optime infra servatum recurrens et hic quoque adeo detorqueri non potuit. Denique non minimi esse momenti putaverim vocem *dialectica* et longiorem tradita esse et alias insuper, ac corrupta teneat, litteras exhibere.

Quibus omnibus accurate perpensis necesse est aliam emendandi viam ingrediamur. Ac primum monendum esse videtur Zenonem, Parmenidae popularem, a Stoicorum familiae conditore ut distingueretur, cognomine Ἐλεάτης vel Ἐλεατικός a Graecis vocatum esse. Quapropter ipse Cicero de *Eleaticis philosophis* in Lucullo (c. 42 p. 93 Pl.) narrat. Sollemne illud Zenonis ac Parmenidae cognomen, quod apud Madaurensem desiderari videtur, in obscura illa lectione *caletica* latere equidem conicere haud dubitaverim. Nihil enim obstat, quominus id per „enallagen adiectivi", quae vocatur, philosophorum inventis (= doctrinae) ab Apuleio eleganter praepositum esse putemus. Quod re vera minime ab Apulei dicendi ratione abhorrere facile concedemus, si respexerimus Madaurensem simili modo in Prologo (p. 2,12 Thom.) Aristippi scholam *Cyrenaicam sectam* nuncupavisse.

Quae opinio, ut maior ei fides atque auctoritas accedat, argumentis ex arte palaeographica petitis optime corroborari potest. Nam varias variorum Apulei codicum scripturas perlustrantes luculenter videmus nomina imprimis propria appellationesque geographicas, e lingua Graeca desumptas, corruptioni apprime obnoxia fuisse. Qua re si sescenta eius rei exempla in Madaurensis libris manu exaratis reperiuntur, si *Perictione* e. g. *in perunctionem* converti potuit, *per Codrum* in *peccorum*, quid mirum, si scripturam *Caletica* e genuina illa lectione *Eleatica* ortam esse suspicemur?

Litterae enim „e (E)" et „c (C)" commutatio, similitudine formae intercedente orta et cum syllabarum transpositione coniuncta, haud semel in libris mscr.[2]) occurrit.

Quibus hoc modo examinatis iam nulla re detineri putamus, quominus Apulei locum desperatissimum ita refingamus: „Atque ad Indos et Magos intendisset animum, nisi tunc eum bella vetuissent. Eleatica quapropter inventa Parmenidae ac Zenonis studiosius exsecutus" eqs.

Leopoli. LADISLAUS CHODACZEK.

---

[1]) Apuleius licet ipse non fuerit philosophiae peritissimus, attamen in Platonis doctrina exprimenda bono Graecorum fonte usus est. Cai philosophi Platonici scholas eum expilasse coniecit Th. Sinko in dissertatione: De Albini et Apulei doctrinae Platonicae adumbratione, Cracoviae 1905, quem nuperrime P. Vallette sequitur in Apulei „Apologiae" et „Floridorum" editione, ab ipso confecta, Lutetiae Parisiorum 1924 p. IX.

[2]) Cf. hac de re imprimis F. W. Hall, A Companion to Classical Texts, Oxoniae 1913, p. 160.

DE THEOGENE A COMICIS IRRISO

scripsit

STEPHANUS SREBRNY.

I.

In Vespis (1183), Pace (928), Avibus (822. 1126. 1295), Lysistrata (63) mentionem facit Aristophanes Theogenis cuiusdam, qui omnibus, ultimo excepto, locis supra allatis irrisionis ei praebet materiem. E scholiis Vesp. 1183 et Av. 822 discimus praeterea, etiam in Aristophanis Horis (fgm. 571 K.) Eupolidisque Demis (fgm. 122 K.) irrisum eum esse; Demorum denique fragmenta Cairensia antodae parabaseos attulerunt nobis partem (I recto), ubi rursus Theogenes redit (v. 5—10), qui locus argumento differt ab eo quem respicit Avium scholion.

Quaeritur num de eodem Theogene ubique agatur. Consentiunt viri docti hac in re, eundem esse affirmantes[1]. Et certe, cum omnibus locis, ubi id cognoscere possumus (exceptis igitur Ar. fgm. 571 et Eupol. fgm. 122), ita loquantur poetae, quasi nequaquam sit dubitandum de nominati persona[2]), veri hoc videtur simillimum. Quod omni iam dubitatione remota affirmari potest, si plus quam semel, nulla distinctione facta, mentio fit Theogenis eadem in fabula (Ar. Av. 822. 1127. 1295)[3]) aut si eandem esse apparet irrisionis causam (Ar. Av. 822. 1127, Eupol. Dem. fgm. 122 K.). Scholia nullum hac in re subsidium nobis praebent: sunt enim magna, ut infra videbimus, inconstantia.

Cum virum, saepissime a comicis vellicatum, aliquid in re publica egisse veri esset simillimum, non abs re fecerunt viri docti, si Theogenem ex comoedia notum eundem esse demonstrare voluerunt atque illum cuius mentionem faciunt rerum scriptores. Theogenis nomen apud Thucydidem (IV 27,3. V 19,2. 24,1) et Xenophontem (Hell. I 3,13. II 3,2) legitur. Thucydidis libro IV κατάσκοπος est anno 425 una cum Cleone electus, ut rerum quae ad Pylum gererentur inspiceret statum; at libro V unus ex eis qui anno 421 in pacem et foedus cum Lacedaemoniis initum iuraverunt. Xenophontis priore loco legatus est ad regem Persarum anno

---

[1]) Non satis id certum esse van Leeuwen arbitratur in eis quae adnotavit ad Av. 1127 („In Lysistrata qui commemoratur Theogenes si idem est, Acharnensis fuit"); qui tamen sibi ipsi contradicit ad Lys. 63 („Theogenem quendam iactatorem ex Avibus novimus, qui quin nunc spectetur vix dubium videtur").

[2]) De Lys. 61 sq. specialiter agendum est infra.

[3]) De Eupolidis Demis simpliciter affirmare id non licet, cum certum non sit, an fortasse Theogenes, de quo fgm. 122 K. agitur, ullo modo ab altero distinguatur; quod tamen parum est probabile.

409 missus; altero vero unus ex triginta viris qui anno 404 rerum potiti sunt. Quibus omnibus locis nomen solum affertur, neque patris nomine neque δημοτικῷ adiecto. De una ubique agi persona nullo loco dictum est; non solum is quem Thucydides commemoravit Theogenes differre potest ab eo quem apud Xenophontem invenimus, sed neque pro certo affirmare licet unumquemque quos supra nominaverimus scriptorum ubique eodem de viro loqui. Cum autem veri parum sit simile, duos vel plures eodem temporis spatio cognomines viros in re publica versatos Athenis vixisse [1]), cumque — ut vidimus — nullo loco nomini additum sit aliquid, quod ad distinguendum usui esse possit, mirum non erit, siquis suspicabitur, unum ubique spectari virum, aut certe unum ab unoquoque commemorari scriptore, quod etiam temporis exigua intervalla (425—421, 409—404) comprobare videntur.

Creditur vulgo notum nobis esse etiam δημοτικὸν Theogenis a comicis rerumque scriptoribus — Thucydide saltem — commemorati: fuisse enim eum Acharnensem; quod qua de causa credatur, infra videbimus. Itaque legimus apud Kirchnerum, Prosopogr. Att., n. 6703: „Θεογένης Ἀχαρνεύς... κατάσκοπος αἱρεθεὶς περὶ τῶν ἐν Πύλῳ ...iurat in pacem et foedus cum Lacedaemoniis factum a. 421"... Legatum anni 409 sociumque triginta virorum collegii hoc loco non invenimus: cuius rei causa fuit δημοτικόν. Iure enim probavit Kirchner Loeperi [2]) sententiam, qui argumentis usus gravissimis ostendit Theogenem triginta virorum collegii socium trittyi urbanae Hippothontidis tribus adscriptum fuisse, non igitur Acharnis oriundum esse, qui pagus tribus est Oeneidis. Etiam legatum anni 409, qui idem esse potuit, a n. 6703 secludendum esse censuit Kirchner [3]).

Theogenem, cuius mentionem facit Aristophanes, Acharnensem fuisse [4]), duobus locis affirmant scholia. Ubi legimus ad

---

[1]) Non tamen fugere nos debet Theogenis nomen satis commune fuisse Athenis, qua de re cf. Kirchner, Prosopogr. Att. II p. 436—438.

[2]) Żurnał Minist. Narodn. Proswieszcz., Petropoli 1896, Maio-Iunio.

[3]) N. 6688. Theogenem triginta virorum collegii socium s. n. 6692 commemoratum invenimus (Θεογένης Ἱπποθωντίδος φυλῆς), ubi verba „fortasse idem" addit Kirchner. —Van Leeuwen (ad Ar. Av. 1127) etiam contra Loeperi sententiam (cuius dissertatiunculam, ut videtur, non legit solisque nititur Kirchneri verbis) propensus est ad statuendum, Xenophontis Theogenem (vel Theogenes duos) ab Acharnensi non differre. Non tamen accurate loquitur, dum Loeperum Kirchnerumque referre dicit ad Hippothontidem tribum „hunc quem Xenophon commemoravit": nam Loeper, qui nil nisi triginta virorum nomina a Xenophonte tradita explicare studet, legati anni 409 nullam omnino facit mentionem: Kirchner autem, ut vidimus, distinguit duos quos Xenophon posuerat Theogenes et dubitanter solum addit, ambos eandem esse posse personam.

[4]) Vixisse sub finem saeculi V Theogenem quendam Acharnensem titulus testatur CIA II 814 a. A. 7: Ἰδιώτης Θεογένους Ἀχαρνέως, circa a. 370 (Kirchner n. 7445).

Vesp. 1183: ὁ Θεογένης οὑτός ἐστιν ὁ Ἀχαρνεύς, ὃν καὶ ἐπὶ τῷ μεγάλα ἀποπατεῖν κωμῳδοῦσιν. δῆλον δὲ ἐν ταῖς Ὥραις. Iterum Acharnensem dicunt Theogenem scholia ad Lys. 62 sq.: τὰς Ἀχαρνέων· εἰκότως, ἐπεὶ πολεμικοὶ οἱ Ἀχαρνεῖς. ἄλλως· εἰκότως, ἐπεὶ ὁ δῆμος τῶν Ἀχαρνέων ἐτέτμητο [1], διὰ ταῦτα τὰς ἐκεῖθεν προσδοκᾷ γυναῖκας. ὁ δὲ Θεογένης κομπαστὴς Ἀχαρνεύς. Theogenem hoc loco ab Aristophane commemoratum revera Acharnensem fuisse, ex ipsis poetae verbis elucet [2]); hunc scholia eundem esse supponunt atque illum, cuius nomen aliis in fabulis occurrit quemque ut designent vitium eius nominant frequentissime (e locis qui nobis sunt noti: Ar. Av. 822. 1126, Eupol. fgm. 122 K.) [3]) irrisum — iactationem dico et vaniloquentiam. Lysistratae loco supra laudato, ut iam initio huius dissertatiunculae dixeram, non est Theogenes qui ludibrio habetur: quem eo tantum consilio nominat Aristophanes, ut uxorem eius irrideat (ἦ γοῦν Θεογένους etc.). Potest igitur fieri, ut hoc ipso Theogeni, quem solus Aristophanes disertis verbis Acharnensem appellavit, nihil commune sit cum eo, qui ab Aristophane Eupolique ridetur. Quod veri videbitur simillimum, si manifestum esse cognoverimus, Theogenis uxorem Lys. 63 sq. commemoratam Acharnis habitare, unde cum ceteris mulieribus Acharnensibus Athenas venire debet, ut concilio a Lysistrata convocato intersit; Theogenem vero a comicis irrisum urbem, ut videtur, ibique rebus publicis se immiscere, omnibus iactatione vaniloquentiaque sua molestum factum esse, a Pausone pictore famelico derideri [4]).

Apud ipsum Aristophanem Theogenis δημοτικὸν cum invenissent, censuerunt interpretes antiqui, Acharnensem esse eum, qui a poeta ridetur; e versibus igitur Lysistratae 61 sq. fluxisse omnia quae de Theogene Acharnensi dicuntur in scholiis, veri est simil-

---

[1]) Probabiliter correxit van Leeuwen; ἐτετίμητο codd.

[2]) Lys. 61 sqq.: ΛΥΣ. οὐδ' ἂς προσεδόκων κἀλογιζόμην ἐγὼ | πρώτας παρέσεσθαι δεῦρο, τὰς Ἀχαρνέων | γυναῖκας, οὐχ ἥκουσιν. ΚΑΛ. ἦ γοῦν Θεογένους | ὡς δεῦρ' ἰοῦσα θοὐκάτειον (sic schol., Suid.) ᾤρετο.

[3]) Van Leeuwen aliqua cum probabilitate etiam corrupto Avium versu 167 Theogenis nomen restituit.

[4]) Eupol. Dem. pap. I recto, 5—10. — Quem ad locum pauca nunc adnotare velim. Quod intellegi non potest imperfectum διέστρεφεν (v. 8 cf. Demiańczuk, Suppl. com., p. 44; Srebrny, Demy Eupolisa, p. 9,30) errore scriptum esse videtur pro perfecto διέστροφεν (similem errorem — Θεογόνει pro Θεογένει — exhibet v. 5), quod tempus etiam v. 1 sq. (διεστράφθαι) occurrit; cf. Theognet. ap. Athen. III 104 b—c ἀντέστροφεν (ἀνέστροφεν Porson), XV 671 b—c ἀνέστροφεν (= Theognet. fgm. 1 K.; Kock, Hirschigium secutus, ἀναστέστροφεν legit, coll. Antiph. Tetral. I β 2, Aeschin. 3,158, Andoc. 1,31), Polyb. V 110,6 ἐπεστροφώς. Quod attinet ad huius loci argumentum, nunc dubitationem mihi movent quae olim (l. c., p. 9—11) exposui. Potestne in enuntiato: Παῦσων... προσστὰς Θεογένει... τῶν ὀλκάδων τιν' αὐτοῦ κλέψας ἅπαξ διέστροφεν — verbum διέστροφεν non ad ὀλκάδα, sed ad Theogenem referri? Nonne, si hoc ita esset, διέστροφεν αὐτὸν dici debuisset? Unicus quem hic legimus accusativus non sinit alio referri verbum transitivum. Quaerendus igitur est vocabuli ὀλκάς sensus obscoenus, ut iam l. c. p. 10,31 monueram. An ἀπὸ τοῦ ὀρχίπεδα ἔλκειν? Quod si ita esset, in Anth. Pal. carmine V 160 quae ridentur meretrices (cf. l. c. p. 9) ὀλκάδες dictae essent iam vocabuli huius sensu ambiguo adhibito. Etiam Theogenem

limum [1]). Ex eisdem tamen scholiis luculenter apparet primum, plures Theogenes interpretes novisse, quorum duo a comicis vellicarentur; deinde alterum quoque notum eis fuisse Theogenis iactatoris δημοτικόν; utraque verum in re in contraria incurrimus testimonia.

Distinguuntur aperte Theogenes duo a comicis irrisi duobus scholiorum locis: Pac. 928 et Av. 822 [2]). Quorum primo legimus (parte posteriore): ἔστι δὲ καὶ ἄλλος Θεαγένης, ὁ εἰς Ὅμηρον γράψας, ὃς καὶ ἐπὶ μαλακίᾳ διεβάλλετο, καὶ ἄλλοι πολλοί. Per se statim intellegitur duo hic nomina confundi: Θεογένης (alias Θεογέννης vel Θουγέννης [3])) et Θεαγένης. In Aristophanis codicibus omnibus locis praeter Vesp. 1183 Θεαγένης scriptum est, quod si quis metro accommodare vellet, synizesis esset ei statuenda; multo igitur verisimilior videtur Dindorfii correctio, hodie omnibus probata, qui vir doctus Vesparum codicum scripturam ubique restituit. Eandem scripturam attulerunt nobis Eupolidis Demorum fragmenta papyracea [4]). In scholiis Θεογέννης duobus locis (Vesp. 1183. Lys. 62 sq.) legitur, ceteris omnibus Θεαγένης. Apud Thucydidem IV 27,3 utramque lectionem codices praebent, V 19,2 Θεογέννης scriptum est, V 24,1, ut videtur, Θεαγένης [5]); apud Xenophontem utroque loco Θεογένης. Scholiasta Pac. 928 Theogeni nostro Theagenem Rhegium opposuit, scriptorem Cambysis regis aequalem (Tatian. ad Graec. 31, p. 31,16 Schw.) [6]); cui viro nihil esse commune cum illo qui ἐπὶ μαλακίᾳ διεβάλλετο monere supervacaneum est.

Testimonium ad Pac. 928 vitiose allatum correctius habetur schol. Av. 822. Ubi legimus: εἰσὶ δὲ ἄλλοι δύο Θεαγένεις, εἷς μὲν

---

spectare posset ambiguitas ista: veras ἀλκάδας possideret φυδόπλουτος (schol. Av. 822) noster, sed peculiaris illas quidem generis (cf. Jensen, Hermes 1916, 336). Versus quoque noni supplementum πλ]ουτὸς non videtur mihi nunc probabile (cui ceterum, ut l. c. indicaveram, spatii obstant angustiae): non potest enim explicari, a quo quaque de causa maledictis vexatus sit Theogenes; α]ὐτὸς vero nos supplere non posse apparet, nisi cum alium quendam, non Theogenem, verbum διέστροφεν spectaverit. Ἄπαξ vel sic dubium manebit; cui etiam si vocabuli παντελῶς vim cum Mayero tribuemus (cf. Srebrny p. 9,30), de Theogenis amica dici non poterit.

[1]) De schol. Vesp. 1183 aliter quoque licet iudicare: potest sane fieri, ut Horis commemoratus sit Theogenes non solum ut μεγάλα ἀποπατῶν, sed etiam ut Acharnensis; quod si verum esset, appareret, mulieris in Lysistrata irrisae virum et ipsum ludibrio Aristophani fuisse neque solum Lysistratae versibus 61 sq. nisos esse interpretes; attamen videtur mihi rectius nos acturos esse si verba ὀῆλον δὲ ἐν ταῖς Ὥραις solum τὸ μεγάλα ἀποπατεῖν spectare censebimus.

[2]) Quam distinctionem respicit etiam Vesp. 1183 scholion supra allatum ut οὗτος vocabulum docet articulusque δημοτικῷ additus.

[3]) Kirchner, Prosopogr. Att. nn. 6722. 6689. 6702; cf. Θεογείτων — Θεογείτων (n. 6684) — Θουγείτων — (n. 6680), Θεοδόσιος — Θευδόσιος (n. 6753) — Θουδόσιος (nn. 6750. 6755. 6756. 6764), etc.

[4]) I recto, v. 5. ΘΕΟΓΟΝΕΙ (cf. supra p. 81,4), v. 9. ΘΕΟΓΕΝΗC.

[5]) Hude IV 27,3 Θεογέννης, V 19,2 et 24,1 Θεαγένης scribit, diversos nimirum statuens viros esse.

[6]) Diels, Fragmente der Vorsokratiker, II 205.

ὃ περὶ Ὁμήρου γράψας. ἕτερος δὲ ὁ ἐπὶ μαλακίᾳ σκωπτόμενος. Fuit igitur alius etiam Theogenes (aut fortasse Theagenes), quem comici ἐπὶ μαλακίᾳ ridebant, a iactatore Aristophaneo diversus: sic enim concludere debemus e duobus scholiorum locis supra laudatis. Qui tamen alibi ut idem describitur: schol. Pac. 928 (pars prior) διεβάλλετο γὰρ ὁ Θεαγένης εἰς μαλακίαν, καὶ ὡς ὑὼδης καὶ δύσοσμος καὶ πένης[1]); manifestum est, interpretes non satis cognovisse Theogenes a comicis irrisos distinguendi rationem. Quod tamen vidimus duos eos fuisse, id cum eo congruit quod iam pridem statueramus: veri esse simillimum, Theogenem in Lysitrata commemoratum differre a cognomini viro, cuius mentio fit aliis in fabulis.

Dixi supra etiam alterum, praeter Ἀχαρνέα, Theogenis ab Aristophane irrisi δημοτικὸν inveniri in scholiis. Legimus enim ibi ad Pac. 928: ἦν δὲ ἐκ Πειραιῶς. Quod etiam schol. Av. 822, ubi textus corruptus est, olim fortasse legebatur: λέγεται ὅτι μεγαλέμπορός τις ἐβούλετο εἶναι, περαΐτης, ἀλαζών, ψευδόπλουτος. An forte in περαΐτης, quod vocabulum intellegi non potest[2]), δημοτικὸν latet Πειραιεύς? Quod si restituueremus, non sufficeret id certe ad locum emendandum, quem gravius perturbatum esse apparet; nam inter μεγαλέμπορον et ἀλαζόνα legi non poterat δημοτικόν; per se tamen a vero non abhorrere videtur mihi suspicio, Theogenem περαΐτην eundem esse ac Πειραιέα. Neque vero hic constant sibi scholia: nam ad Pac. 928 Theogenes iactator Πειραιεὺς appellatur, ad Lysistratae autem v. 62 sq. idem Theogenes (κομπαστὴς) Acharnensis dictus est, quod, ut supra cognovimus, ex ipsius Aristophanis verbis, alium fortasse Theogenem spectantibus, fluxisse videtur.

Tertium igitur accedit argumentum, quo adducimur, ut Theogenem, cuius nomen in Lysistrata occurrit, ab eo, quem ceteris ex fabulis novimus, distinguamus; quae tria coniunctim efficiunt, ut affirmem, Theogenem, qui sine dubio aliquid in re publica egerit quique in Aristophanis Vespis, Pace, Avibus, Horis etiam, ut videtur, Eupolidisque Demis iocandi praebeat materiem, Piraeo, non Acharnis oriundum esse.

Vidimus supra apud rerum scriptores omnibus locis Theogenis nomen sine δημοτικῷ traditum esse; eum autem (si plures fuerunt), qui omnium gravissimam in civitate personam sustinebat — unum e triginta viris dico — Acharnensem esse non potuisse, utpote trittyi urbanae Hippothontidis tribus adscriptum. Eidem eiusdem tribus trittyi adscripti sunt Πειραιεῖς (Kirchner II p. 597): unico igitur testimonio, quod ea in re ex rerum scriptorum commentariis erui potest, rursus ducimur ad Theogenem Piraeum[3]).

---

[1]) Πένης cum dicitur Theogenes, vaniloquentia eius notatur: schol. Pac. 928 (pars posterior) ἐδόκει δὲ καὶ πένης εἶναι, θρύπτεσθαι δὲ ἐπὶ πλούτῳ; schol. Av. 822 πένης οὗτος, ἔλεγε δὲ ἑαυτὸν πλούσιον; ibd. ψευδόπλουτος.

[2]) Ἐπαίτης vel προσαίτης parum apte Meineke; κράκτης Kock.

[3]) Θεογένης Πειραιεὺς legitur etiam titulo CIA I 324 (Kirchner n. 6722); quem virum eundem esse cum eo qui triginta virorum collegii socius

Theogenes iactator, vaniloquus, falsus dives, prodigus promissorum quae nunquam solvit, homo hebes et obesus, qui pro bello lautoque haberi studet (ut infra apparebit) unus est eorum, qui anno 404 rerum potiti sunt Athenis.

Num etiam illos, qui a Thucydide commemorantur, ab eo non differre censeamus? Pro certo id affirmare non licet; cum vero Aristophanes eo loco (Pac. 928) mentionem eius faciat, quo de pace anno 421 cum Lacedaemoniis facta loquitur, quam inter ceteros, secundum Thucydidem, iureiurando confirmavit Theogenes, veri id videtur simile. Is denique, qui anno 425 una cum Cleone κατάσκοπος περὶ τῶν ἐν Πύλῳ creatus est, Cleonis sectator minime debuit esse [1]), immo ex adversariis eius unus, qui duorum inimicae factionis sociorum testimonio vix credidissent; quam ob rem fieri potest, ut neque hic a Theogene Piraeo inter triginta viros commemorato differat.

II.

Theogenem a comicis irrisum pro homine bello lautoque haberi studere — id quod antea asserui — certissime efficitur e Vesparum v. 1183 sq.:

ὦ σκαιὲ κἀπαίδευτε — Θεογένης ἔφη
τῷ κοπρολόγῳ, καὶ ταῦτα λοιδορούμενος —

si quidem hunc locum recte interpretamur. Nam si Theogenes in altercatione cum κοπρολόγῳ, homine minime lauto, habita, iratus maledictisque eum vexare studens, nil nisi grandia illa ὦ σκαιὲ κἀπαίδευτε excogitare potuit, clarum est, Aristophanem hoc loco ut nimis lautum eum irridere. Respicias quaeso καὶ ταῦτα: his enim verbis, quae aliter explicari plane non possunt, notare voluit poeta, rem non solum ideo ridiculam fuisse, quod tam grandibus verbis usus sit Theogenes, dum cum stercoris collectore colloqueretur, sed etiam quod visus sit sibi adversarium petere maledictis.

Locum luce clariorem neque veteres neque nostrae aetatis interpretes intellexerunt. Scholiasta ad Aristophanis verba illustranda testimonium affert iam nobis notum, Theogenem ἐπὶ τῷ μεγάλα ἀποπατεῖν irrisum esse. Etiam si crederemus, huiusce rei naturae eius propriae causa cum stercoris collectore negotium fuisse Theogeni, minime tamen explicari posset eo modo verborum Aristo-

---

fuit quique a comicis vellicatur, etiamsi temporum rationes (circa a. 408) sinunt, tamen dubium hoc videtur: est enim λιθουργός qui titulo commemoratur Theugenes. — Loeper (l. c.) dubitanter coniecit, Theogenem triginta virorum collegii socium eundem esse ac Theogenem Lanici filium ἐξ Οἴου (CIA. II 2390); qui tamen titulus funebris secundum Kirchnerum (n. 6718) post finem saeculi IV erasus est, Οἴον autem non est trittyos urbanae (Kirchner II p. 587).

[1]) Ut e. gr. Busolt, Griech. Geschichte III p. 1103 affirmat, cui pro argumento rusticitas est Theogenis a comicis irrisi, testimoniis, ut infra apparebit, minime probata.

phanis sententia[1]). Van Leeuwen Theogenis exclamationem ut „verba... spurci cuiusdam hominis[2]), cum stercoris collectore rixantis“ interpretatur, unde apparet, etiam eum dissimilitudinem quae est inter rei humilitatem verborumque sublimitatem quaeque sola efficit, ut aliquid valeat locus noster, non sentire. Non pro nimis lauto belloque vulgo habetur Theogenes, sed contra — pro spurco atque impuro[3]). Cui opinioni favere perperam visum est etiam τὸ μεγάλα ἀποπατεῖν; hic enim nil nisi naturae vitium ridetur, similiter atque apud Cinesiam dithyramborum scriptorem (Ran. 366. Eccles. 330). Creditum est[4]) etiam Eupolidis Demorum fragmentis papyraceis hanc opinionem comprobari, ubi dicitur (I recto, 9 sq.) de Theogene: ἔκειτο ...τὴν νύχθ' ὅλην πεπορδώς; at hoc loco securitas tantum et neglegentia ridicule notatur[5]), ut Nub. 8 sq., ubi minime velle apparet Strepsiadem bello filio suo rusticitatem exprobrare. Habebatur denique pro argumento Vesp. 1183 sq., quod, ut iam novimus, sine ulla dubitatione est reiciendum.

Princeps vero firmamentum, quo nitebantur qui de Theogenis spurcitia cogitabant, est Pacis v. 928 quaeque huc pertinent scholia. Quo loco suem magnam pinguemque (v. 927 ὑὶ παχείᾳ καὶ μεγάλῃ) mactandi abicitur consilium — ἵνα μὴ γένηται Θεογένους[6]) ὑηνία. In scholiis legimus: ἀντὶ τοῦ μωρία. ἀμαθία. διεβάλλετο γὰρ ὁ Θεογένης εἰς μαλακίαν, καὶ ὡς ὑώδης καὶ δύσοσμος καὶ πένης[7])... ἦν δὲ τὸ σῶμα παχὺς καὶ χοιρώδης. τὴν δὲ ὑηνίαν, τὴν δυσωδίαν, ἐκ τῶν ὑῶν, οἵπερ διαφόροις ἐδέσμασι χρώμενοι δυσώδη ἀποπατοῦσι καὶ εἰς βορβόρους δὲ κυλίονται. Invenimus hic duas vocabuli ὑηνία interpretationes discrepantes: 1) μωρία, ἀμαθία, 2) δυσωδία[8]). Quarum altera vera esse creditur vulgo; ex his tamen quae conferri possunt apparet priorem potius a vero non abhorrere. Legimus enim Nub. 1001:

τοῖς Ἱπποκράτους υἱέσιν εἶξεις καί σε καλοῦσι βλιτομάμμαν —

quod in scholiis sic explicatur: οὗτοί εἰσι Τελέσιππος, Δημοφῶν, Περικλῆς, διαβαλλόμενοι εἰς ὠδίαν. Proximo loco afferunt scholia Eupolidis Demorum fgm. 103 K., ubi Hippocratis filii ἐκβόλιμοι[9]) τινες et

---

[1]) Errori debentur quae ad versum sequentem (1184) adnotavit scholiasta (μεγαλοφωνῆς γὰρ ὢν καὶ ἀλαζὼν παρῃτεῖτο ὡς μικρὰ ταῦτα ἀκούσας); quem ad Theogenem rettulisse apparet omnia Bdelycleonis verba, in his v. 1185 (μῦς καὶ γαλᾶς μέλλεις λέγειν ἐν ἀνδράσιν;).

[2]) Cf. etiam van Leeuw. ad Av. 1127.

[3]) Quod etiam mihi videbatur (cf. Demy Eupolisa p. 10), priusquam rem accuratius examinavi.

[4]) Körte, Hermes 1912, p. 296.

[5]) Similiter Plut. 176 Agyrrius πέρδεται διὰ τὸν πλοῦτον, quod notatu dignum Theogenis praebet analogon. — Cf. etiam Eccles. 464.

[6]) Θεαγένους hic, Θεαγένης in scholiis codd. (cf. supra p. 82).

[7]) Quae sequuntur absunt a codice Ravennate.

[8]) Expresse dicuntur singulorum interpretum opiniones hac in re discrepare, apud Suidam s. v. ὑηνεία: τινὲς δὲ ὑηνείαν τὴν δυσωδίαν τὴν ἐκ τῶν χοίρων φασίν....

[9]) Sic recte sine dubio, L. Dindorf; ἐμβόλιμοι schol., Suid.

βληχητὰ τέκνα vocantur, quibus verbis eodem describuntur modo atque in Aristophanis Nubibus. Ob quam stultitiam stupiditatemque sues appellati sunt: Photius s. v. σὺς· ὡς τοὺς Ἱπποκράτους υἱοὺς ἔλεγον ... εἰς ὑηνίαν κωμῳδοῦντες [1]).

Fuit igitur Theogenes magnus atque obesus, porci pinguis instar (τὸ σῶμα παχὺς καὶ χοιρώδης — cf. Pac. 927 ὑὶ παχείᾳ καὶ μεγάλῃ), idemque stolidus et hebes [2]). Qualis vir si nobilis [3]) lautusque videri studebat, optimam ridendi praebebat materiem.

IN SANCHUNIATHONEM.

S. contendit omnia sua sumpsisse ex commentariis Hierombalis, sacerdotis dei Ieuo (quo de videsis Pauly, Real-Encycl. s. Ieu IX 702,45), nuncupatis Abibalo, Berytiorum regi et eis qui ei erant a consiliis: alterum vero S. fontem indicat Taautum Aegyptium quem Phoenicem esse putat. Ipsorum fragmentorum examen has comprobat indicationes, scil. phoenicios aegyptiosque libros sine ullo discrimine esse adhibitos. Quin immo quaedam accuratius aliis indicare nobis licet. Hierombal enim prorsus est idem qui amicus Solomonis (1 Reg. 5,1 sq.) rex Tyri Hieram, cuius Annalibus (non dubito quin pseudepigraphis et hellenisticis fortasse temporibus confectis) posteri usi sunt: qui idem Phoenicibus praestitit quod Berossus Assyriis, Manetho Aegyptiis (Tertull. Apol. 19 *reseranda antiquissimarum gentium archiva, Aegyptiorum, Chaldaeorum, Phoenicum: advocandi municipes eorum per quos notitia subministrata est: aliqui Manethon Aegyptios, et Berossus Chaldaeus, sed et Hieromus Phoenix Tyri rex).* Cui in regnando praecessisse scimus patrem Abibalum (quem Ioseph. Antiqu. VIII 144 dicit Menandrum), cuius prooemium fortasse meminit: nunquam vero fuit rex Beryti. Ex Ps.-Hierame ergo S. omnia quae ad Phoenices et Iudaeos pertinent mutuavit: Iudaica multa ibi fuisse indicant alii auctores (Dius ap. Ioseph. Antiqu. VIII 147. c. Apion. I 21: ex eo fort. Theophil. ad Autol. III 22): immo propterea fortasse ἱερεὺς τοῦ θεοῦ Ἰεοῦ dictus est. Cetera ac praesertim euhemerismum ex Taauto sumpsit, quem iusto pluris aestimavit, etsi non fuisset is qui est Ps. Taautus temporum alexandrinorum. Cosmogoniam aegyptiam, non semiticam dicas: v. g. elementum Μώτ = *Muth* Aegyptia, ut legamus oportet Μῶτον etiam apud Damascium De princ. 125 p. 385 Kopp pro ὦτον, pro quo vulgo ὠὸν legendum coniciunt.

---

[1]) *Cf.* etiam Boeotorum cognomen notissimum, „sus Minervam" proverbium, similia.

[2]) Secundum van Leeuwenum, Av. 1295 χγναλώπηξ dicitur Theogenes παρὰ τὸ ἐγχανεῖν; an potius παρὰ τὸ κεχηνέναι?

[3]) Etiam falsae divitiae nobilitatis inserviebant splendori.

DE TRIADIS FORMIS APUD HERODOTUM OBVIIS

scripsit

BRUNO CZAJKOWSKI.

Antiquissimis temporibus id imprimis animus humanus nitebatur, ut quoquo modo trium deorum ratio haberetur (Us. 161) [1]). Quod quidem Usener ibd. 35 in quadam animorum anxietate positum esse vult, qua quidem omnia nec modo infinita, utpote triade innixa, definita habeantur, quem animorum motum imprimis priscarum gentium fuisse, apud posteros vero ratione quodam modo et consilio fieri reputat. At cum privati hominis vita plurimis modis deorum curae obnoxia sit, nihil obstat, quominus per analogiam et quadam naturae necessitate omnem vitam omnesque hominum institutiones perfuderit (Us. 35). Qua de re confer exempla ibi allata de scrobibus (CIL IV 581).

Hanc triadis legem vel quinto iam saeculo viguisse Us. 321 docet, hanc ab Herodoto omnino comprobari, multis exemplis adstrui potest. Nullum vero triadis usum, si a summa rerum memoria repetamus, maioris momenti fuisse illo qui tres deorum ordines effinxerit, ipse Herodotus est testis. Ita praedicat tres deorum ordines vel tres deos apud Thraces (V 7: Martem, Liberum, Dianam, cf. Eurip. Hec. 1267, Sueton. Aug. 94. Pausan. IX 30,9), apud Scythas triades adeo duas, alteram Vestam, Iovem, Terram, alteram Apollinem, Herculem, Martem, Venerem (II 59), apud Graecos Apollinem — Horum, Cererem — Isidem, Dianam — Bubastim (II 156), vel Erechtheum, Minervam, Neptunum (VIII 55), vel Erechtheum, Orithyiam, Boream (IV 189), vel Proteum, Venerem peregrinam, Helenam (II 112). Tales triades in heroibus quoque invenias, ut apud Aegyptios II 144 triadem: Typhon, Osiris, Horus, VIII 138 Midas, Gordius, Silenus, VII 134—137 Talthybius, Sperthius, Bulis, VII 197 Athamas, Ino, Phrixo etc. Quam triadem etiam in omnibus quae ad deorum curam et caerimonias pertineant viguisse paucis exemplis allatis demonstrabo. Ita Aegyptiorum religiones tribus provinciis definiuntur II 42: ad primam communem Isidis et Osiridis curam numerabimus, ad alteram Mendesiam provinciam, in qua capellis parcere mos erat, et ovium tantum sacra fiebant, ad tertiam Thebas, qua in provincia contra ovibus parcebant, capellas sacrificabant. Similiter Melampus tria in Bacchi cultu effecit, II 49: nomen, sacra, phallophoriam (Ἕλλησι γὰρ δὴ Μελάμπους ἐστὶ ὁ ἐξηγησάμενος τοῦ Διονύσου τό τε οὔνομα καὶ τὴν θυσίην καὶ τὴν πομπὴν τοῦ φαλλοῦ), Getae ex more legatum ad deum Zamolxim mittentes tribus utuntur lanceis, quibus erectis legatum infigunt (IV 94).

[1]) Us. = Usener, Dreiheit, cuius dissertationis cum separata editio nondum prodierit, paginas Musei Rhenani LVIII adnotabo; Götterm. = Usener, Götternamen, Bonn 1898.

Tribus excellit Budinorum religio, IV 108: aris, templis, simulacris, tribusque Aegyptiorum religiones definiuntur: πανήγυρις δὲ ἄρα καὶ πομπὰς καὶ προσαγωγὰς πρῶτοι ἀνθρώπων Αἰγύπτιοί εἰσι οἱ ποιησάμενοι, καὶ παρὰ τούτων οἱ Ἕλληνες μεμαθήκασι. Ita Herodotus affert trina oracula (I 158—160. V 59—61. 92,3. 154—159. VII 140. 169. 220 etc.), trina votiva dona, ut decumas victoriae Plataeensis IX 81, Samiorum dedicationem IV 152: trina portenta, ut I 175 ἡ ἰρείη τῆς Ἀθηναίης πώγωνα μέγαν ἔσχει · τρὶς σφι τοῦτο ἐγένετο (I 175), Cambysis somnium ter expositum II 30. 64. 65, vel prodigia, ut VII 42 (tonitrua, fulmina, tertium terror qui dicitur panicus exercitum sub Idae montis radicibus occupavit), IX 83 (tria proelio Plataeensi commisso reperta: caput sine calvariae suturis, maxilla superior cum inferiore concreta, ossa quinque cubitorum viri), IX 100—101, VII 57 etc.

Haec exempla quae facili opera augeas optime tibi quantam apud Herodotum vim obtineat trias demonstrant. Ea enim non solum cultum deorum omnesque religionum sanctitates, sed etiam omnes deorum ad homines relationes, quin immo hominum inter homines usum omnesque vitae formas semper et ubique tribus rationibus consideranda proponit, ita ut Herodoti animum certis cogitandi formis obstringi manifestum sit. Intricatissima vero est quaestio de triadum genesi quam quidem cum fontibus conexam esse, quibus Herodotus usus sit, neminem fugerit. Diligentissime vero mihi investiganti an quaedam triadis Herodoteae vestigia in eiusdem aut prioris aetatis scriptoribus inveniri possent, praeter nominum vel rerum concordantiam, cum paucissima extent fragmenta, nihil de dis, quo propositum demonstrarem, inveni. Reapse multa quae ad triades pertinent Herodoteas religionibus, plura fabulis, plurima, si quidem belli Persici rationem habemus, Herodoto, quo fere nullus belli Persici probatior extitit auctor, niti videmus. Sed iam in singula inquirere liceat.

Deorum triades apud Herodotum haud multae sunt: inveniuntur trini dei apud Thraces, Scythas, semel tres di Graeci suo nomine Aegyptiaco, (de quibus cf. Wiedemann, Die Religion der alten Aegypter p. 59 sq., qui quidem deorum triades in templis Aegyptiorum aliquid consuetudine sanctum esse vult). Triades autem per divisionem aut per multiplicationem fieri Usener pluribus locis docet, haecque quae sequuntur probaverint. Apud Herodotum IV 188 haec trias scripta legitur: Minerva, Triton, Neptunus, at Minerva eodem modo Τριτωνία ac Τριτωνίς vocabatur, quae quidem nomina ab illa Epicharmi Τριτώνη oriri videntur, cum praeterea in tribu Phlya Τιθρώνη Ἀθηνᾶ memoriae proditur (cf. Göttern. 36). Inde Τρίτων deus alterius ordinis ab illa Τιθρώνη Ἀθηνᾶ extitit, cum sua vice dea Τριτώνη, Τριτωνία, Τριτωνίς maximo honore colebatur. — Quae eodem modo de altera deorum vel heroum triade dicere licet: nam Erechtheus, Minerva, Neptunus eodem modo per divisionem ex duobus tres facti sunt, quin sub nomine Ποσειδῶνος Ἐρεχθέος (qui terram findit) Neptunus primo solus colebatur. — Haec non minus

de Proteo, Venere peregrina, Helena, quam quibusdam locis Veneris deae honores habuisse satis constat, affirmari posse crediderim. Huc pertinent denique ea, quae VIII 122 de tribus stellis dicuntur, nam origine duobus fratribus Castori et Polluci tertius Aeginensium Apollo Δελφίνιος accessit, de quibus plura Preller, Gr. Myth. I² 200, nisi forte Astartem credimus, quae stella Veneris colebatur sic ut cum sole et luna triadem efficeret. Sed quod supra dixi magis probabile esse videtur.

Trias et alio modo fit: duo sunt deo vel deae epitheta, quibus in personam constitutis trias fit. Quae quidem maxime de dis et deabus fertilitatis dici possunt, cf. Us. 324. Sic apud Herodotum Damia et Auxesia aut duo Cereris epitheta putaveris (cf. Göttern. 50), simili enim modo (Paus. I 29,2) Ἀρίστη quoque et Καλλίστη epitheta Dianae habentur, aut trias per additionem habenda est. Nam conferri possunt cum deabus, quae in Peloponneso et Aeginae θεαὶ Ἀζόσιαι vocabantur (IGPel. I 1539), comparari etiam cum iis, quae Delphis Θριαί vocabantur (cf. Hom. Hymn. Merc. 554), Argis quae Ἐπιτελίδες (Fränkel in IGPel. I et 569. 570 p. 93), Athenis filiae Cecropis Aglauros, Herse, Pandrosos (Göttern. 135 sq.), quemadmodum huiuscemodi generis triades Us. 9 enumerat. Sed principio non tres, sed unam fuisse satis constat. Idem de Laodice (var. Leodoce) et Hyperoche (IV 33) virginibus dixerim, quae nomina duo Dianae epitheta haberi possunt. Apud Callimachum (H. in Del. 292) tres sunt: Upis, Loxo, Hecaerge dona ex Hyperboreis afferentes (cf. Preller-Robert I 299,1). Hypostaseis Dianae fuisse, quarum origo Diana fuisset, inde triadem extitisse etiam Us. 327 affirmat, id quod mihi quoque probatur.

At hic animorum motus, ut omnia infinita finita habeantur, aliam speciem necesse est induat, quam Us. 168 *Dreileibigkeit* (trium corporum unionem) appellat, at huiusmodi triades nihil nisi unitates esse affirmat, cum multis exemplis comprobentur: nam Hermes omnia solus et ter unus; Tertull. de pallio 4: *Geryon ter unus;* Aeschylus Prom. 210, cui terra πολλῶν ὀνομάτων μορφὴ μία, Prom. 516. Μοῖραι τρίμορφοι.

Cuius trium corporum unionis quaedam vestigia apud Herodotum invenio: ita VII 77 ὄφις τριέλικτος, IX 81 τρικάρηνος appellatur. Hic vero triadem quodammodo unitate obstringi magis atque magis patet. Huc quoque pertinent, quae I 144 de Triopae templo dicuntur, nam ut Pherecydes fert, Argos Panoptes quoque tribus erat oculis, ex quibus unus in occipitio, Pher. fgm. 22, in schol. Eur. Phoen. 1146, cf. Her. VII 153, item Hecate, quae dicebatur τρίγληνος (Athen. VII p. 325), Indorum Çiva *trilo çana* vel *triambaka*. Complura alia Us. 168 affert exempla, ubi tribus corporis partibus deus vel dea figuratur, quemadmodum a Trita vel ab Indra occisus Visparupa trium capitum laudatur, item Asura, qui a Vishun, item Rakshas, qui a Rama occisus est. Alia exempla: chimaera, quemadmodum in deorum genesi 321 sq. scriptum legimus, cum leonis, caprae, draconis capita fert, Il. quoque Ζ 181: πρόσθε λέων, ὄπιθεν

δὲ δράκων, μέσση δὲ χίμαιρα, ita Orthros Indorum (Roscher, Myth. Lex. I 1635). Italorum quoque communem fuisse hanc religionum speciem, Us. 29 compluribus exemplis confirmat. Quod ex omni parte docet triadis vim non modo per translationem signandis rebus ac sub oculos subiciendis extitisse, sed quemadmodum Us. 348 summo iure ex ipsa animi informatione generis humani ortam esse dicit, hoc modo perinde omnem deorum curam informari.

Huc pertinent tres Herodoti arae II 156, huc quae de Zamolxi IV 95 Thracum deo vel religionum conditore reperiuntur. In barbaricis institutis Hell. fgm. 173 fere eadem tradit de Zamolxi atque Herodotus, nam eodem modo dicit eum Getis initia (τελετὰς κατέδειξε) demonstrasse et dixisse neque se neque sectatores morituros, sed omnia bona habituros. Et cetera quae de eius subterra per tres annos commoratione narrantur, hic leguntur.

At cetera religionum omnia triade nituntur: itaque tria plerumque in religionibus perpenduntur, ut II 42 de Aegyptiorum cura deorum, II 49 de Melampodis institutis, IV de Getarum moribus, quibus religiones apud Aegyptios definiuntur, scriptum legimus; sacra eodem modo Herodotus tractare consuevit, quemadmodum exempla IV 62 de magno in honorem dei Martis sarmentorum acervo, IV 60 de sacrificandi ritu apud Scythas, IV 42 de tribus sacrificiorum partibus, II 65 de pueris Aegyptiorum, documento sunt; haec etiam cum tria sacrificia vel potius tria sacrificii momenta narrantur, quomodo Herodotus IX 33 et quidem solus tradit. Huc pertinent praeterea, quae VII 191 de tribus magorum rebus, de inferiis, carminibus, sacris in Thetidis et Nereidum honorem, VII 54 de Persarum sacrificiis dicta sunt.

Quae de templi Dodonaei sacerdotibus ab Herodoto memoriae prodita sunt, triadis legem iam tum viguisse confirmant. Conferre libet de tribus maenadibus Inonis filiis et Bacchi sacerdotibus (Inscr. Magn. 215 a 32 p. 140). Protides quoque tres et Minycides (de quibus Apollod. II 2,2 et Plut. Qu. gr. 38 p. 299ᵇ). Anii filiae, quae οἰνότροφοι vocabantur, tres huc pertinent: Oino, Spermo, Elais, de quibus plura apud Pherecydem, Ov. Met. XIII 640 sq., item tres Staphyli filiae: Molpadia, Rhoio, Parthenus (Diod. V 62). Quae quidem triades haud secus ac tria Fata Romanorum, tres Fortunae, tres Parcae vel tria Fata cum Matronis, Campestribus, Suleviis, Nymphis, Quadriviis, quas quidem plerumque triadas efficere videmus, tribus sororibus in nostris fabulis comparari possunt, qua de re cf. Us. 13.

Accedunt religionum tria oracula, quibus res probetur, ut VII 140—198 tribus oraculis magnum Xerxis bellum inchoari videmus, ut V 92,3 de Eetione Cypseli filio, V 59—61 de litterarum Graecarum genesi, IV 154—159 de Cyrene condenda, I 158—160 de Pactya, VII 140.169.220 scriptum legimus, non minus ac trium locorum oracula, in quibus deus consulatur; est etiam triadis haec vis, ut oracula apud Herodotum tria contineant, ut I 65—67 de

Lycurgi et Lacedaemoniorum oraculo, I 67—68 de fabrorum follibus, incude, malleo, de Arcesilai oraculo IV 163, de divinae Salaminis oraculo VII 142 praedicari potest, aut ut tria oracula donis donentur, de quibus cf. II 182, ubi Amasis dona, I 92 ubi Croesi dona enumerantur, cuius donaria Delphos missa ex posterioris aetatis scriptoribus Theop. 184 commemorat, similiter IX 81 ubi victoriae Plataeensis decumae traduntur. At plerumque ab Herodoto solo memoriae tradita invenio.

Religionum sunt omina quoque et portenta, quae quidem plerumque fabularum speciem prae se ferunt. Non invenio, quae aliis quoque fontibus comprobentur, cum econtra manifestum sit, portenta, omina, voces (quae omnia Graeci κληδόνες vel φήμαι, vel τέρατα appellare consueverant) etiam fieri ut apud Homerum υ 105 comprobatum videmus: nam Ulixes Iovem precatus, ut sibi procos neci daret, eadem etiam ancillam precari cum audivisset, bonum faustumque omen accepit, haud aliter Penelope gaudio afficitur, cum desiderio coniugis accensa Telemachum sternutantem audit ρ 541 sq.; item cum quidam Cleanore de rebus decem milium militum haud desperante forte sternutaret, omnis exercitus μιᾷ ὁρμῇ deos precatus est, Xen. Anab. III 2,9. At ea re Herodotum differre credo, ut quae apud Homerum singula sunt vel semel fiunt, trina sint aut ter fiant: τρίς σφι τοῦτο ἐγένετο (I 175), similiter ter Cambysis somnium exponitur III 30. III 64. III 65, tria portenta: VII 42 tonitrua, fulmina, tertium terror, IX 83 tria proelio Plataeensi commisso inveniuntur, IX 100—101 item proelium Mycalense a tribus portentis initium capit. Quae quidem portenta cum ipsa mirabile aliquid prae se ferant, tamen quidam falsa a veris secernentes omnia improbabilia explicare voluerunt, quod imprimis de temporum congruentia pugnae Mycalensis et proelii Plataeensis dictum sit (qua de re cf. Busolt II 742). Item de fama victoriae Plataeensis, quae sua sponte eodem die in Asiam pervenerit, K. W. Nitzsch, Rh. Mus. XXVII 1872 Leotychidam huius rei auctorem extitisse, quantopere animi militum firmarentur Ephorus tradidit, quod quidem, cum etiam de pugna ad Sagram commissa dictum sit, cuius famam eodem die in Graeciam pervenisse apud Iust. XX 2—3 et Plut. Aemil. 25 legimus, fabulam esse crediderim. Accedunt similia, quae fabulis adnumeraverim, VII 57 de mira quorundam animalium procreatione, III 86 de rege Dareo et tribus portentis, VI 107 de tribus Hippiae in terram Atticam egresso ominibus; quae vero V 82 de simulacris Damiae et Auxesiae narrantur eodem modo fabulam prorsus Atticam dixerim (eiusdem sententiae Ed. Meyer, Gr. Gesch. § 204 et Busolt II p. 647 adn. 5 fuerunt, qui quidem fabulam de bello a. 487 confecto et iure dictam esse affirmant). Simili modo quae VIII 37—38 de portentis, quae Persis Delphos properantibus evenerint, dicuntur, R. Pomtow, Quaest. de oraculis capita selecta summo iure fabulam fani Delphici esse credit. Eodem modo fabulas esse credo quae de somnio Xerxis VII 12, de Polycratis filia, cum patrem aëre sublevatum, a Iove

lavatum, sole unctum vidisset, III 124 dicuntur, quippe quae post eventum ficta rem probarent; accedit haec omnia ab Herodoto solo tradita esse.

Non mirum igitur triadem in sortilegio et iureiurando cum haec omnia religiosum haberent, viguisse. Nam iurisiurandi vim per tres deos scholion Hom. O 36 confirmat: διὰ τριῶν ἦν ἔθος ὀμνύναι· ὡς Δράκων ἔταξε· Δία, Ποσειδῶνα, Ἀθηνᾶν. οἱ δὲ· Δία, Ποσειδῶνα, Δήμητραν, ὡς Δημοσθένης ἐν τῷ κατὰ Τιμοκράτους (R. XXIV 151) καὶ ὁ ποιητής· Ζεῦ πάτερ, Ἀθηναίη καὶ Ἄπολλον [B 371] καὶ Ζεὺς, ξενίη τε τράπεζα ἐστίη τ' Ὀδυσῆος [ξ 158]. Per tres deos iurare etiam Solonis legibus iubemur, quod de tribus Homeri dis: Iove, Apolline, Minerva, modo Iove, Apolline, Minerva, modo de deo tribus ornato epithetis, quemadmodum apud Herodotum I 44 dictum est. Usum antiquissimum fuisse Hesych. s. τρεῖς θεοί demonstrat. Ad tres ius iurandum pertinere Herodotus II 179 tradit, quo quidem vetus Ionum ius contineri, quod ab Amasi illis traditum compertum habemus, Hirschfeld Rh. Mus. 1887 affirmaverit. Sed et haec ab Herodoto solo traduntur.

Religionum hoc quoque proprium est imprecationes et bona omina trina vel trinis modis afficere, ut I 160. I 169. VI 139. I 167 scriptum leginus. Huc pertinent, quae de ultore (VI 86), qui est in sententia Glauci, Epicydis filii, dicta sunt: nam ὅρκου παῖς manu, pede, nomine carere fingitur; quae omnia fabularum modo dici credo.

Tres fratres ad fabulam pertinere pluries animadvertere licet: apud Indos fertilitatis opifices *Rhibavas,* quos tres fratres fuisse Veda affirmat, item tres fratres: *Ecata, Dvita, Trita* de (quibus cf. Us. l. l.). Quam fabulam apud Herodotum etiam de conditoribus regni Macedonum (VIII 137 sq.) et Scytharum (IV 5) pluribus modis expressam reperimus. Minimum natu plerumque primum locum obtinere Us. 7 docet: satis scimus fratrum in Rigveda minimum, qui *Trita* vocabatur, ceteris virtute praestitisse, cum mirum in modum revixisset, cf. deum, qui Ζεὺς τρίτος appellabatur; eadem Clemens Alex., Protrept. II 19 p. 6,2—9 de Corybantibus, qui Cabiri vocabantur, a quibus tertius frater occisus sit, tradit, cf. Firmic. 11 p. 91 Halm, Arnob. V 19. Etiam apud Herodotum natu maiores maligni, gloriae cupidi, praecipites, ita ut tacto aratro de caelo lapso flammis obruantur, cum minimus natu, qui bonus ac probus, utpote in fabula, dicitur, bonum omen suo commodo accepit.

De trium populorum origine eadem fere Ephorus 78 tradidit: ἔθνος εὐσημότατον δέ φησι τὸ τῶν Σαυροματῶν τε καὶ Γελώνων καὶ τρίτον τὸ τῶν Ἀγαθύρσων ἐπικαλούμενον γένος. Lydum, Mysum, Carum Herodot. I 171 fratres appellat. Aliter Xanthus fgm. 1 Torrhebum Lydi fratrem appellat, quos regno paterno inter se diviso in Asia remansisse gentibusque, quibus imperaverint, nomina eorum indita esse, a Lydo Lydis, a Torrhebo Torrhebis. De Cario apud Nicolaum Damascenum (Steph. p. 116

Orelli — Xanthi fgm. 2) haec scripta legimus, a Cario monte in Torrhebide appellatum, in quo sacrum Carii, Iovis filii, ex Torrhebia fuisse. Praetermitto quae Xanthus fgm. 8 de Mysis dicit. Herodotum prae ceteris etiam hic triadis legem secutum esse, non est qui non videat.

Id profecto mirum hanc trinorum fratrum legem amplius effecisse, ut non aliter ac trium populorum essent, insuper omnis fere populorum memoria triplici modo fieret, quae quidem de negotiis praedicari possent. Aliquando vero quadruplicem, non triplicem, fuisse pagorum divisionem (cf. Busolt II 80) huic triadis legi minime obstat; satis enim scimus fuisse tetrapolim: Marathonem, Oenoen, Tricorythum, Probalynthum quorum commune Bacchi templum Marathone fuisset (cf. CIA II 601 κ(οινὸν τῶν Τετραπολίων); item τετράκωμοι circa Herculis templum conveniebant. At his exceptis triades sunt; est τριακωμία opificum urbium Cropidarum, Pelecum, Eurypidarum; item Gargettus, Pallene, Pitthos, collegia Athenae Pallenis existunt (cf. Diod. I 28 qui huiusmodi triades ex Aegypto oriundas esse dicit). Apud Herodotum plura huius legis exempla inveniuntur, nam Ionibus, Aeolibus, Cymis Branchidarum oraculum curae erat, apud Strabonem XIV p. 947 collegium Neptuni qui vocabatur Heliconius; item II 178 tres populi Ἑλλήνιον aedificant. Huc pertinent complures populorum divisiones, ut Persarum, qui domini appellabantur: Pasargadae, Μαράφιοι, Μάσπιοι, qui duce Cyro contra Medos pugnaverant ac regionem Persidem, nunc Farsistân, occupaverant; aliter se res habet, si agricolarum populos tres ponderamus, nam Germanii (apud Steph. Byz. qui et ceter s variat Καρμάνιοι scriptum legimus) a Dario nullibi memoriae traditos invenio, inscriptiones Beh. III 5 regionem *Jutija* quandam appellant, cum apud Herodotum III 93, VII 68 Οὗτοι populus XIV satrapiae una cum Sagartiis dicantur (cf. VII 85 νομάδες ἄνθρωποι Σαγάρτιοι καλεόμενοι, ἔθνος μὲν Περσικὸν καὶ φωνῇ, at arma variant). Quodsi Herodotus vera de dominis tradit, haec solum partim de agricolis dici possunt, minime vero de pastoribus; nomen enim Daharum solum est collectivum, nam latrones significat; desunt insuper Uxii, Cossaci, Utii, quibus de rebus cf. Meyer § 10. — Qui ante Darii bellum vires contulerant (IV 119), Geloni, Budini, Sauromates nominantur, nusquam vero Scythae (Scoloti) suo nomine dictos invenio (cf. IV 20. 23. 106. 108. 109; Busolt 526); item aliae populorum vel urbium triades a nullo traditae: I 77. VII 68. VIII 38. Si vero IX 69 victoria Plataeensi nuntiata Herodotus Corinthios, Megarenses, Phliasios auxilio venisse affirmat, haec minime differunt ab iis, quibus Corinthii etiam in pugna Salaminia ἐπεξεργασμένοι venisse dicuntur. Herodotum non minus ibi quam loco laudato maledicam de Corinthiis famam Atheniensium tradidisse videmus, cf. Busolt II 736 adn. 3. Ephorus contra (Diod. XI 32) Athenienses una cum Plataeensibus, Thespiensibus, Thebanos sub moenia Thebarum fugasse ibique contendisse affirmat, quae quidem reapse minus probari possunt, cf. Busolt II 737.

Alia afferri possunt quae licet non omnino ad historiae fidem dicta sint aut silentio graviora praetereant, quemadmodum III 13. III 17. VII 184 (cf. Busolt II 575) fit, tamen triadis vim ex omni parte ostendunt: ita VIII 46 Herodotus tantum Seriphios, Siphnios, Malios nominat, qui ne regi aquam et terram darent recusarunt. At constat Cycladum quae ad occasum sitae sunt Ceum, Cythnum, Seriphum, Siphnum una cum Graecis contra Persas contendisse. Cur autem Seriphii, qui ne dederentur obstiterunt, quamvis in pugna Salaminia a Graecis steterint (Her. VIII 46.48), in donis non nominentur, trium autem solum ab Herodoto mentio fiat, magis triadis vim probat, cum huiusmodi trias complures modo res indicet. De indice civitatum (Paus. V 23,1 sq.) et sententia in tripode Delphico cf. Busolt 655 et 600 necnon Ad. Bauer, Wien. Stud. IX 223 sq. et Domaszewski, Heidelberg. Jahrb. I 181.

Mirum quoque Herodotum eumque solum nonnullos populos tribus nominibus vocare consuevisse: ita VII 61, ubi Persae solo Herodoto auctore nomen Artaeorum habent, at tertium est (cf. Hell. in primo Persarum — Cephenes — Chaldaei, necnon Apollod. II 4,3,2 sq.); quod VII 75 de Thracum nominibus scriptum legimus variis ut supra de Persis rationibus nititur, nam variis temporibus et diversis locis consentaneum est, qua de re cf. Tomaschek, Die alten Thraker I S. Ber. Ak. Wien. CXXIX 1893; II die Sprachreste, ibd. CXXX. CXXXI 1891: „woselbst der Verfasser eine echt thrakische und eine phrygisch-mysiche Völkergruppe unterscheidet". Tria gentium nomina ex variis pendere rationibus vel id demonstret, quod I 173 scriptum legimus; nam Μιλύαι nomen habent ex collibus Milyadis, mediterranea a Solymis, quos Herodotus idem cum Myliadis incolis fuisse fert, quod et ab Homero comprobatur Z 184. 204, cf. quoque Arrian. I 24,5. Accedit notissima terrae Atticae triplex divisio I 59, cf. Busolt 303, Aristot. Pol. V 5 p. 1305 a, Ἀθ. π. 13,4 οἱ πεδιακοί; Plut. Solon. 13,29; Erot. 14, p. 763 D; Praecept. ger. reip. 10, p. 805 D; Diog. Laert. I 58; Schol. Aristoph. Vespae 1223; Steph. Byz. πεδίον πεδιεῖς, Suid. πάραλοι-πεδιάσοι cf. Busolt p. 104; de quadruplici divisione supra. Huc pertinent de Demonace IV 161, item VIII 48 de Megarensibus, Ambraciotis, Leucadiis, sed cf. Hell. fgm. 52: Ἑλλάνικος Ἱερειῶν Ἥρας τρίτῳ· Ἀμβρακιῶται, καὶ οἱ μετ' αὐτῶν Χάονες, καὶ Ἠπειρῶται. Item V 68 de Sicyonis incolis; hanc vero nominum triadem propriam Dorum fuisse vel Aegimii institutiones probant, cum triplex regni divisio inde ab eo tempore existeret. Alia Diod. I 73 sq., qui huiusmodi triades Aegyptiorum fuisse cum dicit, agri tripartitionem afferens (sacerdotum, regum, militum) tum tres civium classes (pastorum, agricolarum, opificum) fuisse affirmat. Adde denos e tribus urbibus delectos iudices: Thebis, Memphide, Heliopoli. Syracusanorum vero tres classes, qui δοῦλοι, δῆμος, γαμόροι dicebantur non ex omni parte tres Thesei ordines sunt, qui dicebantur εὐπατρίδαι, γεωμόροι, δημιοῦργοι (cf. Busolt II 96 adn. 2); in Attica enim agrorum et quidem latifundiorum possessores alii sunt ac γαμόροι

Syracusanorum: Herodotum enim γαμόρους et latifundiorum possessores non minus quam eos appellare quibuscumque agri emendi ius erat perspicuum est; sed cf. Busolt II 106—107.

At id maxime mirum triadem in rebus historiam spectantibus maxime in iis viguisse, quae ab Herodoto de Persis, imprimis de bello Persarum traduntur. In his enim Herodotum fere unum atque probatissimum auctorem extitisse, quamvis multa fabularum sint, notum est. Nam ubique quidam nervus rerum trias extat, quamvis cum harum rerum aliud criterium plerumque non sit, res quam maxime dubias efficiat. Funestum est, ut ita dicam, quidquid Persas attingit: quidquid namque Persarum gravius, utique triade nititur. Otanes tres sibi nobiles Persas socios coniurationis adsciscit (III 70), qui sibi tres alios adiungunt (ibd.), ter Otanes ad filiam interrogatum misit (III 68—69), Magis interfectis tres de tribus regnandi rationibus proferuntur (III 80—82), III 84 coniuratorum privilegia proferuntur, quae quidem primum Otanem, deinde coniuratos, tertium regem spectant; accedunt tria omina, quibus Darius rex declaratus est. Adde tres reges tribus comparatos, Darium cum caupone, Cambysem cum domino, Cyrum cum patre (cf. Diod. VII—X, V 38). Quibus accedit Darium priusquam rex creatus esset, Gobryae filiam uxorem duxisse, quae illi tres filios genuerit, cf. Hell. 166, unde Dario omnino undecim filios fuisse compertum habemus, ex Herodoto solos septem. Item tres Oeobaei filios, quorum VII 68,5. IX 115,5 mentio fit, occidit; accedunt tria Cambysis in cognatos scelera (III 53). Haec omnia ab Herodoto traduntur, quae quidem cum alius, qui comprobet aut refutet, non sit, nihilominus vim probationis non habent. — Eodem modo bello Persarum triadis vis maxima: (VII 66) Πάρθων μὲν καὶ Χορασμίων Ἀρτάβαζος... Σόγδων δὲ Ἀζάνης.... Γανδαρίων δὲ καὶ Δαδικέων Ἀρτύφιος, item VII 82 ter bini exercitui duces praeficiuntur, equitatui item tres praesunt (VII 88), ad Acanthum exercitus tripartitus ducitur, singulis exercitus partibus bini duces praeerant; at quaerere licet, utrum etiam equitatus cum peditibus immixtus an separatus iter fecerit. Plurima ipsum bellum spectant: per tres annos bellum contra Graeciam parabatur (quod etiam Diod. XI 2), sed comprobari non posse Busolt 635 adn. 3 docet, simili modo fossa per Athon montem per tres annos ducebatur, tribus mensibus rex postquam Hellespontum traiecerat in Atticam venit, quod Herodotus solus VIII 51, tres speculatores Xerxis exercitum praecurrunt VII 148, tres dies tempestas ad Magnesiam exorta durat (VII 191); tempestatem, qua classis Persarum ad oram Magnesiae oppressa sit, nequaquam ab illa differre, quae classem, cum circa Euboeam navigaret, adorta sit, Bury (The Campaign of Artemisium and Thermopylae, Annual of the British School of Athens 1895/96) docet, idque verum, si quidem alibi quam hic haud inveniri potest. Alia accedunt: tres dies (VII 196) Xerxes in terra Maliaca manet, tres in Thermopylis vincuntur: Persae, Medi, qui immortales dicebantur (Ephorus alios adicit, cf. Diod. XI 6—7 cum Medis fratres filiosque apud Ma-

rathonem occisorum adiungit, quos Cissii, Sacae, immortales subsequuntur; haec vero nullius momenti esse Bauer, Jahrb. f. klass. Phil. Supplbd. X 298 affirmat). Praeterea tres dies mari apud Artemisium pugnatum esse scriptum legimus (quomodo haec cum vero pugnent, exponit Busolt 68 adn. 3); quibus peractis classis tres dies Histiaeae mansit VIII 23—26, tertio die Thermopylae capiuntur, quibus expugnatis tertio die castra rex movit.

Nec si alii essent auctores, fidem harum rerum haberemus: quid si fere nemo est? Id quoque mirum aut de tribus aut de trium temporum spatio sermonem esse. Hoc apud alios vel posterioris aetatis rerum scriptores usum fuisse Diodorus auctor sit (VII fgm. 6). Tribus annis postquam Troia capta erat Aeneas Latinis imperavit, tribus vero annis post diem supremum obiit. Qui (I 77) latronem in iudicium adducere omiserat, tres dies ieiunare coactus est (ibd.), qui parentes liberos occiderant, tres dies noctes corpus mortui bracchio tenere cogebantur (II 26), simili atque apud Herodotum modo bellum Indicum a Semiramide tres annos paratur. At manifestum est, haec omnia modo in fabulis esse, nec temporum spatium indicare.

Item si tres prae aliis nominantur: VIII 130 pugna Salaminia commissa a classiariis, quorum nomina ex V 116 comperta habemus (cf. Busolt II 544 et 718) et ipsi classi tres praeficiuntur, item IV 114 qui tres apud Marathonem ab Herodoto occidisse commemorantur, nullibi tres inveniuntur, cum praeterea posterioris aetatis auctores de Callimachi et Cynegiri interitu plura tradiderint, quae rei actae modum excedere valeant, dum modo quae a sophista Polemone traduntur perspexeris: εἰς Κυνάγειρον καὶ Καλλίμαχον ed. Hinck, Lipsiae 1873 p. 2—39, Iust. II 9; Suid. s. Ἱππίας. Item qui apud Salaminem maximam gloriam nacti sunt VIII 99, at iure Plut. mat. Her. 39 praeterea epitaphium Adimanti affert, quem optime de victoria meruisse affirmat. Apud Aesch. Pers. quoque nihil de Adimanti fuga scriptum legimus. Ea solummodo ab incolis terrae Atticae contra Corinthios dicta esse mihi persuaderi velim cf. Toepffer, Pauly-Wissowa Realencycl. I 354. Accedunt similia quae IX 71. VI 92. VII 229 et 232 ab Herodoto solo traduntur.

De propinquitatis vinculis triade innixis iam alio loco dixi, sed quae aliquando de nepote ab avo cognominato narrantur, non omnino ex vero dicta esse videntur: nam v. g. III 160 apud Herodotum Babylonem iterum a mutilo Zopyro captum legimus, si vero Ctesiae credimus (cf. Meyer § 80), concedemus, non Zopyrum, sed filium Megabyzum a coniuratis interfecti satrapis Zopyri Babylonem vi cepisse (Ctes. ex quo Aelian. v. h. XIII 3). De Megabyzo Ctes. 29,37 sq. (Bagabaxus pro Megabyzo Cei non tradit fgm. 21), cf. Meyer 323 adn. De Zopyri nepote Ctes. Pers. 43. — Quaedam vero prorsus Asiaticam formam prae se ferunt; id de tribus Oeobazi filiis, quorum IV 84. VII 68; 5. IX 115,5 mentio fit, et de Pythio Lydio VII 38 sq. dixerim, quam fabulam Pischel,

Hermes XXVIII 465, Nöldecke ibd. XXIX 155 nonnisi de Esther Iudaeorum variatam fabulam dicunt.

At magis quae sequuntur cum vero pugnare videntur. Cyrenes conditores tres ab Herodoto Batti et tres Arcesilai dicuntur despecto ipso de regno condendo oraculo, ex quo Cyrenes regnum octo hominum aetatibus (quattuor Battis et quattuor Arcesilais) definiebatur. At Battum qui quartus appellabatur solummodo ex Heracl. pol. IV 3 novimus, cf. schol. Pyth. 5,33 et 4,445. Post quem in regnum Arcesilaus, qui huius nominis quartus dicebatur subsecutus est. Quem ex solo Pindaro, qui eum anno 462 Delphica vicisse dicit, novimus. Apud Heracl. pol. IV 4 Batti loco Arcesilai filium huius nominis quartum temporibus Persici belli regnum occupavisse patet: Herodotus neglecto oraculo, quod ipse tradit, trium tantum regnum peregit.

Quodsi ea quoque, quae de facinoribus ter repetitis dixi, observamus, plures discrepantias reperire possumus. Quare Pisistratum ter Athenis potitum esse atque quater regnum occupavisse Joh. Toepffer, Quaest. Pisistr. Dorpat 1886 negavit, eodem modo Beloch Rh. Mus. XLV Pisistratum semel tantum expulsum dicit. Quod infitiandum non est, cum Herodotum ex bis traditis duo fecisse exilia veri similius sit. Quam sententiam Ed. Meyer Gesch. d. Alt. II § 474 et Busolt probant, Ad. Bauer, Chronol. d. Pis., Festschr. Philologenvers. refutat. Sententiam autem Herodoti Aristotelis Politicis et Ἀθ. π. comprobatam invenio. Huc pertinet etiam, quae de Lycophrone ter a Periandro auctore e latebris eiecto dicuntur: nam pluries significari neminem fugit.

Eadem sunt, quae multis aliis locis traduntur: ita VII 212 Xerxem ter de sella exsiluisse, V 105 ter a servo clamitatum esse, I 86 ter in rogo Solonem a Croeso compellatum esse scriptum legimus. Similiter Xanthi fgm. 19: Σιωπῆς δὲ γενομένης στενάξας μέγα εἰς τρὶς ἀνακαλεῖται πάλιν Σόλωνα. Simili modo Plut. Croes. ἀνεβόησε τρίς· Ὦ Σόλων. Non quae origine tradebantur, sed deteriora Diod. IX 2 sequitur: ἀνεβόᾳ συνεχῶς τὸ τοῦ Σόλωνος ὄνομα κτλ. συνεχὴς τοῦ Σόλωνος ὀνομασία κτλ. Plura fabulam esse probant, quam Delphis ortam esse dixerim: Solonem enim Croesum convenisse imprimis temporum rationi repugnat, nam Croesum anno 560 regnum occupavisse Hermippus tradidit, quo tempore Solonem senem natu maximum e vita excessisse vero propius est, cf. Busolt 420 adn. 2 et 3. Fabula tota in eo niti videtur, uti Graecorum in rebus secundis modestia, cum omnia deorum invidiae obnoxia sint, Asianorum de humana sorte consuetudini opponatur, proinde summa caerimonia vel in summo vitae discrimine ter expressa verba. Huc quoque pertinet fabula de rege ter a fure decepto (II 121). Hypoclidis quoque coniugii petitionem in multis fabulam esse vel haec demonstrant, similia etiam in carmine epico inveniri, imprimis ubi de Helenae procis agitur, cf. Dio Chrys. p. 163, triplicem vero saltandi artem fuisse Aristoxenus apud Bekk. Anecd. p. 101 tradit.

Hanc triadis consuetudinem apud alios quoque rerum scriptores viguisse in aliis Diodorus probaverit, ita II 26 ter Sardanapalus rex Assyriorum Arbacem et Belesym devicit, ter coniurati ante urbem vincunt, tres ibidem regis filii commemorantur, tertio anno urbs expugnatur (c. 27).

Etiam quae de regum facinoribus traditum invenio, nonnulla a veritate hoc vel alio modo deflectunt, ab Herodoto fere semper trina adducuntur, ab aliis unum alterumve facinus. Hoc modo quae de Moeridis facinoribus memorantur, falsa aliquo modo reperta sunt, nam Manethos et quae manserunt monumenta huius nominis expertia sunt; at regem qui vocabatur Amenemha tertius ex domo regia, quam Manethos duodecimam appellavit, fuisse constat quem quidem Graeci errore inducti ab lacu qui aegyptiace *Phiom en Mure* = lacus eluvionis dicebatur, Moirim appellaverunt. Lacum Moirim Diodorus quoque I 33,52 tradidit; pyramides I 52 commemorantur, at nullum Vulcani vestibulum invenio. At alii quoque errores inveniuntur, nam de quattuor vestibulis templi dei qui Ptah vocabatur (Ἥφαιστος), Herodotus vestibulum quod in septemtriones vergebat, regis Μοίριδις (Amenemhae III) proprium fuisse dicit, in occidentem vero Rhampsinitis (Ramsis V c. 121), in orientem regis qui vocatur Ἄσυχις (c. 136), in meridiem regis Psammetichi (c. 153). At ex donis dis sacratis, quae Brugsch in vico Mitrahemy invenit, Ramsem alterum huius nominis (Σέσωστριν c. 110), Ramsem tertium (qui c. 112, 1 Πρωτεύς appellatur) vestibula in septemtriones et in orientem solem conversa aedificavisse satis constat. Item qui II 15, 8 alveus affabre factus Neci commemoratur, Aristot. meteor. I 14, Strabo p. 38.804, Plin. nat. hist. VI 165 ab Sesostre (Ramse altero anno 1450 a. Chr. n.) inceptum tradiderunt, ne mare Rubrum Aegyptum fluctibus obrueret, sed imperfectum reliquisse. Simili modo Nitocrim complures auctores, in quibus Berosus, ignorant. Sed Lepsius nomen Netakrek (Νίτωκρις) reginam esse ex domo regia, quam Manethos sextam dixit, tradidit, huic duae aliae, quas Manethos XXVI esse voluit, accedunt.

De moribus populorum apud alios eadem aut plura invenio: de mortuorum cura cf. Diod. I 91, qui plura narrat, item Lydorum morum Ephorus (102) plura, quamvis Ephoro minime credendum esse satis sciamus. De lanificiis vero et infectorum officinis apud Lydos, quibus maxime Lydi excellebant, non aliter ac de ornamentorum officinis nulla apud Herodotum mentio fit (cf. Menke, Lydiaca 36 sqq. Die gewerbliche Tätigkeit der Völker des klass. Altert. Hauptstätten des Gewerbefleisses im klass. Altertum). De ludis a Lydis inventis Herodotus solus. Consentiunt maximam partem, in minimis tantum dissentiunt Her. IX 24. Plut. Arist. 14 (cf. etiam Diod. XI 30, 2—5) ubi tribus capilli reciduntur, Plut. enim: καὶ γὰρ ἑαυτοὺς ἔκαιρον ἐπὶ τῷ Μασιστίῳ καὶ ἵππους καὶ ἡμιόνους. Qui alii mores Scytharum, eorum quoque qui Μάγλυες Αὐσέες appellabantur, aut qui circa lacum Prasiam incolebant, nullo modo ad verum perpendere possumus, cum desint, quibuscum compa-

rentur. — Atque rerum signa sunt, quae ex fonte eodem Scythico profluunt, cf. IV 131; Pherecydes item animantium numerum refert, IV 10 ubi tria Hyleae dona enumerantur. Aliquando accedit quaedam verborum originatio: haec admodum oraculo de triplice inter Paeones et Perinthi incolas certamine probantur, nam pluries repetita vox: ἰὴ Παιών, ἰὴ Παιών, (Παιάν, Παιήων) hostibus erat: *veni Paeon*, sicut in oraculo erat ὀνομαστὶ βοήσαντες.

Triadem rerum imprimis navium esse reperimus: utrum huiusmodi trias nullius momenti vim habeat, an usum explicet, an denique simili modo ac rerum triades explicari debeat, incertum est. Omnia quae inveni exempla Herodotea sunt; quod IV 110 scriptum legimus, differt ab Apollod. II 9, 3 qui Herculem una nave profectum esse affirmat. Item triades rerum inventarum plerumque solius Herodoti sunt: Carum ἐξευρήματα I 171 tria sunt, eadem Strabo p. 661: τοῦ περὶ τὰ στρατιωτικὰ ζήλου (Καρῶν) τά τε ὄχανα ποιοῦνται τεκμήρια καὶ τὰ ἐπίσημα καὶ τοὺς λόφους, ἅπαντα γὰρ λέγεται καρικά, quae quidem Ephor. fgm. 23. (Schol. Plat. Ruhn. 323) uno verbo explicavit dicens, Cares primos mercenariam militiam exercuisse. Alio loco quaedam omittuntur: III 60 de Samiis cum disseritur, moenia non minus pulcra silentio transeuntur cf. Springer, Handb. d. Kunstgesch. p. 201.

Quodsi aliquotiens terrarum quoque descriptio per triadem fit, observo quaedam ad historiae fidem referri posse, quaedam alia non posse: ita V 49 Aristagorae tabula una revera fuit, tribus Herodotus describit (cf. Berger, Geschichte d. Erdkunde d. Griech. I 76) , item II 17 tria Nili ostia, cum variis temporibus varium numerum fuisse constet (cf. Stein adn. ad Her. II 17). Prorsus fabulam esse dixerim, quae III 9 de Coryte flumine et tribus utribus ab Herodoto traduntur, nam neque quidquam invenire possum de flumine Coryte neque ullum flumen huius nominis (ποταμὸς μέγας) in mare Erythraeum influit.

Quamquam plura iam supra tractavi, quae temporum, locorum consuetudinem spectant, nonnulla etiam, quae causas vel consecutiones attingunt, tamen alia ex proposito tractanda sunt. Et primum de temporum consuetudine: ab aliis comprobatum nihil invenio, quae ad bellum Persarum pertinent; accedunt multa, quae ex omni parte fabularum notam habent: haec atque eiusdem generis sequentia dixerim, quae V 49 de Cleomene traduntur, ubi se tribus diebus post longo Aristagorae sermoni responsurum dicit (cf. Busolt II 541 adn. 6: Die Erzählung trägt anekdotenhafte Züge), item quae de Dorieo V 42 et Miltiade expulsis, I 113 de pastore, de iis, qui IV 42 tertio anno per Herculis columnas in Aegyptum venerunt, quae de Hegesistrato IX 37, VI 69 de Demarati matre dicuntur. Alia quae nullibi confirmantur, at magis ad historiae fidem adaptaveris: ita V 72 foedus tertio die inter Lacedaemonios et Athenienses ictum, II 115 sic rex Thonis Alexandrum intra tres dies ex finibus egredi iubet. Similiter se habent, quae temporis

spatium aut tria diversa tempora indicant: nam si III 50 tres dies Lycophron in porticu deambulat, eundem dicendi modum dixerim, item et cetera de Lycophrone III 52, cum hic numerus proverbii locum obtinuerit; at si Moeridis lacus transitus II 5, aut transitus e peninsula Taman Thermodonta trium dierum existimatur, id e nautarum tabellis, iter vero V 50 a Ionibus ad regem Persarum ex itinerariis Herodotum compertum habuisse credo; quae IV 181 et IV 199 de fontis natura in Ammonis regione et de tribus anni temporibus dicuntur prorsus rerum naturae consentaneum ordinem esse dixerim, cf. Minutoli, Reise zum Tempel des Jup. Ammon, 163 sq., qui quae ab Herodoto tradita sunt confirmat, alterum vero locorum et regionis situ comprobari videtur, cf. Stein, adn. ad IV 199.

Hanc triadis consuetudinem non modo forte accidere, sed quasi consulto et consilio petitam vel hoc exemplo probari velim. Nam si Apollo, qui Λύκειος appellatur, expugnationem Sardium in tertium annum distulit, ita ut Croesus tribus annis post quam factum erat caperetur, ea non temere dicta esse credas. Quinque enim γενεὰς et tres annos Apollon κατὰ πεπρωμένην Mermnadibus decreverat; apud Herodotum I 7. 16. 25, 26. 86 quinque Mermnades a Gyge ad Croesum 170 annos regnum obtinuerant: Gyges 38, Ardys 49, Sadyattes 12, Alyattes 57, Croesus 14 (de Herodoti mendo, Dorp. Diss. 1886 p. 119). At 170 anni idem ac quinque hominum aetates tricenum ternorum annorum et trientis ($33^1/_3$). Qui supererant tres anni beneficium, quod Apollo Mermnadibus dono daret, Delphis affirmatum est. Quibus de rebus cf. Ewers, Das Emporkommen d. M. etc.; Schoene, Hermes IX 496; praeter reges, quos Herodotus tradidit, alios apud Eusebium (ed. Schoene II 78—94) invenimus, quem ex Sext. Iulio Africano, hunc vero ex Xantho excerpsisse probabile est (Gutschmid, Gött. gel. Anz. 1885 p. 233). At hic quoque legem de tribus gratiae annis vigere videmus, nam reges 153 annos regnum obtinuerant (Gyges 36, Sadyattes 15, Alyattes 49, Croesus 15). Sed et 153 anni quinque γενεαὶ sunt tricenorum tantum annorum, quibus accedunt tres anni Apollinis. Quam ob rem totam fabulam Delphis ortam esse putaverim, tribus vero gratiae annis prius de Croeso oraculum repensum esse dixerim. Sed et hanc triadem sacrorum habere neminem fugit.

Quamquam Herodotus IV 101 iter unius diei ducentorum stadiorum esse dicit, tamen id quoque spatium fabularum esse vel Scythica, quae quidem erroribus et discrepantiis plena sunt (cf. c. 102, 6. 122, 11. 124, 3. 125, 25. 130. 133, 7. 140, 12) demonstrare valent. In triadibus falsa sive potius fabularum dicendi modum indicant IV 18. 122. 116, nec non I 106, III 113. Quae de impetu tripertito in Athenienses V 74 dicuntur, Herodotus solus perhibet, cf. Busolt II 442, Bd. I 548 adn. 7, item V 110. Quodsi iter tribus urbibus definitur, id potius generis orationis Herodoteae esse affirmaverim, cum fere nullius momenti haud raro sint; ita VII 109

Herodotus Xerxem per Graecorum urbes Maroneam, Dicaeam, Abdera iter fecisse dicit, quas urbes sub dicione Thasi ne ullius quidem momenti fuisse e Scylace 67 compertum habemus: εἰσὶ δὲ ἐν Θρᾴκῃ πόλεις Ἑλληνίδες αἵδε· Ἀμφίπολις, Φάγρης, Γάλεψος, Οἰσύμη καὶ ἄλλα ἐμπόρια Θασίων. Item VI 43, ex quibus Ophryneum oppidum solus Androtio fgm. 12 commemorat; item quando Persae Datide duce in Eretriam tribus ceterum ignotis locis appulerant, quod solus tradit Herodotus; a Plutarcho Them. 10 comprobatum invenio Graecos, cum Persas fugerent, Troezene receptos esse, nam auctore Nicagora plebiscito fugitivos publice alere decretum est; ab Herodoto vero tria receptacula tradita sunt. Eodem modo terrarum descriptio tribus fluminibus, ut IV 49 et VII 198 scriptum legimus, admodum indiligenter composita est (cf. Stein, adn. ad IV 49). Item cum terrae a Phoenicibus inventae traduntur, Europam ad occasum et meridiem iam pridem Phoenicibus notam fuisse, Herodotus silentio transit, quae vero I 163—167 de Phocaeorum itineribus scripta legimus, Antiochi fgm. 9 comprobatum videtur: Phocaeos ad Cyrnum ac Massiliam appulisse, repulsi Eleam condidisse dicuntur. Aliter vero I 157—161, ubi Pactyam fugientem Cumanos, Mytilenaeos, Clanos attigisse scriptum legimus, in Charontis fgm. 1: Pactyas..... primo profugit Mitylenam, deinde in Chium.

Causarum triades plurimae orationis Herodoteae sunt. Haec dici possunt de Dareo rege qui ne Oroetem ulcisceretur, tribus impediebatur (III 127), quibus causis inductus Cyrus Croesi vitae pepercit I 86, quibus causis impulsus Mardonius Graeciae bellum inferendum esse putavit. Similia VIII 86. VII 2—3. III 13. III 74. VIII 87—88.

Plurimis igitur fontibus Herodotum usum esse comperimus; nam sublatis quae ad religionem aut pertinent aut religionem sequuntur, fluunt origines rerum Herodotearum, si quidem vera intellego, quaedam ex Delphicis, Scythicis, Persicis, Aegyptiacis, nonnulla ex iis, quae de Mermnadibus, de Harpagone aliisque traduntur. At utrum Herodotus qualia acceperit talia tradiderit necne, utrum triades praecipue Herodoteae sint necne, in dubio manet; nam licet triades religionum fuisse vel saltem e religionibus fluxisse prorsus dubitari non possit, quae manserant, si quidem bono auctore probata comperimus, aut solis tradita fragmentis accepimus, aut omnis rationum deest ansa. Ubi vero religionum ratio neglegitur, trias utpote posteriōris aetatis multitudinem (cf. Us. 361, ubi plura afferuntur exempla, ex quibus unum repetam: εἷς οὐδείς, δύο πολλοί, τρεῖς ὄχλος, τέσσαρες πανήγυρις. [Moskauer Sammlung hg. von Krumbacher in d. Münchener Sitzungsber. 1900 p. 412 Nr. 104], vel aliud τρὶς μάκαρες, τριακυρίαι: affero ex Diod. VII—X p. 11, 1 Sybaritarum omnium fortissimum ter mori, quam vitam Lacedaemoniorum vivere maluisse. Diod. VII—X p. 20. 21, 1 Chilon cum Delphos venisset, tria in columnis scripsit. Accedunt quae Us. 362 optimo iure de priscarum gentium triadis usu

docet, eodem modo Graecos quoque usos esse, scilicet triadem adhuc a sexto ad quintum saeculum viguisse ipse Herodotus probaverit. At peccat profecto, qui in exemplis ex Herodoto ut plurimum petitis notas tantum rerum quaerit. Triadem plurativi tantum numeri notam esse, quam aut res induerint aut mens effinxerit Us. 348 docet. Plurativum vero numerum praecipue anni temporum ratione comprobatum esse credo (tria enim erant anni tempora: χειμών, ἔαρ, θέρος Aesch. Prom. 453, χειμών, ἔαρ, ὀπώρα Aristoph. Aves 700 sq., item tres mensium partes); quibus perpensis anni temporum ratione etiam deorum agrestium triades innixas esse veri est simile, ut apud Herodotum Damia, Auxesia, Ceres — Hyperoche, Laodice, Diana — Arge, Opis, Diana, quodammodo etiam Ilithyia, Arge, Opis, in fabulosis Midas, Gordius, Silenus — Athamas, Ino, Phrixus (φρύγειν). Temporum divisionem priorem fuisse etiam sequentibus demonstrari potest: annum enim duodecim mensium tricenum dierum efficere patet trecentos sexaginta dies, qui numerus apud Herodotum in fabulis reperitur, cf. III 90 trecentos sexaginta equos Ciliciae, bis centenos octogenos rivos Cyri a flumine Gyndae (I 189); annum vero decem mensium demonstrant trecenti Spartiatae et totidem Argivi, qui Thyreatidem terram appetunt (I 82, Paus. II 38, 5), comprobant in Thermopylis trecenti Lacedaemonii, vel trecenti pueri Corcyraei, quos Sardes missos scriptum legimus (III 49).

Omnia haec temporum ratione contineri atque ita sacrorum esse patet. Inde triades facile religionum omnia pervasisse reperitur: nam tribus religiones definiuntur, tribus sacrificandi ritus, tria sunt in sortilegio, in iureiurando tria animadvertimus. At non res, sed numerum vim informantem habere (Us. 341 sq.) ex eo perspeximus, quod plurimis locis sensuum perceptiones et cognitiones triade nituntur: gentium originem utpote plerumque fabulosam non modo apud Herodotum, verum et apud plurimas Indorum gentes tribus fratribus niti vidimus (cf. in libris sacris Christianorum tres Noae filios Slavorumque tres fratres), inde magna populorum facinora, populorum divisiones, triplex artium divisio, tria populorum nomina, arma, hominum aut rerum triades, aut ter repetita facta, aut tres mores vel consuetudines. Interdum quoque rerum signa triades efficiunt. At non modo res cognoscendo subiectas, sed et ipsum cognoscendi modum triade informari vidimus: id de temporum, locorum, causarum, consecutionum triadibus dictum esse, id de orationis genere et ipso argumentandi filo affirmari posse.

Quaeret igitur quispiam:estne proinde et quanta fides Herodoto habenda? Ex dictis patet, maximam partem de rebus gestis quaeri, nam religionum triades utpote aliquid naturae consentaneum eo ipso excipimus, quibus insuper quae religionum propria sint non minus quam fabulas et fabulosa; quin immo priscae aetatis fere omnia accedunt, cum omnis in eo versetur quaestio, utrum Hero-

dotus recentioris aetatis gestarum rerum memoriam e re exposuerit necne, an in his quoque triadis vis perspici possit. Haec vero tantum de iis rebus dici posse, quarum Herodotus clarissimus extiterit auctor, de bello Persarum dico, neminem fugit. At et hic trias utpote domina omnia regit, omnia gubernat, haec ipsa ea demonstraverint quae de triplici temporum spatio supra dixi: quae si praeterea nullus alius exsisteret auctor certo certius probarent, Herodoti animum triadis forma informatum omnia, quae a natura profecta sint, nulla arte referentem triadem utpote naturae formam propriam maxime persecutum esse.

PASSER AN CARDUELIS?

In Catull. c. 2. 3.

Passerculus Lesbiae cum Catulli nomine ac per eum cum omnium populorum poesi ita concrevit, ut ipsum ex his Parnassi cacuminibus, in quae eum poeticus Catulli furor evexerat, nemodum exagitare ac fugare cogitaret. Nunc vero quidam dubitare videntur verusne Lesbiae avicula fuerit passer necne. Casimiri enim Morawski maiorem literaturae Romanae historiam (a. 1909—1921 scriptam) t. I 1909, 341 sq. cum eius epitoma a. 1922 edita, quam verius novum opus dicas, comparans profecto miraberis, quod quem illic celebratum legeras passerem, hic (p. 164) in carduelem mutatum invenias, eamque metamorphosin iamdudum innuerat liberior quam Friedrich dederat paraphrasis: *„Er hiess Hans und war ein Kanarienvogel"*, verum qui auctor explicans 2,7 et 3,10 solum passerem memoravit. Is denique qui ultimus a. 1923 Catullum edidit Guilielmus Kroll passerem esse putat, at non sine ulla dubitatione, ut ea quae adnotavit in 2, 1 testantur: *„Der Sperling, wenn wirklich ein solcher gemeint ist..."*

Nobis profecto septentriones habitantibus mirum quidem videtur quod communis ille ac griseus passer, totus comissationi deditus ac libidini, sit coniunctus cum his quibus poeta amoris sui ardorem commiserit. Certe nos passerem in caveis fotum nec novimus neque nobis imaginamur. Attamen Romanis ipsae difficultates in assuefacienda ave quae omnium minime blanditiis videretur apta, eundem stimulum subdere potuerunt ac voluptatem parere, quam caesarum temporibus marmoris raritas vel durissimi porphyrii statuaria in re usus, praesertim cum haec mansuefactio mobilibus feminae animis assentari posset. Quin immo et psittacus Ovidianus (Am.II 6) philomelae venustate minime excellens poetae ansam dedit, ut Catulli vestigia premens Corinnae suae blandiretur, quamquam hoc carmen toto caelo a lepidis passerculi laudibus distat.

Iam ipsa haec carmina comparata ostendunt nullius fere esse momenti pro poesi quae avis carminis materiem praebeat: est enim solummodo quoddam instrumentum vel potius chorda, quae poetae plectro tacta intemeratae per aevum modulationis sonum reddidit. Verum enimvero nunc ea carmina legentis eam ob rem

quale id instrumentum fuerit scire interest, quia id illius aetatis characterа prodit: analogiae namque nostris ex temporibus petitae nonnunquam egregie fallunt, quamquam ne hae quidem aliquando passerem mansuefieri negant. Brehm plura novit exempla necessitudinis passerem inter et hominem exortae et blanditiarum ludenti cum ipso impensarum. Lesbiae vero animi forsitan ob insolitam hanc qualitatem passerem praetulerint c a r d u e l i, quod nomen Italis nunc audit *cardello*, id quod Raphaelis Sanctii picturam dictam *Madonna del cardellino* inque Officiis Florentinis extantem in memoriam revocat.

Operae praeterea pretium est ornithologorum observationes audire asserentium *passerem Italiae*, *fringillam Italiae* a nostro coloribus variari, id quod triplici explicant immigratione facta ex patria eius Asiatica, unde procul dubio frumenti cultura allectus erat. Prima ergo turba venit in oras Syriae, Aegypti, Africam septentrionalem et complectens Sardiniam ac Siciliam ipsam attigit Hispaniam et effecit *passerem Hispaniae*, qui in capite, gutture, collo castanearum colorem refert et alio vivendi modo excellit. Secunda turba cum populis italo-graecis Haemi peninsulam et Apennini occupavit, quae species dicitur *Italiae* et est rubeo capite et collo. Tertia denique zona transalpinorum populorum frumenta colentium passerem allexit omnium ultima eumque forma maxime primitivum. — Lesbia ergo passerem eligens non magno affecta est desideratae in ave venustatis damno et iure suo Catullo licuit increpare (3,15) malas tenebras Orci: *tam b e l l u m mihi passerem abstulistis*, non deficientibus *passerem Italiae* vivis coloribus, quamvis plurimum abesset a colorum praestigiis in Ovidiano psittaco conspicuis: Catullum enim minus relucentes ac nitentes colores amasse contendimus.

Est denique aliquid quod cui Lesbia ita faverit manifesto ostendat, scil. aviculae vox. Passerem enim Romani *titiare* (cf. Sueton. fgm. 161 p. 254 Reiff., Anth. Lat. 762, 30 R.) asserebant: iam si passer assentans dominae ut matri puellula *usque pipiabat* — quae vox ex balbutiente infantium loquela est deprompta (Birt in ephem. Philol. LXIII 431) — ipsa haec consonantium *t* et *p* commutatio in blanda infantium pronuntiatione intercedens (Ovid. Her. VIII 91 *blanditias primis... in annis incerto dictas ore)* testatur Lesbiae aviculam sonos pro passerum more emisisse neque liquidum ut carduelis soleat cantasse.

Iam ut brevibus omnia complectar, non censeo graves subesse rationes cur passerculum ex possessione, qua praeterita eum donarunt saecula, quam certo certius ipse poeta eius esse voluit, nunc temere deturbemus.

Leopoli VINCENTIUS ŚMIAŁEK.

DE ARTE RHETORICA IN APULEI METAMORPHOSIBUS CONSPICUA

scripsit

NICOLAUS STRILCIW.

Quamquam permulta iam de Apulei Metamorphosibus scripta prodierunt, una ad hoc tempus intacta remansit provincia rhetorica, scil. quo modo eximius scriptor opus suum arte rhetorica atque poetica exornaverit: omnes enim satis habuerunt in universum quaedam hac de re proferre, nemo vero in singulis artificia monstravit ac detexit; quibus accuratius cognitis non dubium est quin illum verius possimus aestimare.

Primi libri initio Apuleius verba facit haec: „Si quid exotici ac si quid forensis sermonis rudis locutor offendero..." Quibus dictis ipse adfirmare videtur se rhetorem publicum esse sibique forum minime fuisse ignotum, cuius testimonium nobis in libro suo, qui „Apologia" inscribitur, praebet. Quam ob rem et Metamorphoseon libri figuris rhetoricis atque poëticis abundare consentaneum est. Quibus figuris Apuleius fabulam vividiorem facit et inclinationi eius aetatis lectorum talibus rebus studentium satisfacit librisque suis gratiam magnam attribuit. Eodemque modo scriptor lectoribus speculum temporum suorum turbidorum praebet, ut recte Martinus Schanz (Gesch. d. röm. Lit. III 140) observavit. Nam illis temporibus eloquentiam adeo praevaluisse constat, ut etiam fabularum scriptores eius rationem habere deberent. Qua de causa omnia fere eius aetatis scripta necessario quodam vinculo cum eloquentia coniunguntur.

Itaque non mirum est in Apulei Metamorphosibus tantam figurarum rhetoricarum poëticarumque copiam inesse, quas hoc loco exponimus. Propter spatii tamen angustiam in universum non adferemus in extenso nisi unum cuiusque figurae exemplum, cetera vero exempla brevius indicabimus.

A. Tropi.

I. Metaphora (translatio) spectans:

a) **ad aera:** I 3 p. 3,11 ventos inanimes expirare, V 15 p. 115,15 ventosum vehiculum, VIII 18 p. 191,10 infestorum canum procella, IX 2 p. 204, 9 periculi turbo, X 5 p. 240,25 aerumnarum procella, II 30 p. 49,25 iniecta somni nebula

b) **ad aquam:** I 19 p. 17,19 fluvius ignavus ibat, IV 12 p. 84,9 sanguinis rivos vomere, I 19 p. 18,4 aquae rorem attingere III 10 p. 59,17 ab inferis emergi, VI 10 p. 136,1 populorum undae, VI 14 p. 138,20 saxum e faucibus lapidis fontes evomit. IV 2 p. 75,9. VII 4 p. 156,19 cogitationibus fluctuare, II 20 p. 41,21 convivium in cachinnos effunditur I 17 p. 16,18. IX 19 p. 217,14 emergo laetus... gaudio perfusus, II 1

p. 24,18 somno emersus, II 13 p. 35,24 profusis nummulis, II 30 p. 50,14 risus ebullit.

c) **ad ignem:** IV 29 p. 98,5 incendit animos, 21 p. 119,4 verborum incendio, VIII 5 p. 180,1 incendio feritatis ardescens, VIII 22 p. 194,5 cupidine flagrare.

d) **ad motum corporis et animi:** I 14 p. 16,17 nox it ad diem, III 5 p. 55,26 caedes ambulat, IV 2 p. 75, 18 scaevitatem anteire IV 29 p. 97,10 opinio in dies procedit, X 12 p. 245,22 procedit in medium nuda veritas II 7 p. 30,12. VI 32 p. 154,1 in sententiam vadere, III 1 p. 52,8. V 15 p. 114,24. V 19 p. 118, 5 animum invadere, X 35 p. 266,8 solis curriculum, XI 5 vitae curriculum, X 32 p. 263,19 oculis saltare, II 10 p. 42,2 fabulam remetire, V 24 p. 122,12 pinnis in altum se proripere, I 10 p. 19,4 auribus provectare, II 1 p. 24,26 in effigiem transferre, II 9 p. 32,10 aurum **deprimitur** in mellis umbram, V 21 p. 119,18 in soporem descendit, I 8 p. 8,9 caelum deponere, VI 5 p. 132,1 spes salutis deponitur, I 24 p. 22,20 aedilem **gerere,** III 20 p. 67,12 membra suscitare, V 18 p. 117,15 in profundum calamitatis praecipitare, IX 19 p. 217,14 ad suae fidei praecipitium, IX 5 p. 205,26 pauperie laborans vitam tenet, IV 27 p. 95,18 infortunium cumulatur, V 25 p. 122,15 animum affligere, II 25 p. 45,14 animum permulcere, V 26 p. 124,2 voluptatis copia turbata, VIII 7 p. 182,11 dies noctesque desiderio insumere, II 15 p. 37,5. IX 19 p. 217,10 devorato pudore, IX 38 p. 231,36 crudelitatem pasce, IX 19 p. 217,4 in diversas sententias carpi, IX 26 p. 222,15 larem mariti lupanari maculat infamia, IX 21 p. 218,23 vinculis obrui, I 19 p. 18,14 exilium amplexus.

e) **ad arma, militiam:** I 16 p. 14,18: Fortuna telum subministrat, V 11 p. 112,9 animus armatus, X 31 p. 262,16: gladiis insultare, V 21 p. 119,18 (cf. II 10 p. 33,21) Veneris proelia IX 5 p. 206,17 nervos contorquere I 3 p. 3,15 sermonem iacere, I 5 p. 5,1 sermo iactetur, VI 1 p. 129,1 discursibus iactari, I 1 p. 1,9 linguam Attidem primis pueritiae stipendiis merui I 12 p. 11,15 fugam instruere, IX 3 p. 204,3 animum percutere, VIII, 1 p. 177,7 potationibus exercitari, IV 22 p. 92,2 fauces exerceo, III 16 p. 63,32 machinas exercere.

f) **ad metum, timorem:** I 13 p. 12,3 tremore viscera quatior, I 19 p. 17,14 metum cumulare, VI 23 p. 148,4 timor ungulas mihi alas fecerat.

g) **ad amorem et res Venerias:** V 4 p. 106,3 nova nupta interfectae virginitatis, VI 22 p. 145,1 amore peresus.

h) **ad gaudium, felicitatem:** I 1 p. 1,8 glebae felices, III 15 p. 62,25 laetitia recreatur, V 13 p. 114,1 animam gaudio recreare, VII 13 p. 163,23 gaudio delibutus, VIII 6 p. 180,20 vultu gaudium tegere.

i) **ad lumen:** II 9 p. 32,7 nitor inlucet, II 9 p. 32,8 contra solis aciem vegetus fulgurat, III 8 p. 183,21 sceleris scaenam inluminare.

l) **ad flores:** I 1 p. 1,3 papyrus Aegyptia argutia Nilotici calami inscripta, II 9 p. 40,12 flos civitatis.

m) **ad tempus, aetatem:** II 2 p. 25,16 senex iam gravis in annis, II 11 p. 33,24 meridies accedit, II 11 p. 34,8 diem lavacro ac cenae dare, III 3 p. 53,23 dicendi spatium, V 4 p. 105,16 vespera suadente concedit Psyche cubitum, VII 8 p. 160,13 offero brevi temporis spatio lapideam domum facturus auream.

n) **ad somnum:** I 11 p. 10,13 somno levata lassitudine noctis, V 1 p. 103,9 recreatus somno resurgit.

o) **ad navigium:** II 14 p. 36,13 navis quatitur turbinibus, II 14 p. 36,14 regimen amittere, II 11 p. 34,5 Veneris navigium, IV 14 p. 85,14 corporum naufragia, VI 15 p. 130,25 fortunae naufragium.

p) **ad studium, scientiam:** I 1 p. 1,11 indigenam sermonem excolui, I 1 p. 2,2 vocis immutatio desultoriae scientiae stilo respondet, I 26 p. 24,14 cenatus solis fabulis.

r) **ad colorem:** I 19 p. 17,9 vitalis color turbat.

s) **ad alia:** I 2 p. 3,4 sititor novitatis, II 2 p. 25,8 vestigium cupidinis reperitur, II 23 p. 43,27 animum conmasculo, V 6 p. 107,17 luctus mulceat, ora conferat, V 15 p. 115,1 eas lassitudine viae sedilibus refotas, VI 4 p. 131,14 exanclantes labores, VII 12 p. 163,16 vino sepultus, X 7 p. 24,322 veritatis imago, II 29 p. 49,14 populus aestuat.

1. Personificatio (προσωποποιία):

a) **quae spectat ad personas:** I 1 p. 1,2 aures permulcere, IV 31 p. 99,17 adsunt Nerei filiae et Portunus caerulis barbis hispidus et gravis piscoso sinu Salacia et auriga parvulus delphini Palaemon.

b) **ad res:** I 13 p. 12,4 tremore viscera quatior, ut grabattulus super dorsum meum palpitando saltaret, V 15 p. 115,3 iubet citharam loqui, tibias agere, choros canere, VI 17 p. 141,12 turris prorumpit in vocem subitam.

c) ad **singulas notiones abstractas:** I 7 p. 6,13 fruitur tropaeo Fortuna, quod fixit, II 22 p. 43,6 oculos Solis et Iustitiae frustrare, III 1 p. 52,7 me quieti revulsum nox diei reddit, III 7 p. 57,7 Solis et Iustitiae testari oculum, IV 14 p. 85,9 invidiae noxios effugere oculos, VI 5 p. 132,2 suas cogitationes consulere, VI 8 p. 133,25 cupido studium adrexit, VI 8 p. 134,1 Consuetudo exclamat, VIII 6 p. 181,1 fama dilabitur et cursus ad domum Tlepolemi detorquet et aures infelicis nuptae perculit, VIII 10 p. 185,11 dies metiatur annus, VIII 10 p. 185,21 nullo lumine conscio perducit ad cubiculum, IX 1 p. 203,12 Fortuna renuente nihil licet homini, X 12 p. 245,22 procedit nuda veritas.

2. Allusio:

I 12 p. 11,12 hic est carus Endymion, hic Catamitus meus, I 12 p. 11,15 Ulixi astu deserta vice Calypsonis solitudinem flebo, I 17 p. 15,23 me Lamiae illae inficiunt, I 19 p. 17,10 nocturnas furias imaginare, II 23 p. 44,3 perspicatior Lynceo vel Argo, II 32 p. 52,2 me in vicem Geryoneae caedis fatigatum lecto tradit, III 18 p. 65,21 in insani modum Aiacis armatus, IV 26 p. 95,15 ad instar Attidis vel Protesilai dispectus, IV 30 p. 98,13 frustra me pastor ille praefert deabus, VII 28 p. 176,13 delirantis Altheae Meleager, VIII 16 p. 185,25 morsus igniferae Chimaerae, X 19 p. 251,24 libidini medelam capiens ad instar asinariae Pasiphaae.

II. Synecdoche (συνεκδοχή, intellectio, conceptio):

a) **pars pro toto:** II 3 p. 26,10 manibus educare, II 17 p. 39,8 lassis animis et marcidis artibus defatigati, IV 3 p. 76,24 me retrorsus celeri gradu rursum recipio, IV 7 p. 80,4 flammae vapore recreati, IV 22 p. 92,5 se concito gradu proripere, V 31 p. 128,23 concito gradu viam capessere, VI 7 p. 133,3 Iovis caerulum supercilium non renuit, VI 11 p. 136,4 sub imo tecto, VI 14 p. 138,15 studiose gradum celerans, VIII 10 p. 185,18. II 7 p. 30,12 fores accedere.

b) **Species pro genere** et c) **totum pro parte** usurpata apud Apuleium non inveni.

d) **genus pro specie:** IV 33 p. 101,2 flamma et ferro singula debilitare, V 26 p. 124,5 ferro et igni armatum conspicere, VI 2 p. 130,4 uberi fletu rigans deae vestigia, VIII 14 p. 187,21 ferro sub papillam dexteram transadacto, VIII 27 p. 199,3 ferro brachia dissicant.

e) **pluralis pro singulari numero:** I 6 p. 6,5 fortunarum lubricas ambages ignorare, I 19 p. 18,12 per solitudines aufugere, II 4 p. 27,3 atria pulcherrima, II 9 p. 32,16 dorsa permanare, II 15 p. 37,10 deprehendo epularum dispositiones satis concinnas, IV 31 p. 99,20 maria persultare, V 31 p. 127,25 sese proripit infesta et stomachata biles Venerias, VI 1 p. 129,2 Psyche variis iactatur discursibus, dies noctesque mariti vestigationibus, VII 16 p. 166,18 terga convertere, VIII 11 p. 186,6 masculis animis invadit, IX 16 p. 215,3 contra maritorum diligentias, IX 24 p. 221,17 crebras sternutationes commovere, X 28 p. 259,14 cunctis atrocitatibus diligenter expositis, XI 20 p. 281, 24 matutinas apertiones opperior.

f) **singularis pro plurari numero:** III 7 p. 57,7 Solis et Iustitiae testatus oculum, IV 7 p. 79,26 panis numerosus, VI 7 p. 133,3 nec renuit Iovis caeruleum supercilium, VII 4 p. 157,13 manu strenuus.

1 Hyperbole (ὑπερβολή, superlatio):

I 10 p. 9,25 propitiata civitatem absolvit, I 12 p. 11,16 aeternam solitudinem flebo, I 15 p. 14,13 ima Tartara inque his canem Cerberum prospicio, II 10 p. 33,16 pereo, immo iam dudum perii, II 11 p. 34,19 quae cuncta caeli negotia de specula candelabri contuetur, II 12 p. 35,3 totam civitatem responsis turbulentat, II 23 p. 44,3 oculeum totum, III 2 p. 53,1 civitas omnis in publicum effusa, III 2 p. 53,3 capite in terram, immo ad ipsos inferos delecto, III 29 p. 73,10 nihil a mortuo differo, IV 12 p. 84,9 sanguinis rivos vomere, IV 33 p. 101,14 cuncta civitas congemit, V 2 p. 104,17 nec est quicquam, quod ibi non est, VI 6 p. 107,26 centies moriar, VIII 16 p. 189,24 caelum sussilit, IX 3 p. 204,26 sospitator de caelo missus, XI 16 p. 278,8 omnes in me populi fabulabantur.

2. Litotes (λιτότης), quae formatur:

a) **cum vocula *non*:** I 17 p. 15,13. 18 p. 16,13. II 32 p. 51,18. IX 13 p. 212,26 non immerito, II 15 p. 37,2 non mediocriter suscenseo, III 5 p. 56,7 non impune, III 13 p. 61,22 non laeta facie, V 25 p. 122,26

non inscius, VI 4 p. 131, 22 me pudor non sinit, VI 25 p. 147,4 non procul dolebam, VII 2 p. 155,19 non de nihilo, VII 12 p. 163,6 de verbis dubiis, sed non obscuris cognosco, VII 13 p. 164,5 non invitus, VIII 25 p. 196,19 res cognitu non ardua, XI 22 p. 283,24 non obscura imperia.

b) **cum negatione** *nec:* II 18 p. 40,9 nec incomitatus, III 4 p. 55,6 nec ignoro, III 9 p. 58,11 . 28 p. 72,21 . IV 4 p. 77,7 . 10 p. 81,24 . 23 p. 92,13 . V 5 p. 107,6. VI 24 p. 146,13 . XI 11 p. 274,18 nec mora, IV 25 p. 93,22 . VIII 5 p. 180,8. XI 27 p. 288,14 nec diu, V 2 p. 105,1 nec tibi regales epulae morantur, V 27 p. 124,23 nec poena tardat, V 28 p. 126,4 nec loquax avis contacet, VI 10 nec inconditus, VI 26 p. 148,13 nec res indiget, VII 4 p. 157,8 volentes praemio provocari posse nec paucos humili vitae renuntiantes, VII 5 p. 158,8 nec egenus, VII 7 p. 159,11 nec periculo levi temptati discessimus, VII 20 p. 169,20 nec multis interiectis diebus, IX 7 p. 207,13 . 10 p. 209,21 . VII 26 p. 174,21 . VIII 16 p. 190,4 . IX 14 p. 213,13 . 15 p. 214,9. XI 8 p. 272,11 nec deest, IX 4 p. 205,20 nec paucis casulis oberratis, IX 39 p. 232,28 nec innoxius.

c) **cum particula** *sine:* I 20 p. 19,1 asperam viam sine labore evasi, I 23 p. 44,13 sine cura, IV 23 p. 93,2 sine mora.

d) **cum negatione** *ne* **vel** *neque:* III 3 p. 54,6 ne impune commisserit, III 3 p. 54,3 neque parva res.

e) **cum negatione** *nec non*: VIII 1 p. 177,9 nec non manus infectus cruore, VIII 7 p. 181,19 nec non manus a pulsandis uberibus amovere.

f) **cum pronomine** *nihil*: I 20 p. 18,22 nihil impossibile, IX 39 p. 233,18 nihilo minus.

g) **cum particula** *in*: II 2 p. 26,5 inenormis proceritas.

III. Metonymia (μετωνυμία, denominatio):

a) **res efficiens pro re effecta**: III 24 p. 70,17 mihi natura crescit.

b) **res effecta pro re efficiente**: IV 5 p. 78,4 mortuo, immo vero lapideo asino, VI 32 p. 154,9 meum crastinum defleo cadaver.

c) **deus pro rebus vel locis,** cuius in tutela sunt aut pro imperio, cuius praeses est: I 8 p. 8,1 voluptatem Veneriam et scortum scorteum Lari et liberis praeferre, I 19 p. 18,14 relicta patria et lare exilium amplexus.

d) **imago pro rebus abstractis**: I 5 p. 5,9 sinistro pede profectum me spes compendii frustrata est, I 15 p. 14,4 cucurbitae caput non habemus, I 17 p. 15,24 apage te fetorem extremae latrinae, II 16 p. 38,12 nervus rumpitur, IV 30 p. 98,19 vocat puerum suum pinnatum illum, IV 35 p. 102,22 tenebris perpetuae noctis sese dedidere, V 31 p. 127,26 sese proripit infesta et stomachata biles Venerias, VI 26 p. 147,22 pessumo pede domum accedere, V II 9 p. 192,4 in pectore vivit.

e) **vas pro rebus, quae in eis contineri solent:** I 18 p. 16,15 poculis vesperi minus tempero, II 17 p. 39,11 poculis lassitudinem refovens, VII 11 p. 162,21 poculis ingurgitare, VIII 19 p. 192,7 de cibo vel poculo cogitare.

1. Ironia (εἰρωνεία, illusio, dissimulatio):

I 7 p. 7,17 lacinias quas b o n i latores contegendo mihi concesserant, I 13 p. 12,6 bona Panthia, I 13 p. 12,18 Meroe bona, I 14 p. 13,22 probae et fideles ianuae, I 17 p. 15,18 fidelissimus ianitor, I 25 p. 23,19 prudentis condiscipuli valido consilio et nummis simul privatus et cena, II 18 p. 40,22 vesana factio nobilissimorum iuvenum pacem publicam infestat, II 14 p. 36,10 ille Chaldeus e g r e g i u s mente viduus, II 29 p. 49,12. IX 23 p. 220,12 uxor egregia, V 9 p. 109,19 sorores egregiae domum redeuntes, VII 16 p. 166,6 pastor egregius, VIII 12 p. 186,8 venator egregius, IX 7 p. 207,21 acer et egregius, maritus, V 18 p. 117,9 piae sorores nostrum fecerimus, VII 26 p. 174,11 cadaver terrae dedere, meum vero Bellerofontem, I X 7 p. 207,25 bellissimus pusio, IX 8 p. 208, 6 purissimi sacerdotes, X 1 p. 236,12 propter eximiam impotentiam pulcherrime vapulat.

2. Periphrasis (circumlocutio):

I 12 p. 11,15 ego Ulixi astu deserta, I 19 p. 17, 20 fluvius ibat argento vel vitro aemulus in colorem, I 23 p. 21,14 maiorem domum dignatione tua feceris, I 25 p. 23, 10 flos Thessalicae regionis, II 9 p. 32,12 cum guttis Arabicis obunctus, II 11 p. 34,2 Veneris hortator et armiger Liber, II 15 p. 37,17 prorsus gladiatoriae Veneris antecenia, II 29 p. 49,1 oro me post Lethaea pocula iam Stygiis paludibus innatantem, III 23 p. 69,7 supremi Iovis certus nuntius vel laetus armiger, IV 8 p. 80,21 octo pedibus auctior remeo, IV 11 p. 83,7 nunc iacet elemento toto sepultus, IV 20 p. 89, 16 faucibus ipsis hiantibus Cerberi reluctabat, IV 28 p. 97,5 dea, quam caerulum profundum pelagi peperit et ros spumantium fluctuum educavit, IV 33 p. 100,21 puella ornata mundo funerei thalami, V 25 p. 122,21 Pan iuxta supercilium amnis sedet, V 25 p. 122,24 comam fluvii tondentes capellae, V 28 p. 125,10 demergit sese ad Oceani profundum gremium, VI 10 p. 136,1 ruunt populorum undae, VII 2 p. 156,7 praesidium fugae eidem facile suppeditasse, VII 5 p. 158,3 fortissimo deo Marti clientes, VII 11 p. 162,31 inter lanceas et gladios istos scortari libet, VII 24 p. 172,3 mediis Orci manibus extractus, VIII 15 p. 188,17 nostris pedibus ambulare, IX 13 p. 212,26 nec immerito priscae poeticae divinus auctor apud Graios, X 3 p. 238,9 cubiculum petit uxoris, patris, matrisque fratris, X 32 p. 263,12 dominae voluptatum veris coma blandientes, X 33 p. 264,15 divinae prudentiae senex, quem sapientia praetulit cunctis mortalibus deus Delphicus.

B. Figurae.

I. Figurae phoneticae.

1. Allitteratio:

a: IV 5 p. 77,24 alius asinus, V 31 p. 128,16 amores amare.

c: I 8 p. 8,14 complicato et cedo verbis communibus, I 13 p. 12,18 cor miseri contubernalis, III 2 p. 53,12 cuncti consona voce flagitant, III 2 p. 53, 15 cum caveae conseptum mira celeritate, complevit, VI 6 p. 132, 21

candidae columbae, VI 24 p. 146,25 convenit in manum Cupidinis, VIII 3 p. 178,12 copia custodientium cerneret, VIII 17 p. 190,21 canes copiosos, VIII 17 p. 190,28 comminus canum, VIII 7 p. 191,1 commota cum clamore, VIII 18 p. 191,11 de summo cupressus cacumine, IX 4 p 205,18 cum crotalis et cymbalis circumforaneum mendicabulum producor, IX 4 p. 205,20 casulis atque castellis, IX 20 p. 217,21 capite contectum, X 12 p. 245,16 coperculo capuli, X 31 p. 262,9 capita cassides, XI 13 p. 276,15 claraque et consona voce, XI 21 p. 283,16 cultores ceteri cibis, X 7 p. 241,20 in curiam convenire.

d: I 4 p. 4,10 diceris dei, III 26 p. 71,8 dein denique, VIII 3 p. 178,9 diu denique deliberat, X 26 p. 258, 3 demersus domum.

e: I 14 p. 13,6 ego, ut eram, etiam nunc.

f: I 1 p. 1,4 figuras fortunasque, I 3 p. 3,21 factu facilia sentio, I 22 p. 20,6 fortiter fores verbero, II 7 p. 30,15 fartim frustatim, IV 7 p. 79,24 fortissimi fidelissimique mei hospitatores, V 31 p. 120,41 formosa fabula, VI 31 p. 138,1 furatrina facili flaventis auri, VII 16 p. 166,4 forisque fortibus factis, IX 35 p. 229,18 facile faciens, X 5 p. 239,28 forte fortuna puer ille minor, X 6 p. 241,4 foro se festinus immittit, X 12 p. 245,26 formosa atque fabulosa fortuna.

g: I 7 p. 7,13 cenae gratae atque gratuitae.

h: I 12 p. 11,10 hoc habitu, I 20 p. 18,20. IX 39 p. 232,30 habitus atque habitudo.

i: I 10 p. 9,15 imperatae indutiae, I 13 p. 12,19 ille impetu teli, I 17 p. 15,19 in ipso momento ianitor introrumpit, I 21 p. 19,19 sordis infimae infamis, II 17 p. 39,12 libidinem incitantes et voluptatem integrantes, IV 24 p. 93,15 innata atque innutrita, VI 10 p. 135,17 nec incondita illa et inextricabilis moles, sed immanitate, IX 25 p. 221,25 inflammatus indignatione.

l: I 2 p. 2,3 lector laetor, I 12 p. 11,9 lucerna lucida, II 24 p. 45,8 luctus et lacrimae, V 1 p. 104,5 longe lateque, V 22 p. 120,18 lumen lucernae, VII 23 p. 171,10 luxuries lasciviaque, IX 5 p. 206,18 lucerna lucet.

m: I 6 p. 5,14 misera macies, I 13 p. 12,18 cor miseri contubernalis mei Meroë, III 15 p. 63,15 scio erae meae miranda secreta, III 26 p. 71,8 multum mecum ipse delibero, IV 3 p. 76,21 video canes et modo magnos et numero multos, V 1 p. 103,12 medio luci meditullio, V 6 p. 108,3 mi mellite, mi marite, VI 6 p. 132,25 melleis modulis, VI 22 p. 145,15 modestiae meae memor, quodque inter istas meas manus creveris, VII 14 p. 165,7 multae mulae, VIII 5 p. 179,22 mediae manus, VIII 13 p. 212,12 quem ad modum memorem, VIII 17 p. 190,24 malum maius, IX 2 p. 203,35 Myrtilum mulionem, IX 5 p. 214,4 multo mihi magis.

o: II 20 p. 41,23 omnium ora et obtutus, VI 19 p. 142,27 offrenatum minus offulae praeda, VIII 25 p. 196,25 omnipotens et omniparens.

p: I 1 p. 1,10 primis pueritiae stipendiis merui, I 4 p. 4,15 prandio participio, I 5 p. 4,24 passim per ora populi, I 6 p. 6,8 punicans prae pudore, I 8 p. 8,3 digitus a pollice proximus, I 11 p. 10,19 primum prae metu, III 2 p. 53,15 passim populus procurrens, III 2 p. 53,12 publicus praeco, IV 7 p. 79,25 adfatim cuncta suavi sapore percocta pulmenta

praesto sunt, IV 14 p. 85,3 passim per plateas plurimas, V 31 p. 128,16 quis hominem patietur passim cupidines populis disseminantem, VI 15 p. 139,12 propansis pinnis, VI 19 p. 142,27 hunc offrenatum unius offulae praeda facile praeteribis ad ipsamque protinus Proserpinam introibis, VIII 16 p. 189,16 praedictum periculum, IX 5 p. 205,26 pauperie laborans fabriles operas praebendo parvis mercedibus vitam tenebat, IX 2 p. 204,12 sine periculo pestilentiae, IX 2 p. 204,13 pervicaci rabie possessus et peresus, IX 11 p. 211,2 prolixe praebeo, IX 27 p. 223,26 pulcherrimum puellum, X 7 p. 241,24 praeco pronuntiat, patres in curiam convenirent, X 23 p. 255,14 puella parentum praesidio viduata, XI 8 p. 272,4 pompae paulatim praecedunt.

q: I 5 p. 4,17 quidem quod polliceor, I 5 p. 5,1 quo quaestu me teneam.

r: I 14 p. 13,5 ad repagula redeunt, IV 1 p. 75,4 reperio rosarium, VI 13 p. 138,12 ros rigans, VI 19 p. 143,5 rursus remeans, XI 3 p. 268,17 roseo rubore.

s: I 1 p. 1,2 scientiae stilo respondeo, I 8 p. 8,14 siparium scaenicum, II 13 p. 35,18 fortuna scaeva an saeva, III 21 p. 62,21 cum fine sermonis oculos marcidos iamiamque semiadopertulos prona libidine adnixis et sorbillantibus saviis sitienter hauriebam, IV 24 p. 93,8 se ad sectae sueta conferunt, VI 2 p. 130,10 Siculae sulcamina, VI 8 p. 132,22 septem suavia savia, VI 29 p. 151,8 supernatasse, supercubasse, VII 4 p. 157,2 de salute sollicite sciscitari, VII 17 p. 167,9 saxeae sudes, IX 3 p. 204,24 sanus atque sobrius, IX 4 p. 205,11 satis sitienter, IX 17 p. 215,30 secutorem securam, X 27 p. 258,13 sui similis XI 6 p. 271,2 subterraneo semirotundo, VIII 8 p. 183,21 scaena sceleris.

t: V 13 p. 113,3 nihil officiunt tenebrae: teneo te, V 13 p. 113,22 per teneras et teretis, X 13 p. 246,1 ego tunc temporis talibus fatorum fluctibus volutabar, XI 25 p. 286,23 nec momentum quidem tenue tui transcurrit beneficiis otiosum.

v: I 8 p. 8,1 voluptas Veneria.

2. Homoioptota et homoioteleuta:

I. Verba similiter exeunt:

a) **octo membrorum**: I 8 p. 8,9 deponere, suspendere, durare, diluere, sublimare, infirmare, extinguere, inluminare *(climax)*.

b) **sex membrorum**: VIII 2 p. 186,16 non videbis, indigebis, tenebis, frueris, recreaberis, laetaberis.

c) **quattuor membrorum**: V 6 p. 107,18 adnuat, videat, mulceat, conferat, VII 13 p. 164,10 dedere, reliquere, commisere, tradidere.

d) **trium membrorum**: I 25 p. 23,7 parcitis, indicatis, deducitis, VI 28 p. 150,8 perhibebo, habebo, exhibebo, X 24 p. 255,23 suspicari, detestari, insidiari, XI 3 p. 268,13 emicabat, confutabat, confluctabat, XI 9 p. 272,24 splendentes, laetantes, florentes.

e) **duorum membrorum**: I 26 p. 24,14 gravatus, conatus, II 17 p. 55,17 renudata, reformata, V 17 p. 116,10 pervolant, devolant, V 29 p. 126,11 emergit, petit, VI 11 p. 136,19 nitentes, florentes, VI 29 p. 151,8 supernatasse, supercubasse, VI 30 p. 152,2 praestabimus, monstrabimus, VII

4 p. 157,14 suasisse, persuasisse, VII 5 p. 158,6 excipientem, suscipientem, VIII 5 p. 188,10 metuentes, miserantes, VIII 17 p. 190,20 memorandum, miserandum, X 15 p. 248,9 molliveram, nutriveram.

II. Nomina similiter exeunt (Homoioptota):

a) **quattuor membrorum**: I 12 p. 12,1 praecedentis dicacitatis et instantis curiositatis, VI 20 p. 130,11 inluminarum Proserpinae nubtiarum demeacula et luminosarum filiae inventionum remeacula.

b) **trium membrorum**: I 23 p. 21,20 unctui, tersui, usui, II 5 p. 29,3 surculis et lapillis et frivolis, X 9 p. 261,8 barbaricis amiculis umeris.

c) **duorum membrorum**: I 7 p. 15,13 stabularios hos omnes hospites, II 16 p. 30,5 scitula, argutula, II 16 p. 38,11 oppido formido, III 15 p. 188,23 frequens, opulens, III 18 p. 66,2 non homicidam, sed utricidam, V 28 p. 125,16 montano scortatu, marino natatu, V 28 p. 125,20 verbosa, curiosa, VIII 30 p. 201,20 tinnitu cymbalorum et sonu tympanorum.

III. Variae partes orationis cum simili exitu:

a) **octo membrorum**: II 2 p. 25,8 immo vero... desiderio, nullo initio vel omnino vestigio reperto.

b) **quattuor membrorum**: I 17 p. 16,2 absurdo ioco, [denuo] derivo, VII 5 p. 158,12 patre Therone aeque latrone.

c) **trium membrorum**: II 2 p. 25,12 adcelerato vestigio comprehendo, IV 31 p. 80,13 acervatim, aggeratim, agminatim, VI 25 p. 147,5 tam bellam fabellam, VII 4 p. 156,22 iam misellam puellam parturibam.

3. Onomatopoeia (ὀνοματοποιία):

I 1 p. 1,2 aures lepido susurro permulceam, II 20 p. 41,24 murmurabundus cum vellet exsurgere, III 3 p. 53,22 praeconis amplo boatu citatus, IV 3 76,16 eiulabili cum plangore prosilit, IV 6 p. 78,22 mons horridus silvestribusque frondibus umbrosus et in primis altus fuit, p. 79,1 de summo vertice fons affluens bullis ingentibus scaturribat perque prona delapsus evomebat undas argenteas iamque rivulis pluribus dispersus ac valles illas agminibus stagnantibus inrigans, cuncta cohibebat, IV 35 p. 102,23 Psychen autem paventem ac trepidam et in ipso scopuli vertice deflentem mitis aura molliter spirantis Zephyri delapsam reclinat.

4. Harmonia (ἁρμονία):

VIII 4 p. 179,7 aper immanis atque invisitatus exsurgit toris callosae cutis obesus, pilis inhorrentibus corio squalidus, setis insurgentibus spinae hispidus, dentibus attritu sonaci spumeus, oculis aspectu minaci flammeus, impetu saevo frementis oris totus fulmineus.

5. Paronomasia:

I 8 p. 8,2 scortum scorteum, I 20 p. 18,18 nihil fabulosius, I 20 p. 18,26. IX 13 p. 213,4 gratas gratias, II 13 p. 35,18. IX 14 p. 213,16 saeva scaeva, III 23 p. 69,8 nidulum nodulum, IV 11 p. 83,2 suadens persuadere, V 15 p. 115,7 mellita mollita, VI 8 p. 133,22 savia suavia, VI 19 p. 142,26 atra atria, VI 27 p. 149,22 sursum rursum, IX 14 p. 213,7 pervicax pertinax, IX 27 p. 223,26 pulchellum puellum, XI 1 p. 266,17 numinis nutu, XI 7 p. 272,2 nudo sudo, XI 25 p. 286,22 nec dies nec quies.

II. Figurae iterationis.

1. Iteratio (ἐπιζευξις):

a) **verborum:** I 7 p. 6,12 sine, sine, I 8 p. 8,4 tace, tace, II 27 p. 48,11 miserere, sacerdos, miserere, II 30 p. 49,18 dabo, inquit, dabo vobis.

b) **substantivorum, adiectivorum, pronominum:** V 11 p. 111,21 placet pro bono duabus malis malum consilium, VII 24 p. 172,20 fugiens immanem ursam ursaque peiorem puerum, IX 21 p. 219,5 pessimum pessime perduint, X 14 p. 247,9 sic alter alterum compellat, XI 12 p. 275,18 proferens mihi coronam et hercules coronam consequenter, XI 22 p. 283,24 noctis obscurae non obscuris imperiis.

c) **adverbiorum, coniunctionum** etc.: I 16 p. 14,9. I 25 p. 23,7 iam, iam, V 20 p. 118,11 diu diuque, VIII 7 p. 181,14 nimium nimius, VIII 29 p. 201,1. VIII 31 p. 202,5 iam iamque, IX 25 p. 230,1 quantulum quantulum, IX 38 p. 232,2 usque et usque.

2. Anaphora (ἀναφορά):

a) **formata praepositione vel coniunctione:**

α) **tribus membris constat:** I 10 p. 9,20 **non** claustra perfringi, **non** fores evelli, **non** denique parietes, I 18 p. 16,12 **ubi** vulnus? **ubi** spongia? **Ubi** cicatrix? II 13 p. 35,24 **iam** deposita crumina, **iam** profusis nummulis, **iam** dinumeratis centum denarium, II 29 p. 48,26 **iam** timore pectus extolli, **iam** salubris vena pulsare, **iam** spiritu corpus impleri, IV 23 p. 94, 6 **nunc** certe, **nunc** maxime perii, **nunc** spei, IV 34 p. 102,8 **tunc** dolere, **tunc** flere, **tunc** me iam quasi peremptum, VIII 8 p. 182,17 **adhuc** flentem maritum, **adhuc** vestes lacerantem, **adhuc** capillos distrahentem, VIII 9 p. 184,14 **adhuc** tui fratris facies pulchra meis deversatur oculis, **adhuc** odor percurrit, **adhuc** formonsus Tlepolemus, XI 11 p. 275, 2 effigies **non** pecoris, **non** avis, **non** hominis.

β) **duobus membris constat:** I 12 p. 11,21 immo statim, immo vero, I 14 13,10 **cur** non peremit, **cur** crudelitas pepercit, II 10 p. 33.13. II 19 p. 40,2. III 15 p. 63,15 iam, iam, II 12 p. 35,9 **nunc** gloriam, **nunc** historiam, III 8 p. 57,23 **per** misericordiam, **per** ius humanitatis, V 24 p. 93,13 **tam** vernulis, **tam** parentibus desolata, IV 29 p. 97,10. V 9, p. 110,12. VIII 12 p. 185,31 sic sic, IX 22 p. 220,7 adhuc adhuc.

γ) **quattuor membris aut pluribus constat:** II 28 p. 48,11 **per** caelestia sidera, **per** inferna numina, **per** naturalia elementa, **per** nocturna silentia, V 28 p. 125,17 **non** voluptas ulla, **non** gratia, **non** lepos, **non** nuptiae, **non** amicitiae, **non** liberum caritates.

b) **formata substantivo, adiectivo, pronomine vel adverbio:**

α) **duobus membris constat:** III 13 p. 61,21 **ego** ipsa confiteor, **ego** ⟨causa⟩ fui, IV 21 p. 90,19 **tanto** terrore **tantaque** formidine, V 31 p. 128,15 **quis** te deum, **quis** hominum patietur, IX 9 p. 209,3 ad **viam** prodeunt, **via** tota, IX 16 p. 215,5 **dignus** hercules, **dignus** solus coronam gestare, IX 18 p. 216,10 **quodvis** facere, **quodvis** pati, IX 20 p. 217,22 **commodum** litabant, **commodum** militabant.

β) **tribus membris constat:** III 3 p. 54,25 habetis **reum**, **reum**, **reum**, III 12 p. 61,12 nec **qui** laverim, **qui** terserim, **qui** domum reverterim, V 2

p. 104,20 nullo vinculo, nullo claustro, nullo custode, IX 36 p. 230,18 quod oleum flammae, quod sulphur incendio, quod flagellum Furiae, X 2 p. 237,25 quid venae pulsus, quid coloris intemperantia, quid fatigatus anhelitus, XI 2 p. 267,18 quoquo nomine, quoquo ritu, quaqua facie te fas est invocare: tu subsiste, tu adfirma, tu tribue.

γ) **quattuor membris constat:** IX 24 p. 229,7 quid prius, quidve posterius, quid magis, quid minus, X 17 p. 250,15 asinum luctantem, asinum saltantem, asinum voces humanas intellegentem possidet.

δ) **quinque vel pluribus membris constans:** II 2 p. 35,5 qui dies, qui fundamenta, qui negotiatori, qui viatori, qui navigiis, IV 34 p. 101 25—102,4 quid infelicem senectam, quid spiritum vestrum, quid lacrimis, quid mea lumina, quid canitiem, quid pectora, quid ubera, X 7 p. 242,16 quod se vocasset, quod mortem sit comminatus, quod venenum reddiderit, quod poculum porrexerit puero, XI 15 p. 277,16 quid latrones, quid ferae, quid ambages, quid metus.

ε) **anaphora, quae verbo formatur:**

α) **bis redit verbum:** III 16 p. 87,7 iubet novalibus suis confestim bestiam [iret iubet] summa cum diligentia, IV 34 p. 102,11 festino nuptias obire, festino maritum videre, VIII 13 p. 187,15 abicite lacrimas, abicite luctum, VIII 15 p. 188,15 gerebamus infantulos, gerebamus pullos, IX 9 p. 209,15 promerent cantharum, promerent auctoramentum sui sceleris, XI 2 p. 267,33: redde me, redde me, XI 2 p. 267,18 sit satis laborum, sit satis periculorum, XI 5 p. 270,2 adsum miserata, adsum favens.

3. Epiphora (ἐπιφορά, antistropha), quae formatur:

a) **substantivo, adiectivo, pronomine:** IV 29 p. 97,14 Paphon nemo, Cnidon nemo, IV 32 p. 100,4 spectatur ab omnibus, laudatur ab omnibus, XI 5 p. 269,24 Iunonem alii, Bellonam alii.

b) **verbo:** IV 21 p. 91,1 nobis perivit, sed a gloria non perivit, XI 11 p. 211,16 legatum iri vel cibatum iri.

4. Cyclus (κύκλος):

II 7 p. 391,1 proeliare et fortiter proeliare, II 29 49,2 desine iam, precor, desine. X 9 p. 243,25 dedi quidem potionem, dedi, X 22 p. 254,1 teneo te, teneo, XI 11 p. 274,23 sequebatur bos in erectum levata statum, bos.

5. Epanastrophe (ἐπαναστροφή):

XI 6 p. 270,30 ei totum debere quod vives. Vives autem beatus, vives in mea tutela.

6. Epanodos (ἐπάνοδος) formata:

a) **nomine, adiectivo, pronomine, adverbio:** I 8 p. 7,22 dignus es extrema sustinere, si quid est tamen novissimo extremius, VIII 13 p. 189,28 alius gerebat spicula, fustem alius, VIII 24 p. 195,25 cinaedum et senem cinaedum, X 12 p. 245,13 nemo de ceris, de optimatibus nemo.

b) **verbo**: II 7 p. 31,6 discede miselle, quam procul discede, III 16 p. 63,23 audivi vesperi, meis his auribus audivi.

7. Epanalepsis (ἐπανάληψις):

III 15 p. 63,14 iam scies, iam scies, X 11 p. 244,24 non patiar, non patiar, X 2 p. 267, 21 sit satis laborum, sit satis periculorum.

8. Polyptoton (πολύπτωτον):

V 20 p. 119,2 hominem iungemus homini, VII 5 p. 158,5 volentem volentes accipite, X 23 p. 255,9 ne nescius nesciam sororem incurreret, XI 5 p. 270,7 diem, qui dies ex ista nocte nascetur, XI 22 p. 283,24 noctis obscurae non obscuris imperiis, XI 27 p. 288,9 magni dei, deumque summi parentis, XI 30 p. 291,7 deus deum magnorum potior.

9. Dilogia (διλογία):

II 24 p. 45,2 oleum ad lucem luci sufficiens, V 23 p. 121,5 in Amoris incidit amorem, V 23 p. 121,6 cupidine flagrans Cupidinis, VIII 6 p. 181,12 invita remansit in vita, IX 39 p. 233,11 opera eius opus est, XI 23 p. 284,32 neque ullum animal essem et invinius essem.

III. Figurae per adiectionem.

1. Pleonasmus (πλεονασμός):

IV 3 p. 76,21 numero multos, IV 11 p. 82,23 metu terremur, V 25 p. 122,27 permulcet verbis lenientibus, VII 25 p. 174,2 silvosa nemora, VIII 21 p. 193,1 aetate iuvenior, VIII 24 p. 196,7 requirit annos aetatis, VIII 30 p. 201,12 ad extremam confecerant mortem.

2. Perissologia (περισσολογία):

I 6 p. 5,21. V 4 p. 105,8. VI 25 p. 123,7. VIII 7 p. 182,10 luctus et maeror, I 19 p. 18,12 trepidus et eximie metuens mihi per diversas et avias solitudines aufugi, I 21 p. 19,17 ampliter nummatus et longe opulentus, II 7 p. 30,24 aspectu defixus obstupui et mirabundus steti, steterunt et membra, II 7 p. 31,4 felix et beatus, II 17 p. 39,2 cedo, terga verto, III 15 p. 63,4 paveo et formido, V 4 p. 105,18 metuens et pavet et horrescit, V 4 p. 107,1 diem totum lacrimis et plangoribus misella consumit, VII 6 p. 158,26 comes et socia, VII 15 p. 165,9 sane gaudens laetusque, VII 27 p. 175,10 contemnit ac despicit, VIII 12 p. 186,14 non gladio, non ferro peto, VIII 13 p. 186, 13 ubi fletus uberes et lamentationes varias intuetur, VIII 23 p. 194,28 larem sedesque perpetuas statuere, IX 19 p. 217,5 in diversas sententias carpor ac distrahor, X 26 p. 257,28 precibus et obtestationibus fatigata, XI 5 p. 270,4 mitte iam fletus et lamentationes, depelle maerorem.

3. Prolepsis (πρόληψις, anticipatio, praeceptio):

VI 32 p. 154,3 meum crastinum deflebam cadaver, IX 2 p. 204,1 venenatis morsibus.

4. Epexegesis (ἐπεξήγεσις):

V 26 p. 123,19 meministi consilium vestrum, scilitet quo mihi suasistis, X 5 p. 240,28 puer ille iunior, propius pessimae feminae filius.

5. Epitheta ornantia:

I 1 p. 1,2 lepido susurro, I 3 p. 3,11 amnes agiles, mare pigrum, ventos inanimes, I 5 p. 5,10 lupus negotiator magnarius, I 7 p. 7,7 vastissimi latrones, I 7 p. 7,13 cena grata atque gratuita, I 8 p. 8,5 femina divina, I 10 p. 10,1 nocte intempesta, I 12 p. 11,9 lucerna lucida, I 13 p. 12,3 sudore frigido, I 16 p. 14,18 telum mortiferum, I 16 p. 14,23 telum salutare, I 17 p. 15,16 clamore vasto, I 18 p. 16,16 nox acerba, dira et trux imago, I 19 p. 17,8 pallore buxeo, I 23 p. 21,8 virginalis verecundia, II 1 p. 24,17 sol novus, II 1 p. 24,26 ferali murmure, II 2 p. 25,8 cruciabili desiderio, II 2 p. 25,10 luxus nepotalis, II 2 p. 26,6 suculenta gracilitas, rubor temperatus, oculi caesii, vigiles et in aspectu micantes, prorsus aquilini, os quoquoversum floridum, speciosus et immeditatus incessus, II 7 p. 31,6 lepide et dicacula puella, II 15 p. 37,17 gladiatoria Venus, II 20 p. 42,6 sancta bonitas, III 15 p. 63,9 sancta fides, III 5 p. 55,18 saevissimus latro, III 16 p. 64,7 malefica disciplina, III 21 p. 68,2 suspensum et insonum vestigium, III 22 p. 68,27 innumerabile beneficium, III 29 p. 73,23 grata herbula, III 29 p. 73,24 rosa virgo, IV 24 p. 93,11 sancti parentes, IV 27 p. 96,15 narratio lepida, fabula anilis, IV 28 p. 98,18 gratissima species, IV 31 p. 99,13 plantae roseae, vibrantes fluctus, sudus vertex, IV 31 p. 99,17 Portunus caerulis barbis hispidus et gravis piscoso sinu Salacia et auriga parvulus delfini Palaemon, IV 33 p. 101,6 infausta sors, V 1 p. 103,7 tenera et herbosa loca, roscidum gramen, V 1 p. 103,9 placidus animus, V 1 p. 103,11 fons vitreo latice perlucidus, V 5 p. 106,15 Psyche dulcissima et cara uxor, exitiabile tibi periculum minatur fortuna saevior, V 6 p. 107,22 perniciosum consilium, sacrilega curiositas, V 13 p. 114,4 amplexus mollis, VI 6 p. 132,17 Vulcanus aurifer, VI 7 p. 133,3 caeruleum supercilium, VI 18 p. 141,1 mortifera via, VI 23 p. 145,24 procerus Iuppiter, VII 10 p. 162,4 Mars Comes, VII 10 p. 162,10 ignis copiosus, VII 11 p. 162, 14 Mars Secutor Comes, IX 1 p. 202,22 manus impia, IX 5 p. 206,4 temerarius adulter, IX 8 p. 208,11 laeta germinent sata, IX 19 p 217,7 formosa pecunia, IX, 19 p. 217,9 pestilens avaritia, IX 26 p. 222,12 procax et temeraria mulier, X 32 p. 263,9 gratia gratissima, Hora pulcherrima, XI 1 p. 267,2 dea praepotens, XI 5 p 269,19 primigenii Phryges, fluctuantes Cyprii, Cretes sagittiferi, Siculi trilingues.

IV. Figurae per contrarium.

1. Antithesis (ἀντίθεσις, contentio), quae

a) **verbis efficitur:** IV 24 p. 102,7 cum gentes et populi celebrarent nos divinis honoribus, cum novam me Venerem ore consono nuncuparent, tunc dolere, tunc flere, tunc me iam quasi peremptam lugere debuistis, V 11 p. 112,14 uterus gestat nobis infantem, si texeris nostra secreta silen-

tio, divinum, si profanaveris, mortalem, V 21 p. 119,15 in eodem corpore odit bestiam, diligit maritum, V 31 p. 128,8 quam ille diligit, tu quidem perdere gestias?

b) **enuntiatis contrapositis efficitur:** I 6 p. 6,1 domus infortunium novarum nuptiarum gaudiis a suis sibi parentibus hilarare compellitur, I 7 p. 7,20 me ad istam faciem bona uxor et mala fortuna perduxit, I 15 p. 14,15 non misericordia iugulo meo pepercisse, sed saevitia cruci me reservasse, I 20 p. 19,1 asperam ac prolixam viam sine labore ac taedio evasi, I 21 p. 19,13 ampliter nummatus et longe opulentus, verum extremae avaritiae et sordis infimae infamis homo, II 10 p. 33,8 cave ne nimia mellis dulcedine diutinam bilis amaritudinem contrahas, IV 5 p. 77,23 tam bellum consilium meum praevertit sors deterrima, VII 2 p. 155,17 veteris fortunae et illius beati Lucii praesentisque aerumnae et infelicis asini facta comparatione, VII 2 p. 155,27 ut et malus boni viri fama glorietur et innocentissimus contra noxio rumore plectatur, VIII 29 p. 201,2 turpissimam scaenam patefaciunt, ridicule sacerdotum purissimam laudantes castimoniam, X 15 p. 248 10 sed iste corporis mei decor pudori peperit grande dedecus, XI 22 p. 283,23 sed noctis obscurae non obscuris imperiis evidenter momit advenisse diem.

2. Oxymoron (ὀξύμωρον):

I 3 p. 3,9 istud mendacium tam verum est, II 10 p. 33,7 dulce et amarum gustulum carpis, III 10 p. 59,20 crebra singultientem clementi violentia secum adtraxit, III 22 p. 68,20 vigilans somniabar, IV 34 p. 101,20 vivum producitur funus, V 1 p. 104,6 sine pretio pretiosae, VI 17 p. 141,7 quae suis pedibus ultro ad Tartarum commeare cogeretur, VI 18 p. 141,20 monstratur iter invium, VIII 7 p. 182,14 ipso se solacio cruciabat, IX 11 p. 211,8 vagarer certo errore, IX 21 p. 218,19 tacitos secum mugitus iterans, X 13 p. 246,2 qui me nullo vendente comparaverat.

3. Parodoxon (παράδοξον):

II 19 p. 40,18 quicquid fieri non potest, ibi est.

V. Figurae syntacticae.

1. Asyndeton (ἀσύνδετον):

A) **sententiarum:** X 13 p. 246,17 mei solebant reportare domini: ille porcorum, pullorum, piscium et cuiusce modi pulmentorum largissimas reliquias, hic panes, crustula, lucunculos, hamos, lacertulos et plura scitamenta mellita *(asyndeton enumerativum)*, XI 13 p. 276,5 ac primo quidem squalens pilus defluit, ac dehinc cutis crassa tenuatur, venter obesus residet, pedum plantae per ungulas in digitos exeunt, manus non iam pedes sunt, cervix procera cohibetur, os et caput rotundatur, aures enormes repetunt pristinam parvitatem, dentes saxei redeunt ad humanam minutiem et cauda nusquam! *(asyndeton explicativum)*.

B) **Asyndeton singulorum verborum:**

a) **asyndeton verbale:** I 10 p. 9,20 ut toto biduo non claustra perfringi, non fores evelli, non denique parietes ipsi quiverint perforari *(asyndeton adversativum)*, I 14 p. 13,20 sumo sarcinulam meam, subdita clavi pessulos reduco *(as. explicativum)*, II 26 p. 46,25 pugnis ille malas offendere, scapulas alius cubitis inpingere, palmis infestis hic latera suffodere, calcibus insultare, capillos distrahere, vestem discindere *(as. explicativum)*, V 6 p. 107,17 extorquet a marito, cupitis adnuat, ut sorores videat luctus mulceat, ora conferat *(as. summativum)*, V 21 p. 119,13 festinat differt, audet trepidat, diffidit irascitur *(as. adversativum)*, VI 23 p. 146,3 teneat, possideat, suis amoribus perfruatur *(as. summativum)*, VII 11 p. 162,20 verrit, sternit, coquit, concinnat, adponit *(as. explicativum)*, VIII 7 p. 181,19 nec non interdum manus Charites a pulsandis uberibus amovere, luctum sedare, heiulatum cohercere, verbis palpantibus stimulum doloris obtundere, variis exemplis solacia nectere, studium adhibere *(as. explicativum)*, VIII 12 p. 186,18 lumen certe non videbis, manu comitis indigebis, Chariten non tenebis, nuptias non frueris *(as. summativum)*.

b) **asyndeton nominale:** I 5 p. 5,4 per Thessaliam, Aetoliam, Boeotiam ultro citro discurrens *(as. enumerativum)*, I 8 p. 16,11 ecce Socrates integer, sanus, incolumis *(as. summativum)*, II 2 p. 26,6 inenormis proceritas, gracilitas, rubor temperatus, — oculi caesii quidem, sed agiles et in aspectu micantes prorsus aquilini, os quoquoversum floridum, speciosus et immeditatus incessus *(as. explicativum)*, II 24 p. 44,20 ecce nasus integer, incolumes oculi, salvae aures, inlibatae labiae, mentum solidum *(as. summativum)*, IV 13 p. 84,21 gladiatores isti famosae manus, venatores illi probatae pernicitatis, alibi noxii perdita securitate suis epulis bestiarum saginas instruentes, confixilis machinae sublicae, turres structae, tabularum nexibus ad instar circumforaneae domus, floridae picturae, decora futurae venationis receptacula *(as. summativum)*, VII 13 p. 163,22 procurrunt parentes, affines, clientes, alumni, famuli *(as. enumerativum)*, VIII 15 p. 188,15 gerebamus infantulos, gerebamus pullos, anseres, aedos, catellos *(as. enumerativum)*.

2. Polysyndeton (πολυσύνδετον):

a) **coniunctione *et* formatur:** α) **septem membrorum:** VIII 28 p. 200,4 et vini cadum et lactem et caseos et farris et siliginis aliquid et nonnullis hordeum deae donantibus et in sacculos farcientes dorso congerunt.

β) **sex membrorum:** I 18 p. 16,21 et iugulum et cor et spiritu deficior et genua et aliquid, V 12 p. 113,3 dies et casus et sexus et sanguis et castra et aciem et classicum.

γ) **quattuor membrorum:** I 20 p. 18,24 nam et mihi et tibi et cunctis et infecta, II 1 p. 25,1 et lapides et aves et arbores et latices, IX 16 p. 215,2 adulescens et formonsus et liberalis et strenuus et constantissimus.

δ) **trium membrorum:** I 10 p. 10,1 et solo et fundamento et ob id, III 5 p. 55,22 et promptior et vastior, et ceteros incitabat, IV 24 p. 93,20 et dolore et tondore et lassitudine, V 4 p. 105,18 et pavet et horrescit et timet, VIII 23 p. 195,16 et vetulum, et deformem et ferocem.

ε) **duorum membrorum**: I 12 p. 12,1 et praecedentis et instantis, VIII 12 p. 186,18 errabis inter Orcum et solem et diu quaeres dexteram etc.

b) **coniunctione *vel* formatur**: α) **trium membrorum**: I 3 p. 3,19 vel auditu vel visu vel certe, X 34 p. 265,19 vel prudentia vel artificio vel abstinentia.

β) **duorum membrorum**: I 8 p. 8,16 vel Aethiopes vel ipsi Antichtones.

c) **coniunctione *iam* formatum**: α) **trium membrorum**: IX 20 p. 217,26 iam pulsat, iam clamat, iam saxo verberat.

d) **particula *seu*** α) **trium membrorum**: XI 2 p. 267,10 seu Venus seu soror Phoebi seu Proserpina.

e) **coniunctione *nec*:** α) **duorum membrorum**: IV 32 p. 100,4 nec quisquam nec de plebe.

β) **trium membrorum**: V 5 p. 107,1 nec lavacro nec cibo nec ulla refectione.

f) **particula *an*:** I 17 p. 15,12 an casu an clamore.

g) **variis particulis**: α) **undecim membrorum**: VI 9 p. 135,6 involat eam vestemque plurifariam diloricat capilloque discisso et capite conquassato graviter affligit et accepto frumento et hordeo et milio et papavere et cicere et lente et faba commixtisque acervatim confusis in cumulum.

β) **novem membrorum**: VI 31 p. 153,3 nec sectae collegii nec mansuetudini singulorum ac ne meae quidem modestiae congruit pati vos delictique saevire terminum nec feras nec cruces nec ignes nec tormenta ac ne mortis tenebras accersere.

γ) **octo membrorum**: IV 24 p. 93,11 et praeda et mancipium inque carcere et deliciis privata et ⟨sub⟩ laniena ac inter latrones et populum vel fletum desinere vel omnino vivere.

δ) **quattuor membrorum**: I 14 p. 13,7 et frigidus et perlutus et postumus vel candidatus certe, I 23 p. 21,20 conde ac oleum et lintea et cetera profer et hospitem, I 25 p. 23,19 validus consilio et nummis simul privatus et *cena lautusque ad hospitium ac dehinc cubiculum me reporto*, III 21 p. 62,21 oculos udos ac tremulos et libidine marcidos iamiamque semiadopertulos adnixis et sorbillantibus saviis IV 3 p. 76,21 canes et magnos et multos et ursis ac leonibus idoneos, V 4 p. 105,20 iamque aderat ignobilis maritus et torum inscenderat et uxorem sibi fecerat et discesserat, VII 4 p. 157,8 et terrore et praemio provocari posse nec paucos humili servilique vitae, VIII 21 p. 193,1 et fortior et iuvenior et validior quique incolumis.

ε) **trium membrorum**: IX 27 p. 223,22 nec agresti squalore, nec ad exemplum ac ne iuris quidem.

3. Parenthesis (παρένθεσις, interruptio, interiectio):

a) **sine particulis formata**: I p. 1,3 auresque tuas benivolas lepido susurro permulceam — modo si papyrum Aegyptiam argutia Nilotici calami inscriptam non spreveris inspicere — figuras, I 17 p. 15,15 nam iste curiosus dum irrumpit — credo studio rapiendi aliquid — me somno excussit, II 8 p. 31,24 At vero — quod nefas dicere, nec quod sit ullum huius rei tam dirum exemplum! — si cuiuslibet, III 5 p. 56,2 fateor, Qui-

rites, extremos latrones — boni civis officium arbitratus, simul et metuens et hospitibus meis et mihi — gladiolo, III 7 p. 57,10 conspicio totum populum — risu cachinnabili diffluebant — nec, V 16 p. 116,4 certe si divini puelli — quod absit — haec mater audierit.

b) **particula** *enim* **coniuncta:** I 13 p. 12,9 ad haec Meroë — sic enim nomen sentiebam —: Immo, ait, supersit hic, V 10 p. 110,25 tu videris quam servili — dicam enim libere quod sentio — haec perferas animo, VII 7 p. 159,17 sanctissima — vera enim dicenda sunt — femina, X 1 p. 236,14 a contubernio — hoc enim mihi videbatur — sarcinis onustus.

c) **particula** *nam:* I 2 p. 2,5 Thessaliam — nam et illic... nobis faciunt — eam Thessaliam petebam, I 16 p. 15,8 Socratèn — nam iuxta me iacebat — superruo, V 5 p. 106,12 ea nocte sic infit maritus — namque praeter oculos et manibus et auribus eius nihil sentiebatur.

d) **particula** *autem*: III 5 p. 55,16 ante ipsas fores — ad bonum autem Milonem devorto — video, V 11 p. 112,9 si venerint — venient autem, scio — neque omnino.

d) **aliis particulis**: V 26 p. 124,7 ego sororem tuam — et nomen quo tu censeris aiebat — iam mihi, V 28 p. 126,5 „puto puellam — si probe memini, Psyches nomine dicitur — <eum> efflicte cupere".

4. Ellipsis (ἔλλειψις, defectio, detractio):

a) **substantivum omittitur**: I 7 p. 7,8 omnibus privatus evado, I 13 p. 12,17 immissa dextera per vulnus, I 22 p. 20,15 rogat te, II 24 p. 45,3 calida cum oenophoris, IX 33 p. 227,26 nec moratus meus sacculo et utribus adportatis, IX 36 p. 230, 27 nec fugientibus saltem compercunt, XI 4 p. 269,6. XI 11 p. 274,1 laeva cymbium dependebat.

b) **verbum deest:** I 1 p. 1,6 quis ille? I 6 p. 5 18 quid istud? quae facies? quod flagitium? I 18 p. 16,12 ubi vulnus? <ubi> spongia? ubi cicatrix tam alta, tam recens? I 19 p. 18,16 haec Aristomenes, I 20 p. 18,18 nihil fabulosius, nihil absurdius, I 22 p. 20,11 quae causa quaestionis huius? II 5 29,13 haec mecum Byrrena, II 19 p. 40,12 frequens ibi numerus epulonum, II 22 p. 43,10 quae custodela ista feralis? III 4 p. 55,5 sed tamen oborta divinitus audacia sic ad illa', III 8 p. 58,1 adsurgit et talia, VI 11 p. 136,14 sub uno tecto separatis amatoribus tetra nox exanclata, VI 32 p. 154,3 quid aliud quam meum deflebam cadaver, VIII 18 p. 191,16 sic ille, sed nos, VIII 18 p. 191,9 vix haec dicta et statim, X 14 p. 247,23 sed bene, quod.., XI 13 p. 276,5 cauda nusquam.

5. Zeugma (ζεῦγμα, ligatio, nexus):

I 26 p. 23,24 quod viae vexationem non cibo, sed somno censerem diluendam, II 1 p. 24,18 somno simul emersus et lectulo, II 12 p. 35,9 nunc enim gloriam satis floridam, nunc historiam magnam et incredundam fabulam et libros me futurum, II 32 p. 52,2 lecto simul et somno me trado, IV 4 p. 77,16 immo etiam paratus non fusti tantum, sed machaera perfossus occumbere, V 3 p. 105,5 prius somno et mox lavacro fatigationem dilui, V 5 p. 107,6 nec lavacro nec cibo nec ulla refectione recreata, VII 13 p. 164,6 colligati adhuc vino magis quam

vinculis, IX 5 p. 206,19 mero et prandio saucia, X 28 p. 259,12 domus et aures praesidis patefieri, XI 6 p. 270,20 eodem momento, quo tibi venio, simul et ibi praesens, quae sunt sequentia, sacerdoti meo per quietem facienda praecipio.

6. Enallage (ἐναλλαγή, immutatio, transmutatio):

a) **substantivi:** I 2 p. 3,7 fabularum lepida iucunditas, I 13 p. 12,14 sanguinis emptione <m> excipit, II 18 p. 40,4 fortunae splendor, III 10 p. 59,11 hi gaudii nimietate gratulari, III 11, p. 60,10 semper commenti novitate florescit, IV 2 p. 75,18 agilis conatus fortunae saevitatem anteire non potuit, IV 33 p. 101,3 tremuit ipse Iovis, VI 1 p. 104,13 invitata Psyche talium locorum oblectatione, V 20 p. 118,9 originis nexus, V 21 p. 119,4 verborum incendio flammata, V 25 p. 122,17 proceritas spatii fecerat, VI 3 p. 131,2 quae cum gratia facti nomen deae testabantur, VI 13 p. 138,1 auri mollitie congestum, gremium, VIII 6 p. 181,7 confluunt civium maestae catervae, VIII 15 p. 188,9 mutati domini novitatem metuens, IX 3 p. 204,17 mollitie cubiculi refota, VI 15 p. 277,10 fortunae caecitas.

b) **adiectivi**: I 14 p. 13,19 vel certe destinatae iam cruci candidatus, II 30 p. 50,15 inter pedes circumstantium frigido sudore defluens evado, III 26 p. 71,21 fidei secreta nomina, IV 3 p. 76,12 pedum posteriorum calcibus iactatis, V 23 p. 121,17 visaque delectae fidei colluvie, VI 30 p. 152,10 pinnatam Pegasi vincebas celeritatem, VIII 8 p. 183,10 quietem pudicam interpellat uxoris, VIII 18 p. 191,9 lapidum congestum cessavit imber, IX 9 p. 209,11 cohibita equorum curruli rabie, X 2 p. 237,27 utrimque seous iactatae crebriter laterum mutuae vicissitudines.

c) **adiectivum pro adverbio ponitur:** I 5 p. 5,8. II 6 p. 29,19. II 13 p. 36,9. IV 5 p. 86,18. X 6 p. 241,4 festinus, II 6 p. 30,4 torum religiosus suspice, IV 7 p. 79,18 otiosa domi residens, IV 7 p. 78,16 infecti compellant, V 6 p. 107,12 perdia et pernox, VI 16 p. 140,10 Psyche citata rettulit, VI 24 p. 146,22 formosa saltavit, VIII 10 p. 185,10 taciti coitus obimus, VIII 12 p. 186,13 quiescere securus, beate somniare, IX 9 p. 209,12 involant avidi, IX 11 p. 11,5 matutinus adstituor, IX 35 p. 229,13 vivo gloriosus, IX 38 p. 232,8 invado avidus, IX 39 p. 233,3 tacitus praeteribat, X 35 p. 265,28 furtivum pedem proferens.

d) **pronomina et adiectiva neutrius generis pro substantivis ponuntur:** I 8 p. 8,8 quid mulieris est? I 12 p. 11,7 q uid rei est? I 15 p. 14,12 illud horae, III 25 p. 70,18 cuncta corporis mei considerans, IV 12 p. 83,13 rerum singula, IV 29 p. 97,10 terrae plusculum, V 26 p. 123,12 multum viae, VII 23 p. 171,16 nimio libidinis laborantes, VIII 29 p. 200,17 ima ventris, IX 2 p. 204,16 post multum equidem temporis, X 8 p. 243,11 quod aetatis.

e) **enallage generis:** V 17 p. 116,20 quae te trucis bestiae nuptiis destinatam esse clamavit, et multi coloni viderunt eum vespera redeuntem.

VI. Figurae rhetoricae.

1. Exclamatio (ἐκφώνησις):

I 7 p. 7,1 me miserum, II 2 p. 26,2 en sanctissimae matris generosa probitas, III 8 p. 57,23 per publicam misericordiam, II 26 p. 71,21 sed pro Iuppiter hospitalis et Fidei secreta numina! IV 20 p. 90,6 o grande et extremum flagitium, V 9 p. 109,23 en orba et saeva Fortuna, III 19 p. 59,1. IX 12 p. 212,2 X 2. p. 238,1 dii boni.

2. Anastrophe (ἀναστροφή):

I 16 p. 14,19 iam iam grabatule, animo meo carissime, I 20 p. 18,26 huic et credo Hercules et, II 2 p. 25,17 est, inquit, Hercules, Lucius, II 24 p. 44,22. III 3 p. 54,4. III 5 p. 56, 2 Quirites! VI 28 p. 150,3 Vos, Superi, et tu Fortuna durior, VII 22 p. 171,7 quam inefficacem fuisse mehercules doleo, VIII 14 p. 188,4 ultronea vobis, infesti Manes, en adest *victima*, IX 21 p. 219,7 *dignus, hercules, dignus*, X 2 p. 237,12 *iam* ergo, lector optime, scito, XI 12 p. 275,18 proferens coronam — et hercules coronam consequenter.

3. Climax (κλῖμαξ, gradatio):

I 3 p. 3,10 amnes reverti, mare conligare, ventos exspirare, solem inhiberi, lunam despumari, stellas evelli, diem tolli, noctem teneri, I 7 p. 6,18 ad hospitum perduco, lectulo refoveo, cibo satio, poculo mitigo, fabulis permulceo, I 8 p. 8,9 caelum deponere, terram suspendere, fontes durare, montes diluere, manes sublimare, deos infimare, sidera extinguere, Tartarum ipsum inluminare, I 8 p. 8,15 vis, inquit, unum vel alterum, immo plurima eius audire facta, I 18 p. 16,22 nunc etiam spiritu deficior et genua quatior et gradu titubo et aliquid cibatus refovendo spiritu desidero, II 4 p. 27,12 his oculi *minantur*, aures rigent, nares hiant, ora saeviunt et sicunde de proximo latratus ingruerit, enm putabis de faucibus lapidis exire, III 15 p. 63,16 quibus obaudiunt manes, turbantur sidera, coguntur numina, serviunt elementa, III 18 p. 65,17 et sentiunt et audiunt et ambulant et, qua nidor suarum duceb at exuviarum, veniant et pro illo iuvene Boeotio aditum gestientes fores insiliunt, III 19 p 66,18 micantibus oculis et rubentibus bucculis et renidentibus crinibus et hiantibus osculis et fraglantibus papillis, IV 23 p. 93,12 an ego misera, tali domo, tanta familia, tam caris vernulis, tam sanctis parentibus desolata et infelicis rapinae praeda et mancipium effecta inque isto saxeo carcere serviliter clausa et omnibus deliciisquis innata atque innutrita sum, privata incerta salutis et sub carnificinae laniena inter tot ac tales latrones et horrendum gladiatorum populum vel fletum desinere vel omnino vivere potero? IV 27 p. 95,19 de domo, de thalamo, de cubiculo, de toro, IV 29 p. 97,16 sacra differuntur, templa deformantur, pulvinaria praetereuntur, caerimoniae negleguntur, incoronata simulacra et arae viduae frigido cinere foedatae, IV 33 p. 101,7 maeretur, fletur, lamentatur, V 6 p. 108,1 imprimens oscula

et ingerens verba et inserens membra, V 12 p. 112,17 florebat et solacio plaudebat et gloria gestiebat et dignitate nominis gaudebat, V 12 p. 113,3 dies ultima et casus extremus, et sexus infestus et sanguis inimicus iam sumpsit arma et castra commovit et aciem direxit et classicum personavit, V 21 p. 119,14 festinat differt, audet trepidat, diffidit irascitur, et, quod est ultimum, in eodem corpore odit bestiam, diligit maritum, V 30 p. 127,18 faretram explicet et sagittas dearmet, arcum enodet, taedam deflammet, immo et ipsum corpus eius acrioribus remediis coherceat, VIII 8 p. 182,18 adhuc flentem maritum, adhuc capillos distrahentem, X 11 p. 245,7 vivit et quiescit et dormit et remeabit ad diem lucidam, X 24 p. 255,23 primo suspicari, dehinc detestari, dehinc crudelissimis laqueis mortis insidiari, XI 15 p. 277,5 multis laboribus magnisque tempestatibus et maximus procellis ad portum Quietis venisti, XI 27 p. 288,9 magni dei deumque summi parentis invicti Osiris, XI 30 p. 291,7 deus deum magnorum potior et maiorum summus et summorum maximus et maximorum regnator Osiris.

Praeter tropos hasque figuras usus est Apuleius multis locutionibus atque descriptionibus, quae poëtis propriae esse solent, ut: poëtarum more *iubar* pro sole positum est: I 18 p. 16,7. II 1 p. 25,6. VIII 30 p. 201,7, verbis *affatus* IV 33 p. 101,5, *peremptor* VIII 13 p. 187,16, *transadigere* VIII 5 p. 180,17. VIII 14 p. 187,21 utitur, quibus locutionibus carminum scriptores delectari solent.

Multis quoque descriptionibus locutionibusque poëticis Metamorphoses exornatae sunt, ut elucet ex capitibus: II 8 p. 31. II 9 p. 32. III 1 p. 52. III 20 p. 67. IV 14 p. 85. IV 28 p. 96. IV 30 p. 98. V 14—15 p. 114. V 25 p. 122. VI 6 p. 132. VII 1 p. 154. IX 22 p. 220. XI 5 p. 277. XI 18 p. 280.

Novatianeum.

Novatianus De trinitate (ed. Fausset, Cambridge 1909) frequenter utitur vocibus *instituere, institutio, institutor:* contra non legitur apud eum iureconsultorum vox *institutum.* De huius vocis vi disputans editor nos docet (p. 10 adn. 1) *institutionem* indicare „*ordering,* with the idea of *instruction* for intelligent beings, as explained below p. 11, 11—13 qua *pater conferre sapientiam... ferinos animos... ad lenitatem trahere volens*". Iam haec gravius errata esse, facile demonstrari potest. Scilicet Novatianus adhibet vocem *instituere* pro verbo *creare,* quo scripta eius carent, quamquam ponit *creatorem* et *creaturam.* Consequenter ergo *institutio* ipsi est *creatio* (quae vox apud N. desideratur), et *institutor* idem qui *creator,* quin subsit intellectus *docendi informandi*ve. Merito ergo deus dicitur (p. 10,1) *parens propter institutionem,... qui dixit et facta sunt omnia:* unde patet *parentem* inter et *creatorem* nihil fere interesse. Ita etiam intelligenda sunt quae scribit N. 25,2: *apostolos institutores* (i. q. *creatores, parentes,* et non — ut Fausset vult — *instructores) generis nostri mitti voluit, ut condicio generis humani agnosceret institutorem (= creatorem), et haberet quem patrem (= parentem 9,23) diceret.*

LE *PAIN DE SANTE* DES GRECS ET SES TRANSFORMATIONS MODERNES

par

WITOLD KLINGER.

Dans un des tableaux de genre de Hérondas une femme, en sortant du temple d'Asclépios, auquel elle avait sacrifié un coq en reconnaissance de sa guérison (IV 16 s. ἀλέκτορ' ἴητρα | νούσων ἐποιεύμεσθα, τὰς ἀπέψησας) commande à l'esclave qui l'accompagne de ne pas oublier d'emporter avec elle *la santé* (93 s. καὶ ἐπὶ μὴ λάθῃ φέρειν, αὕτη, | τῆς ὑγιίης), car „pendant les sacrifices la santé est plus forte que le péché" (v. 94 s. ἡ γὰρ ἱροῖσιν | μέζων ἁμαρτίης ἡ ὑγίη 'στι). Si ces derniers mots sont fidèlement transmis, ils semblent indiquer qu'à cette *santé,* représentée sans nul doute d'une façon concrète (une esclave la porte en suivant sa maîtresse) était attribué le pouvoir sacramental d'effacer la souillure du péché, cause des maladies et de la mort (comp. Wünsch, Ein Dankopfer an Asklepios, dans Archiv f. Religionsw.VII 1904, 95–116).

Tandisqu'ici cette *santé,* rendue concrète, est distribuée dans le temple aux fidèles qui offrent un sacrifice — ailleurs elle est apportée dans leurs maisons par les prêtres desservants de la divinité. Dans une note antique anonyme sur l'origine de la poésie boucolique (Περὶ εὑρέσεως τῶν βουκολικῶν — je cite suivant Fritzsche, Theocriti Idyllia ed. mai., où elle est imprimée avant le texte p. 5 s.) nous trouvons un renseignement intéressant sur les tournois des chants sacrés des *bergers* (βουκόλοι) d'Artémis en Sicile, savoir: tandisque le vainqueur reste à Syracuses, les vaincus errent à travers les villes environnantes en ramassant des vivres: ils chantent aussi d'autres chansons qui ressemblent à de gaies plaisanteries, et vers la fin ils ajoutent ce refrain de bénédiction: „Reçois le bonheur, reçois la santé que nous apportons de la déesse, et qu'elle a convoqués" (τοὺς δὲ νενικημένους εἰς τὰς περιοικίδας χωρεῖν, ἀγείροντας ἑαυτοῖς τὰς τροφάς· ᾄδειν δὲ καὶ ἄλλα τινὰ παιδιὰς καὶ γέλωτος ἐχόμενα, καὶ εὐφημοῦντας ἐπιλέγειν· „δέξαι τὰν ἀγαθὰν τύχαν, — δέξαι τὰν ὑγίειαν, — ἂν φέρομεν παρὰ τᾶς θεοῦ, — ἂν ἐκαλέσσατο τήνα). Cette santé et, par suite, le bonheur, étroitement lié à la santé, sont ici, sans nul doute, présentés sous une forme concrète aussi. Savoir, cette forme est indiquée dans la note anonyme qui dit plus haut, dans la description des tournois: „à ce qu'on dit, ils chantent après avoir suspendu sur eux du pain, pourvu d'empreintes animales, une besace remplie d'un mélange de grain différent, et du vin dans un sac en peau de chèvre" (ᾄδειν δέ φασι αὐτοὺς ἄρτον ἐξηρτημένους θηρίων ἐν ἑαυτῷ τύπους ἔχοντα καὶ πήραν πανσπερμίας ἀνάπλεων καὶ οἶνον ἐν αἰγείῳ ἀσκῷ).

Donc, la *santé,* était représentée surtout par des pains de forme spéciale. Nous avons constaté l'existence de deux formes dif-

férentes du même acte rituel: suivant l'une, les fidèles obtenaient la *santé* dans le temple où ils offraient un sacrifice; suivant l'autre, ils l'obtenaient des mains des prêtres qui l'apportaient dans leurs maisons. Mais tandisque la première forme rituelle pouvait avoir lieu dans un temps quelconque, puisque les temples sont ouverts à tous ceux qui implorent la grâce de la divinité — la seconde, en supposant une procession solennelle, devait être nécessairement conditionnée par quelques jours importants ou par des fêtes de l'année.

D'autres témoignages du *pain de la santé,* qui ne sont d'ailleurs que des explications lexicologiques du terme ὑγίεια, nous fournissent plusieurs détails pleins d'importance pour la reconstruction plus exacte du rite antique qui nous intéresse. O. Crusius qui les a rassemblé dans son édition de Hérondas (IV 92) et dans ses *Untersuchungen zu den Mimiamben des Herondas* (p. 183, 4) les déduit toutes de Didyme, mais il le fait sans démontrer suffisamment la thèse. Voici le passage en question: „Didyme avait discuté ce terme ayant probablement sous les yeux le passage de Hérondas, et son explication nous a été conservée, plus ou moins modifiée, par les lexicographes". Suivant mon avis on ne peut, en aucun cas, admettre cette opinion. Nous rencontrons ici deux courants opposées, deux formes différentes de la tradition. L'une d'elles qui embrasse Athénée (III 115 a: ὑγεία... ἡ διδομένη ἐν ταῖς θυσίαις μᾶζα, ἵνα ἀπογεύσωνται) et un lexicographe anonyme publié par Bekker (Anecd. graeca p. 313,13: ὑγεία τί ἐστιν;... μᾶζάν τι ψαιστώδες, ὅπερ ἐδίδοτο τοῖς θυομένοις) se laisse en effet réduire sinon au IVe mimiambe de Hérondas, au moins à ses commentaires exégétiques: dans ces deux cas le pain sacré est indiqué d'un terme disyllabique — comme chez Hérondas précisément — et il est question de la distribution de ce pain aux sacrifiants. Quant à l'autre tradition, qui embrasse Hésychios (s. v. ὑγίεια· ἄλφιτα οἴνῳ καὶ ἐλαίῳ πεφυραμένα καὶ πᾶν τὸ ἐκ θεοῦ φερόμενον· εἴτε μύρον, εἴτε θαλλός), Photios (s. v. ὑγίεια: ὑγίειαν καλοῦσι Ἀττικοὶ τὰ πεφυραμένα οἴνῳ καὶ ἐλαίῳ ἄλφιτα· καὶ πᾶν ὅ, τι ἐξ ἱεροῦ φέρει, οἷον θαλλόν τινα ἢ ἄλφιτα) et enfin Etym. Magn., qui bien qu'omis par Crusius est d'une grande importance, car il permet, comme nous le verrons ci-dessous, de corriger une glose corrompue de Photios (s. v. ὑγίης... ἰστέον δὲ, ὅτι ὑγίειαν καλοῦσιν οἱ Ἀττικοὶ τὰ πεφυραμένα οἴνῳ καὶ ἐλαίῳ ἄλφιτα· καὶ ὅ τι ἐξ ἱεροῦ φέρει, οἷον θαλλόν τινα καὶ ἄλειμμα). Elle tire son origine d'un grammairien inconnu qui traite ou plutôt qui paraphrase le chant, cité ci-dessus, des bergers siciliens. Dans cette dernière glose, ainsi que dans les deux autres citées précédemment, le pain sacré est désigné d'un terme trisyllabique (ὑγίεια) et partout, comme il semble, il est question de l'importation de ce pain dans les maisons: surtout les paroles de Hésychios sont caractéristiques: καὶ πᾶν τὸ ἐκ θεοῦ φερόμενον, car elles se modèlent clairement à l'exemple des paroles du chant: ὑγίειαν, ἂν φέρομεν παρὰ τὰς θεοῦ.

Nous avons ici réellement trois différentes modifications du même témoignage qui se laisse encore reconstruire dans une certaine mesure. Il résulte de la comparaison de toutes les trois gloses, que dans le texte original il y avait non καὶ πᾶν ὅ, τι ἐξ ἱεροῦ <ὁ ἱερεὺς> φέρει, comme Naber le suppose, en complétant le sujet qui manque, mais καὶ πᾶν ὅ, τι ἐκ θεοῦ ἱερεὺς (= βουκόλος) φέρει. La substitution de ἱερεὺς par ἱεροῦ, exécutée sous l'influence de θεοῦ, détermina ce fait qu'entre les auteurs postérieurs les uns (Hésychios) lisaient ἐκ θεοῦ, les deux autres ἐξ ἱεροῦ. Il faut encore relever cette circonstance que le terme énigmatique, car répété pour la seconde fois à la fin du passage, ἄλφιτα doit être corrigé suivant Etym. M. en ἄλειμμα — ce qui trouve un appui vigoureux dans le μύρον de Hésychios.

Pour moi, la dernière forme de la tradition est d'une plus grande importance: elle nous donne une information, incompréhensible pour le moment, que le terme ὑγίεια peut désigner tout ce que le prêtre transporte du temple dans la maison — tantôt de la farine pétrie avec de l'eau ou de l'huile, tantôt un rameau vert, ou une essence odoriférante (μύρον). Cette extension si étonnante du sens primitif de ce terme pourrait être expliquée, suivant mon avis, par l'hypothèse suivante: en même temps que le pain rituel, on apportait aussi dans les maisons des jeunes rameaux, tantôt ornés de leur propre verdure qui, dans leur simple forme, étaient précisément le symbole de la santé, comme l'analogie avec la *strena* romaine le prouve (Deubner, Strena dans *Glotta* III 37), tantôt parés de rubans de différentes couleurs, de fruits et de friandises (εἰρεσιώνη), qui donnaient une expression concrète aux richesses de différente sorte qui arrivaient dans la maison: ce fait est clairement indiqué dans le chant qu'on entonnait au moment de la transportation du rameau (la soi disant εἰρεσιώνη homérique, v. 3—5): „Ouvrez-vous mêmes, battants de la porte, car il entre une richesse abondante, avec la richesse une joie en fleurs, et la paix clémente":

αὐταὶ ἀνακλίνεσθε, θύραι. Πλοῦτος γὰρ ἔσεισιν
πολλός· σὺν Πλούτῳ δὲ καὶ Εὐφροσύνη τεθαλυῖα
Εἰρήνη τ' ἀγαθή...

La richesse et la santé s'unissent d'autant plus étroitement que, suivant les idées antiques, elles constituaient les éléments nécessaires du bonheur humain. Dans un passage intéressant des Oiseaux d'Aristophane qui semble imiter des formules de conjurations, le choeur d'oiseaux promet aux hommes tous les biens possibles sous la condition qu'ils les reconnaissent pour dieux: nous y voyons à la place principale, avant „la vie, la paix, la jeunesse, le rire, la danse, les banquets et le lait d'oiseaux", comme un tout indivisible: „la richesse et la santé" (πλουθυγίειαν) [1]) qu'un ancien

[1]) Av. 725: εἰ δ'οὖν ἡμᾶς νομίσητε θεούς... ἀλλὰ παρόντες διώσομεν ὑμῖν | αὐτοῖς παισὶν παῖδων παισὶν | πλουθυγίειαν, | βίον εἰρήνην, νεότητα, γέλωτα, χορούς, θαλίας, | γάλα τ' ὀρνίθων, | ὥστε παρέσται κοπιᾶν ὑμῖν | ὑπὸ τῶν ἀγαθῶν.

scholiaste explique par „bonheur" (Schol. in Arist. Av. 731: ἔμιξε τὰ δύο, ὅτι μάλιστα οἱ ἄνθρωποι χαίρουσι καὶ δοκοῦσι τὸν βίον ἐπανορθοῦσθαι, ἐκ τούτου ἔμφασιν εὐδαιμονίας ἐμφαίνων). Si réellement le bonheur est une combinaison de santé et de richesse, la ὑγίεια qui, comme nous l'avons vu, apporte le bonheur, donne non seulement de la santé, ce qui serait parfaitement clair, vu l'étymologie du mot, mais aussi de la richesse.

Suivant un autre chant grec qui accompagnait l'importation de l'εἰρεσιώνη, „elle apporte des figues et des pains gras, et du miel dans de bouteilles et de l'huile pour oindre et un gobelet de vin pur" (εἰρεσιώνη σῦκα φέρει καὶ πίονας ἄρτους | καὶ μέθυ ἐν κοτύλῃ καὶ ἔλαιον ἀποψήσασθαι | καὶ κύλικ' εὔζωρον, ὡς ἂν μεθύουσα καθεύδῃ). Nous y rencontrons presque tous les détails qui nous avaient frappés dans les descriptions antiques de l'ὑγίεια.

L'union des deux rites indépendants en un tout était rendue possible grâce à ce fait que leur histoire et leur signification primitives sont fort rapprochées. L'un comme l'autre ne sont unis que d'un lien superficiel, mécanique et inorganique, aux grands cultes religieux de la Grèce historique, par ex. ὑγίεια, comme nous l'avons vu, oscille entre le culte d'Asclépios et celui d'Artémis: ils appartiennent donc, à vrai dire, non au domaine de la religion, mais à celle de la magie sympathique — ce sont donc simplement des formules magiques: en premier lieu des conjurations de la santé représentée sous forme de pain bien levé, au second lieu des conjurations de fertilité, cette source de toute richesse, représentée également d'une façon claire et précise. La naturelle conséquence du lien peu étroit entre ces rites et les cultes de la Grèce classique paraît dans ce fait qu'ils avaient pu endurer la catastrophe de la religion antique après l'avènement du christianisme et passer dans la tradition des peuples et des siècles suivants presque intacts dans leur essentiel, et peu modifiés dans certains détails d'ordre secondaire seulement. La justesse de ce raisonnement est pleinement confirmée par l'analyse des usages et des rites traditionels des Grecs modernes et de leurs voisins au Nord et au Nord-Est qui découvre une ressemblance frappante avec l'antique ὑγίεια et l'antique εἰρεσιώνη. Ne voulant pas dépasser les limites tracées par le titre de cette étude, je vais mentionner en quelques mots seulement les transformations postérieures de l'εἰρεσιώνη et je remets à une autre occasion l'étude de son évolution très intéressante. Je veux analyser ici uniquement le groupe des actes rituels qui ont leurs origines dans le *pain de santé* des Grecs anciens.

Il est bien compréhensible qu'entre les deux formes différentes du rite grec, la première, la distribution du *pain de la santé* au temple, ne peut point subsister dans la religion chrétienne et que c'est la seconde seulement qui put demeurer jusqu'à nos temps — savoir, la portation solennelle, en procession parfois, de la cuisson sacrée dans les maisons, avec cette différence inévi-

table que le prêtre ancien fût remplacée par le chef de la famille, le maître ou la maîtresse de la maison. Le plus souvent ce rite fait partie des cérémonies du Nouvel An qui doivent assurer à la maison la santé, l'opulence et la prospérité pour l'année entière, par l'application d'augures et de formules magiques d'un caractère sympathique ou préservatif. Il appartient parfois aux formes rituelles de Noël qui fait partie du même cycle de fêtes et qui commence l'année de l'église comme le Nouvel An inaugure l'année civile. Chez les Grecs de la Macédoine, le jour du Nouvel An, consacré à St. Basile de Césarée, paraît au milieu de la table, à la place honorable, le *pain de S. Basile* (βασιλόπηττα) qui contient une monnaie d'or ou d'argent avec une croix de rameaux verts sur la surface (Abbot, Macedonian folk-lore p. 77). Ces rameaux verts ont sans nul doute la même signification que les verges et les rameaux avec lesquels les enfants fouettent les passants le même jour en criant: „santé, joie et saint Basile!" (γειά [= ὑγίεια], χαρὰ κὴ ὁ Ἁγιβασίλης): c.-à.-d. le sens de la „conjuration de la santé". Cette description peu détaillée présente un trait curieux — savoir, la combinaison en un tout de deux milieux rituels: le pain sacré et le rameau, ce que j'avais constaté précédemment en m'appuyant uniquement sur de courtes gloses antiques. Léon Allatius, qui au XVIIe siècle avait décrit les moeurs des Grecs contemporains, nous permet de compléter ici le rite manquant de l'importation du pain sacré dans la maison: „Le premier janvier qui commence l'année civile chez les Grecs... au point du jour, avant que quiconque fût sorti de la maison, le père (ou la mère, si le père manque) sort tout seul et, après avoir pris un panie préparé auparavant qu'on avait rempli de fruits de toutes sortesr de gâteaux et de pain fait de fleur de farine et soigneusement cuit, il retourne à la maison: à mi voix il invoque toutes sortes de prospérité pour la maison et pour ses habitants — trois fois il fait le tour de la maison et, de tous les côtés, il lance largement la nourriture. On dit que grâce à ce chuchotement et à cette dispersion de vivres tout se passe heureusement dans la maison pendant toute l'année." [1])

En combinant cette note d'un ethnographe contemporain au témoignage de cet écrivain oublié nous obtenons enfin un tableau uni: la justesse de cette reconstruction est confirmée par toutes les modifications de cet usage dans différents pays qui avaient subi

[1]) Allatius, De templ. graec. p. 174 sq.: „primo Ianuarii die, quo civilis anni apud Graecos initium est, cum Basilii Magni memoria recolitur, pater aut, ubi is defuerit, mater familias, illucescente iam die, antequam quisquam de domo egrediatur egressus ipse et canistrum ad id praeparatum, in quo varii generis fructus et bellaria et panes etiam candidissimi et summa cum diligentia facti repositi sunt, accipiens in donum revertitur et fausta domui et habitatoribus obmurmurans per totam domum ter circumiens, illa abundanter effuseque spargit. Tradunt hoc susurro et rerum comestibilium profusione per eum annum fausta domui omnia eventura".

l'influence de la Grèce antique. Malheureusement je ne dispose pas de matériaux assez nombreux pour pouvoir démontrer l'existence de cette coutume chez les Roumains: selon toute probabilité elle doit y avoir existé autrefois, et peut-être existe-t-elle encore, car nous la rencontrons chez les Ruthènes de la Galicie orientale fortement influencés par la culture roumaine: en outre, elle se présente sous le même nom *kraczun*[1]), qui désigne Noël *(craciun)* chez les Roumains, les Bulgars, et les Hongrois — tandisqu'elle n'existe pas du tout chez les voisins du Nord et de l'Est des Ukrainiens, les Polonais et les Russes. Donc, nous avons ici une substitution du nom de la fête à la cuisson rituelle qui lui est propre — phénomène dont nous trouverons ci-dessous de nombreux exemples.

La veille de Noël, les Ruthènes font cuire du pain appelé *kraczun*; ils l'entourent de gâteaux de différente grandeur et dès l'apparition de la première étoile, ils le portent solennellement dans l'intérieur de la cabane: ils couvrent de paille le chemin du seuil à la table, et ils désignent au *kraczun* la place centrale sur la table garnie de différents autres mets — entre autres d'une écuelle remplie de grain mélangé. Le festin qui a lieu après l'importation du *kraczun* est terminé par des coups de pistolet (Sumcow, Chleb p. 74 s. Kulturnyja pierežiwanja p. 135). Ce qui est fort intéressant, c'est que l'écuelle pleine de grain correspond au sac rempli d'un mélange de grain différent (πήραν πανσπερμίας ἀνάπλεων) que nous avons vu dans la forme sicilienne de la coutume grecque.

Assez rare en Europe, cette coutume se rencontre beaucoup plus souvent sur les confins de l'Europe et de l'Asie, chez les peuples du Caucase, ce domaine qui, depuis des temps immémoriaux, avait subi l'influence de la culture grecque. En Abkhasie, la veille du Nouvel An, est pratiquée une coutume nommée *kalanda* ou *kalinda*. Elle consiste en ce fait que dans chaque famille on cuit un gâteau carré, garni de fromage: au premier chant du coq on pose ce gâteau sur une planche où se trouve déjà un réchaud plein de charbons ardents et quatre cierges allumés. Les membres de la famille s'agenouillent autour du gâteau et le chef de

---

[1]) Miklosich, Slavische Elemente im Magyarischen p. 36. A. Wiesiełowskij, Razyskanja w oblasti russk. duchownago sticha VI—X p. 235 s., attribuent à ce mot qu'il rapprochent du *kraczsię* en bulgare, du serbo-chorvate *koracziti*, polonais *krok*, *kroczyć* (c. à d. marcher), une origine slave. il aboutit à la conclusion que *kraczun* = adventus, c. à d. la venue du Seigneur. En un mot, il considère le terme *kraczun* comme dénomination de Noël qu'on a étendu d'abord sur la solennité du Nouvel An, la plus proche de Noël, et plus tard sur la cuisson rituelle qui lui est propre. A. Brückner (Zasady etymologji słowiańskiej p. 63 s. comp. p. 44) a demontré le manque de fondement dans l'opinion de Berneker (Slav. etymol. Wörterbuch p. 604 s.) qui croyait plutôt à un étymon roumain du mot: le terme *kroczun* est employé pour indiquer le temps dans la cronique de Novgorod de 1143 environ — et *dans ce temps* la Roumainie était encore bien loin d'exister.

famille jette de l'encens dans le réchaud en implorant le bonheur et toute prospérité pour la maison. On mange ensuite le gâteau et on brûle les restes — absolument avant l'aube encore (Wiesiełowskij, Razyskanja p. 433 s.). Ceci prouve que le gâteau est considéré comme une chose sacrée qu'on n'ose pas manger dans un autre temps. Le terme *kalanda* dérive du nom donné au Nouvel An en byzantin καλάνδαι (abréviatif de *kalendae Ianuariae*). Chez les Géorgiens la veille du Nouvel An la ménagère cuit le *pain de bonheur*, parsemé de raisins secs, pour tous les membres de la famille et le pain appelé *batsiła* ou *bakiła* en honneur de S. Basile. Et le jour du Nouvel An, le maître de la maison se lève à l'aube, prend un plateau avec le *pain de bonheur*, une coupe de miel et quatre bougies allumées que la maîtresse de la maison avait fondues exprès pour ce jour, et il s'approche successivement de chaque membre de la famille en disant: „Je suis entré dans la maison — Dieu ait pitié de nous! — Le pied est à moi, mais que la trace soit celle d'un ange" (Wiesiełowskij l. c. p. 434).

Nous voyons ici que la forme primitive du rite commence à se différencier en se divisant en *pains de bonheur* d'un côte, et *batsiła*, c. à d. pain de S. Basile, de l'autre: il faut chercher l'origine de ce phénomène dans le souvenir, pas éteint enco e, que ce pain apporté si solennellement le jour du Nouvel An est quelque chose de plus qu'un simple gâteau cuit en honneur de St Basile. En Ossétie nous observons ce rite dans une forme plus différenciée encore. La veille du Nouvel An qui tombe le dernier ou l'avant-dernier vendredi du mois de décembre (les Ossètes ont fondé leur calendrier sur des cycles lunaires ce qui cause une divergence avec notre calendrier), la maîtresse de la maison apprête, outre des gâteaux garnis de fromage *(basiłta*, c. à d. Basile) et une grande brioche *(artchuron)* un grand nombre de gâteaux qui représentent des hommes, des animaux et diverses autres choses pour les distribuer à ceux qui présentent leurs souhaits (Wsiewołod Miller, Osietinskije Etjudy II 266, comp. 263).

Puisque la *basiłta* coïncide avec la *batsiła* géorgien, la grande brioche a sans nul doute le sens du *pain du bonheur*. Le rite paraît sous une forme incomplète — les détails qui concernent la cérémonie de l'importation du gâteau du Nouvel An manquent — cependant il contient des traits intéressants. J'attire l'attention du lecteur sur la forme des gâteaux plus menus qu'on apporte avec la *basiłta* et *artchuron* et qui représentent des hommes, des animaux etc. A coup sûr, ce n'est pas un trait accidentel, car il paraît aussi chez les Djévakhs musulmans en Géorgie. Ici la veille du Nouvel An les pauvres comme les riches cuisent beaucoup de gâteaux de différente forme et de noms divers comme p. ex. le *pain du bonheur, la poule, le poulet, le cou du taureau, St Basile (Izminda Basiła)*. Ils posent tout cela sur un plateau, le *pain du bonheur* au milieu du plateau: on les conserve, ainsi que le

pain du bonheur jusqu'à l'Épiphanie. La veille du Nouvel An, le soir, on chasse les démons et les esprits malins à l'aide de conjurations qu'on répète en faisant le tour de la maison (Khakhanoff, dans la revue Etnograficzeskoje Obozrienje 1889, fasc. 3 p. 37 s.). Presque involontairement nous nous rappelons ce pain avec les empreintes animales (ἄρτον... θηρίων ἐν ἑαυτῷ τύπους ἔχοντα) dont nous avons lu dans la description de la ὑγίεια sicilienne [1]). Le vin dans un sac en peau de chèvre (οἶνον ἐν αἰγείῳ ἀσκῷ) avec le pain du Nouvel An reparaissent sous la forme d'un rite en Géorgie (Khakhanoff l. c. 27 s.).

Pour le jour du Nouvel An on engraisse de la volaille et surtout des cochons dont la viande forme une partie intégrante de la solennité. La veille on cuit autant de gâteau combien de membres il y a dans la famille. Mais le plus caractéristique pour la solennité du Nouvel An est la coutume de parer des branches d'un noyer de fruits et d'autres ornements. A travers des trous qu'on a faits dans les branches, on passe de minces baguettes: aux deux bouts on suspend des citrons, des oranges, des grénades qui abondent en Géorgie. A l'autre extrémité on attache de la soie, une bourse avec des monnaies en argent, des grappes de raisins et du pain, appelé *deda-pouri* c. à d. le pain-mère. Ensuite ils apprêtent un sacrifice nommé *tabla* dont les éléments nécessaires consistent en une tête de cochon et une cruche de vin. Le jour du Nouvel An l'aîné et le cadet dans la famille, munis de chandelles allumées, emportent cette *tabla* du grenier où on l'avait laissée durant la nuit et ils la portent successivement dans les caves, les étables etc. En rentrant dans la maison, ils trouvent la porte fermée. Ils frappent, on demande de l'intérieur: „Que portez-vous?" Ils répondent: „Je porte du pain, du vin, de la soie, du bonheur." Alors la porte s'ouvre et ceux qui portent la *tabla* saluent tout le monde. Khakhanoff ne dit pas clairement ce qu'on fait avec cette branche du Nouvel An. Pourtant ceux qui entrent dans la maison mentionnent des objets qui ne se trouvent pas sur la *tabla*, mais sur la bran-

[1]) Nous retrouvons une trace, ou plutôt une survivance de ce rite, qui est connu aux Ruthènes en Galicie, dans une coutume dans la contrée de Kołomyja (O. Kolberg, Pokucie p. 125): la veille du Nouvel An, le soir, de jeunes villageois font le tour des maisons avec des *byczki* c. à d. de petites figurines en bois qui représentent divers animaux comme p. ex. des taureaux, des vaches, des moutons, des oies, des chevaux — et on leur paie avec de l'argent ou de petites galettes nommées *kukuci*. Cette supposition est confirmée par le fait suivant: d'après Sumcow (Chleb. p. 120 s.) dans quelques contrées de l'Ukraine russe, en Grande Russie (gouv. Wołogod et Archangelsk), et de même en Bulgarie, la veille de Noël on cuit des gâteaux et des galettes en farine de froment qui représentent différents animaux domestiques et qu'on expose ensuite sur les fenêtres ou qu'on distribue aux hôtes. Cet acte rituel, séparé de la cérémonie qui l'accompagne d'ordinaire, cesse ici d'être raisonnable et se transforme en simple jeu.

che ornée (p. ex. la soie). Ceci nous permet de supposer qu'on l'apportait avec la *tabla* dans la maison.

Cette description intéressante et pleine de détails mérite une attention plus profonde, quoiqu'elle ne nous donne pas un aperçu suffisamment exact sur l'ensemble. Outre la cruche pleine de vin dont il a été fait mention, il faut relever surtout la formule rituelle: „Que portez-vous?" — „Je porte du pain, du vin, de la soie, du bonheur" qui semble une variante de la formule connue de Sicile: δέξαι τὰν ἀγαθὰν τύχαν, — δέξαι τὰν ὑγίειαν, — ἂν φέρομεν παρὰ τὰς θεοῦ". — Ensuite il faut relever la branche ornée qui ressemble d'une façon frappante a l'εἰρεσιώνη des Grecs. Ceci confirme ma supposition fondée sur des indices intermédiaires qu'on apportait cette branche dans les maisons avec le *pain de santé*.

Cette formule, ainsi que la branche ornée, reviennent constamment dans d'autres modifications du rite caucasien dont je veux traiter, comme je l'ai déjà mentionné ci-dessus, dans une étude particulière sur l'εἰρεσιώνη. Mais dès à présent je dois signaler ce fait intéressant que, dans une forme de ce rite, on apporte avec le pain du Nouvel An et la branche une assiette remplie de grain qu'on lance à travers la salle (Mingrélie): certaines modifications de la formule traditionnelle qui accompagne cet acte parlent aussi de la *santé* qu'on apporte dans la maison tantôt avec le bonheur, comme dans la version imérétienne. („Qu'est-ce que vous apportez?" — „La joie aux hommes, le bonheur aux hommes, la santé aux hommes. Ouvrez!"), tantôt sans bonheur, comme dans la version géorgienne („Qu'est-ce que vous apportez?" — „S. Basile arrive, il apporte aux hommes de la santé, de l'argent et de tous les biens nombre infini!"). Ce fait est pour nous d'une importance capitale, car il ne nous permet pas de douter que le *pain du bonheur* est en même temps le *pain de la santé*. Ceci nous fut suggéré déjà par la formule sicilienne: δέξαι τὰν ἀγαθὰν τύχαν, δέξαι τὰν ὑγίειαν — et l'imitation susdite des conjurations populaires chez Aristophane.

De notre analyse résulte cette conclusion que, comme dans l'antiquité ὑγίεια, ainsi de nos temps le pain du Nouvel An paraît tantôt à part, tantôt avec un rameau vert, tantôt enfin avec une branche abondamment ornée de symboles de fertilité, de santé, de richesse et de bonheur. J'ai donc constaté dans ma revue qu'entre le rite antique et le rite moderne existe une concordance si accomplie et si parfaite que le moindre détail du premier se retrouve d'une manière exacte dans la forme rituelle d'aujoud'hui. J'ai constaté également, ce qui n'est pas d'une moindre importance, que le terrain actuel de ces rites coïncide avec le terrain fertilisé depuis des temps immémoriaux par la civilisation grecque. Nous sommes donc amenés à cette conclusion inévitable que les rites actuels, dont il a été question, se sont formés sous l'influence grecque, et qu'ils lui doivent leur existence. Des arguments supplémentaires me sem-

blent superflus. Je considère comme un tel argument ce fait que le rite du Nouvel An paraît souvent avec une autre coutume — savoir, l'importation de *la tête d'un porc* avec le pain et le rameau du Nouvel An — dont l'origine saturnale est démontrée dans un travail que je viens d'imprimer [1]).

En outre la terminologie rituelle, avec une forte empreinte gréco-romaine, appuie ma thèse. Je ne pense pas aux dénominations du pain du Nouvel An, telles que *basilta, batsila, bakila* etc. qui, dérivées du nom de S. Basile, patron de la journée, témoignent uniquement d'une forte influence de l'église grecque: beaucoup plus précieux sont de tels termes comme l'abkhasien *kalanda* qui, comme nous le savons déjà, est une transposition du nom du Nouvel An, emprunté à la langue romaine, en grec d'époque inférieure (καλάνδαι) sur les gâteaux rituels qui lui sont propres, ou la *tabla* géorgienne qui me semble identique avec le mot byzantin τάβλα [2]), également empruntée aux Romains *(tabula)*. Ce terme désignait primitivement une planche ou un plateau sur lequel on plaçait les objets qu'on apportait dans la chambre: plus tard on l'a étendu sur tous les objets qui se trouvaient sur le plateau.

AD XENOPHONTIS CONVIV. I 1.

Libello ineunte affirmat auctor se non audita referre velle, sed ea quibus ipse praesens adfuerit (οἷς δὲ παραγενόμενος ταῦτα γιγνώσκω ὀγλῶσαι). Auctorem re vera convivio quod post Niciae pacem haberi fingitur interfuisse neque antiqui crediderunt (Athenaeus) nec recentioris aetatis docti, nisi quis cum undevigesimi saeculi Graecarum litterarum doctoribus Xenophontem plus duodecim annis ante bellum Peloponnesiacum exortum natum esse contendat. Neque rerum scriptorum morem secutus hic Xenophon videtur neque eorum qui historias fictas componunt et quae ipsi invenerint ab optimis se auctoribus tradita habere aut omnino e fontibus fidei incorruptissimae hausisse affirmant; nam haec scriptiuncula ab historia, vera aut ficta, toto genere diversa est neque ullo modo cum Cyri Institutione comparari potest. Itaque suspicari licet Xenophontem adludere ad Platonis Convivium atque eis qui opusculum suum lecturi sint id commendare velle utpote integriore fide conscriptum: apud Platonem Apollodorus refert quae de convivio audiverit ab Aristodemo, uno e convivis, hic autem homo aliquis enarrat rem totam cui praesens ipse adfuerit.

Leopoli. ARTHURUS RAPAPORT.

[1]) K l i n g e r, Obrzędowość ludowa Bożego Narodzenia, jej pochodzenie i znaczenie pierwotne (Les rites de Noël, leur origine et leur signification primitive), Poznań 1925, p. 11—25.

[2]) A. E. Sophocles, Greek Lexicon of the rom. and byzant. periods s. v. τάβλα (déjà dans les Act. apocr. Andr. et Matth. 3).

DE TACITI APUD POLONOS NOTITIA SAECULIS XV—XVII

scripsit

STANISLAUS PILCH.

I

P. Cornelium Tacitum, praestantissimum rerum Romanarum scriptorem, qui imperatorum primi p. Chr. n. saeculi imagines stilo acuto tales depinxerat, quales nunc in hominum memoria versantur, initio non ea, quam meruerat gloria, apud posteros viguisse inter omnes constat. Fiducia sane quadam ductus sperabat fore ut opera sua *manerent mansuraque essent in animis hominum*[1]) idemque de eo augurabatur aequalis Plinius amicus historiis eius perlectis;[2]) attamen haec exspectatio neque statim neque plane evenit, cum eius quidem libri etiamnunc ab omnibus doctis legantur, sed magna eorum pars perierit. Quinam autem scriptores primis p. Chr. n. saeculis et medii quod dicitur aevi temporibus e Taciti libris velut e fonte hausissent aut verborum usum eius imitati essent aut nonnumquam ad verbum eum excerpsissent quantumque ei in scribendi arte et rationibus debuissent, copiose demonstravit Emmerich Cornelius plurimis exemplis adlatis dissertatione q. i. *Quomodo Tacitus, historiarum scriptor, in hominum memoria versatus sit usque ad renascentes litteras saeculis XIV et XV.*[3]) Quantum autem Tacitus tribuisset ad animos hominum conformandos atque ad litterarum studia excolenda usque ad medium fere saeculum p. Chr. n. XIX, demonstravit F. Ramorino,[4]) breviter autem exposuit M. Schanz.[5]) Singula quaedam attulit

---

[1]) Cf. Taciti Agr. 46. — Hic aliisque locis Tacitus laudatur secundum Halmii quintam editionem, quam curavit G. Andresen, Lipsiae apud Teubnerum, vol. I 1921, vol. II 1923.

[2]) Cf. Plinii epist. 7,33: „auguror, nec me fallit augurium, historias tuas immortales futuras".

[3]) Programma gymnasii Marpurgi Cattorum 1888.

[4]) Cornelio Tacito nella storia della coltura. Milano² 1898. — Digna sane est quae pluribus innotescat lepida Bessarionis Cardinalis epistola ad Franciscum Barbarum data a. 1453 (Francisci Barbari et aliorum ad ipsum epistolae, Brixiae 1743 num. 231) qua pro Taciti codice mutuo dato gratias refert: „Si Cornelius tuus Tacitus non esset, posset tibi referre quam humaniter a nobis susceptus, quam liberaliter tractatus, quam hilariter quintum iam mensem nobiscum hospitatus sit: quem interea filium, quam ingenuum et liberalem genuerit, ac apud nos dimiserit. Sed licet natura eum Tacitum fecerit, non tamen ita Tacitus est, quin ex eius facie atque aspectu affectus eius apprime intellegantur: immo accidit interdum, ut non modo non Tacitus, sed omnium facundissimus videatur. Licebit itaque ex eo etiam Tacito haec omnia intellegas, ex quibus concipere animo poteris, quas tibi gratias habeamus".

[5]) Gesch. d. röm. Litteratur II 2, Monaci ³1913, 328 sq., ubi de fatis

etiam G. Boissier libro suo de Taciti vita et ingenio.[1]) Quomodo autem Taciti scripta ad studia humaniora apud Germanos saeculis XV et XVI promovenda contulissent, proposuit P. Joachimsen disputatione: *Tacitus im deutschen Humanismus.*[2])

Ex eis, quae legentium oculis ab his doctis proposita sunt, elucet Tacitum proximis p. Chr. n. saeculis ad studia litterarum promovenda parvi momenti fuisse. Opera eius haud ita nota fuisse videntur, cum imperator M. Claudius Tacitus (275/6), qui a rerum gestarum scriptore originem ducere se gloriabatur, imaginem eius in omnibus bibliothecis collocari eiusque libros describi et in bibliothecis poni iusserit. Nonnullis saeculis, ut quarto et quinto, Tacitus non modo apud rerum gestarum scriptores, sed etiam apud grammaticos quosdam viguit et floruit, aliis vero temporibus libri eius prorsus ignoti iacuerunt. Nec desunt saecula, velut septimum et octavum, quibus ne nomen quidem Taciti apud ullum scriptorem relatum inveniatur. Carolingorum demum aetate, qua studia litterarum reflorebant, apud quosdam medii aevi scriptores Taciti notitiae vestigiis iam a multis viris eruditis collectis illustratisque occurrimus, imprimis apud Rudolphum monachum Fuldensem, qui mortuus est anno 865, in eius *Translatione Alexandri*, qua quomodo ossa sancti Alexandri Roma in Saxoniam transportata essent narravit, et annalibus Fuldensibus, ubi in ea parte quae inter annum 852 et 858/9 scripta est, Tacitum auctorem suum laudavit. Fortasse in coenobio Fuldensi codex aliquis servabatur, ex quo archetypo fluxerunt Mediceus I, qui annalium libros I—V continet et saeculi IX est, nec non Mediceus II, reliquos annalium libros amplectens et Monte Cassino saeculo XI scriptus, quandoquidem illis temporibus necessitudo quaedam inter coenobia Fuldae, Corbiae et Monte Cassino collocata[3]) intercedebat.

Eis quae postea secuta sint saeculis Taciti libros in claustrorum recessu et solitudine occultatos ac pulvere obrutos constat, unde saeculo quarto decimo Petrarca denique et Boccatio († 1374) ducibus et alii Graecorum Romanorumque scriptores in lucem protrahi et Tacitus sensim et paulatim expergisci coepit. Petrarca quidem Tacitum plane silentio praeterisse videtur, Boccatium vero ultimae partis annalium et historiarum primae notitiam compluribus suis scriptis prodidisse iam satis demonstratum est a doctis.[4])

Inde a renascentium litterarum temporibus saepius iam nobis obvia sunt testimonia, ex quibus elucet Taciti opera viris litteratis

---

Taciti scriptorum tractat. Quibus ab auctoribus plurimi libri huc spectantes laudantur.

[1]) Tacite. Paris 1903, 108 sq., 189 sq. Secundae editionis (1908) non habui copiam.

[2]) In commentariis q. i. Neue Jahrbücher für d. klass. Altertum XXVII 1911,697 sq.

[3]) Cf. Schanz 329 et 332; Joachimsen 700.

[4]) Cf. Ramorino 32 sq.

magis magisque nota fuisse. Poggius Bracciolinus, qui tot Graecorum Romanorumque scriptores e monasteriorum recessu in hominum frequentiam reduxerat, inter annos 1425 et 1428 codicem quendam Taciti scripta minora Suetoniique de grammaticis et rhetoribus libellum continentem a monacho quodam Hersfeldensi emere frustra conatus est. Meliore sane fortuna usus est Enoc Asculanus, qui aetate Nicolai V papae (1447—1455) per Galliam Germaniamque itinera faciens codicem Hersfeldensem supra memoratum in Italiam secum portavit effecitque, ut florentissimi rerum scriptoris libri saepius versari coeperint in doctorum manibus.[1]) Quin etiam studia, quae in cognitionem Taciti operum conferebantur, crescebant magis magisque inde ab anno 1469, quo Taciti editio princeps Venetiae a Vindelino de Spira curata, manca sane, utpote solum ultimos annalium libros continens, typis exarata in lucem prodierat, postea vero maiore cum ardore colebantur ex anno 1513, quo Leoni X pontifici maximo contigit, ut Corbeiensem illum codicem furto ablatum Romam transferendum curaverit et Mediceum I nominatum in bibliotheca Laurentiana collocaverit.

Qui primi annalium libri publici iuris facti sunt editione a Phil. Beroaldo iuniore a. 1515 Romae curata adhortante Leone X pontifice Romano (1513—1521), qui similiter ac Paulus III papa (1534—1545) scriptorem nostrum magno honore afficiebat. Hoc modo hominibus scriptorum antiquorum studiosis Taciti opera, quotquot servata sunt, praesto esse coeperunt. Sed multi adhuc anni praeterierunt, priusquam debitus huic praestantissimo rerum Romanorum scriptori honos tributus sit. Etenim eius ars scribendi, epigrammatum breviloquentiam sapiens, minime placuit doctis primis renascentium litterarum temporibus, qui Ciceronem imitati sunt sermone eius mirifice capti.

Ipse quidem Beroaldus in praefatione editionis suae disseruit Tacitum esse scriptorem summopere utilem privatis hominibus nobilibusque nec non principibus et imperatoribus. Itaque quasi fontem perennem doctrinae politicae in eius operibus retexit,[2]) ex quo plurimi docti de optima civitatis regendae forma scribentes copiose hauriebant. Quorum ordinem incipit Nicolaus Machiavellus tractatu suo de principe *(Il principe,* Romae 1532 primum typis exaratus *cum gratia et privilegiis* Clementis VII papae),[3]) cuius interpres Francogallicus Amelot de la Houssaie luculenter demonstravit, quantum ille scriptor Tacito debuisset. Ipsum namque caput I eius tractatus nititur imprimis Tacito, qui saepius principatum libertati opponit.[4])

---

[1]) Cf. Voigt G., Die Wiederbelebung des classischen Altertums oder das erste Jahrhundert des Humanismus, Berolini[3] 1893, I 249 sq.

[2]) Cf. Ramorino l. l. 38/9. — [3]) Cf. Mikołaja Machiavella, Książę oraz Fryderyka II króla pruskiego Antimachiavel — przetłum. i oprac. Cz. Nanke. Lwów-Warszawa 1923. — [4]) Agr. 3: „res dissociabiles principatus ac libertas"; Ann. I 1: „Romam a principio reges habuere, libertatem L. Brutus instituit". Ann. IV 32 et 33, alia.

Sed auctoritas nitidissimi Romanorum scriptoris tum demum crevit, cum inde a media saeculi XVI parte status civitatum mutari atque inter rei publicae et principatus fautores vel inter confessores ecclesiae catholicae et libertatis evangelicae plurima certamina eaque cruentissima conseri coepta sunt.

Ex eo tempore Taciti opera saepius in manibus doctorum versari eisque argumenta de principatu disputationum suppeditare non desierunt. Tacitus enim quamvis alia usus via idem atque Xenophon propositum est consecutus, ut principem bonum legentium oculis proponeret. Sed dum „Institutionis Cyri" auctor quasi pictor artificiosus principem suum exornat omnibus virtutibus, quae nobilem et subditis venerabilem faciant, Romanorum scriptor velut sculptor ingeniosus imperatori a se expresso omnia vitia iniecit, quibus hic invidiam sibi colligeret. Itaque plurimi fuerunt illis temporibus docti Itali, Francogalli, alii, qui vel adnotationibus Taciti libris additis vel peculiaribus disputationibus dissererent, quaenam doctrina politica ad civitatis administrandae formam spectans ex scriptis eius percipi posset.

Admirationem nostram movet, quod cuiuslibet fere aevi homines in libris eminentissimi rerum Romanorum scriptoris ea inveniebant, quae suorum sensibus et votis maxime respondebant. Et rei publicae et dominationis fautores nitebantur eius annalibus historiisque. Descriptiones vel narrationes eius haud raro accommodatae erant ad illa tristissima tempora certaminum plena, quippe cum similes quaedam causae conditionesque atque Taciti temporibus intercederent. Itaque iam Michael de Montaigne (1533—1592) animadvertit, quanta utilitate Taciti opera legi possent illo tempore timoris dubitationisque pleno. Iustus vero Lipsius (1547—1606), *vir doctus de recensendis Taciti libris optime meritus, in praefatione editionis suae* [1]) sic scripsit: „Acer scriptor, Dii boni, et quem si umquam in manibus hominum versari utile fuit, his certe temporibus et hac scaena rerum expediat... Hic mihi quisque principum aulas, principum interiorem vitam, consilia, iussa, facta consideret, et obvia in plerisque nostrorum temporum similitudine, ab eisdem causis pares exitus animo praecipiat... Magnus scriptor est, et qui proprie facit magnis: id est, qui tractant reipublicae clavum aut a consiliis monitisque tractanti adsunt. Quae pars prudentiae est, militaris sive civilis, quis affectus hominum, etsi occultus, qui casus aut eventus rerum, quos iste non palam aperit, aut sub velo ostendit?" Hisce similia leguntur in praefatione editionis a Curtio Pichena Francofurti 1607 curatae: [2]) „Quis unquam acutius Cornelio aut vidit aut docuit quid tenendum quid vitandum in rep. administranda? Simulationes,

[1]) Praesto mihi fuit editio Antverpii 1648 curata, in Bibl. Universitatis Leopolitanae servata (43 424 IV).

[2]) Cf. Ramorino 99, adn. 69.

dissimulationes, fraudes, veteratorias artes, quibus Aulae Principum abundant, ex imis latebris in apertum profert, libertorum potentiam atque impotentiam, qua nihil est detestabilius, nihil ad publicam rem evertendam proclivius, propriis quasi lineamentis et coloribus ita depingit, ut dum picturam eius modi nos contemplamur, non possimus non vehementer et ingenti cum indignatione et stomacho commoveri in eos Principes qui perditissimo huic hominum generi, probis et sapientibus viris ablegatis, tantum tribuerint".

Imprimis in Tuscia plurimi publici iuris facti sunt libri, quorum auctores Taciti operibus nixi civitatis regendae formam tractaverunt.[1]) Ibi enim talis rerum status erat, ut meditationes politicas foveret aleretque, cum iam inde ab initio saec. XVI temporum decursu in singulis urbibus forma civitatis saepius mutaretur, vel principes potentes dominarentur vel populus rem publicam administraret. Itaque Macchiavellum secuti multi scriptores quaestiones sibi proponebant, quomodo principatus surgerent, quomodo conservarentur, quibus virtutibus princeps ornatus esse deberet. Omnes fere, Tacitum dominationis fautorem putantes, ex eius libris enucleare sunt conati principatum optimam esse civitatis regendae formam.

Francogalli demum saec. XVIII retexerunt veros Taciti animi affectus sensusque atque ostenderunt persuasum ei esse rem publicam optimum esse civitatis statum. Imprimis autem eius iudicia de crudelibus tyrannis valde placuerunt doctis, qui illa cruentissima aetate Gallici regni conversionis vixerunt saepiusque eius sententias descriptionesque temporibus accommodatas in memoriam revocabant. Testis eius rei est mulier litterata Roland, quae paulo antequam supplicio est affecta, e carcere sic scripsit ad unum e suis amicis: „J'ai pris pour Tacite une sorte de passion; je le relis pour la quatrième fois de ma vie, avec un goût tout nouveau. Je le saurai par coeur; je ne puis me coucher sans en avoir savouré quelques pages". Quae cum vulgi effrenati horribiles clamores usque in carcerem penetrarent, recordabatur Caesarum aetatis ita sensus suos describens: „Jours affreux du règne de Tibère, nous voyons renaître vos horreurs!... Quittons cette époque malheureuse, comparable au règne de Tibère. Renouvelez-vous pour moi, moments tranquilles de ma douce adolescence!"

Similiter atque haec mulier docta adamavit Tacitum etiam Camillus Desmoulins, cum illis cruentissimis temporibus cognovisset tyrannidem vulgi haud differre a Caesarum crudelitate. Itaque saepissime eum laudavit in commentariis a se editis q. i. *Vieux Cordelier*.[2]) Eruditissimus illius aetatis censor, La Harpe (1739-1803), in suo opere *Lycée ou Cours de Littérature* inscripto (Paris 1813,

[1]) Cf. Amelot de la Houssaie, Tacite avec des notes politiques et historiques. Quae versio primum 1690, deinde aliquotiens est excusa. Praesto mihi fuit 4 ed Amstelodamensis 1731, ubi in praefatione satis copiose narrat, quinam auctores saec. XVI et XVII Taciti libros interpretati sint.

[2]) Cf. Boissier l. l. 190 sq.

III, 206)[1]) ita de eximio rerum Romanorum scriptore scripsit: „Il peint avec de couleurs si vraies tout ce que la bassesse et l'esclavage ont de plus dégoûtant, tout ce que le despotisme et la cruauté ont de plus horrible... il peint tellement tout ce qu'il a vu et souffert, que l'on voit et que l'on souffre avec lui... Les tyrans nous semblent punis quand il les peint. Il représente la postérité et la vengeance, et je ne connais point de lecture plus terrible pour la conscience des méchants." A quibus haud aliena scripsit Maria Iosephus Chénier, seditionis poeta, suo in libro q. i. *Tableau de la littérature française* (c. 5): „Incorruptible dispensateur et de la gloire et de la honte, il représente cette conscience du genre humain que, selon ses énergiques expressions, les tyrans croyaient étouffer au milieu des flammes, en faisant brûler publiquement les oeuvres du talent resté libre et les éloges de leurs victimes dans ces mêmes places où le peuple romain s'assemblait sous la république. Son livre est un tribunal où sont jugés en dernier ressort les opprimés et les oppresseurs."

Itaque idem scriptor, qui consultor erat principibus, cuius libri saepe versabantur in manibus Pauli III Farnesii papae et Cosmae Medicis, itemque a principibus Austriae nec non a Christina, Sueciae regina, diligentissime legebantur, illis turbulentis temporibus quasi stella lucebat eis, qui tyrannorum crudelitatem arguebant, eisque argumenta tempori accommodata praebebat. Non mirum igitur, quod non potuit placere Napoleoni I, cum dissensiones illas ad commutandam rem publicam pertinentes in usum suum convertens imperium esset consecutus. Nempe crimini dabat clarissimo rerum scriptori falsa ab eo de Caesaribus iudicia lata esse, eiusque artem scribendi condemnabat. Ea quae de Tacito cogitabat sentiebatque, saepius exprimebat colloquiis, quorum argumentum hoc fere est:[2]) „Non esse sibi notum alium rerum scriptorem, qui homines criminatus sit eorumque famam attriverit simili modo ac Tacitus, a quo in simplicissimis actionibus perversa, quin etiam scelesta incitamenta inquirantur. Omnes Caesares depictos esse ab hoc rei publicae amantissimo tamquam si homines sine religione ulla ac fide ita, ut prava eorum ingenia moresque perditi admirationem nostram moveant. Haud immerito asseveratum esse a quibusdam non res gestas imperatorum annalibus eius exhiberi, sed narrationes causarum publicarum. Nempe postulationes tantum et

---

[1]) Ramorino l. l. 70 sq.

[2]) Ramorino 71 sq.; Boissier 112 sq.; Schanz l. l. 333, ubi singula quaedam attulit e dissertatione Fröhlichii q. i. *Napoleon I und seine Beziehungen zum klassischen Altertum*. Napoleonis I de Tacito opiniones adlatae sunt in praefatione quoque quam Vlad. Okęcki praefixit versioni Taciti Agricolae et Annalium a se confectae iurisque publici factae Cracoviae 1895, 7 sq., 20 sq. Praeterea Pradt M., Histoire de l'ambassade de Pologne, Varsovie-Paris 1815,17 hisce verbis Napoleonis I de Tacito iudicium adnotavit: *Tacite a fait de romans.*

reos, vexationes et vexatos hominesque ab eo legentium oculis proponi, qui sibi in balneo bracchia ferro exsolvant. Semper eum dicere de delationibus, sed ipsum esse maximum delatorem. Etiam stilum eius obscurum ex eius ingenio fluxisse".

II.

Ipsa altera saeculi XV parte, qua codice Hersfeldensi in Italiam translato docti Taciti operibus maiore industria studere coeperunt, vestigiis certis Taciti notitiae apud Polonos occurrimus. Etenim *Vita et mores Gregorii Sanocei* a Philippo Callimacho Italo, egregio humaniorum studiorum promotore scripta circa a. 1475, c. XVIII[1]) memorat plurimas sententias e Taciti Germania haustas et narrationi de vita studiisque archiepiscopi Leopolitani implicitas.[2]) Etenim Callimachus cum quasi Gregorii argumenta ad opinionem eius Polonos a Venetis ortos esse comprobandam afferret, de utriusque populi moribus narrans usurpavit Taciti locutiones e Germaniae aliquot capitibus initii maximam partem desumptas, quod quidem haec demonstrat collatio:

Callimachi Vita Greg. XVIII	**Taciti Germania:**
Illi (Veneti) principi superesse aut in acie ipsum relinquere non ferunt; nos (Poloni) probrosum infameque dicimus.	c. 14 in.: iam vero infame in omnem vitam ac probrosum superstitem principi suo ex acie recessisse.
Ibi regis imperium legibus et institutis quibusdam moderatur; in nos quoque neque summa neque absoluta est potestas regi.	c. 7 in.: nec regibus infinita aut libera potestas.
Arbitrium rei domesticae curamque privatae parsimoniae utraque natio feminis committit.	c. 15 in.: ...delegata domus et penatum et agrorum cura feminis.
Illic nullae urbes; nos, etsi maximae sint, non inhabitamus.	c. 16 in.: Nullas Germanorum populis urbes habitari satis notum est.
Iam vero non iunctas sedes incolere, discretimque, prout loci apricitas persuaserit, agere, domosque spatio aliquo ab invicem secernere, crassa et informi materia aedificare, nos atque illi solemus.	c. 16: ne pati quidem inter se iunctas sedes ...vicos locant non in nostrum morem conexis et cohaerentibus aedificiis: suam quisque domum spatio circumdat... materia ad omnia utuntur informi.

[1]) *Cf.* Monumenta Poloniae Historica, Cracoviae 1893, VI 193 sq. et editionem a. 1900 ab Adamo Miodoński Cracoviae apparatam.

[2]) Singula huc spectantia legentium animis proposuit Th. Sinko dissertatiuncula q. i. De Gregorii Sanocei studiis humanioribus, in: Eos VI 1900, 241 sq. et seorsum impressa, denuo autem in prima dissertatione libri polonice conscripti, quo praeterea alias disputationes collegit de Polonorum artibus liberalibus et vestigiis scriptorum antiquorum tractantes, quae in Polonorum monumentis litterarum inveniuntur Echa klasyczne w literaturze polskiej, Kraków 1923, 12 sq.

Sed et eadem habitudo vestium utrisque et plerumque e ferarum pellibus tegimen, nec nisi amiculis lineis, quibus inumbrant caput, feminarum habitum a virili tam apud nos quam apud illos discernes.

c. 17 in.: Tegumen omnibus... gerunt et ferarum pelles... nec alius feminis quam viris habitus, nisi quod feminae saepius lineis amictibus velantur.

Dotandarum uxorum et redimendi homicidii quodam pretio eadem utrisque lex.

c. 18 in.: Dotem non uxor marito, sed uxori maritus offert...

c. 21 in.: Iuitur enim certo armentorum ac pecorum numero.

Hospitalitalibus et conviviis illi patrimonia impendunt, nos effusissime indulgemus.

c. 21: Convictibus et hospitiis non alia gens effusius indulget.

Eadem utrobique potandi licentia ebrietatisque impunitas et in conviviis de publicis privatisque rebus consultatio.

c. 22: diem noctemque continuare potando nulli probrum... de pace denique ac bello plerumque in conviviis consultant.

Nam et muneribus gaudere et sudatoria frequentare, saepiusque lavari, ac ferina carne lacteque vesci adeo commune utrisque est, ut aut verum sit, quod arbitror nos ab illis fluxisse, aut eius gentis nos simus auctores.

c. 22 fin.: gaudent muneribus..

c. 22 in.: statim e sommo lavantur, saepius calida...

c. 23: cibi simplices... recens fera aut lac concretum.

Sed verosimilius est ipsos sub asperrima parte caeli, in terra informi tristique aspectu et cultu positos, relicto frigore ac squalore damnatae regionis, benignitatem caeli solique secutos...

c. 2 med.: quis .. Germaniam peteret, informem terris, asperam caelo, tristem cultu aspectuque, nisi si patria sit.

Itaque Callimachus Gregorium suum per analogiam quae dicitur conicientem facit Polonos a Venetorum gente originem trahere, cum similitudo quaedam morum institutorumque inter utramque nationem intercedat, cumque domi et militiae paene eisdem rationibus utrique agitentur.

Similes earum, quae supra attulimus, locutiones usurpavit Callimachus etiam in describendis Bosporanorum et priscorum Lithuanorum moribus in c. XV libelli q. i. *Vita et mores Sbignei Cardinalis*, quas quidem liceat mihi hic proponere: [1]) „Eadem utrisque populis licentia fuit ducendi uxores promiscue consanguineas et alienas, eadem dandi per viros, non accipiendi, dotes consuetudo; eadem in exhibendis recipiendisque muneribus hilaritas, par hospitalitas, nec minus similis negligentia educandorum liberorum sine ullis deliciis sub eodem tugurio promiscue cum

[1]) Cf. Mon. Pol. Hist. VI 245.

pecoribus...[1]) Aedificandi materia, tam his quam illis, crassa et informis... idemque viris ac feminis habitus".

Libellum de vita Sbignei Cardinalis scripsit Callimachus inter annum 1479 et 1481,[2]) vitam autem moresque archiepiscopi Leopolitani enarravit vivente adhuc Gregorio i. e. ante a. 1477, et paulum post 1470, quo in archiepiscopi Leopolitani aulam in oppido Dunaiovia sitam confugerat. Argumenta autem quibus Polonorum a Venetis origo probatur, a Gregorio allata esse affirmat in curia Ioannis Garae, episcopi Varadinensis *omnium episcoporum laudes transgressi doctrina et vitae ac morum elegantia,*[3]) apud quem ille commorabatur post cladem Varnensem 1444 et ante a. 1450, quo in patriam revertit. Ante a. 1450 nemo illis argumentis e Taciti Germania haustis uti poterat hanc ob causam, quod Germania eo tempore nondum nota erat. Etenim demum a. 1455 Enoc Asculanus, qui iam a. 1451 a clarissimo Poggio Bracciolino missus est, ut codices scriptorum Romanorum in coenobiis Germaniae quaereret, sine dubio e monasterio Hersfeldensi inter alios *manuscriptos Suetonii de grammaticis et rhetoribus libellum* Tacitique scripta minora secum Romam portavit. Sed priusquam eos codices cum fructu ac fenore vendere potuit, mortuus est circa a. 1457. Fortasse eodem ipso anno, at certo certius iam proximo, codicem Asculani vel apographum manibus suis habuit Aeneas Sylvius Piccolomineus, studiis liberalibus deditissimus, postea Pius II papa dictus, qui statim Germania usus est fonte. Cum enim a. 1458 ad Martinum Mayerum (Ep. 369, Opera, Basileae 1551, 836) Moguntinum cancellarium, longam epistulam scriberet, qua quidem querelas tractaret, quod curia pontificis maximi Germanis iniurias inferret, florentibus tum Germaniae rebus, quas ipse oculis spectaverat, priscum illum et horridum statum opposuit, qui ex Caesaris et Taciti testimoniis notus est. Quae epistula, ubi Taciti opusculum primum est commemoratum, excusa deinde et Germania inscripta, plurimi erat momenti, quandoquidem Germanorum viros eruditos ad plurima convertit, a rerum gestarum scriptoribus adhuc silentio praetermissa, veluti agriculturam, leges, mores, instituta alia, quae a Callimacho supra laudato capite Vitae G. S. adhibita sunt.

Ex Taciti Germania hausit Giantonius quoque Campanus, Pii II poeta aulicus, in oratione, quam meditatus est ad concilium Ratisbonense a. 1471, ubi de periculo a Turcis imminente consulturi erant principes Europae. Quae oratio quidem non habita, paulo tamen postea iuris publici facta est ita, ut una cum Aeneae Sylvii

[1]) Cf. Taciti Germ. 20 in.: „in omni domo nudi ac sordidi in hos artus, in haec corpora, quae miramur, excrescunt... dominum ac servum nullis educationis deliciis dignoscas: inter eadem pecora, in eadem humo degunt, donec aetas separet ingenuos, virtus agnoscat".

[2]) Cf. Mon. Pol. Hist. VI 218.

[3]) Cf. Vitam Greg. XV in.

epistula a. 1458 scripta Germanorum viros doctos impelleret, ut Taciti opusculum saepius manibus tractare eoque in rebus gestis populi sui conscribendis uti coepissent. Ut tamen haec studia in Taciti Germania posita fructus ederent, factum est demum ineunte saeculo XVI imprimis Conradi Celtis cura, qui una cum amicis aggressurus erat Germaniam illustratam scribendam,[1]) similiter ac Flavius Blondus ediderat Italiam illustratam, novam patriae suae condicionem illi priscae oppositurus. Non tamen confecit ea, quae animo sibi proposuerat.

Eo plus animos nostros convertunt ea Taciti notitiae vestigia, quae nobis in Callimachi libellis occurrunt. Ex collatione locorum utrique scriptori communium liquet Italum doctum iam ante a. 1468, quo Roma migravit, Germaniam cognovisse, si quidem virorum coronae interesset qui in studiis humanioribus versantes Graecorum Romanorumque scriptoribus operam suam navarent. Immo vero ex Enochi Asculani codice apographum a Callimacho confectum in Poloniam translatum et in vita fautorum suorum conscribenda ab eo usurpatum esse probabile est.

Sed aliquot demum annis post exeunte saeculo XV Germanorum docti Taciti libellum notum omnibus acceptumque reddiderunt Conradus Celtes,[2]) Cracoviae a. 1489—1491 commoratus, Henricus Bebelius,[3]) qui circa a. 1492 Cracoviam pervenit et sane a. 1493 in academiae studiosorum numerum adscriptus est, sine dubio autem Beatus Rhenanus[4]) opere suo q. i. *Rerum Germanicarum libri III* (1531). Ex eis temporibus Taciti opusculum saepius ante oculos scriptorum, qui Polonorum res gestas tractabant, versatum esse facile intellegemus, si eorum scripta cognoverimus. Quisquis de primordiis regni Polonorum et Lithuaniae scripturus erat, facere non potuit, quin Taciti de Venedis opinionem[5]) penitus explicaret.

Vestigia eius notitiae obvia sunt nobis iam in Mathiae Miechovitae, artium et medicinae doctoris, canonici Cracoviensis, opusculo q. i. *Tractatus de duabas Sarmatiis, Asiana et Europiana, et de contentis in eis* (Cracoviae 1517). Tractatu enim secundo de Sarmatia Asiana capitulo III, quo de Alanis, Vandalis, Suevis scribit, laudat Plinium, Suetonium Tranquillum Corneliumque Tacitum.[6])

---

[1]) Cf. Joachimsen l. l. 701 sq.

[2]) K. Morawski, Historya Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1900, II 175 sq.

[3]) Morawski, l. l. II 212 et adn. 1. — Nomen loci, quo ortus est, *(Tangiresmendesz dioc. Halberstatensis)*, legitur detortum: erat *Tangermünde*, quo nescio an infringatur opinio hanc notitiam ad Bebelium referri, quem quidem constanter *Justingensem* se dixisse nemo ignorat.

[4]) Cf. Joachimsen l. l. 710 sq.

[5]) Cf. Germ. 46 in.: „Peucinorum Venedorumque et Fennorum nationes Germanis an Sarmatis adscribam dubito".

[6]) „At Vandali sunt et fuerunt populi Germaniae, ut suis traditionibus celebrant Plinius, Suetonius Tranquillus et Cornelius Tacitus".

Plura vero vestigia inveniuntur in magno Martini Cromeri, Varmiensis episcopi, opere q. i. *Polonia sive de origine et rebus gestis Polonorum l. XXX* (Basileae 1555) statim ineuntibus capitibus, ubi de Polonorum origine tractat. Iam in auctorum, quos suo in opere laudaverat, indice Cornelium quoque Tacitum adfert. Capite II de Slavorum origine tres opiniones tractans sic scribit: [1]) „Germani sive Teuthones, a Tuiscone, prisci Iani, quem eundem Noam esse volunt, et Araxae filio orsi, Mannum, Ingaevonem, Hermionem, Marsum, Gambrivium, Suevum, Vandalum, Teuthonem, Alemannum et alios deinceps reges et progenitores suos *Corn. Tacito* et eodem Beroso authoribus, longo ordine recensent". C. V, quo an Slavi Vandali sint deliberat, Slavos et Polonos Vandalos non esse probat. Vandalos Gotorum et Vandalorum gentem fuisse testes citat Eutropium, Paulum Diaconum, Procopium et his omnibus antiquiorem Cornelium Tacitum. [2]) C. VIII, quo de Sarmatiae populis tractat, ea, quae Tacitus de Roxolanis Moesiam Romanorum provinciam aggredientibus enarrat, in memoriam revocat. [3]) C. X demum, quo Venedos seu Vinidas non esse Vandalos affirmat, Cornelium quidem Tacitum dubitavisse, Germanisne an Sarmatis Venedos adscriberet, admonet. [4])

Taciti Germaniae notitiam redolet quoque Cromeri opusculum, quod ad geographiam et ethnographiam pertinet et inscribitur: *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et Republica regni Polonici libri duo.* [5])

Hoc aureo libello Cromerus magnam gloriam non solum apud populares, sed etiam apud exteras nationes consecutus nunc quoque auctoritate quam meruerat fruitur.Paulo post annum 1555 scriptus ipsius auctoris sedula cura exaratus est typis Coloniae 1577 et 1578.Si inscriptionem et compositionem huius opusculi spectamus, concedendum nobis est inesse ei similitudinem quandam cum Taciti Germania, sed non tantam quantam Th. Sinko [6]) arbitratur. Immo vero discrepantia atque ea magna intercedit inter

[1]) In margine laudatur Cornelii Taciti de situ et moribus Germanorum.

[2]) „Constat sane inter omnes Vandalos Gotorum et Germanorum gentem fuisse, eademque lingua cum eis usos fuisse. Testes sunt eius rei Eutropius, Paulus Diaconus, Procopius, et his omnibus antiquior Cornelius Tacitus". In margine addit: Tacitus de situ et moribus Germ.

[3]) „Ac Roxolanos quidem Europaeos tempore Othonis Sylvii imperatoris, hoc est, ante annos mille quingentos Mysiam, Romanorum provinciam ad Pontum et Danubium sitam, infestasse, Cornelius Tacitus author est". — Sed falso in margine Annales adferuntur, cum de hac Roxolanorum in Moesiam incursione Tacitus historiis I 79 enarraverit.

[4]) „Cornelius quidem Tacitus, ut dudum attigimus, dubitat, Germanisne an Sarmatis Venedos adscribat." — In margine: Corn. Tacit. de Germ.

[5]) Facillime praesto esse potest editio, quam W. Czermak curavit sumptibus Academiae litterarum Cracoviae 1901.

[6]) Echa klasyczne w literaturze polskiej p. 16. Ceterum inter omnes constat litterarum renascentium temporibus plurimos libros editos esse de origine et rebus gestis alicuius populi tractantes veluti Germania, Italia, Polonia

utrumque opus non solum eo, quod Cromeri libellus Taciti scriptum dimensione et ratione, qua scriptor propositum suum exsecutus est, superat, sed imprimis arte scribendi stiloque. Ne locutiones quidem Taciteae, me quidem iudice, in Cromeri libello inveniuntur.

III.

Etiam alios Taciti libros paulo post doctis quidem Polonis innotuisse verisimile est.[1]) Saeculis XVI et XVII, prout maiores nostri Graecorum Romanorumque scriptoribus studere, eorum scripta in manibus suis diligentissime versari eaque impenso pretio parari coeperunt, imprimis autem inde ab anno 1594, quo vir illustrissimus Ioannes Zamoscius in oppido suo patrio, quod Zamość appellatur, sumptibus suis academiam, sedem artium liberalium, instituit virosque doctissimos conduxit,[2]) etiam Tacitus iustum locum occupavit inter scriptores antiquos, quorum scriptis iuvenum animi erudiebantur. Extunc saepe gratus acceptusque fuit hominibus ingenii acutioris.

Sed difficultates quaedam, quae libros eius legentibus interdum obviae sunt animosque eorum contendunt ac vim divinandi haud parvam exigunt, quippe quae legentem cogitationes scriptoris supplere, inter versus, ut dicimus, legere cogant, effecerunt, ut Taciti non tam nota divulgataque quam aliorum auctorum scripta essent. Compendia quae indices librorum saeculis XVI et XVII in Polonia excusorum continent, magnum quidem numerum librorum, qui scriptorum antiquorum vel interpretationes sunt vel editiones cum adnotationibus nonnumquam, paucissimos vero libros ad Tacitum spectantes exhibent.

Atque ex scriptis eius unum in Polonia typis exaratum est idque Agricolae vita. Quae editio sic inscribitur: *Iulii Agricolae vita a C. Cornelio Tacito scripta, in qua aulici optimi, adulatoris voferrimi, militis fortissimi, consiliarii prudentissimi, praefecti provin-*

---

alii, qui secundum Taciti opusculum inscribebantur. Vide sis hac de re ea, quae paulo ante scripsi de Aeneae Sylvii Piccolominei ad Mayerum epistula, et de libro Flavii Blondi *„Italia illustrata"* inscripto. Cuius vestigia secuturus erat Conr. Celtes, cum una cum amicis *„Germaniam illustratam"* scribere sibi proposuisset. Eadem fere aetate atque Cromeri libellus, nempe 1574, Bononiae exaratus est typis liber *„Polonia"* inscriptus, quo Ioannes Krasiński, in Italia studiis humanioribus operam suam navans, Carolo Sigonio, nobili Patavii docto adhortante, Polonorum originem, terram moresque proposuit.

[1]) Non solum Germaniam, sed etiam alia Taciti scripta nota fuisse Cromero elucet ex supra commemorato loco, quo de Roxolanorum in Moesiam impetu narravit.

[2]) Videsis librum a Stanislao Łempicki polonice scriptum de vita et rebus gestis Ioannis Zamoscii annis 1573—1605, quibus curam iuvenum animos conformandi diligentissime suscepit. Qui liber inscribitur: Działalność Jana Zamojskiego na polu szkolnictwa 1573—1605, Cracoviae 1922, 93 sq.

*ciae vigilantissimi, consulis auctoritate gravissimi, ducis ac imperatoris rerum gestarum magnitudine praestantis, varia ingenia, mores, studia describuntur, primo in gratiam iuventutis Academicae, opera M. Ioannis Cynerski Rachtamovii Coll. maioris, eloqu. profess. Tylician*i, *per aphorismos politicos explicata, deinde ob penuriam exemplarium in lucem edita. Anno Dni 1643. Cracoviae. In officina typographica Francisci Caesaris.* Opusculum dedicatur *generosis ac magnanimis iuvenibus D. Stephano Zamoyski Castellanidae Leopoliensi, D. Michaeli Stradomski fratribus amitinis,*quos frequentissimos diligentissimosque auditores suos Cynerski laudat. Qui iuvenes, studiis liberalibus et domi et foris eruditissimi, admonentur ab editore, ut honestum toto pectore amplectantur patriaeque operam navent exemplum viri secuti, cuius forma in libello eis dedicato expressa sit.

Quare etiam in tergo folii, in quo libri frons conspicitur, sententias Taciteas iuvenum oculis proposuit incitamentum virtutis, primum ex Agr. 1: „Celeberrimus quisque ingenio ad prodendam virtutis memoriam sine gratia aut ambitione, bonae tantum conscientiae pretio ducitur" [sic pro: ducebatur], — deinde ex Ann. XVI 35 verba morientis Thraseae: „Specta, iuvenis; et omen quidem dii prohibeant, ceterum in ea tempora natus es, quibus firmare animum expediat constantibus exemplis", — denique laudes Tacito a Sidonio in Panegyrico ad Anthemium tributas attulit:

> Qua Crispus brevitate placet, quo pondere Varro,
> Quo genio Plautus, quo flumine Quintilianus,
> Qua pompa Tacitus, nunquam sine laude loquendus...

Editionem suam Cynerski neque criticis neque epexegeticis adnotationibus instruxit, textumque secundum Lipsium curavit.

Editor Ioannes Cynerski Rachtamovius [1]) (Rachtamowicz; 1600—1654), canonicus cathedralis Cracoviensis, professor eloquentiae nec non theologiae in Academia Iagellonica Cracoviae, magni ab omnibus aestimatus propter eloquentiam et doctrinam, scripsit Latina tantum lingua plurimos panegyricos, epithalamia, laudationes funebres, alia, in quibus aliquot sensu graviore, ut *Prussia Serenissimi Vladislai IV* (Cracoviae 1635). [2])

---

[1]) Cf. Wielka Eucyklopedja powszechna illustrowana, Warszawa 1894, XIII 555 i Encyklopedja Orgelbranda s. v. Cynerski. — Encyklopedja Polska XXI: Dzieje lit. pięknej w Polsce I 159.

[2]) Collegium maius, cuius professor erat, appellabatur Tylicianum a viro doctissimo Petro Tylicio (Tylicki, 1543 - 1616), procancellario regni et episcopo Cuiaviensi, qui regem Sigismundum III, iter in Sueciam facientem, secutus est eique fidelem et bonum consiliarium se praestitit. Anno 1603 postquam munere custodis sigilli se abdicavit, in cathedra Academiae Cracoviensis positus pulcherrimum monumentum sibi exegit, cum eloquentiae studio permotus eloquentiae cathedram, quae in eius honorem Tyliciana est appellata, in Academia Cracoviensi collocavit, praeterea 10.000 aureorum facultati philosophicae ad libros utiles edendos hereditate reliquit.

IV.

Sed nemo magnum obtinet nomen sine adversariis. Itaque etiam Tacitus, quo celebratiore fruebatur fama, in eo plura crimina vocabatur. Ac primum criminabantur eum nonnulli, quod malignus fuisset, quod omnia vel suspicionibus suis adulteravisset vel in deteriorem partem traxisset. Alii vero docti eum nimis concisum, ingenii et sensuum profunditate subobscurum arguebant. Quorum opiniones magna ex parte collegit e. gr. Amelot de la Houssaie in prooemio versionis Francogallorum lingua a se confectae: *Tacite avec des notes politiques et historiques* (4. ed., Amstelodami 1731), nec non G. Brotier in universum eas criminationes tractavit in editione sua Taciti operum (2. ed., Parisiis 1776). Tertullianum secuti crimini ei quoque dabant falsa de primis Christianis iudicia. Itaque Francogallorum vir doctissimus Guilielmus Budaeus (1467—1540), cuius nomine Societas philologa Francogallorum nuper est nuncupata, Tacitum *scriptorem omnium sceleratissimum* nominavit. Apud Amelotum de la Houssaie leginus quoque, quinam illius docti aetatis convicia Tacito facta refutare conati sint. Taciti vindicibus adnumerandus est etiam ignotus ceterum Nicolaus Słowikowski, qui Cracoviae in officina Andreae Petricovii S. R. M. typographi anno 1638 publici iuris fecit libellum q. i. *Vindiciae pro Cornelio Tacito a M. Nicolao Słowikowski, Artium et Philosophiae Doctore; publice in frequenti auditorio Acad. Cracoviensis importunis convitiatoribus oppositae. Anno D. 1638. Die 18 Octobris.*

Taciti patrocinium contra vituperatores suscipiens M. Antonii Mureti vestigia pressit, ex cuius oratione XV hoc pulchrum de eminentissimo rerum Romanorum scriptore iudicium affert in pagina inversa primi folii, quod frontem libri facit: „Imprimis illud positum sit, quae summa scribentium laus est, eam Tacito ab omnibus uno ore tribui. Nullum unquam scriptorem prudentiorem ac considerationem fuisse: siccam ac sobriam esse illius orationem, adstrictam verbis, densam sententiis, nihil in ea notari posse diffluens, nihil inane, nihil redundans: singulis saepe verbis singulas sententias contineri. Magna laus et quae in quo sit, facile ei alias deesse patiaris."

In praefatione patruum patronumque suum Iustum Słowikovium, iuris et theologiae doctorem, canonicum Cracoviensem alloquitur eique otii litterati rationes reddens primitiasque suas dedicans explicat se coram rectore et professoribus Academiae itemque frequentissimo iuventutis Academiae confluxu in capessendo doctoris gradu has pro Tacito vindicias publice conviciatoribus opposuisse.

Lectorem orans obsecransque, ut frontem remittat in hoc libello iudicando, asseverat scire se quidem difficile munus a se suscipi defendendi Taciti, cuius stilus sublimis reconditusque plu-

rimos a legendo deterreat, maiestas vero ab interpretatione. Breviter cum Hieronymi testimonium tractavisset servatosque libros aeque ac Iustus Lipsius [1]) hortum et seminarium praeceptorum appellavisset, primam refutat criminationem, quod Tacitus ea tempora narravisset, quibus senatus auctoritas iam imminuta esset, nulli iam Camilli, Fabricii, Laelii, Scipiones, alia virtutis exempla fuissent, meritoque nonnullos timere, ne iuvenes assuescant ea civitatis corruptione, quam Romae imperatorum aetate fuisse legant apud Tacitum. Attamen incorruptam rerum fidem, quam hic eminentissimus Romanorum scriptor in temporibus Caesarum memoriae prodendis servaverit, ab omnibus probari. Słowikowski quoque similiter ac Iustus Lipsius Taciti opera ludum principum, magistram vitae civilis laudat. Inveniri enim in eis imagines virorum fortium, Germanici, Senecae, Corbulonis, aliorum. Etiam de malis principibus legentes discere posse, quid ab eis timendum et quomodo eis diffidendum sit.

Flavii Vopisci (Aurel. 2) quoque grave crimen, quod Taciti opera aeque ac Livii et Sallustii mendaciorum essent plena, refellit asserens Tacitum nihil esse mentitum, communeque illud esse mortalium vitium, quod rerum scriptores vix effugiant in tanta rerum multitudine humanique ingenii infirmitate et ob caliginem veritati offusam. Thucydidem quoque a mendacii crimine liberum non esse. Etiam Tertulliani criminationem, quod Tacitus falsa de primis Christianis iudicia prodidisset, dissolvit in memoriam revocans eum inscitia id fecisse, praeiudicatis cum suis tum aliorum opinionibus obstrictum. Eandem tamen fidem et diligentiam, quam in ceteris profiteretur, observatam esse ab eo ita, ut Christianos incendii crimine quo Nero eos perculerat, absolverit. Aliud esse crimen malae latinitatis: aliquando esse eum nimis acutum, nimis obscurum. Sed eiusdem breviloquentiae obscuritatisque Thucydidem quoque et Sallustium a multis argui. Id vero iucundissimum esse legentibus, cum scriptoris cogitationes magna animi intentione intellegant. Inter Romanos scriptores nullum esse verborum concinnitate et splendore Tacito comparandum.

V.

Eisdem fere temporibus, circa mediam saeculi XVII partem, Taciti annales lingua Polona redditi sunt a Casimiro Kojałovio, sed anno demum 1803 Varsaviae a Thaddaeo Mostovio publici iuris facti [2]) e manuscripto a Ioachimo Chreptovio (Chreptowicz),

---

[1]) In praefatione editionis Taciti anno 1634 publici iuris factae.

[2]) *Kaja Korneliusza Tacyta, Kronika od zejścia Cezara Augusta, przekładania K. Kojałowicza Edycja Tad. Mostowskiego, Warszawa 1803.* — Casimirus Wiju's Kojałowicz (1617—1674), nobilis orator et eloquentiae magister, collegii Iesuitarum Vilnae rector, deinde scholarum maiorum praefectus

procancellario Lithuaniae, conservato. Quae conversio manca quidem et imperfecta, quippe quae contineat tres primos annalium libros et quarti partem solum ad caput 47, quod vix ab interprete inceptum alia manu est confectum similiter ac proxima duo capita, breviloquentiam et gravitatem Taciti ac vim praegnantem eius locutionum sapit, ordinem quoque et coniunctionem verborum plerumque feliciter imitatur, nonnumquam tamen legentis animum fatigat, cum haud plana sit.

Munus Taciti libros Polonorum lingua reddendi ante Casimirum Kojałovium suscepisse tradunt bibliographi Ioannem Opalenium (1581—1637), palatinum Posnaniensem. Cuius familia, nobilissimis in Polonia adnumeranda, miro quodam gravissimi Romanorum scriptoris studio tenebatur. Eiusdem namque familiae Lucas Opalenius (1612—1662), qui regi suo et Latinae ecclesiae semper fidelis magno patriae amore flagravit, verum quem docti saeculo demum praeterito quodammodo e bibliothecarum pulvere in lucem protraxerunt et in clarorum saeculi XVII scriptorum numero posuerunt, Taciti opera non ignorat saepiusque laudat, imprimis in libro, q. i. *Polonia defensa contra Ioannem Barclaium, ubi occasione ista de regno genteque Polona multa narrantur hactenus litteris non tradita. Dantisci. Sumptibus Georgii Försteri, S. R. M. Bibliopolae. Anno MDCXLVIII.*

Quemadmodum nunc Polonos, cum libertate post bellum maximum cruentissimumque recuperata adversa praeteritorum fortuna instructi strenue ad rem publicam firmandam accedunt, hostes infesti qui undique eis imminent neque intra fines desunt, falsis criminationibus insectantur, ita iam exeunte saeculo XVI et proximo, florentissima civitate, cum tres nationes, Poloni, Lithuani, Rutheni a. 1569 Lublini sua sponte se consociavissent aeternamque sibi fidem iuravissent et pectoribus suis instar obicis ac valli Europam ab incursionibus Turcarum et Tartarorum defenderent eamque ob rem post Chotinense cum Turcis bellum Polonia a pontifice Romano *Antemurale orbis Christiani* honorifice appellata esset, non deerant conviciatores plurimi Poloniae laudibus obtrectantes. In numero eorum, qui in Polonos contumelias iaciebant, est Ioannes quoque Barclaius (1582—1621), qui fere agmen eorum claudit qui renatarum litterarum aetate lingua Latina quae senserant quaeque voluerant exprimebant. Etenim satirico libro suo cui

---

et academiae procancellarius, multos conscripsit panegyricos, epithalamia, cantus lugubres, carmina, quibus pro saeculi more ut plura capiat pro beneficiis gratias agit. Quae opera singula inter a. 1640 et 1659 typis in lucem edita postea collecta sunt et in adolescentium usum *(Panegyrici heroum, Vilnae 1668)* ipsius auctoris sumptibus excusa demonstrandi causa, quomodo eloquentiae praecepta, ab ipso Kojałovio composita, et publici iuris facta *(Institutionum rhetoricarum pars I et II, Vilnae 1654)* ad vitae sint usum accommodanda. — Mostowski Kojałovio falso tribuit ad res gestas Polonorum spectantes libros quos scripsit frater eius natu maior Adalbertus (1609—1677), quem recentiores docti optimum saec. XVII rerum scriptorem comprobaverunt.

nomen *Icon animorum* (Londini 1614, deinde aliquotiens typis iteratum), mores populorum Europae tractans etiam gentem Polonorum capite octavo contumeliose descripsit aut potius per hominum ora traduxit, nempe omnia erga Poloniam convicia falsa et commenticia collegit. Cuius opprobria ingeniose et acute refutavit Lucas Opalenius, adhortantibus amicis. Vindicias suas pro Polonia munivit plurimis argumentis, quae ex scriptoribus contemporaneis nec non antiquis hauserat. Inter quos praecipuum locum tenet Tacitus. [1])

Barclai opinionem de Polonorum ducta a Scythis origine repellens, adfert Strabonis, Plinii maioris, Taciti (Germ. 46) testimonium de priscis earum regionum incolis, ubi nunc sita est Polonia. Hiemem quoque, quae in Polonia est, non ex vero descriptam esse a conviciatore ostendens, quae Tacitus de Germania tradidit, laudat: „hiemem nempe potissimam anni partem occupare, terram segetes tantum ferre, fructuum vero autumnique et bona et nomen ab incolis ignorari" (p. 34) et paulo infra: „nullas enim urbes (ut idem Tacitus inquit) aut vicos conexis aut cohaerentibus aedificiis habet" (p. 35). Quae testimonia a Germania non ad verbum excerpta, sed paulo mutata esse facile cognoscemus, si loca congruentia contulerimus. Etenim Germ. 26 fin. legimus: „sola terrae seges imperatur... autumni perinde nomen ac bona ignorantur", et c. 16 in.: „Nullas Germanorum populis urbes habitari satis notum est, ne pati quidem inter se iunctas sedes. colunt discreti ac diversi, ut fons, ut campus, ut nemus placuit. vicos locant non in nostrum morem conexis et cohaerentibus aedificiis".

De Polonorum educatione disserens, iuvenes ad negotia publica obeunda institui edocet aliter atque apud exteras gentes, apud quas non res publica est, sed principatus. Qua in re adfert Taciti verba ex Agricolae vita hausta: „Nam virtus, culta ac civilia ingenia subditorum, tum mentes, ad seria negotia natae, ut ille ait, ingratae imperantibus" sed magna ex parte mutata, cum haec Agr. 31 med. legamus: „virtus porro ac ferocia subiectorum ingrata imperantibus" et Ann. II 82 in.: „displicere regnantibus civilia filiorum ingenia".

Rei publicae Polonorum formam plane describit, opponens ei „dispar aliarum nationum πολίτευμα, ubi nulla comitiorum potestas, nulla ordinum auctoritas, sed umbra et vana species consultationis" (p. 69), sicut Romae imperatorum temporibus. Ut miseram fortunam civium, qui a dominis gubernantur, describat, adfert veterum scriptorum plurima testimonia, sed non ad verbum expressa. Etenim Taciti verba Hist. I „ubi sentire quae velis et quae sentias dicere licet", quibus Nervae et Traiani temporum felicitas laudatur, Opalenius sensu inverso usurpat dicens de

[1]) Cf. St. Kot, Rzeczpospolita Polska w literaturze polit. Zachodu. Kraków 1919, 102 sq.

principatu „ubi nec sentire quae velis nec quae sentias dicere licuit" et „cum voce memoria quoque ipsa perisset, si tam in potestate eorum fuisset oblivisci, quam tacere". Postrema verba ex Agr. 2 fin. hausta paulo mutata sunt. [1])

Etiam cum de Polonorum legibus disputat, Taciti testimonium inter alia adfert, ex Ann. III 26 in.: Nam „vetustissimi mortalium" (inquit Tacitus) „nulla adhuc mala libidine, sine probro, scelere, eoque sine poena et [2]) coërcitionibus agebant".

Barclai convicium, quod Poloni „ipsum nomen non tantum servitutis, sed et iusti ac legitimi regni oderunt", refutans copiose de Poloniae regum potestate disserit, quae legibus circumscripta neque indefinita est. Sententias suas multis argumentis e veteribus scriptoribus desumptis adstruxit. Cum apud eum haec legimus: „servirent itaque Syria Asiaque et suetus Regibus Oriens" (dicebat olim, apud Tacitum, magnanimus ille, et vere Civilis), at nos servitium pati non possumus, possumus vero principatum et reges, qui „non dominationem, et servos, sed rectorem et cives cogitarent", revocantur in memoriam Hist. IV 17 [3]) et Ann. XII 11.[4])

Item Barclai calumniam asserentem apud Polonos „regem ad patrias leges vi et armis adigi" refellens Polonis regnum hereditarium deesse dicit, verbis suis locutionem Taciteam ex Hist. I 16 haustam implicans: „ut ceteris gentibus, quae regnantur, certa dominorum domus." [5])

Nobiles Polonorum cum defendit a Barclai insimulatione, quod „quisque in suae familiae laudem intentus" sit, immo vero munificos liberalesque esse erga alios et proclives „ad cuncta quis pecunia prodigitur". Quae verba deprompta sunt ex Taciti Ann. III 52 in., quo de lege sumptuaria tractatur.

Quae testimonia veterum scriptorum sicut in aliis libris illo tempore excusis in margine singularum paginarum plerumque allata legi possunt.

Eximium Taciti studium, quod Opaleniorum familiae proprium erat, quodam modo hereditate accepit Lucae Opalenii gener, Stanislaus Heraclius Lubomirski († 1702), magnus regni Poloniae mareschalcus, qui praeter opuscula Latina [6]) polonice edidit am-

---

[1]) Cf. Agr. 2 fin.: „memoriam quoque ipsam cum voce perdidissemus, si tam in nostra potestate esset oblivisci quam tacere". — [2]) pro *aut*.

[3]) Cf. Hist IV 17 fin.: „servirent Syria Asiaque et suetus regibus Oriens".

[4]) Cf. Ann. XII 11 in: „ut non dominationem et servos, sed rectorem et cives cogitaret."

[5]) Cf. Hist. I 16 fin.: „neque enim hic, ut gentibus quae regnantur, certa dominorum domus et ceteri servi..."

[6]) *Stanislai Lubomiri S. R. I. Principis Supremi Regni Poloniae Mareschalci, Repertorum Opuscula Latina Sacra et Moralia. Varsaviae, Typis S. R. M. in Collegio Scholarum Piarum. Anno Dni 1701.* Exhibentur haec opuscula: 1) De remediis animi humani maximae verae mentis — ubi scriptores antiqui et sacra scriptura laudantur; 2) Theomusa — carmina religiosa;

plum opus,[1]) quo duos viros nobilissimos, Artaxerxem et Euandrum, disputantes secum facit de variis rebus, velut de doctrina et simplicitate, de hominibus, qui temere honoribus sunt aucti, de stilo vel arte dicendi scribendique, quomodo homines tractandi sint, quonam vinculo gloria et fortuna secum coniungantur, deque aliis his coniunctis. Causam disputationis dat eis aspectus cuiusdam praetereuntis, qui licet nihil didicerit tantam rerum experientiam possideat, ut haud facile par ei inveniatur.

In tertio colloquio, quo de arte dicendi scribendique agitur, de stilo scriptorum Polonorum et externorum, veterum et contemporaneorum deliberans, Taciti artem scribendi summis effert laudibus eique carmen sacrum esse vult, quod in eum honorandum iuvenis admodum scripserat.

Argumenta sua sententiis aut exemplis ex Taciti aliorumque libris petitis confirmat, id quod ipsum in eorum operibus multum versatum esse ostendit. Imprimis vero plurimas sententias vi quadam et gravitate conspicuas, quibus eminentissimus ille rerum Romanorum scriptor abundat, ex operibus eius excerpsit in popularium suorum usum, ut eos ad virtutem imitandam adhortaretur. Unum ex eius opusculis Latinis q. i. *Adverbia moralia sive de virtute et fortuna libellus* aliquotiens usque ad saeculum XVIII medium prelo subiectum, nec non lingua Polona publici iuris est factum.

VI.

Etiam in hoc litterarum, quae ad civitatis administrandae doctrinam supra iam memoratam spectant, laetissimo incremento partem, haud sane magnam, habuerunt Poloni opere q. i. *Institutio politica C. Cornelii Taciti verbis, opera Pauli de Iwanicze Iwanicki equitis Poloni concinnata. Lugduni Batavorum apud Franc. Hegerum 1641.* (12°, p. 123 + 9 extra numerum).[2]) *Praefatio ad Lectorem* operi praemissa, quinque paginis laudes Ta-

3) Adverbia moralia sive de virtute et Fortuna libellus conscriptus anno Dni 1666. — Qui libellus de fortuna Polonorum lingua redditus aliquotiens typis iteratus est saeculo XVIII (v. gr. Ossolineum 8.975).

[1]) *Rozmowy Artaxessa y Ewandra, w których polityczne, moralne i naturalne uwagi zawarte, wedle podanych okazji, tak iako mówione właśnie były, prawdziwie wyrażone są* R. P. 1683 (b. m. dr.). 2-gie wyd. nakładem Jana Andrzeja Minicha, Bibliopoli J. K. M. W Warszawie. w drukarni Collegii Schol. Piarum. R. P. 1694; dalsze 1708, 1718, 1734, 1745. — Cf. Encykl. Polska XXII. Dzieje lit. pięknej w Polsce II 332.

[2]) Praeterea hae exstant editiones: Lugduni Bat. apud Franc. Moiaerdum 1648 (12°). — Lugd. Bat. Daw. Lopez de Haro 1648 (16°). — Editio secunda. Hamburgi impensis Nicolai Pauschardi Bibliopolae literis Georgii Rebenlini 1665 (12°) et 1669 (12°). — Ultraiecti 1728. — Olim impressa Lugduni Bat. Anno 1648. Nunc vero cura Iosephi Bndzisz Wojucki Secretarii S. R. M. iteratis typis correctius mandata 1746. Supraslii in coenobio PP. Basilianorum. — Maximes politiques. Bruxelles 1757.

cili scriptoris continet, qui in ipso litterarum occasu instar lucidi sideris emicuerit, cuius indoles ab omnibus magni aestimetur. Quid singulis, quid universis cavendum esset malo sub principe, luculenter florentissimum illum rerum scriptorem ostendisse itemque ad oculos exhibuisse, quibus artibus retinerentur imperia vel quibus perirent. Centonem suum ex variis Taciti frustulis contextum legentium oculis ac principis, quem formare vellet, se proposuisse, cum aliorum vestigiis insistens arbitratus sit facturum se operae pretium, si ea, quae per universum corpus huc illuc sparsa essent, colligeret, collecta sub uno oculi poneret obtutu. Purum Taciti stilum quantum fieri potuerit a se servatum asseverat nec quidquam aliunde mixtum nisi quam parcissime, ne quid praeter formam in hoc opusculo exstaret eius. Raro tantum ipsa re expostulante auctoris sensum a se inflexum, id tamen modeste eadem licentia atque ab aliis qui similes partus in lucem edidissent factum esse addit oratque lectorem, ut animum benevolum ei impertiat. — In prooemio breviter de diversis imperiorum formis disputat arduumque esse asseverat definire, quae forma imperii sit melior.

Institutionis politicae e Tacito desumptae liber I (p. 2—23) octo continet capita, quorum primum de unius imperio tractat. Licet populi imperium libertati proximum sit, dominationem optimam et pacatissimam civitatis regendae formam esse affirmat. Sed unius imperium legibus adstringendum esse, ne nimis insolescat. Capite II initio quidem electionem successioni anteponit, deinde tamen interregna periculosa esse nec semper optimos eligi asseverat. Itaque minore discrimine sumi principem quam quaeri. Ex successione quoque pericula imminere, velut fratrum discordias, matris impotentiam, alia. Caput III de cultu dei et vitandis hariolis tractat, IV vero de maiestate principe digna, quae retinenda sit etiam inter adversa. Caput V de modestia agit, quam princeps conservare debeat maxime in prosperis. Capite VI auctor de iustitia tractans leges primo ignotas, postea ex malis moribus ortas esse disserit ideoque retinendas, non reiciendas esse eas, quae sapienter repertae sint. „Si novae causae urgeant, sit sanctor legum princeps“ (p. 12). Ne sit iudex omnium negotiorum, aliquando tantum ipse iudicet, sed sine ambitu, cetera aliis deleget. Addit quoque, quae virtutes iudicem ornare debeant, et quomodo delicta ab eo castiganda sint. Appendix capitis de iustitia tractantis breviter de asylis, advocatis, delatoribus agit, proximum autem caput VII de clementia. Ignoscere pulchrum et principi gloriosum. Modum poenis statuendum esse, quod principem supplicia non commendent. Imprimis autem principem liberalitas ornare debet, de qua capite VIII agitur.

Media operis pars, quae tractatus de principe liber II inscribitur, multo maior est priore, cum p. 23—50 complectatur dividaturque in quindecim capita. Quorum primum de matrimonio, II de educatione liberorum, III de otio principis, IV de fratrum inimici-

tiis, V de morte filiorum, VI de adoptione, septimum de amicis principis, VIII de consiliariis, IX de consiliis, X de consiliis lentis et subitis, XI de aulicorum natura et artibus, XII de artibus, quibus fallant principem, XIII de aulicorum fortuna et quibus modis ea conservetur, XIV de praefectis et aliis magistratibus, XV denique agit de annona et quam ea Romanis curae fuerit.

Inscriptiones tantum capitum huius partis attuli, quoniam longum est singula disserere. Si secundi libri summam spectaverimus, videbimus primis tredecim capitibus de vita privata principis agi, postrema vero duo similiter atque librum primum ad necessitudinem pertinere, quae inter civitatem ac principem intercedat.

Libri III aeque ac II tractatus de principe inscripti et secundo paulo copiosioris, caput I de subditorum erga principem officio agit, quinque vero proxima capita de seditionibus militum et provinciarum, de remediis seditionis militaris et seditionum provincialium. Capitibus VI et VII de bello civili et externo auctor scribit, VIII de militibus, qui eligendi sint, qui non, IX de disciplina militari et quomodo exercendi sint milites in pace. Cap. X—XVII de duce agunt, quis eligendus sit, quomodo se gerere debeat ante pugnam, quomodo se ac milites ad pugnam instruat, an noctu proelium incipiendum sit, quomodo se gerere debeat in proelio, quae cavenda in victoria, quae vitanda vel observanda post victoriam, quibus artibus utendum in hostes. Capite XVIII deliberat auctor, an princeps ipse ad bellum ire debeat, ultimo autem de principis fama tractat. Famam principi parandam esse apud posteros, non tam statuis, quam virtutum memoria, quae aeternum eum reddat. Locutionibus Taciteis ex ultimo Agricolae capite haustis exprimit, quomodo principi memoria virtutum gloria sit paranda: „ut vultus hominum, ita simulacra vultus imbecilla ac mortalia sunt. Forma mentis aeterna: cuius imaginem posteris relinquat. Et quamquam medio in spatio integrae aetatis eripiatur, quantum ad gloriam, longissimum aevum peregisse videatur. Ita fiet ut semper maneat in animis hominum, in aeternitate temporum, fama rerum. Ceteros velut inglorios et ignobiles oblivio obruet, Princeps posteritati narratus et traditus superstes erit".

Index capitum in calce positus hunc claudit libellum, qui 84 paginis de institutione politica Taciti verbis tractat. Argumenta sua auctor confirmat saepe exemplis e Taciti libris desumptis, imperatorum vel ducum nec non feminarum illustrium, imprimis Agrippinae. Sententiae eius, quamvis ex variis Taciti libris et capitibus haustae, arte cum re et inter se cohaerent ita, ut summam concinnam reddant. Quae ut facilius cognoscantur, libeat mihi hoc loco adferre prooemium huius libelli cum Taciti locis congruentibus collatum.

De diversis imperiorum formis:

Nullum imperii corpus stare ac librari sine rectore potest.

Ideo cunctas nationes et urbes populus aut primores aut singuli regunt.

Quibusdam vero nationum authoritate suadendi magis, quam iubendi potestate audiuntur reges.

Alibi unus imperitat, nullis exceptionibus, nec precario iure imperandi:

dilecta autem ex his et constituta reip. forma facilius laudari quam evenire, vel si evenit, haud diuturna esse potest.

Nam rebus cunctis inest quidam velut orbis, ut quemadmodum temporum vices, ita rerum pub. vertantur.

Sed ut plebe valida, vel ubi patres polleant, noscenda vulgi natura et optimatium ingenia: Sic non alio rerum statu, quam ut unus imperitet, principum mores vitamque conquiri tradique in rem fuerit.

Et quia utilissimus ac brevissimus bonarum malarumque rerum dilectus est, cogitare, quid aut volueris in alio principe aut nolueris:

Haec talia ex veteri memoria repetita exempla recti aut dehonestamenta, quoties res locusque poscent, memorabo.

Tacitus:

Hist. I 16 in.: Si immensum imperii corpus stare ac librari sine rectore posset...

Ann. IV 33 in.: Nam cunctas nationes et urbes populus aut primores aut singuli regunt.

Germ. 11 fin.: mox rex vel principes... audiuntur, auctoritate suadendi magis quam iubendi potestate.

Germ. 44 med.: ... eoque unus imperitat, nullis iam exceptionibus, non[1]) precario iure parendi (*Passow:* imperandi).

Ann. IV 33 in.: delecta ex iis et consociata rei publicae forma laudari facilius quam evenire, vel si evenit, haud diuturna esse potest.

Ann. III 55 fin.: nisi forte rebus cunctis inest quidam velut orbis, ut quem ad modum temporum vices, ita morum vertantur.

Ann. IV 33 in.: Igitur ut olim plebe valida vel cum patres pollerent, noscenda vulgi natura et quibus modis temperanter haberetur, senatusque et optimatium ingenia qui maxime perdidicerant, callidi temporum et sapientes credebantur, sic converso statu neque alia re Romana, quam si unus imperitet, haec conquiri tradique in rem fuerit.

Hist. I 16 fin.: Utilissimus idem ac brevissimus bonarum malarumque rerum dilectus est cogitare quid aut volueris sub alio principe aut nolueris.

Hist. III 51 fin.: sed haec aliaque ex vetere memoria petita, quotiens res locusque exempla recti aut solacia mali poscet, haud absurde memorabimus (rarissima vox *dehonestamentum* a Sallustio itemque a Tacito usurpatur XIV 21. XII 14. Hist. II 87).

---

[1]) nec Y (consensus Vaticani 1518 et Neapolitani IV c. 21).

Quoniam pauci prudentia honesta ab deterioribus, utilia ab noxiis discernunt, plures aliorum eventis docentur:	Ann. IV 33 med: quia pauci prudentia honesta ab deterioribus, utilia ab noxiis discernunt, plures aliorum eventis docentur.
Utque pravis dictis ac factis ex posteritate et infamia par metus sit.	Ann. III 65 in.: utque pravis dictis factisque ex posteritate et infamia metus sit.

Cum prima tum iteratae huius libelli editiones temporibus quibus in lucem prodierant congruentes, ea quae honestissimi Polonorum volebant quaeque efficere conabantur adiuvabant ex quadam parte, principatum optimam civitatis regendae formam ostendentes. Etenim iam a media saeculi XVI parte, cum auctoritas regum Poloniae minueretur et nobilium potentia cresceret, non deerant scriptores, qui malum rei publicae statum animadvertentes magna voce postularent, ut res publica emendaretur. Et Vladislai IV (1632—1648), quo rege bis hic libellus est excusus, et Augusti III temporibus (1735—1763), quo regnante denuo typis est mandatus, nonnulli viri de patria optime sentientes regiam potestatem firmare sunt conati. Sed resistentibus optimatibus omnibusque nobilibus privilegia sua defendentibus consilia sua, ut imminentem patriae calamitatem propulsarent, perficere non poterant.

Non est dubium quin auctor huius „Institutionis politicae" idem sit atque Constantinus Iwanicki, canonicus Camenecensis, Caroli Ferdinandi reguli, qui Sigismundi III Vasae filius episcopus Vratislaviensis et Plocensis fuit, orator sacer, cui Niesiecius[1]) in suo insignium libro *Doctrinam politicam verbis Taciti* (Lugduni 1641) attribuit. Iwanicki cum libellum suum de optima civitatis administrandae forma in lucem ederet, fortasse consilia regis Vladislai, Ferdinandi fratris, adiuturus erat, quae ad regiam potestatem firmandam tendebant. Idem propositum persecutus est sine dubio Iosephus Wojucki, regis Augusti III secretarius, librum hunc anno 1746 denuo iuris publici faciens.

VII.

Plurima Taciti notitiae vestigia obvia nobis sunt apud rerum scriptores saeculi XVII, imprimis Iosephum Bartholomaeum Zimorowicz[2]) (1597—1682) et Ioannem Thomam Iozefowicz[3])

[1]) Cf. K. Niesiecki, Herbarz polski, Lipsk 1839, IV 406 sq.

[2]) Opera quibus res gestae urbis Leopolis illustrantur ex mandato senatus eiusdem civitatis ed. Dr Cornelius Heck. Leopoli 1899. Sumptibus regiae urbis Leopoliensis. Editio instructa est plurimis adnotationibus, vocabulario et indice rerum.

[3]) Annalium urbis Leopoliensis tomus extravagans, iuris publici et privati revolutiones in regno et contingentia, praesertim in provinciis Russiae, ecclesiastica et civilia, bona et mala, prospera et adversa, casus et eventus varios variorum in variis rebus, personis et materiis enuncleans, orbita temporum et fortuna rotatos, periodo autem satis rotunda antea perillustris ad-

(1669—1728), qui res gestas Leopolitanas saec. XVII lingua Latina enarrant.

I. B. Zimorowicz, a. 1597 Leopoli humili quidem loco natus, paulatim ad summos honores evectus (inde ab a. 1648 consul civitatis Leopolitanae), praeter panegyricos, carmina religiosa et bucolica, res gestas urbis patriae exposuit libris q. i. 1) *Leopolis triplex i. e. Russica, Germanica, Polonica*, 2) *Leopolis a Turcis, Tartaris, Cosacis, Moldavis anno 1672 obsessa*, 3) *Elogia quattuor obsidionum civitatis Leopoliensis*, 4) *Viri illustres civitatis Leopoliensis*, 5) *Domus virtutis et honoris*.

In commentariis rerum urbanarum, q. i. *Leopolis triplex*, de priscis Russiae incolis narrans peculiari capite [1]) de Roxolanis agit et impetum in Romanam ab eis factum provinciam, quae ad meridiem ab Histro spectat, describens, paucas locutiones ex Hist. I 79 mutuatas usurpat, ubi Tacitus hanc potissimum gentem eiusque in Moesiam provinciam impetum tractavit. Ex quo Taciti capite hausta sunt paulo commutata haec verba: „novem milia equitum ex ferocia et successu, caesis duabus cohortibus, audentius Moesiam irruperunt.[2])" Tacitum contestanti[3]) in animo versatur supra memoratum Hist. caput. Ea autem quae sequuntur verba: *praedae quam pugnae intenti ferocius proelium sumpserunt* respondent locutioni Tacitinae: *ex ferocia... praedae magis quam pugnae intenta* (sc. gens).

De Germanis, qui Casimiro Magno regnante Leopoli domicilia sibi constituerunt, sic scribit [4]) sub anno 1345: „Praesidium pacis et belli tempore fidum firmumque nullos mortalium armis aut fide ante Germanos esse, in theatro Romano olim apud Tacitum proclamatum..." Quo loco Germ. 14 ei succurrisse probabile est, ubi Tacitus virtutem et fidem Germanorum summis effert

---

modum reverendi domini Ioannis Thomae Iozefowicz, canonici cathedralis Leopoliensis, evolutos, nunc cura et labore admodum reverendi patris, s. theologiae magistri et doctoris, Valeriani Gruszczyński, defensoris provinciae, prioris conventus maioris Leopoliensis Carmelitarum, in novum exemplar reproductos et ordinatos, cum additione indicis copiosi contentorum, ad calamum amanuensis religiosi eiusdem ordinis novitii porrectus, pro usu Carmelitarum Leopoliensium datus, ad eruditionem, notitiam et memoriam posterorum anno salutis nostrae 1769 in eodem conventu generali maiori Leopoliensi Carmelitarum A. R. O. copiatus per Valentinum Nicodemum Porczyński (1614—1700); p. 1—956. Index rerum p. 957—1047. — Codex chartaceus, aliquot manibus saeculo XVIII scriptus, fol. continens p. 1048, prima 3 folia extra numerum, asservatur nunc Leopoli in Ossoliniana bibliotheca (ms. 147,II). In prima pagina non numerata legimus: Thomas Ioannes Iozefowicz, creatus canonicus gremialis Leopoliensis a. 1693, e vivis excessit 1728. — Hi annales, lingua Polona a M. Piwocio redditi, in lucem prodierunt Leopoli a. 1854 (Kronika miasta Lwowa od r. 1634—1690). Codex Latine scriptus ex quo paulo infra aliquot locos adferam, adhuc non est iuris publici factus.

[1]) l. l. p. 12. — [2]) Cf. Taciti Hist. I 79 in.: „Sarmatica gens... ad novem milia equitum, ex ferocia et successu praedae magis quam pugnae intenta." — [3]) Quippe attestante Tacito (p. 12). — [4]) p. 61 sq.

laudibus. De conubiis quae advenae cum indigenis coniungebant, exponens[1]), laudat novos colonos, quod *bonos mores* instituissent, *quales apud Germanos plus, quam bonas leges, valere Tacitus attestatur,* adludens ad Germ. 19, quo Romanorum scriptor de Germanorum bonis moribus scripsit. Deinde post verba: *namque eodem scriptore graviter asseverante* paucas locutiones e Germ. 6, 19, 20, 22, 23 desumptas usurpat, velut: *pudicitia saepta* (Germ. 19 in.), *publicatae nulla venia* (19 med.), *sera iuvenum Venus* (Germ. 20 in.), *iuventus inexhausta* (Germ. 20 *pubertas inexhausta*), *sine apparatu, sine blandimentis mensa* (Germ. 23 med.), *d:.:cta ac nuda omnium mens* (Germ. 22 fin., ubi *et* pro *ac* legimus), *nulla cultus iactatio* (Germ. 6 med.), *nemo illic vitia ridet... nec corrumpere aut corrumpi saeculum vocatur* (Germ. 19 med.). Ad annum 1535 de Armenis qui Leopolim incolebant narrans, Taciti testimonium adfert,[2]) qui ann. II 56 in. eam gentem ambiguam appellavit. Similia legimus chronicis q. i. *Viri illustres*[3]): „Armeni... antiquitus teste Tacito ambigui". Sub anno autem 1600[4]) de controversiis certaminibusque Leopolitanis cum Armenis obortis scribens Tacitum item in testem advocat. Cuius verba Ann. II 56: *saepius discordes sunt, adversus Romanos odio,* respondent eis, quae de Armenis Leopolitanis Zimorowicz tradidit.

I. Th. Iozefowicz ipsa in praefatione annalibus urbis Leopolis a se conscriptis praefixa locutionem Taciteam usurpat spondens se sine singulari amore et odio res gestas enarraturum.[5]) Plurima vero ex eo hausit, cum de morte et funere regis Michaelis narravit, qui *sub orientibus undique belli Turcici periculis* exercitui opem laturus Leopolim venit die 28. Oct., ibique mortuus est die 9. Nov. a. 1673. „Triste ac inopinatum silentium, et stupor et pavor anxiam et implicatam multis periculis Leopolim nostram diu tenuit, et vel maxime summopere dolebat ex eo civitas, quod eundem spiritum a rege suo moriente receperit, quem dederat nascenti; maerebant summopere curiales ac ministri aulae, quod veneno extinctum credebant: nam in exenteratione corporis parum materiae corrosivae, dum sumen in pelvim argenteam effunditur, statim flavescere apparuit. Maerebant cuncti, parvi et magni, cogitabantque quod nec vitae mortisque arbitri a tributo mortalitatis absolvantur"...

Et paulo infra funus sollemne describens haec memoriae tradidit: „Demum die 20. Novembris corpus eiusdem regis Michaelis, more et apparatu regio accurrente tota civitate inter funebria laudabilia, magno totius populi dolore e civitate Varsaviam usque per Georgium Giedziński Decanum capituli nostri ducebatur. Nullus honor erat, quem corpori regio non deferret, et urbis nostrae et populi

[1]) p. 65. — [2]) Cf. l. l. p. 118: „Armeni nostrates per Tacitum ambigui appellati", — quibus respondent Taciti ann. II 56 in.: „ambigua gens ea." — [3]) p. 293. — [4]) p. 156: „Armenos agere saepius discordes et adversus Romanos odio in Annalibus suis annotavit Tacitus." — [5]) Cf. Taciti Hist. I 1 fin.: „neque amore quisquam et sine odio dicendus est", itemque Ann. I 1 fin.: „sine ira et studio".

benevolentia, ac senatus praesentis authoritas. Praecedebant incompta maerore signa, versi ad terram fasces, [1]) atrata plebs, trabeati pallore equites, funalia, odores, thymiamata, aliaque funeris sollemnia cremabant; etiam quorum diversa oppida, tamen obvii seu sequentes, suspiriis, quidam lachrimis dolorem testabantur. [2]) Senatus et magna pars populi vias complevere, disiecti flentes, [3]) seu valetudine praepediebatur, seu victus luctu animus magnitudinem mali perferre visu non toleravit. [4]) Succedebat currus regium corpus portans paulatim, equis non celeri ut solent passu, sed lento procedentibus, et ad tristitiam quasi intelligerent maerorem compositis. [5]) Illic miles cum armis, illic sine insignibus magistratus, populus per tribus concidisse rem publicam, nihil spei relictum clamitabant. [6]) Decus patriae, pretiosum ducum sanguinem, unicum antiquitatis specimen appellabant. [7]) Non viae solum et proxima loca cursui, sed moenia ac tecta complentur, quaque longissime prospectare poterat maerentium turba oculos direxit." [8])

Descriptio mortis, quam rex Michael obiit, magna ex parte similis est eis, quae Tacitus Ann. II 71 sq. narravit de Germanico in Oriente praematura morte rapto. Itaque haud a vero abhorrebimus, si putaverimus Leopolitanum rerum scriptorem ex Taciti narratione sumpsisse illud, quod rex Michael veneno sit exstinctus, [9]) praesertim cum eiusdem aetatis historiae scriptor I. B. Zimorowicz [10]) breviter tantum de regis morte et Leopolitarum maerore narraverit, veneni autem nullam mentionem intulerit. Quantum autem Iozefowicz Tacito debuerit in describendo funere sollemni, demonstratum est adnotationibus, in quibus loci congruentes ex Annalibus III hausti adferuntur.

Flosculis rhetoricis, sermone, antitheseon quae dicuntur pleno, annalium Leopolitanorum auctor exornare voluit narrationem suam de rege, qui Leopoli natus et mortuus filius erat clarissimi

---

[1]) Cf. Taciti Ann. III 2 in: „praecedebant incompta signa, versi fasces."

[2]) Cf. Ann. III 2 in.: „atrata plebes, trabeati equites pro opibus loci vestem odores aliaque funerum sollemnia cremabant. etiam quorum diversa oppida, tamen obvii et victimas atque aras dis Manibus statuentes lacrimis et conclamationibus dolorem testabantur..." — [3]) Ibd. (paulo infra): „senatus et magna pars populi viam complevere, disiecti et ut cuique libitum flentes."— [4]) Ann. III 3 (de Antonia): „seu valetudine praepediebatur, seu victus luctu animus magnitudinem mali perferre visu non toleravit." — [5]) Ann. III 1 fin.: „cum classis paulatim successit, non alacri, ut adsolet, remigio, sed cunctis ad tristitiam compositis". — [6]) Ann. III 4 in.: „illic miles cum armis, sine insignibus magistratus, populus per tribus concidisse rem publicam, nihil spei reliquum clamitabant." — [7]) Ibd. fin. (de Agrippina): „cum decus patriae, solum Augusti sanguinem, unicum antiquitatis specimen appellarent". — [8]) Ann. III 1 med: „complentur non modo portus et proxima maris, sed moenia ac tecta, quaque longissime prospectari poterat, maerentium turba..." — [9]) In enarrandis principum seu imperatorum nec non virorum illustrium mortibus Tacitum fabulosis commentis non prorsus abstinuisse et rhetorica ornamenta minime esse aspernatum disseruit docte S. Hammer in ephem. Eos XXV 1921/2, 15 sq. — [10]) l. l. 274 sq.

Ieremiae Wisnioviecii, qui multos annos rei publicae fines ad orientem vergentes, imprimis a. 1648—1656 (mortuus est die 22. Augusti 1651 in castris ad Pawołocza), cum Cosaci seditione facta cum Tartaris, deinde cum Moschis se coniunxissent, ab hostium incursionibus defendebat et saepe Leopoli morabatur. Sed filius indole sua naturaque bellicosissimum patrem non adaequavit, et quo pater florebat favore populi tantum factum est, ut rex crearetur. Sed breve regnum (1669—1673) nullis rebus gestis illustrare ipsi licuit.

VIII.

Quibus praeterea rerum scriptoribus saec. XVII Tacitus usui fuerit, alibi exponam. Ad poetas illius aevi me nunc converto, apud quos non rara huius notitiae vestigia obvia sunt. Etenim Samuel de Skrzypna Twardovius cum heroinam fabulae Romanensis q. i. *Pulchra Pasqualina*[1]) dicentem facit ipsam per Scythicas nives et saxosam Ithacam dumosque Taygeti et immensas silvas Hercynias iter facere velle, sine dubio Taciti Germ. 30 memoria tenuit, ubi capite ineunte de saltu Hercynio[2]) mentio est facta. Venceslaus Potocius autem, cum carmine epico,[3]) quo victoriam a Polonis 1621 Ioanne Carolo Chodkievicio (Chodkiewicz) duce de Turcis reportatam cecinit, equitem Polonum satis esse doctum asserit, si Tacitum cum Cicerone et praeterea Senecam sciat usurpare, rerum Romanorum scriptorem quodam modo in ordine auctorum ponit, quorum libris iuvenes illius temporis erudiebantur.

Si Taciti operum notitiam apud maiores nostros spectaverimus, intellegemus huius scriptoris libros illis temporibus, priusquam Polonia inter tres potentissimos vicinos est divisa, magnopere ad Polonorum ingenia conformanda valuisse, non eodem tamen modo, atque in reliqua Europa, quae ad meridiem et occidentem spectat.

Vestigia eius notitiae iam exeunte saeculo XV conspicua, primo quidem rara sunt, paulo post crebriora fiunt apud rerum scriptores, qui Taciti testimoniis utebantur de Polonorum origine disserentes, imprimis inde a dimidia saec. XVI, ex quo in Italia ille florentissimus rerum scriptor debito honore affici coeptus est. Macchiavellum enim plurimi docti secuti e nitidissimi rerum Romanorum scriptoris libris enucleare sunt conati doctrinam politicam legentiumque oculis proponere principatum optimam esse civitatis administrandae formam. Sed non solum dominationis fau-

---

[1]) Nadobna Paskwalina — circa a. 1655 primum edita. — [2]) Cf. Germ. 30 in.: „Ultra hos Chatti initium sedis ab Hercynio saltu incolunt". — Caesar Bell. Gall. VI 24, 2: „ea, quae fertilissima Germaniae sunt loca circum Hercyniam silvam." — [3]) Wojna Chocimska. Quod carmen scriptum est circa a. 1670, sed a. 1850 demum iuris publici factum.

tores, etiam rei publicae amantes eiusdem scriptoris annalibus historiisque nitebantur. Omnibus prorsus, qui quaestiones deliberabant, quomodo civitates orirentur et occiderent, quae in eis administrandis tenenda, quae vitanda essent, itemque eis, qui intellegere conabantur, quaenam essent momenta maxima rerum civitatis, nec non rerum scriptoribus vel prudentiae militaris sive civilis studiosis, qui de Romanorum imperii magnitudine gravitateque, de eius institutionibus erant disserturi, Taciti opera quam diligentissime tractanda erant.

Sed in hoc laetissimo litterarum incremento, quarum fundamentum unaque incitamentum Taciti opera erant, partes haud magnas Poloni habuerunt. Nam Iwanicii tantum *Institutio politica* emanavit ex illo fonte doctrinae politicae, quem docti saeculi XVI et XVII in Taciti libris videbant. Cuius rei causa haec erat, quod Tacitus illa aetate dominationis praeco existimabatur. Itaque eius cogitationes opinionesque ad civitatis regendae formam pertinentes haud respondebant eis, quae equites Poloni illis temporibus de optimo civitatis statu sentiebant quaeque in conciliis exprimebant vel scriptis mandabant. Dum in reliqua Europae parte imperia principum vel regum in dominationem convertuntur, in Polonia ultima Iagellonidum subole, Sigismundo Augusto, a. 1572 mortua, libera instituta est electio regum, quorum potestas „pactis conventis" definita est ita, ut quasi perpetui praesides rei publicae equitum essent. Ad hunc rerum statum efficiendum summopere contulerunt Livii et Sallustii, imprimis autem Ciceronis scripta, quae equitum multitudini valde placuerunt, quippe quae rempublicam optimam civitatis administrandae formam demonstrarent. Praecipua vero Romanorum conditio ac postulatio, quae planissime ab eorum iurisperitis erat expressa, civitatem scil. in perniciem agi, nisi firma sit magistratuum potestas, optime intellecta effectaque est renascentium litterarum aetate in ea Europae parte, quae ad occidentem et meridiem spectat. Neque sane in Polonia unquam defuerunt viri optimis artibus eruditi prudentesque, qui firmum regnum fundamentum civitatis esse proponerent,ut Ioannes Ostoróg (*Monumentum pro Reipublicae ordinatione,* fortasse a. 1477), Andreas Fricius (Modrzewski, *De republica emendanda,* 1551), alii. Sed multitudo equitum liberali doctrina leviter tinctorum atque, ut ita dicam, ore tenus exercitorum imaginem reipublicae Ciceronis operibus depictam animo contemplans memoria non tenuit rem publicam Romanorum ipsius Ciceronis aetate in exitium esse vocatam et Romae potentiam principibus imperantibus renatam esse. Itaque regibus diffidentes potestatem regiam ita legibus circumscripserunt, ut haud multum a perpetuorum praesidum potestate differrent.

Ad hanc Polonorum mentem non contulerunt Taciti scripta, quae ob obscuriorem scribendi artem difficultatem quandam legentibus pariunt eamque ob rem, ut supra ostendimus, non tam nota divulgataque erant, quam aliorum auctorum. Haud parvus ta-

men erat numerus eorum, qui mente exculta et ingenio acutiore praediti libros eius saepe manibus versarentur, quibus acutissimus scriptor gratus acceptusque esset.

Sed minimam partem habuerunt Poloni in eo litterarum laetissimo incremento, quod cum recensendis Taciti libris coniungitur. Nam in ea Europae parte, quae ad meridiem et occidentem vergit, plurimi docti, Iustum Lipsium secuti, operam suam restituendae Taciti manui navabant, editiones suas apparatu critico crebrisque adnotationibus historicis et politicis instruebant. In Polonia vero unus isque Agricolae liber, sine apparatu critico, est excusus.

Cum sub finem saeculi XVII et initio proximi in Polonia liberalis eruditio, cuius fundamentum erant adsidua linguarum antiquarum, imprimis Latinae, studia, ob continuas clades vexationesque torpore quodam et desidia impedita et remissa essent, per quinquaginta fere annos intervallum est secutum, quo oblivione paene silentioque alto scriptores antiqui sunt obruti, rara eorum notitiae vestigia conspiciuntur, cum interea in Europa occidentali, in Francogallia, Britannia, apud Batavos studia litterarum artiumque florentissime vigebant. Circa dimidiam demum saeculi XVIII partem cura optime de patria meriti Stanislai Konarski et honesta certatione inter Iesuitarum et Piaristarum ordines, quorum ludis iuvenes Poloni erudiebantur, commutatio quaedam studiorum et disciplinae facta est. Tempora feliciora aderant, quibus plurimae editiones veterum scriptorum in lucem prodierunt. Inter quas tamen desunt Taciti opera. Sed hac ex re conici non potest vestigia notitiae eius prorsus evanuisse, nempe supra memorata Stanislai Heraclii Lubomirii scripta aliquotiens tunc iuris publici sunt facta. Praeterea Leopoli 1744 excusus est libellus q. i. *Tacitus Polonus vel potius Taciti moralia de adulatione,*[1]) a comite Stanislao Jabłonovio, palatino Ravensi, scriptus secundum Taciti sententias, a Francogallorum viro docto Amelot de la Houssaie collectas.[2]) Sic Tacitus tum per hanc lucubrationem, tum per Lubomirii opuscula plurimum contulit ad reformandam in Polonia mentium humanarum consuetudinem.

In hoc autem laetissimo artium litterarumque incremento, quod Stanislao Augusto regnante (1764—1795) est secutum, unus ex Societate Iesu Adamus Naruszewicz (1733—1796) singulare studium posuit in Taciti operibus cognoscendis et lingua patria reddendis ad usum popularium. Sicuti Ioannes Longinus in Livio suam scribendi artem conformavit eiusque exemplum secutus res gestas Polonorum primis libris composuit, ita et Naruszewicz cum

[1]) Tacyt polski albo raczej Moralia Tacyta nad pochlebstwem przez J. O. X. S. R. J. Stanisława Jabłonowskiego, wojewodę generała ziem rawskich, starostę białocerkiewskiego, międzyrzeckiego, świeckiego etc. do druku podany. Typis collegii Leopoliensis Societatis Jesu 1744.

[2]) Morale de Tacite sur la flatterie.

Taciti scripta saepius legeret eaque lingua Polona interpretaretur, ad munus res gestas Polonorum conscribendi, quod paulo post a. 1772, quo Iesuitarum collegia sunt dissoluta, regis iussu suscepit, se praeparavit orationemque suam gravem et rerum plenam erudivit. Versio eius, quae Varsaviae a. 1772—1783, iterum autem a. 1804 in lucem prodiit, sermone venusto, ad exemplar prudenter accommodato, magnopere valuit ad Taciti operum notitiam exeunte saeculo XVIII et proximo propagandam. Quae quanta fuerit, alia dissertatione, eaque polonice scripta, propositurus sum in proximo volumine commentariorum q. i. Pamiętnik Literacki.

Iam si uno sub aspectu ea quae exposuimus comprehensuri explicamus, cur et quando Taciti scripta apud Polonos plurimum valuerint, concedamus necesse est media fere saeculi XVII parte eius libros notissimos fuisse maioribus nostris maximeque contulisse ad animos hominum conformandos. Iam supra demonstrare conati sumus multos illius aetatis litteratos miro hravissimi scriptoris amore captos esse, cum in cetera Europae parte, tum in Polonia. Sed non solum sententiae eius librorum, quae scriptoribus de optima civitatis regendae forma tractantibus utiles erant, sed etiam eius ars scribendi plurimum illius aetatis doctis placebat. In meridionali enim et occidentali Europa iam exeunte saeculo XVI et ineunte XVII commutatio quaedam studiorum facta est primum in architectura, arte pingendi, musica, deinde in litteris quoque est subsecuta. Ecclesia quidem catholica post concilium Tridentinum (1545—1563) triumphum suum ostendebat magnificis templis extruendis, velut S. Petri Romae, civitates autem, in quibus arbitrium principis magis magisque pro legibus erat, potentiam suam maiestatemque splendidis regiis aedificiisque aliis demonstrabant. Cum in aedificandi tum in scribendi arte in locum simplicitatis, quae secundum naturae leges erat, subiit artificiosus quidem ornatus et elegantia facticia ac calamistrata. Quae forma voce Hispana *barocco* appellatur. Quare in litteris iam non Homerus et poëtae Latini, qui Augusti aetate vixerunt, imitatione digni putabantur, sed Lucanus, Martialis, Prudentius, non Cicero, quem renascentium litterarum aetate omnes docti adamaverunt eius scribendi modum imitati, sed Plinius, Panegyrici ad Traianum auctor, Florus, Apuleius, magis etiam Seneca philosophus, Valerius Maximus, Velleius Paterculus, Tiberi assentatores, imprimis autem Tacitus. Quae scribendi ars a Iesuitis in Poloniam translata primo in versibus tantum latine scriptis adhibebatur summumque fastigium consecuta est in Casimiri Sarbievii, „Horatii Sarmatici", carminibus, deinde vero etiam in oratione pedestri, imprimis in eloquentia, locum eminentem occupavit.[1])

[1]) Cf. Encyklopedja Polska t. XXII: Dzieje literatury pięknej w Polsce. II 323 sq. et T. Sinko, Poetyka Sarbiewskiego in Dissert. Academiae Litterarum, Classis philol. v. LVIII. nr. 3, Cracoviae 1918, ubi alii libri huc spectantes laudantur.

RECENZJE.

Jensen Christian, Philodemos über die Gedichte fünftes Buch Berlin, Weidmann 1923. 178 pp. 8°.

Libro hoc fragmenta Vol. Hercul. II pleno titulo Φιλοδήμου περὶ ποιημάτων ε' (VH II 159—197 = Vol. Ox. II 117 — 155) exornata tractantur. In sinistra libri parte J(ensen) imagines singularum utriusque editionis chartarum, in dextra contextum a se completum et versionem Germanicam collocat. Quam versionem ad argumentum melius intellegendum et suam reconstructionem illustrandam a se factam esse auctor in ipsa praefatione adnotat. Sequitur vocabularium verba a Philodemo usitata non sine omissionibus enumerans e. gr. vox καί maxime varie cum aliis composita praetermittitur; verba μῦθοι ἴδιοι traduntur ut in col. V₂ occurrentia, ubi plane sunt reconstructa (μύθω)ν (ἰδίων), non traduntur in VI₂₄, ubi certiora sunt (μύ)θους (ἰδί)ους. Post vocabularium tres amplae dissertationes additae sunt, quae reconstructionem adstruunt et in usum Neoptolemi, Aristonis, Cratetis opinionum de arte poetica enucleandarum conferunt. Quibus dissertationibus inscribitur:

1. Neoptolemos und Horaz.
2. Zur Poetik des Stoikers Ariston von Chios.
3. Zur Poetik des Krates von Pergamon.

Quarum prima perpaucis commutatis repetit Jenseni dissertationem in Academiae Berolinensis actis a. 1918 publici iuris factam. Sequitur index rerum atque locorum. Totus liber non sine ratione et assiduo labore confectus est. Reconstructiones ingeniosae quidem sunt et impetuosae, immo audaces, ne dicam audaciores. J. persaepe mutilos atque laceros locos sine ulla haesitatione legit. Quae lectiones demonstrant auctorem rationem qua Philodemus scribens usus sit, optime cognovisse, attamen negari non potest aliquot locis eum iusto confidentiorem suo innixum esse iudicio. In nonnullis enim columnis comparatio partium servatarum et reconstructarum longe dispar est. Auctor ipse interdum concedit reconstructionem non satis certam esse (ut pag. 43, col. XVIII v. 34). Tales autem loci plures sunt, quam quos J. scire velit. Equidem puto imprimis nomina propria liberius completa esse. Nomina virorum ad quos tres disputationes huius libri pertinent, scil. Neoptolemi, Aristonis, Cratetis, J. tam mutilis locis legit, ut reconstructio eorum facile labefactari possit.

1) Neoptolemos

O XII$_{32}$sq.	ΛΙΛ	Jensen 32—33	Ἀλλὰ	
	ΜΗΝ . . . . . Λ . Ε . . .		μὴν δ(ὴ	Νεοπτόλεμος
NX$_{33}$	ΜΗΝ . . . . . ΟΔΕ . . .			

legit et affirmat se in papyro in v. 33 ΟΔΕ . ΟΣ (inter Ε et Ο etiam dimidiam Μ litteram) invenisse. Utrum J. in papyro recte legerit necne, diiudicare nequit, qui ipse papyrum non inspexerit. Cum autem papyrus pessime servata sit, editionum autem Ν et Ο neutra vestigia plura nominis Neoptolemi tradiderit, iure ambigere licet existantne illic ea quae J. legere voluerit.

2) Ariston

O XV$_{28}$ sq. ΤΟΙΝΥΝΑΝ N XIII$_{28}$sq. ΕΣΟΙΝΥΝΝ
ΤΙΧΟ . . Υ . ΣΤΩΝΕΤΩΙ ΧΟ . . . . . ΣΤΩΝΕΤΩΙ
. . . . . — ΩΝΣΤΙΜΕΝΕ . . . . . ΩΝ . . . ΜΕ

Jensen 28 sq. Ὁ τοίνυν ἀν-/τεχόμενος τῶν Στωι-/κῶν Ἀρίστων ὅτι μὲν/κτλ.

3) Crates

O XXII$_{28}$ sq. ΤΑΙΤΑ . . . ΤΩΙΚΡΑΤ N XXI$_{28}$ sq. ΤΑΙΤ . . . ΤΩΙΚΡΑΤ
. . . . . ΕΩ . ΠΣΑΙ

J. in papyro post ΚΡΑΤ duas lineas directas conspexit itaque hoc loco legit: τὰ παρὰ τῶι Κράτη-/τι καιρὸς θεωρῆσαι.

Iam ad dissertationem primam transeo: J. argumentum columnarum I—XIII$_{18}$ a se completarum cum Horatii AP. comparans fontem Horatii iam a Porphyrio indicatum in his columnis latere putat.

Mihi quidem videtur in primis columnis non Neoptolemus, sed alius scriptor impugnari, quod sequentibus probare conabor.

In col. VII$_{18}$ sq. J. legit:
τὸ δ̣ε(ῖν
δὲ μ)ετὰ (τ)οῦ (εὖ) ποιεῖν
καὶ τοῦ (πάθους το)῀ ἀγαθοῦ
ποιητοῦ καὶ τὸ διαφέρειν
α)ὐτοῦ τὸ(ν) εὖ ποιοῦντα
πάντ)ως δέχομα(ι)· ὀύνα-
τ(αι γὰρ) τ(ὸ) ἄλογόν τινα
μῦθον καὶ ὑπόθ(ε)σιν
προθέμενος ἐξ(ργ)άσας
θα(ι π)οιη(τ)ικῶς, καὶ τι-
νες πο(ιηταὶ) γεγόνασι
τοιοῦτοι· τ(ὸ)λ(ι)ος δὲ καὶ ἀγα-
θὸς ποιητὴς ὁ αὐτὸν τῆι κα(ὶ
τούτων ἐκλογῆι ν(ο)εῖται.

J. postquam in v. 20 πάθους reconstruxit in hac columna vestigia disputationis illius (Horat. AP. 408 sq.) de natura et arte servata esse vult. Sed nec v. 20 fragmenti neque argumentum huius columnae aut finitimarum coniecturam J. adiuvant.

Ο IX$_{20}$, N VII$_{20}$: ΚΑΙΤΟΥΣΤ . . . . . ΥΑΓΑΘΟΥ.

In sequentibus sine dubio de poeta agitur, qui ἄλογον ὑπόθεσιν poetice construere sciat. Perfectus autem poeta est qui etiam in argumento exquirendo sapit (νοεῖται). Inde sequitur in v. 20 non de poetico impetu disputatum esse, sed de eo quod, ut sequentes versus docent, praeter poeticam formam poetae necessarium esset, id est de argumento sapienter deligendo.[1] Disceptatio ergo de natura an arte, quae apud Horatium est, hoc loco non latet.

In proxima columna Philodemus rem porro tractat:

Jensen VIII$_{23}$sq. καὶ (τὸ
τινας α(ὐλοῦν)τας (ἀγ)α-
θοὺς αὐλητ(ὰς ο)ὐκ εἶν(αι
πρὸς τὸ θιαφέρειν τὸν ε(ὖ
ποιοῦντα τοῦ ἀγαθο(῀
ποιητο(῀) δ(έ)χομαι ἀνται-
ποδεδ(όσθ)αι
αὐλοῦντας εὖ G.

[1]) Si traditas litterarum formas quae quidem in papyro extant servaveris, licet in v. 20 τοῦ σε(ίρου) aut τοῦ σε(σιγμοῦ) legere, quamquam et mihi haec vox hoc loco non satis apta videtur et potius τοῦ σωφρονεῖν placet. Gomperz in adnotationibus manu scriptis τοὺς τ(ρόπους) proposuit, qua lectione accepta constructio enuntiati mutatur. Equidem antea καὶ τὸ ὑπερεῖν τοῦ ἀγαθοῦ ποιητοῦ καὶ τὸ διαφέρειν αὐτοῦ τὸν εὖ ποιοῦντα legi, nunc autem persuasum habeo genetivum hoc loco elici non posse, vocem autem corruptam sine dubio ad rationem poematis artificiosae compositioni oppositam pertinere. Igitur toties apud Philodemum disceptatam quaestionem σύνθεσις an διανοήματα et hoc loco disputatam esse puto.

J. inter hanc columnam et Horati AP. 414—415: *Qui Pythia cantat tibicen didicit prius extimuitque magistrum* commune aliquid invenit praecipueque propter vocem hic *tibicinis*, illic αὐλητοῦ. Attamen hos locos nullo modo iungere licet quamquam utrobique similis legitur vox. Apud Philodemum εὖ ποιῶν non est ἀγαθὸς ποιητής ita, ut εὖ αὐλῶν non est ἀγαθὸς αὐλητής. Horatius affirmat necesse esse, ut omnis artifex antea bonus discipulus sit et opinionem suam non solum hoc, sed etiam longe alio exemplo allato probat.

Nexus igitur harum columnarum cum Horatii Poetica hoc modo labefactatur. Magis autem perspicua est cohaerentia inter col. XIII (ubi disputatio quaestiones de ψυχαγωγία, χρησιμολογία, ὠφέλησις movet) et AP. 333 sq.: *aut prodesse volunt aut delectare poetae aut simul et iucunda et idonea dicere vitae.* Quae Philod. (XIII$_{21}$ sq.) dicit: καὶ ποῖον γένος προτεῖναι δεῖ τῆς ὠφελήσεως καὶ χρησιμολογίας οὐ διεσάφησεν, responsionem habent aliquam in Horatii Poetica, ubi etiam clariora praecepta de eo, quid prosit quidque delectet desunt. Horatius solum summatim universimque hanc quaestionem tetigit, non absolvit, in hoc fortasse fontis vestigiis insistens. Quem fontem Neoptolemum fuisse posse, non est quod negemus. Opinionem enim de munere poetae qui et delectare et prodesse debeat fortasse inter *praecepta eminentissima* Neoptolemi fuisse nemo abrogare potest eoque modo Porphyrii testimonium probatur.

Sed haec opinio apud Philodemum in col. XIII continetur in parte dissertationis quae in col. IX$_{10}$ sq. incipit: τῶν το(ί)νυν παρὰ τῶι Φιλομήλ(ωι) γεγραμμένων οἱ μὲν . . . . . τὸν ποητὴν ἀγαθὸν οὐ διορίζουσι . . .|| v. 28 Ἡρα(ξ)υφάνης δ'ἕτερα μέν τινα λέγει . . . . . || v. 34 ἕ(τε)ρα δὲ Δημή(τριο)ς ὁ Βοζάντιος. Quaedam scriptorum series breviter hic enumerata esse videtur. Nomina partim servata sunt, partim interierunt. Fortasse etiam Neoptolemus in numero hoc modo traditorum auctorum fuit, nescio an in col. XIII demum, quae de poetae muneribus (χρησιμολογία, ψυχαγωγία, ὠφέλησις) disputationem servavit. Si etiam in antecedente columna Neoptolemi praecepta disceptata essent, scriptor qui (XII 1 sq.) putat (Jensenium ita legentem sequor):

καὶ τὸ ποήμ(ατος μο-	τὰς διανο(ίας καὶ τάξεις
νον τὴν (σύνθεσιν τῆς	καὶ πράξεις καὶ πρ(οσω-
λέξεως μ(ετ)έχειν ἀλλὰ μὴ	ποποι(ίας)

fuisset is, cuius praecepta congessit Horatius, quod probari non potest. Item difficile est creditu eum, qui in col. II impugnetur, quia a poetis dialectorum, consuetudinum, morum scientiam postulaverit, funditus commutatis opinionibus in col. XII iterum progredi.[1]) Quod autem Horatium attinet J. ipse con-

[1]) Dicat quispiam J.i vestigia premens in col. II de poeta, in col. XII de poemate agi. Alia enim munera poetae, alia poeseos, alia poematum esse, cum in tres partes divisa sit Neoptolemi poetica. Fortasse etiam cum J.o dicat aliquis ab Horatio quoque talem divisionem observatam esse. Sed Horatius (licet tale schema apud eum accipiamus) promiscue de poeticis muneribus hic illic disserit et in parte, quam J. ad poemata spectare vult de moribus (in v. 119 sq.), de re agenda (in v. 136 sq.), de consuetudinibus (in v. 155 sq.) disputat. Si igitur nullo auctore nisi Horatio niti possumus, non est, cur credamus Neoptolemum in poemate nihil praeter formam vidisse, alia autem poeticae elementa diligenter a poemate seiuncta poetae aut poesi tribuisse.

cedit (p. 114) eum scientias in col. II a poeta petitas non pluris quam Philodemum habuisse. Putet autem Horatium a poeta postulantem (v. 309–318), ut mores consuetudinesque hominum cognosceret et accurate observaret Neoptolemum sententiarum in col. latentium auctorem secutum esse. Sed quae Horatius hoc loco dixit ad quaestionem quae est περὶ πρέποντος (longe alio loco a Philodemo disceptatam col. XXXII) pertinet et cum disciplinis, quas Philodemi adversarius in col. II petit, nullo modo comparari potest.

Inde efficitur magnam columnarum partem inter I et XIII quae J. de Neoptolemo agant vult alterius cuiusdam scriptoris opiniones discutere. Non abhorreo a consilio J.i, in col. I sq. unius auctoris sententias a Philodemo promotas esse. Hunc autem auctorem esse Neoptolemum non adducar ut credam.

In col. II quam Neapolitani fragmentum II notant has reliquias invenimus:

O_{21}:	ΗΜΙΝΗΡΟ . . . . . ΝΟ	N_{21}:	ΗΜΙ . . . Ο . . . . . ΝΟ
	ΤΑΥ . ΟΙΟ . . . . . ΥΝ		. ΑΥ . . . . .
	ΤΑΘΕΤΟΡΩ . . . . . ΩΝ		ΤΑΘΕ . . Ω . . . . . Ν

Reconstructio J.i ἡμῖν προαιρουμένων τὰ τούτου περάλαιον τὰ θ'ἑτέρων summatim sumpta recta mihi videtur. Tota igitur res iam hic in duas partes, in priorem qua Philodemus unum adversarium, et in alteram qua plures impugnat, manifesto est divisa. A J.o vero discedens aut in v. 22 pro J. τὰ τούτου nomen adversarii illius quaerendum esse puto, aut potius existimandum adversarium Philodemi Heraclidem fuisse, bis iam in hac columna commemoratum. In v. 24 sq. geometriam, geographiam, astrologiam aliasque scientias poetae usui esse affirmatur. Cui non in mentem veniunt Platonis consilia in Ione explicata, quis negare potest tales opiniones facillime Heraclidi Pontico, Platonis discipulo, attribuenda esse?

In sequentibus versibus col. II J. legit: (γράφ)ων
γὰρ ὅτ(ι δεῖ τὸν ἀγαθὸ)ν
ποιητὴ(ν τέρπειν) μὲν
τοὺς ἀκού(οντας, ὠφε(λεῖν
δὲ τοὺς ὁ(ρῶντας)....

Quibus versibus cum col. XIII comparatis J. in utraque columna Neoptolemi sententias latere suspicatur. Sed quia in col. II auditus et visus (τέρπειν μὲν τοὺς ἀκούοντας, ὠφελεῖν δὲ τοὺς ὁρῶντας) manifesto anteponuntur (quod in col. XIII deest) et praeter similem quaestionem (col. II τέρπειν — ὠφελεῖν, col. XIII ψυχαγωγία — χρησιμολογία, ὠφέλησις) nihil commune est inter has columnas vinculum, difficile est J.o adstipulari potiusque credendum inter eum qui in col. II et qui in col. XIII sententias suas exponat aliquam necessitatem esse. Concedentes autem primum Heraclidem, alterum Neoptolemum esse cum J.o consentimus, qui alia quidem causa (p. 125) permotus concludit Neoptolemum discipulum Heraclidis Pontici fuisse.

Iam ad dissertationem alteram transeo. Dissertationem quae est de Aristone finiens J. addit: „Ich muss es mir versagen die Konsequenzen für die Aristonfrage zu ziehen. Sie verlangt eine neue abschliessende Darstellung". Ipse igitur pollicetur ad hanc quaestionem se rediturum. Quaenam futura sit conclusio longioris in hac re studii, nunc difficile est iudicare. Fortasse testimoniis additis argumentatio probabilior fiet et certiora documenta

J.i opinionem in col. XIII—XXI Aristonis sententias quaerentem affirmabunt. Sed nescio an diligentior perscrutatio ipsum J. hac in re ad absurdum non perductura sit. Nunc quae ipsis fragmentis exhibentur hypothesin J.i non satis comprobant. Disputationem enim de Cratete Philodemus ita incipit:

XXI$_{37}$ ἀπο(τυγ)χάνει τοιγα(ρ- (οὐ γ)ὰρ τὴν σύνθεσιν ἀλ-
οῦν (τῆ)ς Ἡρακλεοδώρου λὰ τὴν ἐπιφαινομένην
καὶ τῶν ὁμοίων δό(ξ)ης (αὐτῆι) φωνὴν ἐπ(αινεῖ.

Philodemus igitur de Cratete dicturus est, qui ab Heracleodori opinione abhorret. Non dubium est quin Philodemus antecedentibus rem applicans iam antea de Heracleodoro ut syntheseos laudatore disseruerit. Columnae in quibus J. disputationem de Aristone videt, duas partes continent, quarum altera (XIII—XV) de poematum pretio, altera (XVI—XXI) de synthesi agit et nonnullas quaestiones ad διάνοιαν et σύνθεσιν pertinentes discutit. Si igitur nomen Aristonis in col. XIII bene reconstructum est, puto de eius opinionibus, quae Stoicorum praecepta moralia in poeticam conferunt (J. p. 130), in prima parte deliberatum esse, in altera autem praecepta Heracleodori in lucem prodisse.

Col. XVI ita igitur lego:

10 απο)νδαῖα
λέγον)τες διὰ ταῦτα δι' ἃ
καὶ Ἡρ)ακλε(ώ)δ(ωρος[1]) λέ-
γει απο)ν(δ)αῖα (κ)αὶ μ(ὴν
εἰ) κατὰ (τὴν) σύνθε-
15 σιν) καλοῦσι (τε)χνικὰ
τὰ τοιαῦτα
ἃ <λεγ>ον τοί-
νυν) πάλιν ὑπὲρ συν-
θέσεως) καὶ γὰρ κα(τ)ὰ
20 τὴν ὑπόθ)εσιν οὐκ ἀστ(εῖ)α
(ὄντα) ἀλλ' οὔτ' ἀστεῖα οὔ-
τε φαῦλα κατ(ὰ) τί φησι
εἶ(ναι) σπουδαῖαι καὶ τὴν
διάνοιάν φησ(ι) μήτ' ἀσ-
25 τεῖ(αν) μ(ήτ)ε (φ)α(ύλ)ην ὥσ-
τ' ἄλ(λως τε καὶ) τὴν σύνθε-
σιν (ἀγ)αθ(ὴν) μόνον εἶναι
σπου(δαί)α(ν γ)ράφει καὶ μά-
λιστα κατὰ τή(ν σύ)νθεσιν
30 (ἐπαινητέα) κ(αὶ τ)ὰ ἤ-
θη (καὶ) δι(άν)οιαν . . .

J. p. 39 legit:

οὐκ εἶναι σπο)νδαῖα,
ἀλλ' οὔ)τε σ(που)δαῖα (οὔ-
τε φαῦλ)α κ(ατ)ὰ δὲ (τι μό-
νον σπο)ν(δ)αῖα (κ)αὶ μά-
λιστα κ)ατὰ τ(ὴν) σύνθε-
σιν·) καὶ καλοῦσι (τε)χνικὰ
παραμύ)θια τὰ τοιαῦτα
καὶ μᾶλ(λον (ἂν ε(ἴλ)οντο
λέγειν) πάλιν ὑπὲρ συν-
θέσεως·) καὶ γὰρ κατὰ
τ(ὴν σύνθ)εσιν οὐκ ἀστειά
τ(ινα). ἀλλ' οὔ(τ') ἀστεῖα οὔ-
τε φαῦλα, κατ(ὰ) τί φησιν
εἶ(ναι) σπουδαῖα· καὶ τὴν
διάνοάν φησ(ι) μήτ' ἀσ-
τεῖ(αν) μ(ήτ)ε (φ)α(ύλ)ην ὥσ-
τ' ἀλ(ηθῶς) τὴν σύνθε-
σιν (κα)τὰ (τὸ) μόνον εἶναι
σπου(δαί)α(ν γ)ράφει καὶ μά-
λιστα (κ)ατὰ τή(ν σύ)νθεσιν
(ἐπαιν)ετήν· κ(ατὰ) δ' ἤ-
θη δι(αφ)ο(ρ)ὰν (ὑπάρχειν
παρ' Ὁμή(ρωι.[2])

[1]) In O XVIII = N XVI v. 12 haec vestigia servata sunt:.... ΑΚ. \ ΕΑΔΕΥΙΜ In N solum: ΑΚ.

[2]) Nec J.i reconstructio nec Germanica eius versio satis perspicua (v. 6 sq): „Ferner glaubte er geistreich zu sein, wenn er sagte, dass das, was weder eine gute noch eine schlechte Technik habe, im ganzen nicht gut, sondern weder gut noch schlecht sei, in gewisser Hinsicht aber nur gut

In hac igitur columna Heracleodori opiniones quaero, quae Philodemus in sequentibus perscrutans ad rem de synthesi et sententiis venit.

Nunc paucis dicam quid de dissertatione tertia sentiam. Dissertatio de Cratete multo melius quam antecedentes adstructa ac fulta argumentis videtur. Imprimis et columnarum reliquiae nomen Cratetis plus commendant quam nomina Neoptolemi et Aristonis et testimonia, quibus J. ad suam opinionem confirmandam utitur, Cratetem τῆς φωνῆς laudatorem defendunt. Quod autem J. enucleat etiam in IV t. Herculanensium Cratetis latere sententias maximi momenti est, in illo enim tomo tota series fragmentorum accuratissime sonitus vim et naturam perscrutantium occurrit, quae fragmenta adhuc non satis perspecta neque adhibita J.i opinio pulcherrime illustrat. Summe igitur gaudendum est, quod J. haec fragmenta brevi in lucem proferet.

Itaque ut summatim repetam, quae hic disputavi, J.i liber fragmentorum Philodemi cognitionem haud leviter promovet certeque in dies magis ac magis promovebit. Attamen complures continet audaces reconstructiones et opiniones inde deductas profert, quas ita integras probare non licet.[1]) Magnae operis Philodemi partes, praesertim tam mutila fragmenta, adhuc immensi fere laboris campum praebent. Neque eam quam libri V fragmentorum J. nunc proposuit recensionem omnibus numeris absolutam, immo multis laborare dubiis putamus.

Stanislaviae. REGINA SCHÄCHTER.

T. Lucretius Carus. De Rerum Natura. Lateinisch und deutsch von Hermann Diels. Band I: T. Lucreti Cari De Rerum Natura Recensuit Emendauit Suppleuit Hermannus Diels. Berlin Weidmannsche Buchhandlung 1923. [p. XLIV + 410].

Cum inde a Lachmanni temporibus viri docti eam maxime rationem in edendis Lucreti carminibus secuti sint, ut potius probare, quid ipsi ingenio et doctrina valerent, quam poëtae opitulari viderentur, Hermannus Diels iure propterea laudatur, quod longe aliam viam ac verbi gratia Giussani aut Brieger ingressus codicibus maiorem, minorem cogitationibus fidem habere animum induxit. Qui quoniam vitia, quibus Lucreti libri laborant, non solum emendanda, sed etiam exploranda eademque explicanda esse censuerat, illorum indole atque natura ad eam sententiam adductus est, ut ex antiquo exemplari prototypo, quod Lachmannus litteris capitalibus saeculo fere quarto exaratum esse demonstravit, septimo fere saeculo codicem, qui ipse quoque temporum iniuria perisset, archetypum, inquam, omnium Lucreti librorum

---

und vor allem hinsichtlich der Komposition. Und so etwas nennen sie technische Milderungen, und sie würden es vorgezogen haben, wieder über die Komposition zu sprechen. Denn auch einiges, was in der Komposition nicht gut, sondern weder gut noch schlecht sei, sagt er, sei in gewisser Hinsicht nur gut. Und den Gedanken nennt er weder gut noch schlecht, so dass er in Wahrheit schreibt, die Komposition sei in gewisser Hinsicht nur gut und vor allem hinsichtlich der Komposition (sic!) lobenswert. Die Charaktere aber seien bei Homer verschieden".

[1]) Nonnullas lectiones quibus a J.o dissentio alibi promam.

genuinum litteris potissimum anglo-saxonicis descriptum esse putaret, id quod primus docuit Duvau (Revue de philol. XII 1888, p. 30 sq.). Neque haec tanta aequitas fides religio fructu caruerunt luculento. Etenim contigit viro doctissimo, ut qua esset linguae Latinae cognitione atque scientia, nonnulla, quae falso vitiosa arguerentur, poëtae vindicata restitueret et omnino Lucretium sermone vulgari, qui dicitur, saepius usum esse ostenderet (cf. H. Diels, Lukrezstudien V; rec. Eos XXV 1921/22, 145). Praeterea ille multas easque elegantissimas lectiones in medium protulit, veluti: I 50 quod superest, G a i, nacuas auris <animumque>, 460 namque aliud t e r r a s t, aliud regionibus ipsis, II 18 corpore seiunctus dolor absit, mente (= m e n t i s, m e n s) fruatur, 181 naturam mundi, q u a e q u a m <stat> praedita culpa, 356 t o n g u i t humi pedibus uestigia pressa bisulcis, 461 nec tamen haerere inter se (quod u t r u m q u e uidemus...), III 84 rumpere et in summa pietate euertere s o r d e, 475 // et pariter m e n t e i sanari corpus s i n a p i.. // IV 345 et u<o l u c r e s ge>lidis nocte hostis ex Heliconis, 641 at capris adipes et q u o t u r n i c i b u s auget, 990 et quasi carceribus patefactis <t e n d e r e c r u r a>, 1022 e x t e r r u n t u r, et ex somno quasi mentibus capti, 1125 t e g m e n t a, et pulchra in pedibus Sicyonia rident, V 31 [Thracia] Bistoniasque plagas atque Ismara propter <a u e s q u e>, 206 fulguribus pingues multa <e> caligine taedae, 312 quaerere proporro, s i cumque (= q u a n d o c u m q u e) senescere credas, 1010 uergebant, nunc dant <s o c e r i s> sollertius ipsi, 1339 ut nunc saepe boues lucae ferro male i n a c t a e, 1442 tum mare ueliuolis florebat <n a u i b u s, t u m q u e>, VI 550 nec minus exultant, r e s d u r a u b i c u m q u e uiai, 755 sed natura l o c i s ope sufficit ipsa suapte, 762 ianua ne p o t i s h i s Orci regionibus esse, 800 plenior e t l u e r i s solio fermentis aquai, 971 sq. effluat a m b r o s i a s quasi uero et n e c t a r e tinctus (= nectaris sucus) f r o n d e h a c, qua nihil est homini quod amarius exstet, 1012 quo minus est mirum, quod dicitur <a n g e r e m u l t o s>, 1023 (...haec quoque res a d i u m e n t o s t motusque iuuatur), 1195 duraque i n o r e, l a c e n s r i c t u (Non.), frons tenta manebat, 1281 quisque suum pro re <d e f u n c t u m> maestus humabat, cett. Huc si addideris, quod apud Dielsium viginti tres lacunae notatae (I 860 a, 873 a b, 1013 a b c, II 465 a, 528 a, 600 a, 748 a, 903 a, III 97 a, 823 a, IV 126 a..., 144 a, 289 a, 822 a, V 704 a, 1012 a, 1340 a, VI 47 a b, 48 a, 697 a, 839..., 954 a b, 1225 a b) locoque vel paucissimi versus moti inveniuntur, quam cautus et quam prudens ille in Lucreti carminibus recensendis fuerit, facile intellegas. Cuius recensionis virtutes promptissima capitulorum perscriptione testimoniorum ubertate adnotationis diligentia praefationis subtilitate litterarum denique et varietate et pulchritudine non mediocriter augentur ornanturque.

Neque tamen desunt, de quibus me idem, quod vir praestantissimus, sentire non posse ingenue fatear. Quam controversiam ita instituere, institutam absolvere in animo habeo, ut quae mihi vera esse persuaserim, ea paucis hic indicem, quippe quae partim iam pridem exposuerim [1]) partim praepe-

[1]) Cf. Emendationes quaedam Lucretianae, Eos 1918, 25 sq.; T. Lucreti Cari De Rerum Natura Liber Tertius, Lublini 1921; De parum perspectis Lucreti locis quibusdam (Charisteria C. de Morawski..., Cracoviae 1922, 211 sq.); H. Diels, Lucrezstudien I—V, Eos 1921 22, 142 sq. V. — Tytusa Lukrecjusza Karusa O Rzeczywistości Ksiąg Sześć, Lwów i Warszawa 1923, 203 sq.

dientibus huius scriptionis angustiis alibi scribendi opportunitate oblata idoneis argumentis corroborare malim. Ac primum quidem id moneo lacunarum numerum restringi debere. Nulla lacuna videtur verbi causa post v. I 1013 hiare. Etenim poëta, cum docuisset rerum summam modum sibi parare propterea non posse, quod corpus solo inani, corpore solo inane finiretur, eaque re effici, ut altero finito alterum infinitum una cum ipsa quoque rerum summa evaderet (I 1008—1013), finiti inanis inanem quaestionem merito, quod videam, supprimendam esse ratus v. I 1014 sq., si corpora prima finita essent, vix quicquam ex iis in illo vastissimo inani concipi posse ostendit. Cuius brevitatis seu secum, ut ita dicam, reputandi consuetudinis specimina Lucreti v. III 97 sq. III 823 sq. V 1340 praestant, quos Diels nescio quomodo lacunarum signis adornavit. Simillimam dubitationem habent lacunae, quas ille post v. II 465. II 758 (quod quoniam uinco fieri, nunc esse docebo: = quod quoniam sensibus usurpari vinco, nunc quemadmodum mente usurpari debeat, docebo) VI 48 hiare statuit. Denique v. VI 953—958 non lacunae, quam Diels ita explendam curavit: 954 a „terram, corpora caeca extrinsecus insinuantur" 954 b „morbisque afficiunt hominum saecla atque ferarum", sed huius emendationis remedio sanari posse puto:... „ignis, qui ferri quoque vim penetrare suevit, / denique qua circum caeli lorica coërcet / morbida visque simul qua (cum Diels, codd.) extrinsecus insinuatur; / et tempestate in (Lachmann, tempestates Diels, tempestatem codd.) terra caeloque coorta (codd., coortae Diels) / in caelum terrasque remotae (codd., remotas Diels) iure (codd., iura Diels) faces sunt, (facessunt codd., Diels) / quandoquidem nihil est nisi raro corpore nexum."

Quodsi de emendationibus quaerimus, vereor, ut omnes, quas vir doctissimus protulerit, licet speciosae sint, probari debeant. Meminerimus enim oportet, quamvis quid speciosum sit, posse idem etiam verum non esse. Equidem v. I 460 *(terra)* III 84 *(suadet)* IV 1125 *(unguenta)* V 1339 *(mactae)* VI 1023 *(adiumento motuque iuuatur)* temptandos esse prorsus negaverim. Quod autem *unguenta* v. IV 1125 retineo, id intellegi volo me illa retinere, non quo non animadverterim *unguenta* in pedibus, quos *Sicyonia* absconderent, aegre potuisse *ridere*,[1]) sed persuasum mihi est poëtae, cum v. IV 1125 pangeret, feminae cuiusdam delicatae imaginem esse ante oculos versatam, quam ille ita descripsisset, ut ipso capite praeciso, quod quidem et ex unguentorum, quibus niteret, et pedum, quibus opponeretur, mentione facta facile intellegeretur, novum quoddam secum reputandi consuetudinis, de qua supra dixi, exemplum ederet. Sed unde haec digressa est, eodem redeat oratio: v. I 50 II 18 III 475 nequaquam a Dielsio sanatos aut explicatos esse breviter indico. Ambiguus sane est v. V 1010, quem ita legendum esse contenderim: „uergebant, nunc dant sa<l u i> sollertius ipsi." Etiam maiorem difficultatem habet v. V 1442

[1]) Quare errare videntur, qui cum poëtae usum semper ea, quae cogitet, ad sensuum normam dirigentis ignorent et unguenta Sicyoniaque in iisdem pedibus nitere posse nescio quomodo arbitrentur, v. IV 1125 „unguenta et pulchra in pedibus Sicyonia rident" legendum esse contendant. Immo vero post id, quod est *unguenta*, virgula desideratur, quandoquidem illa in capite (i. e. capillis), non in pedibus ridere dicuntur.

tum mare ueliuolis florebat propter odores in codicibus scriptus. Nam quod quidam hunc versum tuentur illud *odores* idem ac *unguenta* significare dictitantes, vix quicquam ad rem pertinet, quandoquidem et id, quod est *ueliuolis*, idonei vocabuli fulcro caret neque omnino probabile est poëtam, cum de temporibus antiquissimis verba faceret, hanc tam miram odorum mentionem fecisse. Huc accedit, ut mare *propter odores* (odorum causa?) navibus florere insulsissime dicatur. Iure igitur Diels v. V 1442 vitiosum esse arguit. Sed tantum abest, ut assentiar viro doctissimo affirmanti illud *propter odores* miro errore e v. II 417 translatum esse, nihil ut in eo aliud nisi quod est *prorisque decoris* latere putem totumque versum sic legendum esse existimem: *Iam* (Lachm.) *mare uelis florebat prorisque decoris*. Ne quis autem metricam rationem temere reprehendat, hos velim consideret versus ex eodem carmine quinto allatos: 345 *aut ex imbribus adsiduis exisse rapaces*, 420 *ordine se suo quaeque sagaci mente locarunt*, 650 *At nox obruit ingenti caligine caelum*, 809 *quos ubi tempore maturo patefecerat aetas*, 1136 *Ergo regibus occisis subuersa iacebat*.

Et quoniam quominus de versibus a Dielsio traiectis agam, non minus loci penuria, quam ipsius quaestionis subtilitate impedior, reliquum est, ut de iis lectionibus dicam, quas ille aliis viris doctis debuerit. Hae cum plures sint, quam quae singulae enumerentur, eas commemorabo solas, quibus commemoratis aliquid de meo peculio adicere posse mihi videor:

I 555 *conceptum<ad>summum aetatis peruadere finem* — Diels. Immo vero *„conceptum summum aetatis peruadere finis"* legendum esse puto, quandoquidem eo, quod est *conceptum summum* (asyn. scil.), aetatis *finis* (O, fine QG, finem corr. Q) designari patet.

752 *extremum quod habent, minimum co<nsistere in illis>* — Diels. Pro eo, quod est *in illis*, suppleri debet *<quire>* (cf. v. I 748).

II 257 *unde est haec, inquam, fatis auolsa potestas* (voluptas OQV) — Diels. Codicibus fidem habere praestat, nam *libera* (cf. v. II 256)... *fatis auolsa voluptas* pro libertatis summa voluptate usurpatur.

422 *Omnis enim, sensus quae mulcet cumque, figura* (uidentur OQG) — Diels. Propter illud *uidentur* in codicibus scriptum non *figura*, sed *aditu res* videtur legendum esse.

460 *pungere uti possint corpus penetrareque laxa* (saxa OQ) — Diels. Saxa ad rem satis facinnt, quippe quae flammis penetrata scindantur.

547 *quippe etenim, sumam hoc quoque uti* (sumant oculi OQ), *finita per omne* — Diels. Ex iis, quae in codicibus scripta extant, v. II 547 *quippe etenim sumant o c u l i s finita per omne* legendum esse collegerim.

681 *reddita sunt cum odore, in primis pleraque poma* (dona OQ) — Diels. Immo vero *in primis figuris* i. e. figuris, quas corpora prima efficiant, pleraque *dona* variarum rerum constare dicuntur, ex quo consequitur, ut illud *dona* in codicibus scriptum retineri debeat.

719 *legibus hisce, eadem ratio res terminat* (his OQV quaedam O quidam Q quedam V ratio disterminat OQV) *omnis* — Diels. Nempe id, quod codices *omnis* scriptum exhibent, ex eo, quod est *ratio*, pendet, licet Paulson (Index Lucretianus p. 105) haec scribat: „omnis gen. non uidetur esse apud Lucr." Poëta de omnis (= τοῦ ὅλου, τοῦ παντός) ratione agit, qua efficiatur, ut variae res, cum e similimis corporibus primis constent, tamen facere non

possint, quin ipsa concili i. e. eius ipsius *omnis* ratione inter se differant, unde propriae earum omnium naturae facultates leges redundent. Quae cum ita sint, v. II 719 *legibus his, quaedam ratio disterminat omnis* legendum esse puto.

911 *namque alios sensus membrorum respicit* (respuit OQV) *omnis* — Diels. Sensus omnis (τοῦ ὅλου, τοῦ παντός; cf. v. II 719) membrorum, e quibus illud omne constet, sensus respuere dicitur. Itaque v. II 911 ulla emendatione egere prorsus nego.

1080 *sint genere . in primis animalibus inice mentem* (indice mente OQV) — Diels. At poëta de re occulta, quam sola mentis vi assequamur, agere videtur, unde intellegitur id, quod in codicibus *indice mente* scriptum extat, tuendum esse.

1169 *temporis incusat momen, caelumque* (saeclumque O saeculumque Q insaeculumque V) *fatigat* — Diels. Immo vero id, quod est *saeclumque*, illi, quod Wakefield temptavit *(caelumque)* praestat.

III 58 *eliciuntur,<et> eripitur persona: manet res* (manare OQV) — Diels. Ex eo, quod codices *manare* scriptum exhibent, *manu a re* legendum esse apparet. Quare v. III 58 ita legi consentaneum est: *eliciuntur<et> eripitur persona manu a re* (cf. v. II 869). Ne quis autem confidentius illam tritissimam de vocabulis iambicis, quae dicuntur, nequaquam elidendis cantilenam repetat, consideret velim et Lucretium v. IV 741 *uerum ubi equi atque homin s casu conuenit imago* (Diels) dixisse neque apud Lachmannum, qui Lucretium hoc elisionis genere prorsus abstinuisse nescio quomodo nuncupavit, multa eius ipsius elisionis specimina ex aliis iisque nobilissimis poëtis petita deesse (cf. Comm.[4] p. 196 sq., al.).

239 sq. *nihil horum quoniam recipit se* (mens OQV) *posse creare | sensiferos motus, qui dum quae* (quaedam OQ quodam V quae O que QV) *mente uolutat* — Diels. Immo vero legendum videtur: *„nihil horum quoniam recipit* (vel potius *recepit* OQ) *mens posse creare | sensiferos motus, q u a e c u m q u e <i n> mente uolutat.*

293 *pectore tranquillo qui fit* (fit qui OQV) *uoltuque sereno* — Diels. Sed id, quod est *fit qui*, vel his locutionibus satis munitur: Hor. Sat. I 2, 111... cupidinibus statuat natura modum quem, 4, 39... dederim quibus esse poëtis, 4,81 ...vixi cum quibus, 7,27 ...fertur quo rara securis, 9,25 ...inuideat quod et Hermogenes ego canto, 9,46 .. posset qui ferre secundas, Ep. II 2,133... posset qui ignoscere seruis, cett.

358 *multaque praeterea perdit, quem expellitur aeuo* — Diels. Qui versus in codicibus ita scriptus legitur: *multaque praeterea perdit um expellitur aeuo quam* (OQV Diels). Idem quin legi debeat *i l l a q u e* (scil. anima) *praeterea, p e r c i t* (cf. v. III 391 sq.) *quam, expellitur aeuo*, mihi quidem minime dubium videtur. Ne quis autem in illo *percit quam* offendatur, v. III 293, de quo supra dixi, in animum revocet.

394 *et tantis* (quantis OQV) *interuallis tuditantia possint* — Diels. Immo vero *ut quantis* cett.

412 *id quoque enim sine pernicie non fiet eorum* — Diels. Cum illud *eorum* rei parum conveniat, *aegrum* (EGRVM) legendum et ex eo, quod est *fiet,<et>* supplendum esse contendo.

433 *nam dubio procul hinc* (procul haec dubio OQV') *nobis simulacra geruntur* — Diels. Codicum lectio retineri debet.

443 *corpore qui nostro rarus magis, incohibens sit* (incohibescit OQV) — Diels. Proximum est, ut legamus: *corpore qui <i n> nostro rarus magi' s<e> c o h i b e s c i t.*

492 sq. *ni mirum, quia uist* (uis OQV) *morbi distracta per artus / turbat agens anima* (animam OQV) *spumas* (spumans OQV), *<ut> in aequore salso / uentorum ualidis feruescunt uiribus undae* — Diels. Quos versus ita legerim: „ni mirum, quia u i s morbi d i s t r a c t a m a r t u s p e r / turbat agens a n i m a m s p u m a n <t i> s, in aequore salso / uentorum *<u t>* ualidis feruescunt uiribus undae".

594 sq. *ire anima ac toto solui de corpore uelle* (omnia membra OQV) / *et quasi supremo languescere tempore uoltus, / molliaque exsangui cadere omnia <corpore> membra* — Diels. Cum v. III 594 et III 596 propter vinculum, quod iisdem utriusque versus verbis extremis *(corpore membra* scil.) efficitur, vicinos olim fuisse pateat, v. III 594—596 sic fere legendos esse puto: „ire anima ac toto solui de corpore membra / molliaque exsangui cadere omnia <corpore> membra / et quasi supremo languescere tempore uoltus."

620 *adque ita multimodis partitis* (per totis OQV) *artubus esse* — Diels. Immo vero pro eo, quod in codicibus *per totis* scriptum legitur *dispertitum*, non *partitis* legi debet.

692 sq. *esse potest animae* (anima OQ) *neque sorsum lingua neque aures; / haud igitur* (auditum OQ) *per se possunt sentire neque esse* — Diels. Illud *anima* v. III 632 scriptum ex eo, quod est *sorsum*, pendet (cf. v III 564... seorsum corpore toto). Poëta negat singulas hominis partes per se ipsas constare aut *anima sorsum* linguam — verba profundere scilicet (de brevitate, quam exerceat Lucretius, v. s.) auresve eadem audita sentire posse. Sequitur, ut v. III 632 sq. sic legantur: „esse potest, *anima* neque sorsum lingua nec aures / a u d i t u m per se possunt sentire neque esse."

820 *quod uitalibus ab rebus munita tenetur* — Diels. Immo vero non *uitalibus ab rebus*, sed „*u i t a l i b u s ab rebus*" munitam animae naturam poëta fingit evertitque.

IV 79 *scaenai* (scaenal O scaenali Q scaenalem O' *speciem, patrum matrumque decorem* (deorum OQ) — Diels. At id, quod est *patrum matrumque deorum*, idem valet ac *patris matrisque deorum* (scil. Caeli Terraeque; cf. illud Catulli *o Ueneres Cupidinesque)*, ex quo intellegitur v. IV 79 ita legendum esse: „*s c a e n a l e m* speciem patrum matrumque deorum".

104 *sunt igitur tenues formae rerum* (formarum OQ) *his similesque* (dissimilesque OQ) — Diels. Quod formarum effigiae dissimiles vocantur, id ne minimam quidem offensiunculam habere vel propterea contenderim, quod illae effigiae, cum e variis rebus fluant, dissimiles inter se sint, necesse est.

761 *rellicta* (reddita OQ) *uita iam mors et terra potitast* — Diels. Immo vero pro eo, quod in codicibus *reddita* scriptum occurrit, non *rellicta*, sed *reddidit a* legi debet.

795 *consentimus* (consentimus OQ), *id est, cum uox emittitur una* — Diels. Poëta tempora, e quibus unum tempus sensibile, cum elementis, e quibus una vox, verbi causa id ipsum vocis vocabulum efficiatur, comparat eaque comparatione instituta docet nos in uno tempore sensibili *consentire*, id est

singula tempora, quae sola ratio comperire possit, quasi uno sensu comprehendere coacervareque. Quae cum ita sint, id, quod in codicibus *consentimus* scriptum legitur, retinendum est.

1174 *nempe eadem facit, et scimus facere, omnia turpi* (turpis OQ) — Diels. Ad rem explicandam nullo, quod videam, turpi amatore opus est, ad cuius arbitrium pulcherrima illa Lucreti femina *omnia* faciat. Immo vero poëta iisdem naturae legibus obstrictam eadem *omnia* ac turpissimam quamque mulierem facere arguit irridetque. Quare v. IV 1174 ita videtur legendus esse: „nempe eadem facit et (= ac) scimus facere omnia *turpis*."

V 747 *reddit* (redit OQ); *hiemps sequitur crepitans* (creditans OQ) *hanc dentibus algu* — Diels. Quod *crepitans* pro *creditans* legitur, pertinet ad id quoque emendandum, quod in codicibus *redit* scriptum invenitur. Itaque hic versus evadit: „*repit* hiemps, sequitur crepitans hanc dentibus algu" (= frigus).

881 *hinc illinc partis* (paruis OQ) *ut non par* (ut non sit pars O ut non sat pars Q) *esse potissit* — Diels. Cum vis potestati (cf. v. V 880) manifesto opponatur, v. V 881 ita fortasse legi praestat: (potestas) „hinc illinc par, uis ut non par s<i> esse potissit."

1106 *commutare nouis monstrabant rebus et igni (conicio* et inde) — Diels. Sane conici potest *ut igni*.

VI 15 sq. *atque animi ingratis uitam uexare sine ulla* (querellis O querelis Q) / *pausa atque infestis cogei* (coget OQ) *saeuire querellis* — Diels. Facilior, nisi fallor, haec emendatio est: „atque animi ingratis uitam uexare querellis, / *causa ut quae* infestis *cogat* saeuire querellis."

46 *pleraque dissolui, quae restant percipe porro* — Diels. Immo vero pro eo, quod in codicibus *dissolui* scriptum legitur, *dis solui* legi debet.

83 *uersibus: est ratio caeli<specie>sque tendenda* — Diels. In illo *caelisque* non *caeli speciesque*, sed *caeli callis que* videtur latere.

92 *Tu mihi supremae praescribta ad candida calcis* (callis OQ) — Diels. Codicibus satius est, quod videam, fidem habere et *callis* non *calcis* legere.

490 *tam magnis nimbis* (montis OQ) *tempestas* (tempesta OQ) *atque tenebrae* — Diels. Equidem v. VI 490 ita legendum esse mihi persuasi: „tam magni *montis* (scil. = montes) *tempestatisque* tenebrae" (cf. v. VI 189 sq.).

Varsoviae. ADAMUS KROKIEWICZ.

Glotz G., La civilisation égéenne, Paris 1923, Renaissance du Livre, str. XIII + 471, fig. 87 i tab. 3 (Bibliothèque de la synthèse historique).

Pojawienie się syntetycznej monografji o kulturze egejskiej wywołać musi ze strony recenzenta natychmiastowe zapytanie, czy synteza tego rodzaju, ze względu na dzisiejszy stan badań, jest już możliwa i celowa.

Zauważyć przedewszystkiem wypada, iż pomimo nieustannego dopływu świeżych publikacyj, znaczna część materjałów, uzyskanych z dotychcza-

sowych wykopalisk, pozostaje szerszemu ogółowi pracowników nieznana. Dotyczy to zwłaszcza włoskich prac w Hagia Triáda i Phaistos, a częściowo angielskich w Knossos, tembardziej zaś całego szeregu wykopalisk okresu powojennego, które przeważnie znane są zaledwie z krótkich wzmianek i sprawozdań. Ten stan rzeczy odbija się z konieczności na całym rozwoju archeologji egejskiej, której poszczególne dziedziny wykazują nadto ogromną nierównomierność zaawansowania. Uderza np. znaczna stosunkowo liczba prac z dziedziny ceramiki i architektury, natomiast w malarstwie a zwłaszcza glyptyce dokonane zostały zaledwie studja przedwstępne. Powyższe uwagi dadzą się z powodzeniem zastosować do długiego szeregu kwestyj, odnośnie do których materjały nie zostały jeszcze systematycznie opracowane i wyczerpane.

Ze względu właśnie na powyższy stan badań uważać można, iż synteza tego rodzaju, jaką zamierzał dać Glotz w pracy niniejszej, jest nieco przedwczesna. Każdą syntezę historyczną poprzedzić winna drobiazgowa „Kleinarbeit", tworząca dopiero ten właściwy podkład, z którego synteza daje się wyprowadzić. Inaczej tkwi w zamierzeniu tego rodzaju pewne niebezpieczeństwo zbyt pochopnych i radykalnych uogólnień, dzięki temu, iż autor zmuszony jest sam przerąbywać sobie na prędce drogę wśród nieopracowanego jeszcze dostatecznie materjału. Jeżeli nadto na materjał ten składają się niemal wyłącznie, tak jak to zresztą sam autor świadomie zaznacza, *les documents muets*, to zastrzeżenie powyższe należy koniecznie rozszerzyć jeszcze w tym sensie, że wnioskom uzyskanym w taki sposób z materjału o tak jednostronnym i specyficznym charakterze przypisać można dzisiaj znaczenie wyłącznie prowizoryczne. Dotyczyć to musi przedewszystkiem wywodów Glotza o życiu społecznem, politycznem i religijnem Egei starożytnej. Jest niewątpliwie pod względem metodologicznym niezmiernie interesującem, jak dalece umiejętne wykorzystanie materjału zabytkowego pozwolić może na skonstruowanie pewnych wniosków w tym kierunku, z drugiej jednak strony decydujący głos będą tu miały kiedyś źródła piśmienne w językach rodzimych i od nich tylko można oczekiwać bądź rozwiązania, bądź świeżego sformułowania szeregu problemów kultury egejskiej, one też pozwolą nam dopiero oprzeć interpretację zabytków sztuki na właściwej podstawie. Sam Glotz, jako historyk starożytny, zdaje sobie zresztą z tego doskonale sprawę, a jeżeli usiłuje z dostępnego dzisiaj materjału wyciągnąć maximum wniosków, to można próbę tego rodzaju poczytywać tylko za bardzo śmiały pomysł.

Zasadniczo nie można więc odmówić pracy tego pokroju pożytecznego poniekąd celu. Łącząc rozprószone materjały dla wyprowadzenia wniosków, tworzy ona pewną podniętę do dalszych studjów, już przez to samo, iż usiłuje rozwiązać szereg zagadnień natury ogólniejszej. Pod tym względem przewyższa dzieło Glotza wszystkie poprzednie, dając nam sobą istotnie pracę, jakiej w zakresie archeologji egejskiej dotąd nie posiadaliśmy. Materjał zabytkowy został możliwie wszechstronnie z powodzeniem wyzyskany, a autor okazuje sporą dozę erudycji, uzupełnionej obserwacjami naocznemi na terenie wykopalisk.

Treść książki jest niezmiernie bogata. Rozpoczyna ją autor od krótkiego wstępu, poświęconego charakterystyce geograficznej obszaru kultury egejskiej. Jest ona o charakterze wybitnie morskim, nadto

pierwszą cywilizacją morską. Przytaczam to ostatnie specjalnie, jako argument przekonywujący przeciw popularnej jeszcze tezie, jakoby wielkie cywilizacje starożytne powstawać miały nad brzegami rzek (Eufrat, Nil, Ganges, Hoangho).

Następuje potem krótki rzut oka na historję wykopalisk, doprowadzony aż do końca 1922 r., poczem autor przechodzi do zarysu chronologji egejskiej. Przyjęty przezeń system chronologiczny odbiega w znacznej mierze od Evansa, zbliżając się raczej, jak zaznacza sam autor (str. 25 i 31) do podziału Franchet'a (Revue Archéologique 1916, 217 nn. i Rapport sur une mission en Crète et en Egypte, 1912—1913, Nouvelles Archives des Missions scientifiques XXII 1917, 12). Ani jeden z tych systemów nie może właściwie odpowiadać potrzebom i stanowi nauki dzisiejszej, w miarę wzrostu i różniczkowania się materjału zabytkowego. Zwłaszcza odmienne drogi rozwoju historycznego i kulturalnego, jakiemi kroczą cztery z ogólnego obszaru Egei wydzielające się „prowincje": Kreta, Cyklady, Peloponez i Tessalja, nie dadzą się włączyć w jeden ogólny schemat chronologiczny, wskutek czego dla każdej z nich różne momenty historyczne stanowić muszą decydujące punkty graniczne. Chronologję względną przeobraża potem autor w absolutną, dzięki zabytkom egipskim i babilońskim, odnalezionym na terytorjum kultury egejskiej. Rozdział następny poświęcony jest szkicowi historji ludów egejskich. O historji politycznej Egei we właściwem znaczeniu tego słowa powiedzieć się dzisiaj nic nie da wskutek braku zrozumiałych zabytków w językach rodzimych; jeśli zaś chodzi o zabytki obce, to ze względu na szczupłą ich ilość, fragmentaryczność oraz epizodyczne zupełnie traktowanie obchodzących nas kwestyj, nie wchodzą niemal zupełnie w rachubę. Opierając się zatem dalej na zabytkach wyłącznie, może autor dojść jedynie do stwierdzenia ogólnych tendencyj rozwoju historycznego krajów egejskich i ustalenia pewnych prądów kulturalnych, krzyżujących się już w obrębie samej Egei. Naczelnym problematem jest tu, oczywiście, stosunek Peloponezu do Krety, innemi słowy udział elementu greckiego w asymilacji, a następnie destrukcji kultury egejskiej. Kwestje etniczne pozostają jednak dla autora w sferze zainteresowań ubocznych, ustępując pierwszeństwa problematom kulturalno-historycznym. Jeżeli akcentuje on nawet przy niejednej sposobności odrębny charakter kultury egejskiej, to jednak czyni to bez przypisywania jej specjalnego charakteru etnicznego.

Kwestje etniczne stanowią wszak dzisiaj jeden z głównych przedmiotów zainteresowania dla studjujących przeszłość Egei. Jeżeli autor mówi o nich mniej, aniżeli inni, to z pewnością dlatego, że chodzi mu o uniknięcie w pracy swej elementu dyskusyjnego i przedstawienie czytelnikowi wyników ostatnich badań w możliwie konkretnej formie. W rozdziale o typie fizycznym przedstawia mu się ludność Egei jednak nazbyt jednorodnie: rozróżnia on właściwie typ kreteński i peloponeski, który przypisuje Achajom. Podobnież na podstawie rezultatów, otrzymanych z zestawienia wyników, uzyskanych z pomiarów kopalnych szczątków ludzkich, stwierdza zanik rasy śródziemnomorskiej w związku z penetracją indoeuropejską, co niezupełnie odpowiada istotnemu stanowi rzeczy.

Następne rozdziały o stroju i broni nie przynoszą wiele nowego. Podobnież wypada powiedzieć o ustępie, traktującym o architekturze, który trzeba rozpatrywać właściwie łącznie z następującemi później rozdzia-

łami o sztuce egejskiej. W tej dziedzinie jest autor może najmniej samodzielny. Idąc za większością, podkreślił nadto wybitny wpływ Egiptu, pomijając zato zupełnie związki z Kappadocją i Mezopotamją. Na tle rozwoju glyptyki hetyckiej są one aż nadto dobrze widoczne, nadto wskażę na sfinks z Hagia Triáda. Odwrotnie nie podkreślił Glotz zupełnie wpływu sztuki egejskiej na Wschód. Pomijam domniemany wpływ jej na sztukę Dalekiego Wschodu, która to kwestja nie jest jeszcze w zadowalniający sposób opracowana, ale poruszyć należało stosunek sztuki egejskiej do egipskiej, od XV w. poczynając. Egipt odgrywa tu niewątpliwie rolę receptywną, co podkreślane jest zarówno ze strony egiptologów, jak badaczy sztuki egejskiej. Szereg zabytków świadczy o tem najwyraźniej.

Szkic rozwoju sztuki egejskiej cierpi ponadto przez to, że książka nie jest odpowiednio ilustrowana. Autor wybrał zabytki, znane ze starszych publikacyj, zamiast zapoznać czytelników z okazami świeżo publikowanemi, zwłaszcza przez Evans'a, które, jeśli idzie o malarstwo, dają bardzo interesujące przyczynki. Pod względem techniki są ilustracje te nadto niezmiernie mizerne i dziwić się należy, że wydawnictwo, które nosi szumną firmę „La Renaissance du Livre", wypuszcza wbrew swej nazwie książki o tak przygnębiające wrażenie sprawiającem extérieur, że pomyśleć tu raczej trzeba o dekadencji estetyki wydawniczej. W wydawnictwach, przeznaczonych dla szerokiego ogółu, jakiem są bezwątpienia tomy „Bibliothèque de la Synthèse historique", strona ilustracyjna winna być traktowana z największą pieczołowitością, zarówno co do trafnego doboru, jak i wykonania samych rycin.

Może najbardziej zasługującym na uwagę, niemniej jednak wykazującym pewne nieścisłości, jest rozdział o stosunkach międzynarodowych Egei. Korzystne położenie geograficzne Krety uczyniło ją wielkiem centrum handlowem krajów śródziemnomorskich. Stosunki handlowe i kulturalne z Egiptem, datujące się z samego zarania dziejów Egei, autor przedstawia bardzo szczegółowo. Stosunki z Azją Mniejszą i Mezopotamją są wprawdzie mniej wyraźne, ale niemniej odległej daty. Nowe odkrycie Forrera (Gaçeta de Munich 2, II 1922) dało nam nietylko pierwszą wzmiankę o Krecie w literaturze klinowej, ale zarazem udowodniło, że już w 26 w. prz. Chr. wyspa ta dostaje się pod panowanie króla Akkadu, Sargona I. Nie wiemy wprawdzie, jak długo trwać mogło panowanie jego następców na Krecie, ale możemy sobie wyobrazić, że Kreta pozostaje odtąd już w stałym kontakcie kulturalnym z Mezopotamją, później głównie przez pośrednictwo hetyckie. Stosunki handlowe z Zachodem są niemniej interesujące, zwłaszcza na tle kolonizatorskiej działalności Kreteńczyków. Stosunek z Hiszpanją południową mógł autor przedstawić nieco przejrzyściej w związku z ostatnią pracą Schultena (Tartessos, 1922), który przypisuje Kreteńczykom skolonizowanie południowej części półwyspu Iberyjskiego. Sam autor stwierdza to na Sycylji i w Messapji.

Rozdział o religji zawiera dobry przegląd i ugrupowanie materjału zabytkowego i wnioski stąd wysnute zgodnie z dotychczasowym stanem badań. Osobny ustęp poświęcony jest igrzyskom, odgrywającym w życiu Egei starożytnej tak ważną rolę.

Książkę zamyka rozdział, poświęcony pismu kreteńskiemu i kwestjom językowym, oraz zakończenie o stosunku kultury egejskiej do helleńskiej.

Praca, którą pierwotnie miał przygotować Adolphe Reinach, poległy w 1914 r., napisana jest z przebijającym się na każdym kroku entuzjazmem dla przedmiotu. Entuzjazm ten unosi autora nieraz za daleko, dając mu pochop do wyprowadzania wniosków bez należytego podkładu faktycznego lub do ugólnień ze zbyt szczupłej ilości danych. Obok tego książka zawiera cały szereg błędów w szczegółach, których nie sposób tu wyczerpująco sprostować. Zasadniczy cel: przedstawienie kultury egejskiej, jako całości w ciągu całego jej dziejowego rozwoju, osiągnięty został mimo to doskonale, tak iż pracy Glotza nie można odmówić wielu walorów naukowych.

Kraków. STEFAN PRZEWORSKI.

Rodenwaldt Gerhard, Der Fries des Megarons von Mykenai, Halle a/S., Niemeyer, 1921, 8°, str. VIII + 72, tab. 5 i ilustr. w tekście 30.

R.,ceniony znawca malarstwa starożytnego, w ciągu ostatnich lat publikował cały szereg mniejszych i większych prac, poświęconych specjalnie malarstwu ściennemu w Tirynsie i Mykenach. Książka niniejsza opiera się na rezultatach wykopalisk, przedsięwziętych w 1886 r. przez Dörpfelda i Tsuntasa (Πρακτικά 1886 i Ἐφ. ἀρχ. 1887), nawiązując zarazem do studjum autora w Athenische Mitteilungen 1911, 22 nn. i jego poszukiwań w kwietniu 1914 r.; natomiast wyników ostatniej ekspedycji archeologicznej angielskiej w 1920 r. nie uwzględnia zupełnie.

Dzięki temu, iż znalezione odłamki fresków pochodzą wszystkie z jednego ściśle określonego miejsca, mianowicie „wczesno-mykeńskiego" megaron na zamku w Mykenach, istnieje podstawa do rekonstrukcji, jako rezultat której otrzymujemy cztery większe fragmenty, przedstawiające następujące sceny: scena obozowa; zaprzęganie wozów (tab. I); pałac i walka (tab. II); padający i biegnący wojownicy (tab. III); wozy wojenne w walce (tab. IV). Są to jednakowoż tylko nieznaczne szczątki wielkiego fryzu, rozpoczynającego się na wysokości 1,13 m ponad poziomem podłogi, a wysokiego na 0,65 m przynajmniej. Fryz ten, obiegający wkoło ściany megaronu (fig. 13 D) liczył mniej więcej 46 m długości; zrekonstruowane fragmenty, pochodzące jedynie z północnej i zachodniej ściany, dają, razem wziąwszy, nie więcej jak 2,7 m długości.

Tło fryzu składało się z pasów niebieskich i żółtych, falisto zachodzących na siebie, biegnących to prawie całkiem poziomo, to znów niemal pionowo. Na tem tle nagromadzone były, w rozmaitych pozycjach, w kilku szeregach postacie ludzkie, konie i wozy wojenne, w środku malowidła wznosił się jedynie zamek, po obu stronach którego rozgrywały się sceny wojenne.

Fryzy, jako dekoracja ścienna, są niezmiernie charakterystyczne dla sztuki kreteńskiej i mykeńskiej. Na Krecie najstarszy zachował się we fragmentach w Hagia Triáda, drugi w Knossos (t. zw. freski minjaturowe), trzeci, prawdopodobnie, w Pseira, dwa następne, pochodzące z drugiej epoki malarstwa kreteńskiego, znów w Knossos („Corridor of the Procession" i walki zapaśników i akrobaci na bykach), na kontynencie wreszcie dwa wielkie fryzy w Tirynsie i jeden w Tebach. Prócz tego, według mniemania R.a, z ułam-

ków, pochodzących z zamku w Mykenach, da się zrekonstruować jeszcze jeden t. zw. mniejszy fryz i drugi, przedstawiający postacie wielkości naturalnej. Liczba znanych nam fryzów wynosiłaby w ten sposób 11.

Do stanowiska artystycznego fryzu mykeńskiego powrócę jeszcze później; narazie chciałbym jedynie podkreślić tylko to, że treść jego malowideł jest zupełnie inna, aniżeli wszystkich wyżej wymienionych i zbliża się do treści steli, przedstawiających również sceny wojenne (Reichel, Die mykenischen Grabstelen, Eranos Vindobonensis 1893, 24 nn.). Te zabytki, jak również szereg innych, pozwalają nam mniemać, że władcy mykeńscy, królujący z zamku swego przynajmniej nad całą Argolidą, prowadzili życie wojownicze, bądź w walkach z wasalami, bądź na odleglejszych wyprawach. Panujący na kontynencie duch militarny znajduje nadto swój wyraz w rozrywkach myśliwskich. Mamy tu więc jaskrawe przeciwieństwo z tematami sztuki kreteńskiej, która lubuje się w faunie i florze morskiej, obrazkach rodzajowych, scenach z życia dworskiego i igrzyskach sportowych. Można to tłumaczyć przedewszystkiem różnicami charakteru narodowego w związku z różnorodnym biegiem rozwoju dziejowego: w każdymbądź razie nie da się ukryć widoczny, zarówno na Krecie, jak i w Mykenach, związek sztuki z życiem narodu, którą czerpie zeń tematy do swych utworów.

Podobnie jak opis i reconstrukcja fresków w Tirynsie daje R.owi pochop do skreślenia ogólnej historji malarstwa kreteńskiego i kontynentalnego, tak i w książce o fryzie mykeńskim poświęca autor sporo miejsca uwagom treści zasadniczej. Od czasu wzmiankowanego studjum historycznego (Die kunstgeschichtliche Stellung der Malereien von Tiryns, Tiryns II, str. 184—204) ilość zabytków publikowanych wzrosła poważnie, nie naruszając jednak poprzednich twierdzeń R.a. To też, gdy studjum poprzednie nosi jedynie charakter lustracji zabytków, chronologicznego i stylowego ich usystematyzowania, uwagi wypowiedziane teraz przez R. a, są już nieco odmiennego charakteru, jak to sam autor podkreśla, raczej „kunstgeschichtsphilosophisch", i uzupełniają poprzednie.

Punktem wyjścia rozumowań autora jest podkreślenie specyficznej samodzielności kultury kreteńskiej, odmiennej w swej istocie od innych współczesnych jej cywilizacyj starożytnych. Przez to Kreta zajmuje zupełnie odrębne miejsce w świecie starożytnym, jest osobnym ośrodkiem cywilizacji, początki której sięgają wprawdzie głęboko wstecz, ale rozwój silniejszy datuje się jednakowoż znacznie później.

Ten odrębny charakter kultury kreteńskiej znajduje najsilniejszy swój wyraz w sztuce, której rozwój idzie po linji zupełnie odmiennej, aniżeli na Wschodzie. Sztuka wschodnia (starożytna) jest wybitnie monumentalna. Na Krecie nie znaleziono dotąd nic takiego, coby świadczyło o skłonnościach artystycznych w tym kierunku. Architekturze obcy jest zupełnie ten pierwiastek — najlepszym dowodem jest brak świątyń, — monumentalnej rzeźby okrągłej niema nawet w najsilniej przez zabytki reprezentowanych okresach.

Sztukę kreteńską cechuje przedewszystkiem malowniczość. Rozumie ją R. jako pewne przeciwstawienie plastyczności, właściwej późniejszej sztuce greckiej, i formułuje to pojęcie w ten sposób: „Różnicę pomiędzy plastycznem a malowniczem ujęciem chciałbym sformułować w czterech zestawieniach. Plastyka — w sensie plastycznego ujęcia, które może też obejmować malarstwo

— odosabnia przedstawiany przedmiot, podczas gdy malarstwo ujmuje go w łańcuchu zjawisk; plastyka dąży do związku organicznego, do wewnętrznej prawdy przedstawianego przedmiotu, gdy malarstwo daje zewnętrzny pozór, plastyka jest bardziej abstrahująca, malarstwo — imitujące, wreszcie plastyka daje kwietyzm, malarstwo ruch" (str. 4).

Pierwiastku malowniczości R. chce się nawet doszukać w architekturze kreteńskiej, gdzie w braku planowego rozwoju, w swobodnem ugrupowaniu pomieszczeń dokoła centralnego dziedzińca, przebija się według niego „der malerische Reiz". Najpełniejszy tego wyraz mamy przedewszystkiem w malarstwie, w czerpiącym później z niego natchnienie przemyśle artystycznym i w ceramice. Właściwa historja sztuki kreteńskiej rozpoczyna się, według R.a, dopiero koło 1650 r. prz. Chr. Już samo datowanie może wzbudzić wątpliwość; wyjaśnienie zaś przyczyn jej rozwoju jest z punktu widzenia historycznego zupełnie niewystarczające. Nagły, eruptywny wprost rozkwit sztuki na Krecie w tym czasie przypisuje on jedynie wybuchowi długo tajonych, drzemiących niejako w ukryciu, zdolności artystycznych, zamiast szukać istotnych przyczyn. W związku z tem uważa Rodenwaldt gwałtowniejsze przewroty polityczne w tym okresie za małoprawdopodobne. Przypomnę tu tylko przeciwny zupełnie pogląd Ed. Meyera, Gesch. d. Altert. I 2, 1921⁴, § 522, który ten nagły, eruptywny rozkwit kultury kreteńskiej przypisuje inwazji szczepu Kefti-Eteokretów pod koniec epoki kamaresowej.

W rozwoju sztuki kreteńskiej malarstwo odgrywa istotnie przodującą rolę, zasilając zarazem tematami przemysł artystyczny. Ten pogląd R.a, uważam, należałoby jednak nieco złagodzić, gdyż nie ulega wątpliwości, że np. malarstwo wazowe kroczyło w rozwoju własnemi, odmiennemi drogami, najlepszym dowodem czego jest charakterystyczny brak scen figuralnych.

W epoce średniominojskiej malarstwo znajduje się jeszcze w stanie dosyć prymitywnym. Dopiero z końcem jej rozpoczyna się rozkwit, jednakowoż dosyć krótkotrwały, po którym następuje później okres wprawdzie nie wyraźnej dekadencji, ale raczej skostnienia w dotychczasowych formach, połączonego z pewnem obniżeniem techniki. Wyraża się to przedewszystkiem w używaniu lichszych farb i mniej delikatnym rysunku. Niemniej wszakże malarstwo stara się utrzymać na możliwie wysokim poziomie, w ceramice i glyptyce objawy upadku są jednak zupełnie wyraźne.

Pod wpływem sztuki kreteńskiej pozostaje sztuka kontynentu. Architektura kroczy wprawdzie własną drogą, ale i tam zwraca uwagę brak budowli monumentalnych i rzeźby okrągłej. Zaczątki miejscowej, swojskiej sztuki kontynentalnej sięgają wprawdzie początków okresu grobów studniowych, nie zdążyła się ona jednak wybitniej rozwinąć, ustępując miejsca wpływowi obcej sztuki, mającej za sobą już pewną tradycję artystyczną. Wpływ ten, wyraźnie widoczny w technice i stylu, nie sięga jednak do samej treści sztuki, która tu nie zatraca swojskiego, lokalnego charakteru i, pomimo powinowactwa artystycznego z Kretą, staje się wyrazem odrębności kontynentu, jak to już zaznaczyłem powyżej.

Ogólna linja dalszego rozwoju sztuki kontynentalnej jest podobna, jak na Krecie. Przy współudziale artystów kreteńskich powstaje kilka centrów artystycznych, przedewszystkiem Mykeny i Tiryns, dalej Teby i Orchomenos. I tu malarstwo kroczy teraz na czele całego rozwoju, dając podnietę innym

gałęziom twórczości. W rozwoju tym możemy stwierdzić te same fazy, które zaobserwowaliśmy poprzednio na Krecie: krótkotrwały okres bujnego rozkwitu, po którym następuje długi i powolny upadek. Różnica jest chyba tylko ta, że okres rozkwitu na kontynencie jest może nieco krótszy, aniżeli na Krecie. Reprezentuje go wielki fryz w megaron mykeńskiem. Później mamy już upadek stopniowy, wyrażający się w mniej wyrazistym rysunku, użyciu lichszych farb, skąpszej i jednostajniejszej ornamentyce, sztywniejszem ujęciu postaci ludzkiej.

Analiza rozwoju sztuki kreteńskiej i mykeńskiej i ich wzajemnego stosunku prowadzi R.a na drogę rozważań o stosunku kultury kreteńskiej do kontynentalnej. W związku z tem porusza on kwestję etniczną i religji, nie wnosząc jednak do zagadnień tych nowych poglądów.

Tyle jeśli chodzi o zasadnicze tezy R.a. Na zakończenie pragnąłbym dodać kilka słów o wartości książki. Pomijając już to, że przyczynia się ona do powiększenia szczupłej ilości publikowanych zabytków, że na podstawie opisu i rekonstrukcji prostuje niektóre nasze wiadomości o kulturze epoki, uznać należy dążenie autora do historycznego ujęcia rozwoju malarstwa kreteńsko-mykeńskiego i estetycznej jego oceny w związku z ogólnym rozwojem sztuki i pewnemi zasadniczemi problematami przeszłości.

Kraków. STEFAN PRZEWORSKI.

Ruxerówna Mieczysława. Naczynia cypryjskie i mykeńskie w zbiorach Gabinetu Archeologji Klasycznej Uniw. Jagiellońskiego w Krakowie. Poznań 1922. Odb. z Przeglądu Archeologicznego, t. II. str. 26, tabl. 2, ilustr. w tekście 4.

Pojawienie się pracy tej należy powitać z uznaniem. Muzea nasze zbiorów ceramiki przedhistorycznej Grecji nie posiadają zupełnie. Do wyjątków należy również niewielka kolekcja naczyń cypryjskich na Zamku Gołuchowskim, nieopracowana jednak dotychczas zgodnie ze współczesnym stanem wiedzy. Liczebnością przewyższa kolekcję tę zbiór naczyń Gabinetu Archeologji Klasycznej Uniwersytetu w Krakowie. Składa się on z 45 naczyń cypryjskich. Z epoki wczesno-bronzowej (3000—2000) pochodzą właściwie tylko 3 naczynia, 2 inne — to przeżytki epoki wcześniejszej z czasów późniejszych. Podobnież nielicznie zastąpiona jest średnia epoka bronzowa (2000—1500). Do czasów tych odnosi się 9 naczyń, wśród nich oznaczone nr. 14 stanowi jeden z najbardziej interesujących okazów zbioru. Ceramika późnej epoki bronzowej (1500—1200) reprezentowana jest przez 10 naczyń, z których dwa (nr. 23 i 24) są miejscowem naśladownictwem wyrobów mykeńskich. Reszta naczyń w liczbie 21 należy już do wczesnej epoki żelaznej.

Zbiór krakowski, jak zaznacza sama autorka, nie zawiera wprawdzie zabytków szczególnie ważnych lub interesujących, posiada on jednak wybitne znaczenie dydaktyczne wobec tego, że są w nim reprezentowane wszystkie ważniejsze grupy ceramiki cypryjskiej, aż po VIII w. prz. Chr. Z tego właśnie punktu widzenia ocenić musimy pracę prof. R., która zapoznaje nas w formie katalogu rozumowanego z naczyniami krakowskiemi. Dzięki temu, iż autorka przyjęła układ chronologiczny, mamy sposobność śledzenia rozwoju

ceramiki cypryjskiej od samych początków epoki bronzowej równocześnie z przeglądem zbioru krakowskiego. Jest to tem więcej pouczające, że literatura przedmiotu wyzyskana została w granicach naszych zasobów bibljotecznych zupełnie, a poszczególne naczynia opisane są ze znawstwem i znajomością tych zawiłych problematów, jakie nastręcza studjum ceramiki cypryjskiej. Jest więc praca prof. R. trwałym i cennym przyczynkiem w tej zaniedbanej jeszcze dziedzinie studjów archeologicznych. Poszczególne grupy i okresy scharakteryzowane są przytem oddzielnie w formie krótkich wstępów, poprzedzających opisy odnośnych okazów. Rzecz zrozumiała, że autorka omija tu wszelką dyskusję, zwłaszcza w takich kwestjach spornych, jak początki garncarstwa na Cyprze. Ostatnie wykopaliska w Gastraka (Herzfeld, Orient. Literatur-Ztng. 1925, 116) rzucić tu mogą całkiem nowe światło. Można przeto pracę tę zalecić także jako bardzo dobre wprowadzenie do dalszych studjów nad ceramiką cypryjską. Strona językowa jest nadto bez zarzutu. W pewnych tylko wypadkach terminologja obca została celowo zachowana.

Kraków. STEFAN PRZEWORSKI.

Maas Paul, Die neuen Responsionsfreiheiten bei Bakchylides und Pindar. [I.] II. (Sonderabdr. a. d. Jahresber. d. Philologischen Vereins zu Berlin XXXIX 1913, 289—320; XLVII 1921, 13—31.) Berlin 1914. 1921, Weidmann. 8°.

— — Griechische Metrik. (Einleitung in die Altertumswissenschaft herausg. von Alfred Gercke und Eduard Norden I. Band, 7. Heft.) Leipzig-Berlin 1923, Teubner. 32 pg. Lex-.8°.

Maas, qui per viginti iam annos Graecorum rei metricae operam navat, cum permultis disputationibus in Philologische Wochenschrift aliisque commentariis iuris publici factis quaestiones metricas tractasset, his decem annis praeter alia tres libellos, quos supra nominavimus, scripsit, qui quid ad doctrinam metricam promovendam contulerint, hic percensebimus.

Nota fuit quaestio quae Friderico Blass ac maxime Ottone Schroedero auctoribus exorta erat de dactylepitritorum natura ionica (v. E. Bickel, Antike Metrik, in Gercke-Norden, Einleit. in d. Altertumswiss. I², Leipzig-Berlin 1912, 610 sq.). Namque illi viri doctissimi mordicus contendebant dactylepitritos per metra ionica discribendos esse; quam mensuram fulciri responsionis licentiis, quibus dactylepitriti imprimis Bacchylidei et Pindarici affecti viderentur quaeque plane in ionicorum rationem quadrarent. Tum Fridericus Leo (Zur neuesten Bewegung in d. griech. Metrik, Neue Jahrbücher IX 1902, 157—168) ostendit hoc interesse inter dactylepitritos editorum libidine ad mensuram ionicam discriptos atque germanos ionicos, quod cum in veris ionicis omnes arses solutionem acciperent thesesque bibreves in longam contrahi liceret — in dactylepitritis epitriticorum tantum metrorum arses comparerent solutae, dactylorum vero nec arses (scilicet omnino eae syllabae quas bibrevis sequeretur) solverentur nec bibreves contraherentur theses. Accedere quod nonnumquam ionici qui putentur ex dactylepitritis facti hypercatalexi laborarent. Etiam doleo quod Leo discriminis augendi causa illud non addidit, fa-

cultatem vocales corripiendi dactylepitritorum dactylis inesse, quam a genuinis ionicis prorsus absonam esse constat.

Quamquam Leo studebat aperte — idque optimo iure — illam de ionica dactylepitritorum indole opinionem funditus evertere, tamen responsionis licentiis quibusdam anaclasticis [1]) — quae in numeris dactylepitr. deprehendebantur quaeque eaedem, si ionicam mensuram adhiberes, haud male explicarentur — *adductus est, ut cognationem quandam dactylepitritis cum numero* ionico intercedere confiteretur. Iam patuit hac sola de licentiis antistrophicis opinione etiam ab Leone, qui in universum rationes Schroederianas repudiaret, concessa niti metricorum ionissantium inventum. Maas hac in re fere cum Leone sentiebat; quin etiam ultimum ionicae dactylepitritorum naturae auctorum subsidium — licentias illas responsionis dico — delere felici successu conatus est duobus libris q. i. Die neuen Responsionsfreih. bei Bakch. u. Pind. (= Resp. I. II.). Merito M. contendit nequaquam nobis licere ceterae poeseos lyricae et tragoediae canticorum licentias utriusque poetae carminibus imputare. Cui sententiae plane astipulor praesertim quod nuper cum nonnullorum versuum usum per totum numerorum Pindaricorum campum persequerer, *multo severioribus rationibus astrictos esse illius poetae rhythmos perspexi* [2]). Atque M., dum non modo dactylepitritorum, verum etiam aeolicorum numerorum licentias anaclasticas tractat, optimo iure contendit licentias metricas sic temere vel librorum auctoritate commendatas nimis indulgenter non esse servandas, praesertim cum loci corruptela metrica affecti in grammaticam peccent ac pro rata parte non ita sint frequentes. Itaque licentias istas abnormes designans M. acute conceptas docet regulas quibus definitur, quae licentia consideranda sit legitima, certa, licita, dubia, illicita: quae praecepta nemini rei metricae studenti neglegenda putamus esse. Deinde locis Pindaricis et Bacchylideis, qui vulgo ad licentias anaclasticas probandas afferebantur, omnibus enumeratis etiam medelae proponuntur, quae adhibeantur, ut licentiis dubiis sublatis solito more ad syllabam respondeant arses arsibus, thesibus theses. Qua in re etiam atque etiam illud premit, non modo librorum memoriae tutandae nos inservire debere; immo consulendum esse et numeris et verbis, ut ea quae simul artem metricam ac grammaticam offendant, levi medela oblata corrigamus. Non omnia quae illic abunde dispersa sunt ingenii et doctrinae Maasianae documenta hic persequi licet. Pind. O. XIV 20 με<ι>λαντειχία Schroederi coniecturam iure M. probat, qua in textum recepta numerus optimus evadit (v. 20 σὺ δ' ἕκατι. με<ι>λαντειχία νῦν δόμον hypodochm. + telesilleum), praeterquam quod responsio sanatur. Ibd. 21 ἕλ<ο>θ' Ahrensii

[1]) Licentia anaclastica in eo posita est, quod arsis thesi respondet, velut Pind. P IV str. 3 $\overset{118}{\text{—}}\breve{}\text{—}\breve{}\text{—}\breve{}\text{—

minus aptum postea aspernans ἔστ' Maas bene coniecit (Appendix Pindarica ed. O. Schroeder, Lipsiae-Berolini 1923, 514). Ἔλθ' procul dubio corruptum erat, quo molossus efficiebatur in versiculo minuto apud Pindarum inusitatus (v. Eos XXV 1922, 101). Luculenter emendatur Schroedero iam a. 1914 probante Pind. frg. * 104[d], 38 sq. ἐπεσπέρχης' (sic M. legebat, non-ῃσ'), ὠκβάλον [τε] Νότου (πόντου pap.).[1]) In Pind. N. VII 83, ubi Wilamowitz, Griech. Verskunst 407 anapaestum dochmio respondere (⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – –) ponit, hanc opinionem M. iure reicit et ἁμέρᾳ Hermannum secutus legit. Bacch. IX 13 † ἀσαγεύοντα corruptum; ἄσαις εὖ <ὦ> οντα legendum proposuimus (v. Eos XXVII 1924, 112). Pind. O. I 114 ἴδρειν ἅμα trochaico metro respondet; Wilamowitz ἁμᾶ metitur et choriambum ἴδρειν ἁμᾶ respondere trochaeo – ⏑ ⏑ – opinatur (quod est insigne methodi anaclasticae exemplum). Pro ἅμα conicit εἶντα Maas; nobis quidem ἄμμε Mommseni perplacet. — Ad Pind. N. III 14 (Resp. I 24 sq.) falsa proferuntur (cf. Eos XXV 1922, 99). Obiter moneo Bacch. XVIII 52 χιτῶνα πορφύρεον colon esse per se positum, etiam diaeresi distentum — dochmium ischiorrhogicum vocamus, v. Eos XXV 97[4]; aliter facit M. (Resp. I 12). — Excursu secundo (p. 15 sq.) de rebus prosodiacis disserit. Clara probatione Maas — G. Hermanno (ad Pind. N. VII 70) praeeunte — luculenter demonstrat apud Pindarum in nonnullorum patronymicorum vocativo alpha extremum more aeolico corripi (- ᾰ), ut legendum sit cum Hermanno N. VII 70 Εὐξενίδᾰ (miror cur M. accentum in paenultima retineat); tum N. VI 60 'Αλκιμίδᾰ, τέ γ' ἐπαρκέσαι corr. M.; I. V 18 Φυλακίδ' ἄγκειται coni. M. e scholiis (Φυλακίδα κεῖται libri). Qua in re fugit Maasium etiam apud Aristophanem frg. 26 Kock ὦ μιαρὲ καὶ Φρυνώνδᾰ καὶ πονηρὲ σύ eodem modo in patronymici vocativo aeolico alpha correptum (animadvertas velim Phrynondam famosum fuisse peregrinum: Suidas s. v.) Praeterea e Schol. Luciani Alex. 4 (= Eupolis frg. 127 Kock) ὡσαύτως καὶ ὁ Φρυνώνδας ἐπὶ πονηρίᾳ βοᾶται Εὐπόλιδι ἐν 'Αστρατεύτοις, Δήμοις etiam apud Eupolin (Chr. Jensen, Hermes LI 1916, 330 sq. 349) Δήμοι III[r] 17 Φρυνῶν <ὦ'> ἀποκινεῖς (ἀπέκλινε' Jensen) ἐκποδών coniecit S. Srebrny (Demy Eupolisa, Warszawa-Kraków 1922, 32) similem vocativum inducens. Est patronymicum fortasse Boeoticum (cf. H. L. Ahrens, De graecae linguae dialectis I, Gottingae 1839, 214; Brugmann - Thumb, Griech. Grammatik[4], München 1913, 240). Itaque crederes Pindarum Thebanum illo usu prosodiam patriam quodammodo ostendere. — Excursus II 3, quo de extremis vocum syllabis consona claudente productis agitur, nobis quidem non probatur, cum admodum lubricis argumentis nitatur. Subiunguntur etiam multae ad carmina Bacch. et Pind. symbolae.

Fasciculus alter (Resp. II) ad Bacchylidis carmen XVII Θησεύς q. i. spectat.[2]) Etenim cum anno 1921 clarissimus ille de Graecorum arte metrica Wilamowitzii liber (Griechische Verskunst) prodisset, quo Wil. in Bacchylidis

---

[1]) De sequentibus verbis 40 (ῥ)ιπάν <τ>ε ταράξῃ (-ξε pap.) Maas, cf. Wilamowitz, Pindaros, Berlin 1922, 435[2].

[2]) Hoc libello voces graecae sine accentibus spiritibusque dantur, in Griech. Metrik item. Qua de re M. hoc sentit: „die ganze Akzentlehre... ist seit Einführung der Worttrennung (15.—16. Jahrh.) für das grammatische Verständnis der Texte so gut wie wertlos" (Griech. Metrik § 81).

carmine XVII discribendo eandem liberiorem responsionis rationem sequi videretur, atque plus viginti annis ante in Bacchylidis poematum primum editorum censura (Goetting. gel. Anz. 1898, 125—160), id sibi Maas proposuit, ut carmen illud rectius per numeros digestum et emendatum daret. Itaque apud M. carmen XVII per periodos luculenter distinctas decurrit. At non perspicio quid sit causae cur intra periodum nonnumquam verba non per membra metrica (cola), sed temere ascribantur.[1]) Sane addimus Maasianum Ἰλιάθεων exemplum esse artis typographiae specimen pulcherrimum: iuvat uno aspectu totum carmen amplecti duabus tantum paginis impressum. — Sunt quae aliter digeramus. Velut Bacch. XVII 7 (ubique lectionem Maasianam damus accentibus et spiritibus instructam) ἕκατι π[ε]λειαίγιδος Ἀθάν[ας M. iamb. + cret. + spond. metitur, nobis iambus Reiziano praefixus videtur propter correptam v. 96 vocalem (cf. Eos XXV 99). — Bacch. XVII 10 sq. Κύπρ̣ε̣δος [ἀγ]νὰ δῶ̣[ρ]α · χεῖρα δ' οὐ[κέτι] παρθενικᾶς ἄτερθ' ἐρά[τ]ωεν — ⏑ ⏑ — ⏑ — ⏑ — ⏑ — ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — $\overset{35}{\breve{}}$ — ⏑ — ⏑ — choriamb. + iamb. (= Glycon.) + enhopl. + hypodochm. metimur (cf. Pind. P. X 6 ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — ⏑ — $\breve{}$ — ⏑ — ⏑ $\breve{}$). Itaque v. 35 sanus est, cum enhoplii extrema thesis anceps sit. Quo exemplo colometriae usus bene demonstratur (quam parum M. curat, cum in schemate metrico illam periodum hoc modo dividit: choriamb. + iamb. + ⏑ — ⏑ ⏑ — + ⏑ ⏑ — $\overset{35}{\breve{}}$ — + iamb.). Quod ad Bacch. XVII 18—19 M. profert, etiam ia ⏑ — ⏑ — ⏑ — cr tr digeri posse, insolentiores videntur numeri, quam ut talia credamus. XVII 49 φ]ωτὸς ὑπερφάνου dochmius ischiorrhogicus (Kaibelianus) est, quod correptione v. 115 τόν ποτέ οἱ ἐν γάμῳ facta probatur; quare Maasii coniectura ad 115 prolata prorsus inutilis est. XVII 64—65 cret. + hypodochm. + ⏑ ⏑ ⏑ — — metimur (de clausula trochaica cf. Eos XXV 94). — Propter numeros cognatos carminis Pind. O. II schema metricum proponitur, quod utroque carmine (Bacch. XVII, Pind. O. II) molossus et brevium tetras vitantur. — Pind. O. II 6—7 nihil aliud metiri possumus quam bacch. cret. dochm. 2 bacch. (nam dochmius ⏑ — — ⏑ ⏑ ⏑ extrema arsi soluta apud Pindarum quidem non occurrit). O II 20 λάθᾳ δὲ πότιμῳ σὺν εὐδαίμονι γένοιτ' ἄν iamb. + cret. + Reizianum metiendum putamus. Carmen Bacch. XVII responsione inconcinna laborabat, quam antea docti eo probabant quod metra iambica plena concisis respondere posse ponebant (v. Wilamowitz, Griech. Verskunst 299 sq.). Postquam M. multa ad carmen sanandum responsione severe restituta contulit, iam paucis locis fere desperatis numeri ambiguitate offendunt, velut XVII 38. 39-40. 110. — Bacch. XVII 39—40 τῶ σε πολίμαρχε ⟨χρὴ⟩ Κνωσίων[κέλομαι] πολύστονον [41] ἐρύκειν ὕβριν coni. Maas ita ut verba etiam male intellegi possint, velut si de Gnosiorum superbia ageretur. — XVII 42 AMBPOTOI' pap.: ἀμβρότου Wackernagel, Wilamowitz ἄμβροτον corr. Maas; egregia est correctio, nam vocales corripi (ἀμβρότου ἐραννόν) nisi in dochmio (Kaibeliano) et in Reiziano Bacchylides vulgo non patitur (Eos XXV 100[5]). — XVII 102 sq. ἔδεισε Νηρίος ὀλβίου κόρας · ἀπὸ γὰρ pap.: κόρας ὀλβίοι' ἔδεισε Νηρέος · ἀπαὶ γὰρ

[1]) Maas, Resp. II 14: „Brechung der Zeile innerhalb der Periode, durch Einrücken gekennzeichnet, geschieht nur aus typographischen Gründen, dann aber möglichst hinter einem metrischen Elemente" — quod quidem nonnullis locis haud ita observatum esse doleo.

Maas. Quo invento numerorum responsio proba fit. — XVII 115 iam supra monuimus nihil mutandum esse, correptio enim perpulchre ad dochmium ischiorrhogicum (Kaibelianum) facit. Cur Kaibelii rationes prosodiacae (Sophokles, Elektra, Leipzig 1896, 147) et omnino ratio ac via, quam ille ostendit, non agnoscantur, haud perspicimus. Etiam Maasii rationes prosodiacae, — qui nimis libere contendit vocales corripi licere u b i q u e apud Pindarum ac Bacchylidem in syllabarum serie — ⏑ ⏑ — ⏑ et in carmine Bacch. XVII fere in serie — ⏑ ⏑ — ⏑ (Griech. Metrik § 129, cf. Resp. I 16[1]; II 13), — magis astringendae videntur esse, ut prosodiae proprietas e coli natura pendere demonstretur. — De cognato Pind. O. II et Bacch. XVII rhythmo M. observavit tres longas continuas non comparere (excepto Bacch. XVII 35 ἀρνεῖ πλαθείσα) ac simili modo quattuor breves fere non admitti (propinqua quadam ratione in epiniciorum Pindaricorum versiculis minutis molossus, nisi in nominibus propriis, non admittitur: Eos XXV 101). Accedunt aliquot emendationes Bacchylideae. — Iam concedendum est licentiarum metricarum, quae vulgo Pindari et Bacchylidis dactylepitritis necnon iambis tribuebantur, umbram opera Maasii plane discussam esse. Restat ut eos qui numeros lyricos atque elocutionem penitus cognoscere velint, moneamus, ut utrumque libellum studiose legant. Illic enim M. ostendit qua ratione ars critica doctrinae metricae et grammaticae aucta subsidiis factitanda sit. Quare optamus, ut aliquando vir doctissimus novam paret Bacchylidis editionem, quae desideratur.

Secutus est Maasii liber de re metrica (Griechische Metrik) in Gerckii et Nordeni institutionum philologarum vol. I tertium edito, cui editione prima et secunda E. Bickel de re metrica commentarios inseruerat. Liber Maasianus in tres partes dividitur: praefationem, doctrinae rationem et praecepta (Systematik) et aestheticam. Itaque praefatione brevia continentur praecepta, quae ad fundamenta doctrinae metricae spectant. Initio M. in litterarum graecarum historia duas artes metricas distinguit: priorem quae vocalium staret quantitate, alteram quae prosae orationis ictibus contineretur. Tum apte illud explicat, sub metricae nomen cum artem metricam, tum doctrinam cadere. Artem quantitativam nos vix percipere posse, cum quantitatis sensu careamus. Antiquorum artis metricae scriptorum doctrinam M. prorsus aspernatur, e recentibus vero doctis nominat Bentleium, Porsonum, Elmsleium, God. Hermannum, Boeckhium, Fridericum Nietzsche, Guilelmum Meyerum (Spirensem), O. Schroederum, Wilamowitzium. Quorum nonnullis fere obicit, quod inventa quaedam praecepta quae ab ipsa arte sint aliena doctrinae inculcent et licentias artis nimis promptis animis agnoscendo doctrinae auctoritatem atque usum sensim evertant. Quare id sibi M. consilii proponit, ut omni praeiudicata opinione remota in praecipuis artis metricae rebus recte modo describendis acquiescat. Arseos et theseos nomina et notiones plane respuuntur, quod e pedum ratione pendeant et omnino sint inutilia, ubi syllabarum ordines elementarios *(Elementargruppen)* nominibus ad rem accommodatis ornaveris; ordines vero elementarios ex elementis constare, quae vocentur: longum, breve, anceps. Etiam vocabulum additur *bicipitis* elementi ⏑⏑ (est bibreve longo elemento par). Praefationis capite altero *(Chronologie)* M. percenset, quo temporum ordine singuli versus membrave ac systemata apparuerint; paucis dein verbis attingitur poeseos ratio strophica et soluta, poetarum hellenisticorum usus, postremo quid vocalium quantitas aequata (isochronia) paulatim evalescens muta-

verit. Historia versuum *(Versgeschichte)* Maas profitetur nihil adhuc nos iuvari, quippe cum in litterarum memoria omnes versus nobis forma tantum non perfecta protinus appareant; quae formae multo antea et quasi incunabula versuum fuerint coniectari operae pretium non esse ac rem videri plane vanam. Toto sane opere extrema cautio patefit ab auctore adhibita, qui id agit, ut solum res indubitatas et prorsus exploratas nulla opinione vulgata motus proponat. Parte systematica definitur quid sit versuum ac stropharum responsio externa *(äussere Responsion)* et responsio interior *(innere Responsion)* ordinum elementariorum (iamborum, glyconeorum etc.) intra versum vel periodum saepius repetitorum. Elementorum notae metricae quibus M. utitur, cum omnem ambiguitatem prohibeant, admodum commendantur; sunt autem hae: — longum, ⏑ breve, ╳ anceps (pro ⏒), ⏑⏑ biceps. Basis quae dicitur aeolica insignitur ╳╳ (pro⏒⏒) velut Alcaei frg. 73 Diehl conscriptum est versibus ╳╳— ⏑ ⏑ — ⏑ ... Ad anaclasim significandam usurpantur notae OO id est —╳ aut ╳—(pro ⏒⏒), velut Anacr. frg. 21 Bgk.[4] str. 1, 2 — ⏑ ⏑ — — ⏑ ⏑ — OO⏑—╳—⏑—. Postremo *breve dividuum* ⏑⏑ et *anceps dividuum* ⏑╳ *(teilbares breve, teilbares anceps)* notantur in trimetris fere comicis. Inter regulas una profertur quae est longe maximi momenti: elementum anceps brevi ancipitive elemento numquam finitimum esse (excepta basi aeolica et anaclasi) ita ut *anceps iuxta breve* positum pausae i. e. periodi finitae sit indicium. Eos versuum locos quibus vocis conclusio vitatur, zeugmata M. vocari vult (velut zeugma Hermannianum, quo in hexametri quarto pede vocis exitus κατὰ τέταρτον τροχαῖον non admittitur; aut zeugma Porsonianum in trimetri tragici metro tertio, ubi post anceps productum vocem finiri non licet). Deinde M., qui ipse dactylepitritorum Bacchylideorum zeugmata invenit (Philologus LXIII 1904, 297 sq.), omnia numerorum iambicorum, trochaicorum (epitriticorum) zeugmata una ratione complectitur, quae extra mediam versus caesuram vetat vocem post anceps productum finiri. Plurimas formas numerosas M. dicit per ordines elementarios *(Elementargruppen)* digeri posse, qui inter se pares sint aut fere pares; ordines elementarios metra vocari, si minores sint vel minima tota ex se apta (i. e. pausis utrimque distenta) forma metrica; cola vero vocari, si versuum vicem teneant aut tenere possint. Quibus notionibus explicatis percensentur metrorum genera, frequentiora cola aeolica, rhythmus dactylepitriticus describitur, quibus ex ordinibus elementariis constet nulla ratione proposita, quae ad naturam cognoscendam spectet. Pauca sequuntur de enhoplio et dochmiaco numero, dein de responsionis generibus disseritur; explanatur quid sit stropha, periodus, versus, caesura, diaeresis; etiam strophae structura attingitur. Qui locus *(Systematik)* quo praecepta acerrima et subtilissima continentur totius commentarii ferme optimus est. Palmam vero poscit M. in hexametri et trimetri descriptione. Velut hexametri proprietates ex poetarum et temporum usu inde ab Homero usque ad Nonnum observato presse simulque copiose proponit. Accedunt diligentissimae observationes prosodiacae.

At quamvis multae de prosodia quaestiones iam sint institutae, canticorum lyricorum et tragicorum prosodia, imprimis vocalium hiantium correptio, nondum accurate examinata est. Qua in quaestione distinguenda sunt poeseos genera, tempora, poetae, immo in uno poeta animadvertenda varia vitae spatia, ante omnia vero respici oportet genus coli, quod correptionem patitur. Velut si

M. (§ 129) affirmat in canticis tragicis correptionem in hoc ordine — ⏑ ⏑ — licitam esse, nihil agit; namque, ut exemplo utar, apud Sophoclem in membri enhoplii ordine tali correptio plane legitima est, in glyconeo non item (Eos XXV 100).

Tum animadvertimus Maasium quasi consulto de carminibus aeolicis lyricorum tragicorumque parum dixisse. Etenim videtur nobis vir doctissimus his proximis annis de colometria plane desperasse, quae tamen maximi est momenti. Quod si artem criticam exercere volueris, licentias metricas cognitas necesse est habeas, quas poetae admiserint: licentias vero ex coli natura manare quis est qui neget? Unde colometriae vis apparet, quam M. neglegit et id modo operam dare videtur, ut periodos pausa distentas significet. Quibus rationibus adducti speramus librum secunda editione colometriae doctrina auctum proditurum.

Varsoviae. ALEXANDER TURYN.

Catalogus codicum astrologorum Graecorum tomi VIII pars IV (codd. Parisini) edd. Boudreaux-Cumont, Bruxellis, M. Lamertin 1922. p. VII + 283. 8 mai.

Non solum papyrorum editiones multa nova afferre, quo ex tempore astrologorum catalogi primi tomi prodierunt, non ignoravimus: nec hic tomus quem ultimum viri cl. Cumont sollertia nobis concessit, ceteris cedit tomis. Alius alia in miscellaneis quaeret: ea tantum quae maioris momenti esse videntur, breviter indicabo. Ubi in primis dissertatio de Balbillo astrologo qui Neronis Vespasianique temporibus vixit commemoranda videtur (p. 233 sq.), in cuius gratiam Ephesii festum sacrum Balbilliorum (Βαρβίλλεια) instituerunt: Cumont vitae eius expositioni fragmenta quoque operis „Astrologumenon ad Hermogenem" subiunxit. Habes hic etiam conspectum de Thessalo medico, de quo idem v. d. in Revue de philologie 1918 egerat: latinam quoque eius opusculi versionem edidit ex cod. Montepessulano 277 petitam, quem codicem V. Rose (Zeitschr. f. d. Altert. XVIII 1875, 324) saec. XV (non XIV) conscriptum contendit. Latinae „Thesili" versionis epitome habetur in cod. Cracoviensi 778 fol. 210 (saec. XV), qui solos fere tractatus Montepessulanos continet: Cyranidum versionem item cod. Cracov. 817 (saec. XV) praebet, ex quo prologum in Pauly-Kroll Real-Encyklopaedie s. v. Kyraniden excerpsi. Pag. 102 sq. aliqua lunarii a Melampode confecti fragmenta traduntur: operae sane pretium esset omnia lunaria, quae in calendariis ad saec. usque XIX perdurasse constat, in unum collecta edere. — Plurima alia quae hoc tomo continentur silentio praetereo: qui catalogos a viro cl. Cumont editos legit, hic quandam encyclopaediam contineri novit: nec iam cuiquam de hellenismi temporibus loqui licet, quin quae primum in astrologorum catalogo exposita sint penitus perspecta habeat.

In latino Thessali contextu pauca emendes, scil. p. 256,13 *et ideo eum rogavi;* 256,21 *et exultavi de promissionibus suis osculans manus eius (osculatus sum* enim longius distat ab eo quod traditum est *osculans);* 260,12 *in <in>cremento;* 260,14 *emplastrum maturativum* (non: *ma-*

thematicum); 261,15 *aere non potente introire grossitudinem sunt herbae minoris virtutis;* denique expungendus calami lapsus 262,23 *parcebunt* pro eo quod recte legitur *parcent.*

Cumont Franz, Le prêtre byzantin Démétrios Chloros et la tradition des Coeranides. [Extrait du Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France, Séance du juillet 1919] 6 pag. 8°.

Demetrium Chlorum auctorem libelli astrologici Μέθοδος περὶ τοῦ τί ποιῶν τις εὑρίσκει τὸν ὡρόσκοπον ἤτοι τὴν ἀνατέλλουσαν μοῖραν ἀπταίστως novimus, at quo tempore vixerit penitus ignoravimus. Dissertatiuncula hac v. cl. Cumont eum a. 1371 magiae accusatum damnatumque esse demonstrat: propria enim manu variis e libellis, magis praesertim ex Coeranide, novam artem magicam conflaverat.

Quam Coeranidem v. d. Cumont cum primo Coeranidum a v. d. Ruellio editarum libro eandem esse contendit. Hoc equidem non tam certe affirmaverim, cum plures Cyranides fuisse constat, quibus praeter titulum nihil fere commune esset; quam ob rem hic de alia eaque pure magica Cyranide cogitaverim, quam Tzetzes quoque Exegesi in Homeri Iliadem laudaverit: quem ibi laudat Coeranum, nequaquam editam, sed aliam magicam esse Coeranidem, facili opera demonstrari potest. Loquitur enim p. 76,4 de lauro: συντελεῖ γὰρ φίλτροις καὶ ἐπῳδαῖς σὺν ἡλίῳ, ὡς εὗρον ἐν Κεστοῖς τε Ἀφρικανοῦ καὶ Σολομῶντος Ἐπῳδικοῖς Ἀπολλωνίου τε καὶ Κοιρανοῦ καὶ ἑτέρων μορίων· φασὶ γὰρ ἐκεῖνοι, εἰ ἐν δάφνης πετάλῳ γράψειας τάδε, καὶ θήσεις πρὸς ἥλιον ἡμέρας τοσαύσδε, γενήσεται τάδε. Quae alibi quidem (v. g. Ps.-Theodori Additam. p. 276,18. 308,1 Rose et pap. mag.), sed non in Coeranidibus inveniuntur: in qua tamen ἐπῳδάς, coniurationes (ut initio I pap. mag. Berolinensis) inveniri ipsa verba docent. Pag. 108,11 de divinationum generibus: ἡ δὲ ἱερατικὴ καλεῖται καὶ σπλαγχνοτομικὴ καὶ θυτική, περὶ ἧς πολλοὶ μὲν τῶν παλαιῶν διαλαμβάνουσι, καὶ τῶν νεωτέρων οὐκ ὀλίγοι, Ἀπολλώνιος καὶ Ἁρποκρατίων καὶ Κοιρανὸς καὶ Χείρων καὶ Ἀφρικανὸς καὶ μυρίοι ἕτεροι. In editis Coeranidibus ne voculam quidem hac de re dictam invenies. Tertium laudat librum pag. 109,13: ἡ δὲ κατὰ τὸν Ἀπολλώνιον καὶ Ἁρποκρατίωνα καὶ Κοιρανὸν καὶ τοὺς λοιποὺς ἱερατικὴ τοιαύτη ἦν eundemque commendat modum quem Cyr. I H 12 pag. 20,15 expositum legimus. Quem locum Coeranum pluribus exsecutum esse, compilator p. 21,17 testatur. Consonantiam vero non nostrae Cyranidi, sed Harpocrationi deberi contendo: ergo Coeranidem quam Tzetzes noverit quaque usus sit Demetrius absconditam adhuc latere patet.

Id., A propos des Ecritures manichéennes [S. ex Revue de l'histoire des religions 1920] pag. 12.

Auctor doctissimus libri *Recherches sur le manichéisme* hic recenset librorum quos Manichaei habuerunt sacros collectionem a v. cl. Prospero Alfaric (Les écritures manichéennes I Vue générale; II étude analytique, Paris, Nourry 1918) institutam, fontesque huius doctrinae explorat. Cosmogoniam partim theoriam quam libro *De lumine et tenebris* Bardesanes exposuerat, *Evangelium vivens* Basilidis *Commentarios in Evangelium*, ethicam buddis-

mum imitari suspicatur; deinde quomodo monachatus institutio pendeat ex Indis et manichaeismus in Paulicianis Albigensibusque perduraverit, breviter explicat.

Id., Les enfers selon l'Axiochos [Extrait des Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 1920 p. 272] 14 pag.

Axiochum — quem breviter in Pauly — Kroll s. v. *Katabasis* tractavi — maxime distare a Platone a cl. auctore edocemur, qui cosmologiam dialogi dilucide ac doctissime exponit. Post ipsam Meisteri quae eum fugit dissertationem (Vratislaviae 1915) verissima sunt verba auctoris: „cet opuscule mériterait qu'un philologue l'édităt et l'étudiât mieux qu'on ne l'a fait jusqu'ici et montrât quelles idées nouvelles, étrangères à Platon, y sont exposées".

Id., Mithra et Dusarès [S. ex Revue de l'histoire des Religions 1918] pag. 6.

In templo Dusaris dei Seeae in ipsis Syriae finibus v. d. Butler repperit monumentum Mithrae — procul dubio a legionibus Romanis qui huic deo tantum favebant illic I saec. p. Chr. n. positum. Auctor praeterea insistit similitudini quae inter Dusarem — quem Arabum Bacchum dicas — et Mithram intercedit: ambo enim petra geniti facti sunt di solares, amborumque natales ipso solstitio hibernali (25. Decembr.) celebrati sunt. Quo pacto commentationem hanc etiam ad intricatissimam de Christi natali quaestionem multum facere apparet.

Id., Disques ou miroirs magiques de Tarente [S. ex Revue Archéologique V 1917, 87—107] pag. 21.

Iam pluries commentati sunt viri docti discos quosdam sacros quos magicos esse omnes fere cognoverunt. Cumont primus omnia exempla nota collegit tresque imagines addidit earumque descriptionem atque explicationem tentavit: unde discos a fabrica Tarentina factos esse elucet.

Leopoli. R. G.

Apulejusza Madaureńczyka Metamorfozy albo Złoty osioł z oryginału łac. przełożył Edwin Jędrkiewicz. Rzecz o Apulejuszu napisał Jan Parandowski. Nakładem Tow. wydawn. Ateneum Lwów 1925.

O ile „baśń" o Amorze i Psyszе zagranicą i u nas doczekała się mnóstwa przekładów (u nas najlepszy Rydla), o tyle całość romansu Apulejusza nie wielu znalazła tłumaczy: w Niemczech A. Rode'go, we Francji P. L. Courier'a i V. Bétolaud'a, we Włoszech A. Firenzuolę, w Anglji H. E. Butlera, nie licząc nowego wydania tł. W. Adlington'a przez „Navarre Society" r. 1924. Śladem ich poszedł polski tłumacz Metamorfoz i wy-

wiązał się znakomicie ze swego zadania. Z góry zaznaczam, że jego przekład wytrzymuje konkurencję z wymienionemi przekładami obcemi, a nadto niejednokrotnie je przewyższa (np. Rode'go i Bétolaud'a) wiernością w oddawaniu myśli, ich odcieni, zmiany nastroju, oraz ciągle mieniącego się stylu Apulejusza. Dobrze się stało, że zabrał się do tego literat, gdyż przekład Apulejusza filologiczny, t. j. dosłowny, musiałby być niestrawny i musiałby z natury rzeczy zatrzeć cały kunszt subtelnej pracy, jaką Apulejusz w wykończenie swego romansu włożył. — Pewne nieporozumienia wynikły stąd, że tłumacz dość często odbiegał od tekstu Helma, który miał służyć za podstawę jego tłumaczenia. Jeżeli poniżej wyliczam najważniejsze usterki, to czynię to tylko w tym celu, aby tłumacz mógł je usunąć w następnem wydaniu; a przypuszczać należy, że przekład tak poczytny będzie miał tych wydań więcej.

Str. 1 ma być: ziemie błogosławione i uwiecznione w dziełach znakomitszych od mojego; str. 8 czytaj: że płód się opóźnił; tamże: opowiadała podchmielona (zam. gzić się); 9: intempesta nox znaczy: późna noc; 25: tarczy słonecznej (zamiast: przestworza); 26 „zwyczajnym mi ruchem" jest zbyteczne; 33: xeniola = podarunki (opuścić: poczciwa i gościnna); 40: miasto nasze jest rozkoszną ustronią (zam.: pobyt u nas...); 49: co dostał nagrodę nie za swą czujność, lecz za pokaleczenie; 53 opuszczone: tot caedibus impiatum; 54 ma być: brzemię ciężkiej przewiny, której daremnie bronię przed sądem; 57: wypychając ku własnemu jego dziełu t. j...; 59: postanowiła, aby twój posąg stanął odlany ze spiżu; 66: o ile, że jest zazdrosną o swój kunszt (zam. obyczajność publiczna...); 69: ilość (zam. wielkość); 70 opuszczone: sed primo diluculo...; 76 (wedł. Helma): mają kielichy wydłużone jak u kwiatów wonnych, lekko zaróżowione; 84 imitus = z głębi piersi (opuścić: ledwo dosłyszalnym głosem); 87: ut ipse habebat = jako że sam był w dobrym humorze; 89: wracać po nowe łupy; 100: Greczyn i Jończyk, ze względu na twórcę fabuły milezyjskiej — tak odpowie; 101 u góry opuszczone: i niezwłocznie nakazuje publiczną żałobę (Kawczyński); 102: tłumu odprowadzającego ją (zam.: co ją minął); 116 tertiata verba = jąkając się, urywanym głosem; 119: boga wszelkiego płomienia (zam.: wielkiego); 120 po „odejściem" opuszczone zdanie: et cum termino...; 131: za rogatką Murtyjską; 136: płynu zimnego jak lód; 144: wspaniałą ucztę zastawiono; 157: napadłem nieszczęśliwym trafem (= deo irato) na przejeżdżającego podskarbiego; 159 wspaniałą szatę (zam.: najobszerniejszą); 162 u góry opuszczone zdanie: quid si quo modo...; tamże: do osła (nie: do ośłego brzucha!); 176 u dołu: nie dozwoli... niedoświadczenie; 177: szczecią jeżącą się na grzbiecie; 201 po „zakłócił" opuszczone: hoc astutulo commento...; 204 opuszczone: cum crotalis et cymbalis; 209 ambage = wkółko; 213 intimidae = zuchwałą; 225: dni i miesięcy; 235: moje zaś wyglądanie; 238 Helm: wątły płomień namiętności tłumiąc głębokiem milczeniem; tamże: westchnienia (zam.: oddech); 251: zwróć mu uwagę, że ja wypiłem pierwszy na jego zdrowie; 252: osła-zapaśnika, osła-tancerza; 256: noc przyszłą sobie zamówiwszy za tę samą cenę; 259: nie czekając, ażby zmięszaniem czy samą niepewnością... miał podać; 265: sprzedał pierwszy wyrok; 268: Sarońskiego; 282: i ogłasza... formułą spuszczenie statku na morze (zam.: odstąpcie itd.); 287: w skrótach (zam.: cudotwórcze).

Zgrabnie napisany przez J. Parandowskiego wstęp charakteryzuje Apulejusza jako człowieka i pisarza. Godne przeczytania są też uwagi wstępne

samego tłumacza; zaznaczyć tu jednak wypada, że „Smiech", który ma stanowić (według p. Jędrkiewicza) o zasadniczej tonacji świata romansu — nie jest wynalazkiem Apulejusza, lecz oryginału greckiego. „Święto Śmiechu", opisane na początku 3-ciej księgi Met., jest wymysłem Greka; a wszystkie opowiastki samego Apulejusza są poważniejsze niż opowieść ramowa — grecka, nawskróś realistyczna i dziwnie odbijająca od sentymentalnego tonu dodatków Apulejuszowych.

Poznań. SEWERYN HAMMER.

Dr. Titz Karol, Glossy z Cassel (Glossy Kasselské. Rozpravy České Akademie Věd a Umění. Třida III. Číslo 55) Praga 1923, str. 130, 8º.

Glossy z Cassel są, obok Gloss z Reichenau, jednym z filarów, na których opiera się filologja romańska. Wydał je w r. 1848, po raz pierwszy (jeżeli nie mamy liczyć zapomnianego wydania Eckhardt'a z r. 1729.), Wilhelm Grimm w Rozprawach Akad. Um. w Berlinie. Równocześnie z Grimmem zajął się Glossami Friedrich Diez i, w Haupt'a Zeitschrift für deutsches Altertum (1849), określił je jako najstarszy zabytek francuski. W r. 1865 Diez dał szczegółowy rozbiór Gloss w swoich Altromanische Glossare berichtigt und erklärt, dziele, które jest początkiem filologji romańskiej w nowoczesnem, naukowem znaczeniu tego wyrazu. Od tego czasu ciągnie się długi szereg badań i rozpraw, zajmujących się naszym zabytkiem. Punktem kulminacyjnym tej linji rozwoju jest, jak nam się zdaje, wymienione na wstępie dzieło Karola Titz'a, profesora Uniwersytetu im. Masaryk'a w Bernie czesko-słowackiem. — Facsimilia Gloss ogłosili: Grimm w r. 1848, sposobem litograficznym, i Monaci w Rzymie 1881 światłodrukiem. Istnieje jeszcze, o czem nie wspomina prof. Titz w swojej bardzo szczegółowej Bibliografji przedmiotu, prócz pierwszego wydania Monaci'ego, które ukończone zostało dopiero w r. 1892, nowy zbiór tegoż autora p. t. Facsimili di documenti per la storia e le litterature romanze, Rzym, Anderson 1910/11. W zbiorze tym nasze Glossy figurują na tablicach 6—10. Z wydań Gloss najlepsze jest wydanie Foerster'a w jego Altfranzösisches Übungsbuch[5] str. 37—44.

Glossy z Cassel noszą nazwę miasta, w którem jedyny ich rękopis jest przechowany. W kodeksie pergaminowym, w którym są zawarte, następują bezpośrednio po Exhortatio ad plebem christianam, pochodzącej, jak stwierdzono, z r. 802. Ponieważ paleograficznych zarzutów przeciw temu datowaniu niema, należy przyjąć, że Glossy, pisane tą samą ręką, co Exhortatio, powstały w r. 802, lub wkrótce potem. Zawierają one 245 lemmat łacińsko-romańskich i tyleż interpretamentów germańskich, pisanych w narzeczu czysto bawarskiem. Ten przekład germański został niewątpliwie dopiero później doczepiony do tekstu łacińsko-romańskiego. Glosarjusz przeznaczony był do celów nauczania początkowego; miał Nieromanom dać podstawy potocznej łaciny. Powstał we Freising w Bawarji, w tamtejszem opactwie bene-

dyktyńskiem. Przypuszczenie Baista, że został napisany w Innichen w Tyrolu, nie da się utrzymać.

Spór o to, do którego z języków romańskich należą Glossy z Cassel, podzielił uczonych na szereg obozów. Eckhardt, w wydaniu Gloss z r. 1729, oświadczył się za pochodzeniem ich prowansalskiem, przyczem uległ złudzeniu swej epoki, że język prowansalski był matką innych języków romańskich (*Vacabula enim latina dialecto romano sive provinciali, unde italicus deinde et gallicus sermo ortus est, expressa sunt*). Holtzman, w dziele Kelten u. Romanen (1855), opierając się na fakcie, że Romanie w epoce, w której powstały Glossy, byli rozsiedleni aż nad jeziorem Bodeńskiem i rozproszeni w Solnogrodzie, uznał Glossy za churwelsch t. j. rhaetoromańskie. W tym samym duchu wypowiedzieli się francuscy uczeni, G. Paris i Brunot, oraz Włoch Monaci, który określił nasz zabytek jako lombardzko-furlandzki, wreszcie Marchot, prof. filol. rom. we Fryburgu w Szwajcarji, który w r. 1895, w pracy p. t. Les gloses de Cassel, uznał je za najstarszy zabytek rhaetoromański, a mianowicie furlandzki. Wywody Marchot'a zostały naogół odrzucone przez krytykę nowszą. — Odosobniony pozostał Sittl, który Glossy nasze odniósł do Italji. — Przeważna liczba uczonych, jak: Grimm, Diez, Schuchardt, Lücking, Stürzinger, Suchier, Foerster, Baist, wypowiedziała się za północno-francuskiem pochodzeniem Gloss.

Glossy z Cassel nie były dotąd zbadane całkowicie, wyraz za wyrazem, bez wyjątku. Nawet Marchot w swem Commentaire, na 180 gloss, które tworzą właściwy glosarjusz, około 50 nie uznał jako godne uwagi. Całkowitej analizy gloss dokonał pierwszy dopiero autor wymienionego na wstępie dzieła. Co do metody badania, ostrzeżeniem dla autora był przykład Marchot'a, który zwrócił uwagę przedewszystkiem na stronę fonetyczną i którego metoda doznała zupełnego niepowodzenia. Część fonetyczna zbioru, który był zredagowany przez Niemca, wzbudza w istocie najmniej zaufania. Autor pracy zwrócił się do materjału słownego, do części leksykologicznej i zastosował po raz pierwszy do naszego zabytku nowe zdobycze geografji lingwistycznej romańskiej.

Przy użyciu Atlasu linwistycznego, autor trzymał się zasady, którą wyraził tak trafnie Wend. Foerster. „Atlas linguistique może służyć za dowód tylko w kierunku dodatnim. Gdy jednak Atlas nie podaje pewnego zjawiska lub pewnego wyrazu, nie może to być uważane za dowod w kierunku negatywnym, o ile nie istnieją inne fakta stwierdzone i pewne". W ciągu swych badań, autor doszedł, w odniesieniu do Atlasu, do jednego wniosku, który zasługuje na podkreślenie. „Wskazówki Atlasu są pewne, w rzeczach o wielkich zarysach, mianowicie wówczas, gdy można użyć kilku kart i wziąć na pomoc analogję. Lecz w drobnych szczegółach Atlas zawodzi. Zwłaszcza karty, które podają nazwy przyrządów i naczyń, są wprawdzie ciekawe pod względem folklorystycznym, ale na nich filolog polegać nie może." — Ponadto, z wielką tylko ostrożnością można na podstawie Atlasu wnioskować o rozszerzeniu danego wyrazu w dobie dawniejszej. W tych wypadkach przychodził autorowi z pomocą Słownik romański etymologiczny Meyer-Lübke'go oraz Lévy'ego mały Słownik prowansalski. Co do zjawisk rhaetoromańskich, autor korzystał nie tylko z Gartnera Gramatyki,

ale powołuje się również na tegoż autora Handbuch (1910), którego to dzieła nie uwzględnił już w swym Słowniku M.-Lübke.

Glossy z Cassel składają się z dwu części, z glosarjusza i z księgi rozmówek łacińskich. Glosarjusz we właściwem tego słowa znaczeniu (glossy 1-180) obejmuje sześć sekcyj następujących: I. Części ciała ludzkiego. II. Zwierzęta domowe. III. Dom. IV. Odzież. V. Naczynia i przyrządy. VI. Wyrazy różne. Razem jest wyrazów 196 w 206 formach; po odtrąceniu jednak *et*, które jest bez znaczenia a powtarza się trzy razy, otrzymujemy wyrazów 195 w 203 formach. Autor podaje ich spis alfabetyczny, w którym rozwiązuje wszystkie skrócenia paleograficzne. Następnie, bada je wszystkie bez wyjątku, porządkiem alfabetycznym, ze stanowiska filologji romańskiej i geografji lingwistycznej romańskiej.

Zbierzmy razem wyniki tych mozolnych i nadzwyczaj dokładnych badań

W Glossach z Cassel można rozróżnić trzynaście grup wyrazów. Pierwszą grupę tworzą wyrazy zepsute i zagadkowe: *articulata* (nazwa małego palca; ma być *auricularis*, fr. *auriculaire*), *carisa* (Baist czysta *curisa* i widzi w tem słow. *korzec;* lecz przypuszczenie to jest prawdziwe tylko o tyle, o ile wyraz ten zawdzięczamy odpisywaczowi z Freising, gdyż klasztor ten leżał blisko Słowian), *deapis, esilos, fasselas, mandacaril* (Diez przyjmuje *manducaril*, ale i tak jest to słowo zagadkowe), *me* (zapewne zawdzięcza swe powstanie dittografji), *pis* (szczyt dachu. — Tu małe zastrzeżenie. Autor pracy nie wspomina zupełnie o przypuszczeniu G. Paris'a, które zdaje się ratować ten wyraz. G. P. widzi w nim *bis*, źródłosłów fr. *biseau*, krawędź skośnie ścięta. Zamiana *b* na *p* jest germanizmem przepisywacza i powtarza się często w Glossach n. p. *parba* zamiast *barba*, *pirpici* zam. *birbici*), *siluuarias* (Diez wyjaśnia jako *alvearia*), *sisirtol, ticinne, tremolol.* Razem tego typu wyrazów jest dwanaście.

Drugą grupę tworzą wyrazy łacińskie i późno łacińskie: *argudu* (łac. *arcutus*), *aures, calamel* (istnieje wprawdzie w jęz. romańskich, ale tylko w znaczeniu: fujarka, fr. *chalumeau;* tu znaczy: kość goleniowa), *caldarora* (forma poboczna wyrazu *caldariolam*), *citius, deurus, equum, fac iterum* (w tem połączeniu łacińskie), *forcipa* (formy romańskie wychodzą z **forfex*), *gulaium* (ten wyraz pisany jest *gulvia* u Izydora z Sewilli i w Corp. Gloss. Lat.) *idrias, inchus, index, liones,* (t. j. *ligones*, rodzaj motyki), *os major* (wyraz medyczny), *medicus* (czwarty palec), *medius* (trzeci palec), *palpebre* (romańskie języki każą przyjąć: **palpetra*), *pecunia* (w znaczeniu: *bydło*), *ponderosus* (cierpiący na przepuklinę; znaczenie naturalnie nieklasyczne), *sicleola* (demin. *situla* i *siccla*), *thalamus, tibia* (goleń), *timporibus* (skronie; romańskie formy wychodzą z **templa*), *tunica, uuindicas* (znaczy może: rzemień u tarczy; późno-łać.). Razem wyrazów 28.

Trzecią grupę tworzą wyrazy ogólno romańskie: *animalia* (stfr. *aumailles*)[1]), *ancas, boues, brachia, calcanea* (stfr. wyraz uczony *caucain*), *caldaru*

---

[1]). Ten wyraz stfr. żyje dotąd w dial. nowofrancuskich, jak to zaznacza autor pracy. Jednakże p. Titz wylicza tylko trzy departamenty północne *Nord, Aisne* i *Ardennes*, oraz *Bas-Maine*, co stwierdza na podstawie pracy p. Dottin'a w Mélanges Wilmotte. Tymczasem wyraz ten jest bardziej

(kocioł, fr. *chaudière*), *calice* (w rom. wyraz uczony, stfr. *caliz*, kielich), *callus* (t. j. *gallus*, we fr. żyje tylko w dialektach, wyparte przez *coq*), *gallina*, *camisa*, *campa* (t. j. *camba* noga), *capilli*, *caput*, *casu* (za Pirson'em należy przyjąć formę *casus* = *domus*, metaplazma z *casa*; fr. *chez*), *caualllus*, *collo*, *costis*, *coxa*, *cuppa* (o germ. *cupa* por. Baesecke w Aufsätze zur Sprach = und Literaturgeschichte W. Braune dargebracht, Dortmund 1920, 401 n.), *dentes*, *digiti* (W Glossach jest aż 6 palców, z których piąty nazywa się *articulata*, szósty *minimus*; należy poprawić: *auricularis* <*aut*> *minimus*), *falceas* (zapewne *falces*), *furn*, *furnax*, *gerala* (t. j. *gerula*, stfr. *gerle*, *jarle*, żyje dotąd w nowofr. dialektach), *homo*, *innuolu* (Diez poprawia *iunuclu* t. j. *genuclu*), *iumenta* (romańskie wyrazy pochodzą od *iumentum*; tu użyta forma żeńska, gdyż *iumenta* i *equa* oznaczają *klacz*), *latera*, *lumbus*, *mallei* (fr. *maillet*, tłuczek), *mansio*, *manus*, *martel* (fr. *marteau*), *maxillas*, *mutus*, *oculos*, *palas*, *palma*, *pannu*, *pectus*, *pedes*, *porciu* (końcówka *-iu* jest zapewne lapsus całami kopisty bawarskiego), *pragas* (t. j. *bracas*, charakterystyczne dla Galji; mówiono: *Gallia bracata*), *pulli* (fr. *poule*), *punge* i *punxisti* (stfr. *poindre*), *radi* (w Glossach: *radi meo colli*; *radi meo parba*), *radices* (w dial. nowofr. żyje: *racine*, *rave* i *radis*), *renes* (nerki), *scalpros* (dłuto, rylec, fr. *échoppe*), *siccla* i *situlas* (wiadro; przechód *t-l* na *cl* jest już może w łacinie ludowej), *sim* (łać. *semus* zwężony, stfr. *sein*), *stabulu*, *stomachus* (wyraz uczony), *talauun* (kostka; według Pirsona było *talauun*, ze zwykłem zdwojeniem *u* przed *n* w zgłosce otwartej: zapewne odpisywacz napisał nad jednem z tych *u* samogłoskę *a*, którą uważał za stosowniejszą, gdyż w karolińskiej minuskuli *a* i *n* są do siebie podobne; późniejszy zaś odpisywacz wciągnął to *a* do wyrazu), *tina* i *tinas* (wiadro), *tondit* i *tundi* (w zwrocie *tundi meo capilli*), *trapes* (t. j. *trabes*), *uncla*, *ua*, (t. j. *va*), *uaccas* (fr. *vache*), *uerticem* (stfr. *vertilz*, szczyt głowy; dowodem, że wyraz ten żył w formie ludowej, są takie nazwy jak: *La Guerche*, *Guerchy*), *uuasa* (naczynia; początkowe *uu* jest nieorganiczne). Razem wyrazów ogólno romańskich 74.

Czwartą grupę, która ściśle wiąże się z poprzednią, tworzą wyrazy romańskie, lecz nie hiszpańskie ani portugalskie: *agnelli* (fr. *agneau*), *armentas* (we Francji jest miejscowość *Armentières* na północy i *Armantieux* na terytorjum prowansalskiem), *cinge* (niektórzy uczeni widzieli w tem formę imperat.; lecz autor wykazuje, że idzie tu o rzeczownik *cinga*, którego wymierające szczątki odnajduje w Atlasie lingw. na karcie *tablier*), *dorsum*, *facias*, *fidelli* (t. j. *vitelli*, fr. *veau*), *lumbulum* (fr. *nomble*, nerkówka sarnia), *mantun* (podbródek), *pirp'ci* (t. j. *berbici*, tłomaczone jako barany; dziś fr. *brebis*), *planas* (hebel, stfr. *plaine*), *polix* (wielki palec, fr. *pouce*), *pulmone*, *sappas* (siekiera, motyka; fr. *sape*), *scruua* (t. j. *scroja*, stfr. *escroue* w odmiennem nieco znaczeniu; lecz demin. *scrofula*, *scrofella* żyją w stfr. i prow.) Razem tego typu wyrazów jest 14.

Następne cztery grupy obejmują wyrazy rhaetoromańskie, które są równocześnie wyrazami francuskiemi i włoskiemi (grupa V), prowansalskiemi

---

jeszcze rozpowszechniony. Oto w zbiorze Les Chansons berriaudes, wydanym właśnie u Figuière'a w Paryżu, znajduję piosenkę, w której pasterz mówi do pasterki:

On n't'endra-t-y pas tes chansons
Qu'tu chantais en m'nant tes aumailles

i włoskiemi (grupa VI), prowansalskiemi i francuskiemi (grupa VII), wreszcie prowansalskiemi (grupa VIII). Niema grupy wyrazów czysto rhaetoromańskich. Ten wynik badań autora, niezwykle ciekawy, obala dawne twierdzenia Holtzman'a, G. Paris'a, Brunot'a, Morf'a, oraz szczegółowe badania Marchot'a, głoszące rhaetoromańskie pochodzenie naszego zabytku. Przejdźmy po kolei wymienione cztery grupy.

Grupę rhaetoromańską, francuską, włoską tworzą następujące wyrazy: *bisle* (łać. *balneae pensiles*, łaźnia; fr. *poêle*, piec; prow. *pesle*), *scandula* (wyraz włoski, rtr. i franc. w dialekcie Dauphiné, co potwierdza przypuszczenie, że pierwowzór glosarjusza powstał na pograniczu wymienionych języków), *siciles* (łać. *sicilis*, fr. forma gwarowa *sil*, którą M.-L. uważał jako pożyczoną z niemieckiego, jest autochtoniczna, jak stwierdza Jud). Grupa VI rhaetrom., prowans., włoska obejmuje następujące wyrazy: *caminus* (piec), *pecora* (owce; prow. *pec* głupi), *saccuras* (topór, z łać. *securis;* w pisowni zwraca uwagę *-cc-*; skutkiem tego *e* przedtoniczne staje się kryte i przechodzi na *a*. Według Pirson'a zjawisko to należy do fonetyki przedromańskiej), *umbilico* (pępek). Razem cztery wyrazy.

Do grupy rhaetorom., prowans., francuskiej należą: *implenus est* (M.-L. nie zna tego wyrazu; lecz Atlas lingw. podaje czasowniki: *emplener, emplenir*, które pochodzą z przymiotnika *implenus*), *purcelli* (Atlas lingw. okazuje formę *pusel*, która żyje w dial. nie tylko półn., ale także prowans.), *scapulas* i *inter scapulas* (dial. *ešyebla* i t. d. żyje na terytorjum franko-prowansalskiem; ponieważ *inter* wyklucza dialekty rhaetr., przeto *inter scapulas* wskazuje na pogranicze terytorjów tych języków, a zatem na Autun i otoczenie), *sedella* (wiadro; łać. *sitella*; fr. *seau*), *spinale* w glossie *un osti spinale* (To *-ti* w *osti* można wyjaśnić dittograficznie; piszącemu weszło pod pióro *spi-* następnego wyrazu. — Atlas lingw. pokazuje, że wyraz *spina* żyje do dziś w dialektach), *stupa* (fr. *étuve*, prow. *estuba;* zgoda z niem. *Stube* jest przypadkowa). Razem wyrazów tej grupy 11.

Grupę VIII tworzą wyrazy rtr., prowansalskie: *manneiras* (łac. *mannarius*; w dial. prow. żyje *manaira* i *manairetta*), *pridias* (M.-L. zna tylko formy wychodzące z *paries;* lecz forma synkopowana jest nie tylko rtr., lecz żyje także w depart. Pyrénées-Orientales).

Dalsze trzy grupy wiążą nasz zabytek z terytorjum Galji. Są to: grupa wyrazów gallo-romańskich (IX), grupa czysto francuska (X) i czysto prowansalska (XI).

Grupa gallo-romańska obejmuje następujące wyrazy: *aia tutti* (powodzenie wszystkim; łać. wykrzyknik *eia* lub *heia*), *auciun* (stfr. *osson*, nowofr. *oison*. Atlas wskazuje, że wyraz ten żyje na terytorjum prowans.), *capriuns* (już w r. 800, jak stwierdził G. Paris, jest wyraz *caprium*, fr. *chevron*, rozszerzony na terytorjum gallo-rom.), *claudus* (stfr. *clo*, prow. *clau*, chromy), *cramailas* (z *cremaculum*, fr. *crémaillère*), *equa* (stfr. *ive;* na terytorjum prow. występuje dotąd jako *yègo, ego*, ale w znaczeniu zwężonem: *klacz* lub *mulica*, używana do młócenia zboża na boisku), *ferrat* (t. j. *verrat*, kiernoz, odyniec), *figido* (w uczonym artykule, który jest osobną rozprawą, autor wyjaśnia glossę *figido*, nie poprawiając jej, ani nie lekceważąc, jak to czynili inni. Wyraz formacji ludowej *ficatum*, wątroba [łać. *iecur* w tej epoce nie istniało już zupełnie] przyłączywszy się do takich wyrazów jak *vokito* pusty, *pukito*

smoła, *sukito* sadza, dał *fikito*. Po dokonanym procesie udźwięcznienia, otrzymujemy formę naszej glossy *figido*, co w grafji naumyślnie opóźniającej odpowiada rzeczywistemu *fegedo*, a raczej *feg'do* i co w dalszym rozwoju dało *feie, foie*), *keminada* (wyraz związany z *caminus* i znaczy pierwotnie: pokój opatrzony w komin; fr. *cheminée*; w dial. żyje *chemined*), *laniu* (w glossie: *laniu uestid*, wełniana suknia; łać. *laneus*, prow. *lane*, stąd fr. *lange*, pieluszka), *lini* (w glossie: *lini uestid*, lniana suknia; prow. *line, lini*, fr. *linge* płótno), *mediran* (drzewo budulcowe; łać. *materiam*, stfr. *merrien*, nowofr. *merrain*), *membras* (fem. plur. wskazuje na formy francuskie i prowansalskie), *moi* (t. j. *modius* korzec, fr. *muid*, prow. *muei*), *pao* (paw; forma *pao* zgadza się z formami franc. i prow.; w innych językach rom. występuje *-v-*; w katal. *-g-*), *puledra* i *puledro* (młoda klacz i źrebię; prow. *poldrel*, stfr. *poutre*, nowofr. *poutre* w znaczeniu: *belka*; zagadka tej zmiany w znaczeniu nie jest rozwiązana), *seia* (łać. *sagum*; fr. *saie*, sajeta; prow. *saga, saia*), *sestar* (stągiew; łać. *sextarius*, stfr. *sestier*, nowofr. *setier*, prow. *sestier*), *taradros* (świder; wyraz gallicki: *taratrum*, z którym, jak wykazał J u d, napróżno walczył łać. wyraz *terebra*), *tunne* (fr. *tonne*, prow. *tona*), *uestid* (wyraz ten zjawia się w P a s s i o C h r i s t i; jest także prow. *vestit* odzież), *uiuaziu* (stfr. *viatz* prow. *vivatz, viatz*), *uuanz* (fr. *gants*). Razem tej grupy wyrazów 27.

Grupę czysto francuską tworzą następujące wyrazy: *caua* (t. j. *cuva* z łac. *cupa*) i *cauella* (t. j. *cuvella*, fr. *cuve* i *cuvelle*. Sposób pisania każe uważać te dwa wyrazy jako względnie francuskie), *hanap* (puhar; wyraz pochodzenia germańskiego. Jak wykazał K l u g e jest to glossa benedyktyńska. Popiera to pogląd, którego broni autor pracy, że miejscem powstania naszego glosarjusza jest opactwo benedyktyńskie St. Martin-les-Autun), *intrange* (t. j. *interanea* wnętrzności, stfr. *entraignes*, nowofr. *entrailles*), *mufflas* (fr. *moufle*, rękawica o jednym palcu), *ordigas* (w stfr. *ortell* i *artell*, podczas gdy inne języki rom. wychodzą z typu *articulu*), *paua* (stfr. *poue*, prow. *pabo*), *putícla* (t. j. *butticula*, fr. *bouteille*). Razem wyrazów 8.

Do grupy czysto prowansalskiej należą: *gyppus* (garbaty; łać. *gibbus* garb; Atlas lingw. okazuje, że wyraz ten żyje na teryt. prow.), *labia* (prow. *labia, lavia*, brzeg rany), *putel* i *putelli* (t. j. *botellium*, trzewo, jelito; prow. *budel, budela*, gdzie *-u-* jest niewyjaśnione), *quanta moi* (ile korcy? *quant* w znaczeniu *combien* żyje dotąd w dial. prow. Jest to zjawisko syntaktyczne prow.), *segradas* (t. zn. *secreta [sc. camera]* ciemny pokój; w prowans. *cambra segreda*, miejsce ustępowe, latryna). Razem tego typu wyrazów 7.

Ostatnie dwie grupy obejmują wyrazy włoskie, które są zarazem wyrazami francuskiemi i prowansalskiemi (grupa XII), względnie tylko prowansalskiemi (grupa XIII).

Grupa włoska, francuska, prowansalska obejmuje następujące wyrazy: *albios oculos* (t. j. *alboculus;* mamy tu dwa wyrazy zamiast jednego, dlatego zapewne, że pisarz lub bawarski przepisywacz zetymologizowali ten wyraz na sposób ludowy; punktem wyjścia jest katarakta na oczach, zwana *album oculi;* stąd przymiotnik ludowy *alboculus;* potem, *-l-* znikło dla dyssymilacji i mamy etymon francuskiego wyrazu *aveugle*. Tem samem upadają inne etymologje tego wyrazu: W a r t b u r g a *vacuus ab oculis* i M.-L. *ab oculis*), *dolea* (łać. *dolium*, beczka na wino), *domo* (obok wł. *duomo*, wyraz ten żył jakiś czas w Galji), *minimus* (mały palec; wł. *menomo*, stfr. i pr. *merme*),

pulcins (kurczęta, łać. *pullicinus*, wł. *pulcino*. Atlas lingw. pokazuje ten wyraz w dial franc. i prow.), *troia* (fr. i pr. *truie* świnia), *unctura* (pierwszy K o e g e l wyjaśnił, że idzie tu o wyraz *iunctura* członek, staw; wł. *giuntura*, fr. *jointure*, pr. *jontura*), *uellus* (wł. *velle*, stfr. *velre*, prow. *vel*, skóra z wełną). Razem tego rodzaju wyrazów 9.

Ostatnia grupa włoska, prowansalska obejmuje następujące wyrazy: *fomeras* (t. j. *vomeras*; łać. *vomer*, prow. *vomier*), *humerus* (ramię, wł. *omero*, prow. *hume*), *lippus* (o oczach kaprawych), *nares* (nozdrza; stwł. *(a)nare*, prow. *nar* i *naras*). Razem wyrazów 4.

Dopiero na podstawie dokonanych badań, w których nie został pominięty żaden z wyrazów wchodzących w skład Gloss z Cassel, autor stara się podać charakterystykę ogólną tego zbioru. Uwzględnia przytem okoliczność, którą lekceważyli poprzedni badacze, mianowicie że Glossy z Cassel nie mają wspólnego pochodzenia, lecz że są kompilacją czerpaną z różnych źródeł. Zawierają skutkiem tego warstwy wyrazów, zmieszanych wprawdzie razem, ale pochodzących z różnych wieków i różnych miejsc. Nie można jednak twierdzić, jakoby jedna warstwa odpowiadała jednemu ze źródeł naszej kompilacji. Przeciwnie, niektóre warstwy były wspólne wszystkim źródłom.

Warstwa łacińska, w której są wyrazy klasyczne i wyrazy późno-łacińskie, liczy 28 wyrazów na 203. Są one rozsypane po wszystkich częściach naszego zbioru. — Na warstwę romańską przypada razem wyrazów 163. Tak wielka liczba wyrazów, które utrzymały się w językach romańskich i przeważnie żyją w nich aż do chwili obecnej, pozwala nam nazwać Glossy z Cassel najstarszym pomnikiem romańskim. Taki jest wynik pracy kompilatora, ale nie taki, rzecz oczywista, był jego zamiar. Przeciwnie, ten dobry mnich był przekonany, że pisze po łacinie i usiłował czynić to możliwie najlepiej.

Wśród 163 wyrazów romańskich niema warstwy wyrazów hiszpańskich lub portugalskich, niema (i ten właśnie wynik pracy autora jest najciekawszy) warstwy wyrazów wyłącznie rhaetoromańskich, ani także warstwy wyrazów czysto włoskich. Poza 74 wyrazami ogólno-romańskiemi i 14, które są romańskie, lecz z wyłączeniem półwyspu iberyjskiego, mamy tylko takie wyrazy, które pochodzą z pogranicza Galji i Italji, względnie Szwajcarji, Galji i Italji. Lecz mamy ponadto 28 wyrazów gallo-romańskich, wspólnych słownikowi francuskiemu i prowansalskiemu, 8 wyrazów czysto francuskich, 9 czysto prowansalskich, 4 italo-prowansalskich i 8 francusko-italo-prowansalskich. Ta analiza warstw wyrazów, dokonana z punktu widzenia geografji lingwistycznej, prowadzi do wniosku, że Glossy z Cassel są tekstem gallo-romańskim, t. j. ułożonym na terytorjum Galji romańskiej, i to w strefie frankoprowansalskiej. Glossy z Cassel są obok Gloss z Reichenau najstarszym tekstem galloromańskim.

Autor poddaje następnie szczegółowej analizie drugą część Gloss z Cassel, rodzaj księgi konwersacji, która dotąd nie została zbadana z punktu widzenia romanistycznego. Te lekcje rozmówek (Glossy 181—245 t. j. do końca) są pisane łaciną daleko poprawniejszą niż część pierwsza. Jest to z tego powodu, że, jak wyjaśnił B a i s t, szło tutaj o formy i powiedzenia, które łacina tego wieku musiała zachować, jeżeli nie miała stać się zupełnie językiem romańskim. Oto przykład tych rozmówek: *Indica mihi quomodo no-*

men habet homo iste. Multum necessitas est nobis tua gratia habere. Cogita de temet ipsum itd. Niektóre romanizmy występują i tu na jaw, np. *Unde venis. De quale patria?* gdzie *de* zamiast *e* jest romańskie; tak samo *quale* zamiast *qua*. Wystarczy jednak to, co jest ostatecznym wynikiem przeprowadzonej przez autora analizy, że druga część Gloss z Cassel nie sprzeciwia się bynajmniej lokalizacji, którą można było ustalić na podstawie części pierwszej.

W końcowym rozdziale swej pracy, autor opuszcza częściowo dziedzinę dociekań filologicznych i wkracza na teren badań historycznych. Idzie o to, by ustalić, czy istniał związek między klasztorami bawarskiemi (w szczególności klasztorem we Freising) a klasztorami francuskiemi. Otóż związek ten istniał. Jak stwierdził uczony Dom Germain Morin O. S. B., porządek liturgiczny, przyjęty we Freising w wieku VII—IX, odpowiada porządkowi w Autun, który to porządek został rozszerzony w Bawarji przez misjonarzy przybyłych z Luxeuil. Wydaje się tedy rzeczą prawdopodobną, że misjonarze ci przynieśli do Freising oryginał glosarjusza, który został tu skopjowany. Ten oryginał glosarjusza, był, jak dowodzi autor, kompilacją, która czerpała z dwóch źródeł, na co wskazuje różnica w pisowni między wyrazami, które mają *-d-* (*argudu*) a temi, które zachowały jeszcze *-t-* (*putelli*). Kompilacja została dokonana albo na terytorjum franko-prowansalskiem, lub przez mnicha, pochodzącego z tego terytorjum. — Kompilatorem był mnich, co stwierdza autor w ciekawy sposób. Zestawia dwie glossy: *radi (me) meo colli* i *radi meo parba*, z tem co czytamy w Disquisitiones monasticae Haeften'a (z r. 1644) *Porro inter clericos et monachos haec fuit differentia quod illi barbam tondere tantum, hi vero ad cutem radere soliti fuerint.*

W klasztorze we Freising, jakiś Bawarczyk skopjował glosarjusz i opatrzył glossy w przekład niemiecki, by jego współziomcy mogli uczyć się po łacinie z tego zbioru. W ciągu przepisywania, dodał od siebie i umieścił w drugiej części glosarjusza to zdanie: *Stulti sant Romani, sapienti Paioari* i drugie, podobne treścią do pierwszego: *Modica est sapientia in romana, plus habent stultitia quam sapientia.* W słowach tych wyraziła się (już w tej epoce) pogarda przepisywacza i jego rodaków dla Francji, a pycha ich i buta germańska. Równocześnie perfidja tych dwu zdań wystąpi w całej pełni na jaw, gdy się uwzględni, że zostały umieszczone w glosarjuszu, zapożyczonym od tych samych Romanów, którym odpisywacz germański wymyśla od głupców.

Praca p. Titza jest jedną z najciekawszych i najważniejszych, jakie się w ostatniej dobie pojawiły na polu romanistyki. Od czasu artykułów Foerster'a i jego polemiki z Stalzer'em w sprawie romańskiego charakteru Gloss z Reichenau, nie zdarzyło nam się czytać nic równie gruntownego i przekonywającego w zakresie badań nad najstarszemi pomnikami romańskiemi. Jest owa praca, nie w zamierzeniu autora, lecz w swoich wynikach, świetną obroną samych podstaw filologji romańskiej, takiej, jak ją pojmował jej wielki założyciel Diez.

Lwów. KAZIMIERZ JARECKI.

Wackernagel Jacob, Vorlesungen über Syntax mit besonderer Berücksichtigung von Griechisch, Lateinisch und Deutsch (Herausgegeben vom Philologischen Seminar der Universität Basel). Erste Reihe, Basel 1920, str. 319, 8°.

Są to — jak autor mówi we wstępie — wykłady, wygłoszone na uniwersytecie bazylejskim w półroczu letniem r. 1918. Jest ich 50. Wykłady 1—2 omawiają pojęcie składni, wartość i rodzaje badań porównawczych, 3—12 historję badań syntaktycznych od zaczątków do czasów najnowszych, 13 części mowy, 14—18 liczby, 19—21 formy osobowe czasownika, 21—25 strony słowa, 26—36 czasy, 37—41 tryby, 42—47 infin., supinum i gerundium, 48—50 wstęp do nauki o przypadkach i vocativus. Dodane są 3 indices: miejsc z tekstów omawianych, nazwisk cytowanych uczonych i rzeczowy.

Omówiwszy w krótkich słowach semazjologiczny rozwój słowa σύνταξις u Greków, które Priscjan oddaje słowem *constructio*, przechodzi autor do pojęcia syntaksy w czasach najnowszych, wskazując na to, że pojęcie to nie jest dotąd ściśle zdefinjowane. Ważnego dzieła Jana Riesa *Was ist Syntax* 1894 nie pomija. Przedstawiwszy następnie zapatrywanie Miklosicha na istotę składni, wyłożone w Składni słowiańskich języków ²1883, Reisiga, którego wykłady wydał Haase w r. 1839 i Krügera w jego gram. greckiej, powiada, że poza temi trzema jasnemi i konsekwentnemi systemami panuje w innych gramatykach chaos. Zasadniczo godzi się z zapatrywaniami Riesa, które akceptował i Brugmann, ale w praktyce idzie utartym szlakiem.

Broniąc zasady, że badanie porównawcze jest uzasadnione, omawia trzy rodzaje pokrewieństwa między formami językowemi: 1. polega na pokrewieństwie psychy ludzkiej, pokrewieństwie, które W. nazywa elementarnem. Jako przykład przytacza, że j. fiński podobnie jak j. indoeurep. ma genetivus partitivus. 2. najważniejszy rodzaj pokrewieństwa to pokrewieństwo, oparte na stosunkach etnicznych. Dzięki porównywaniu języków spokrewnionych można nieraz nawet najdrobniejsze szczegóły zrozumieć. 3. rodzaj tworzą zapożyczenia. Chodzi tu naturalnie o zapożyczenia syntaktyczne. Jako przykład takich zapożyczeń syntaktycznych cytuje t. z. semityzmy w LXX i N. T. i wpływy składni greckiej na łac. poezję augustowską. Trzeba zaznaczyć, że przekonanie o t. z. Bibelgriechisch i o semityzmach w LXX i N. T. upadło pod wpływem badań Deissmanna i innych.

W krótkich, ale bardzo wyraźnych rysach podaje rozwój gramatyki od w. 5 przed Chr. do Dionysjosa Thraksa. Widać w tym krótkim przeglądzie, jaki postęp zrobiła wiedza od odkrycia Protagorasa, że słowa dadzą się podzielić na ὀνόματα i ῥήματα, do opisu gr. języka, zawartego w gramatyce Dionysjosa, a potem łacińskiego u Priscjana. Przytem nie zapomina W. silnie zaakcentować, że gramatyka była traktowana pod kątem widzenia logiki. Wielkie trudności mieli gramatycy łac. z przetłumaczeniem gr. terminów. Że w tłumaczeniu często popełniali błędy, pokazuje W. na nazwach przypadków. Stoicy znali cztery przypadki: nom., gen., dat., acc.; na końcu umieszczali voc., nie jako 5. przypadek, ale jako προσαγορευτικὸν πρᾶγμα. Rzymianie ten porządek przyjęli, ale mając jeszcze jeden przypadek, dali go na koniec jako *casus sextus* lub *latinus* i powstał stąd absurd: 5. przypadek zamiast być na początku lub końcu szeregu, znalazł się w środku.

Dalej objaśnia studentom, co to są σχήματα λέξεως, λόγου i grammatica. Schemata grammatica są to syntaktyczne zboczenia od normy językowej. Autor omawia specjalnie σχῆμα Ἀλκμανικόν i σχῆμα Πινδαρικόν. Pierwsze polega na tem, że w zdaniu o dwu podmiotach stoi orzeczenie w plur. wprawdzie, ale już po pierwszym podmiocie np. Hom. Γ 138 εἰ δὲ κ' Ἄρης ἄρχωσι μάχης καὶ Φοῖβος Ἀπόλλων. Drugie polega na tem, że podmiot w plur. ma orzeczenie w singul., ale na początku zdania np. Pindar frg. 78 δόξαι ἄνδρες. Należałoby może dodać, że i napisy attyckie znają to σχῆμα Πινδαρικόν np. ἔπεστι πίθοι (Meisterhans-Schwyzer ³198) i że pokrewne języki mają podobny objaw (Delbrück Grundr. III 323 sq.) ,z czegoby wynikało, że nie jest to jakaś „licentia poetica", ale objaw, uwarunkowany psychologją myślenia i mówienia. W. z pietyzmem odnosi się do dorobku starożytnych gramatyków, choć nie zapoznaje ich błędów. Jest to tem chwalebniejsze, że często dziś się lekceważy to, co Grecy na polu gramatyki stworzyli.

Również bardzo wysoko ceni zasługi wieków średnich około rozwoju gramatyki. Chwali zasługi scholastyków, którzy twierdzili, że „Philosophus grammaticam invenit". „Gewiss ist diese Betrachtungweise... einseitig — powiada — aber der syntaktischen Forschung kam sie zugute". Tu w pochwałach nieco przesadza. W rozdziale piątym broni starych łacińskich, dziś już międzynarodowych terminów gramatycznych przeciw prądom, chcącym wprowadzić terminy nowe, w każdym języku inne. Argumenty, które przytacza, są ważne i u nas.

Nic ważnego na polu składni nie stworzyły czasy nowożytne do w. 19. Z pierwszej połowy w. 19 omawia zasługi na polu gramatyki Buttmanna, Lobecka i Gottfryda Hermanna, z których najwyżej ceni Buttmanna, najniżej Hermanna jako gramatyka. Z drugiej połowy 19 w. poddaje krytyce ważniejsze compendia, monografje i komentowane teksty, ważne dla składni. Z naciskiem podnosi, że dopiero czasy najnowsze zaczęły zwracać uwagę na czas i dialekt. Dziwnem musi się wydać, dlaczego żadnej monografji o dialektach nie wymienia.

Na dobrze dobranych przykładach wykazuje, jak metoda porównawcza przynosi korzyść i składni. U Homera jest często τῷ μιν ἑπόμενος προσέφη· Μιν powinno stać tuż koło προσέφη. Skąd stoi po τῷ? Dawniej tłumaczono to wymogami metrum. Dziś wiemy z porównania ze staroindyjsk. (Delbrück), że dawna proza kładła stale enklitykę na drugiem miejscu w zdaniu. U Hom. Σ 386 czytamy πάρος γε μὲν οὔτι φαμίζεις, gdzie oczekujemy imperf. Brugmann wykazał, że i w staroindyjsk. jest zwyczaj wyrażania przeszłości przez praes., jeśli jest dodany przysłówek, określający przeszłość.

Trzeba rozumieć psychologiczne czynniki, wywołujące nowotwory synaktyczne, a nie szukać powodów w logice. Dla przykładu omawia t. z. attrakcję czyli asymilację i regresywną i progresywną, której psychologiczne podstawy i warunki pięknie rozbiera i całym szeregiem przykładów ilustruje. Osobny ustęp poświęca t. z. attrakcji zaimka względnego, rzadkiej w łac., natomiast bardzo częstej w grece. Następnie omawia t. z. attractio inversa. Do przykładów łac., cytowanych przez W., należałoby może dodać sławne miejsce w Vergil. Aen. I 573 *urbem, quam statuo, vestra est.* Niektóre przykłady równie dobrze możnaby wytłumaczyć t. z. anakolutem. Hom. Ξ 75 νῆες, σαι πρῶται εἰρύαται ἄγχι θαλάσσης, ἕλκωμεν, mówiąc νῆες miał na myśli inne

orzeczenie, następnie konstrukcja się załamała i poeta dał orzeczenie ἔλκωμεν, jakby był zaczął zdanie accusativem νῆας. Asymilacją tłumaczy W. takie zwroty jak Hom. Ψ 8 ἀλλ' αὐτοῖς ἵπποισι καὶ ἅρμασιν ἄσσον ἴοντες. Początkowo było αὐτοὶ ἵπποισι sami z końmi, gdzie ἵπποισι jest stary sociativus czy instrumentalis. Tu poznać takt filologa i bystrość językoznawcy: z pośród całej litanji objaśnień, jakie ta konstrukcja wywołała, wybrał tę, która jest najprostsza a zarazem psychologicznie najprawdopodobniejsza. W krótkich słowach objaśnia asymilację trybów i czasów. *Propediem*, które jest logicznie nonsensem, powstało ze zdania *prope dies* (z opuszcz. *est*). Skutkiem braku *est* uzależniono *dies* od *prope*. Dużo szczegółów z tej dziedziny objaśnia, wszystko w sposób bystry i nad wyraz zajmujący.

W rozdziale, traktującym o częściach mowy, przypomina historję ich powstania, by wykazać, że są w podziale niekonsekwencje, gdyż został on zrobiony bez t. z. principium divisionis. Skutkiem tego wkradła się taka nielogiczność, że liczebnik jest osobną częścią mowy, choć obejmuje substantiva, adiectiva i adverbia. W. osobno traktuje wykrzykniki, jako stojące na granicy między częścią mowy a zdaniem. Resztę dzieli na trzy grupy: nomina, verba, indeclinabilia. Istnieją przejścia z jednej grupy do drugiej; χρή nomen stało się czasownikiem, δίκαιον przysłówek otrzymał plur. δίκαια. Podobnie i kartagińskie słowo *avo* (Plaut. Poen. 994 wita po punicku mówiący Hanno słowem *avo*) z początku nieodmiene stało się czasownikiem. Św. Augustyn pisze raz *eiate attendite*, odmieniając wykrzyknik *eia* jak *ama, amate*. Należałoby może dodać, że są przejścia z nomen i verbum do indeclinabilia, na co dużo przykładów dostarczają przysłówki (ἀρχήν, *partim, vel* imperat. do *volo, lubet* imperat. do *lubię* itp.).

Rozdział o d u a l i s omawia odpowiedni materjał historyczny tej liczby. Zawiera on przytem cały szereg ciekawych szczegółów. Greccy gramatycy uważali dual. za liczbę późniejszą od sing. i plur., najnowszą. Jeszcze Fr. A. Wolf był także tego zdania. Czasy niedawne natomiast wykazały, że dualis jest tworem prastarym, że liczbę tę mają ludy i nieindeour., na najniższym stopniu kultury się znajdujące. W epoce κοινή — jak wiadomo — nie był już w żywym języku w użyciu. Epoka attycystyczna starała się wskrzesić go na nowo, skąd dostał się nawet do stylu kancelaryjnego. List jakichś tyryjskich kupców z Puteoli z r. 174 po Chr. (Inscr. Gr. XIV 830) ma datę Γάλλῳ καὶ Φλάκκῳ Κορνηλιανῷ ὑπάτοιν. Dwaj skrajni attycyści w „Uczcie Athenajosa" (III 98ª) Κασταβάκτος i Ὀνομαστόρας używają nawet 1. osoby dual., która jest tworem sztucznym πρότερον συντριβησόμεθον ἔπειτα ἀπολούμεθον.

Bardzo szczegółowo omawia W. użycie s i n g u l a r i s i p l u r a l i s, o wiele szczegółowiej niż np. Brugmann lub Kühner. Popełniamy często błąd — powiada — przyjmując, że normalne znaczenie imienia stoi w singular., że użycie pluralne jest czemś wtórnem. Tymczasem pojęcie rzeczownika samo w sobie jest obojętne wobec liczby. Widać to wyraźnie tam, gdzie występuje czysty temat: tam temat oznacza równie dobrze sing. jak i plur., np. w ἱππό-δαμος i νεφελ-ηγερέτα ἱππο- i νεφελ- mają znaczenie pluralne. W temacie rzeczownikowym nie tkwi znaczenie singul. Drugi błąd polega na tem, że oczekujemy przy każdem substant. obu liczb. Tymczasem a priori niema do tego powodu. I doświadczenie językowe uczy, że są s i n g u l a r i a t a n t u m i p l u r a l i a t a n t u m. (Nazwy stworzyli Rzymianie, którzy te kategorje

zauważyli pierwsi). Syntaksę sing. i plur. rozbiera, opierając się głównie na łacinie. Za Varr. L.-L. VIII 7 i IX 68 sq. i Quintil. I 5,16 uczy, że *scalae* schody i *scopae* miotła były plur. tantum. Łacina ludowa — zdaje się — miała przecież *scala* w sing., skoro dziś Włosi mówią *scala santa*. Częste były przejścia z plur. do sing. np. *quadriga i biga* powstało z *quadrigae, quadrijugae* sc. *equae*. Do *Septentriones* dorobili poeci augustowscy nielogiczny singul., a Verg. Georg. III 381 mówi nawet w tmezie *septem subiecta trioni*. Sing. przy septem! Omawiając sing. tantum, objaśnia W., jak powstało słowo nielogiczne *triumvir:* mówiono *Marcum Antonium triumvirum* jako gen. part. zamiast *triumvirorum;* potem zaczęto formę *triumvirum* uważać za accus. i dorobiono do niego nom. *triumvir*.

Bardzo szczegółowo przedstawia użycie singul. zamiast plural. i odwrotnie. Pięknie objaśnia zwyczaj, pozwalający mówić o sobie w plur. Zwyczaj to stary, u Homera już powszechny np. X 393 mówi Achilles po zabiciu Hektora: ἡράμεθα μέγα κῦδος, ἐπέφνομεν Ἕκτορα δῖον. Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że plur. ἐπέφνομεν odnosi się tylko do Achillesa. Punktem wyjścia dla tego rodzaju plur. były prawdopodobnie takie wyrażenia, w których mówiący myślał nie tylko o sobie, ale także o swoich towarzyszach. ἡμέτερον δῶμα mówi ktoś o s w o i m domu, myśląc i o rodzinie. Istnieją czynności wodza, które są wspólne z towarzyszami. H 196 mówi Ajas οὔτινα δείδιμεν ἔμπης. Nie pominął i konstrukcji orzeczenia w sing. przy neutr. plur. podmiotu, którą objaśnia według Jana Schmidta Die Pluralbildungen der indogerm. Neutra.

Przywykliśmy wyliczać osoby w porządku 1, 2, 3. Ten porządek nie jest wcale przez się zrozumiały, lecz opiera się tylko na tradycji Gramatycy indyjscy kładą na początek osobę trzecią, jako pojęciowo najogólniejszą. Tak zwana osoba druga sing. imperativu λέγε nie ma żadnej końcówki, lecz czysty temat. Tem się tłumaczy, że poeci dram. gr. używają tej formy ogólnie i do osoby t. z. trzeciej, nieokreślonej, np. u Kratinosa Ὀδυσσῆς frg. 144 (C. G. F. ed. Kock I 58) σίγαν νῦν ἅπας ἔχε σίγαν niech teraz każdy milczy.

Omówiwszy wypadki, w których podmiotem dla orzeczenia w 1. osobie jest substant. (Thucyd. I 137,4 Θεμιστοκλῆς ἦκω παρὰ σέ), 1. i 2. osobę w monologach, 3. osobę bez podmiotu, poświęca dłuższy ustęp t. z. v e r b a i m p e r s o n a l i a. Kwestja ta ma dla gramatyki małe znaczenie. Stworzyli ją właściwie teoretycy logiki, rozbierając istotę sądu. Arystoteles uczył, że sąd jest połączeniem lub rozłączeniem dwu pojęć λόγος καταφατικὸς ἢ ἀποφατικός τινος κατά τινος. Przeciwnicy teorji Arystotelesa między argumentami, mającemi zbić jego definicję, podnieśli argument, że t. z. verba impersonalia nie mają podmiotu, tylka j e d n o pojęcie zawarte w czasowniku. Zwolennicy Arystotelesa wskazywali na to, że Grecy mówili też Ζεὺς βροντᾷ a Rzymianie *Iuppiter fulgurat*, że Niemcy mówią *es donnert* itp. Dla gramatyki byłby mały zysk z rozwiązania tej kwestji. Zresztą poza domysły wyjść nie można. W. jest zwolennikiem teorji, że v. impersonalia początkowo podmiotu nie miały.

Partja o s t r o n a c h s ł o w a zawiera wiele trafnych uwag. Ogólnej definicji m e d i u m nie podaje ani też nie wyczerpuje wszystkich gatunków tej strony słowa. Kategorji, zwanej m e d i u m d y n a m i c z n e, nie uznaje, oświadcza, że jej nie rozumie, chociaż nie może objaśnić różnicy między ἔφη

a ἔφατο u Homera. Na przykładach świetnie dobranych wykazuje najlżejsze różnice i odcienia między medium i activum.

Aby ktoś nie myślał, że πείθεσθαι słuchać t. z. dać się nakłonić, διδάσκεσθαι uczyć się są passiva, cytuje dowcip Cynika Diogenesa Laert. VI 54. Gdy ktoś raz powiedział Diogenensowi: πολλοί σου καταγελῶσιν, odpowiedział: ἀλλ' οὐκ ἔγωγε καταγελῶμαι ja nie daję się wyśmiewać. Nie zawsze można zrozumieć, dlaczego pewne słowa są d e p o n e n t i a, t. z. nie można w nich dopatrzeć się żadnego rodzaju medium. Powód leży w tem, że często działała tu analogja. Początkowo tylko te słowa były deponentia, które oznaczały czynność na korzyść podmiotu, potem podobieństwo treści lub formy wywoływało przejście do med. Z drugiej strony do słów, używanych pierwotnie tylko w med., dorabiano activa.

W rozdziałach, poświęconych c z a s o m, widać wyraźnie dwie rzeczy: 1. że nie da się naukowo traktować języka łacińskiego, greckiego i niemieckiego razem, gdyż użycie jest w każdym języku inne (dlatego musi W. omawiać każdy czas z wyjątkiem praesens osobno dla każdego języka). 2. że słuszność ma Ries, twierdząc, iż Wortbildung i Wortbedeutung należą razem, gdyż nie można objaśnić r o d z a j u c z y n n o ś c i (Aktionsart) bez traktowania pewnych partyj z tego, co W. opuścił, zaliczając to do morfologji, a co między innymi Brugmann umieścił w Syntaksie.

P r a e s e n s — powiada między innemi — często służy w grece do wyrażenia równoczesności z czynnością przyszłą. Np. Thucyd. VI 61, 3 καὶ εἰ αὕτη ἡ πόλις ληφθήσεται, ἔχεται ἡ πᾶσα Σικελία, jeśli to miasto zostanie zajęte, będziemy mieli całą Sycylję. Historyk położył ἔχεται, gdyż chciał zaakcentować, że posiadanie Sycylji będzie równoczesne z zajęciem miasta. Zdaje się raczej, że tu praesens pro fut. nie oznacza równoczesności, gdyż to samo byłby autor uzyskał, kładąc futurum, ale pewność: jeśli to się stanie, mamy n a p e w n o Sycylję. Tę pewność wyraził autor przez praes. Podobne miejsce ma pf. zamiast fut. Xenoph Anab. I 8, 12 ἂν τοῦτο ποιῶμεν, πάνθ' ἡμῖν πεποίηται.

W. jest — zdaje s ę — skłonnym uważać p r a e s. h i s t o r i c u m za nowotwór grecki, a nie za spadek indoeurop., gdyż Homer go jeszcze nie zna. Inaczej sądzi Brugmann: okoliczność, że u Homera niema praes. hist., jest wynikiem gatunku literackiego.

O p e r f e c t u m greckiem ma nad wyraz piękne i trafne uwagi. Wyjątkowo tylko — przy objaśnianiu pewnej kategorji pf. — możnaby być innego zdania. W. objaśnia, że przy verba, oznaczających czynność zmysłów (ὄπωπα, ὤδωδε, λέλαμπε) i verba affect. (γέγηθα, κεχάρηκα) perfectum oznacza wyższy stopień intenzywności, niż praesens dzięki reduplikacji, która często i poza perf. taki odcień nadaje słowu. Otóż trzeba przyznać, że te perf. dadzą się prościej wytłumaczyć przy pomocy zasadniczego znaczenia tego czasu: γέγηθα ucieszyłem się i ten stan jeszcze trwa; ὄπωπα zobaczyłem i widzę. A o r y s t i i m p e r f. traktuje wspólnie, by wykazać różnice. Nieco pogmatwane są wywody przez to, że autor nie oddzielił indicativu aor., wyrażającego i rodzaj czynności i stopień czasu, od reszty form aor., wyrażających tylko rodzaj czynności. Bardzo pięknie objaśnia t. z. a o r i s t u s g n o m i c u s.

Duży rozdział poświęcił czasowi przyszłemu, choć mało w nim dotyka z tego, co zwykle jest w gramatykach. Z języków omawianych jedynie grecki

zachował pierwotne futurum. Oddawna urabiano od tem. fut. indicativ. i part. Język gr. stworzył do tego optativus i infinitivus. Homer i Hesiod jeszcze nie mają tego optatiwu. Użycie jego zawsze było bardzo ograniczone. Łacina zatraciła stare futurum. Snać była epoka, w której nie odczuwano potrzeby osobnego czasu przyszłego. Potem zaczęto fut. opisywać różnemi sposobami: 1. używano praes. słów o znaczeniu dokonanem np. νίομαι. (To verbum nigdy nie było praesens!). 2. form indoeur. coniunctivu jako oznaczającego oczekiwanie. W ten sposób otrzymała łać. nowe futurum *ero* z **eso* (= gr. ἔω), *legetis*=λέγητε. 3. wyrażeń perifrastycznych. Tak powstał w łać. infin. fut. pass. 4. opisywano słowami, znaczącemi *chcę, muszę*. I w grece to się sporadycznie zdarza. Wilamowitz tak objaśnia Pind. Nem. VII 90 κἐθέλοι ναίειν. Dzisiaj uczeni przyjmują, że fut., urobione od tematu aorystycznego, oznaczało pierwotnie czynność dokonaną, a od tematu praes. czynność niedokonaną. Zwykle jako przykład służy ἕξω i σχήσω. W. na to się nie godzi. Na przykładach wyjaśnia, że futurum wyraża nie tylko czynność przyszłą, ale często ma odcień woli, możności, musu, rozkazu. Herodot go używa do opisu zwyczajów i obyczajów. Używa się go i w przysłowiach (Plaut. Mostell. 1041 *qui homo timidus erit in rebus dubiis, nauci non erit.*) I f u t. h i s t o r i c u m istnieje np. Liv. VII 1 *Annus hic erit insignis.*

Już Servius zaznacza do Verg. Aen. VI 544 *ne saevi, magna sacerdos*, że imperativus w zakazach jest archaizmem, że należy mówić *ne saevias*. I rzeczywiście komedja łać. ma z reguły *ne* z imperat., podczas gdy łać. klasyczna kładzie *ne* z con. Tymczasem histor.-porównawcze rozważania wykazują, że *ne saevias* jest przedplautowe. Greka zawsze wyrażała zakaz przez μή z con. aor. Staroindyjski język zna w takich wypadkach jedynie con. aor. Początkowo nie wyrażano zakazu przez praes. Gdy potem zaczęto w gr. używać praes. w zakazach, nie było w tym kierunku tradycji: stąd mógł j. gr. kłaść w zakazach w praesens imperativ.

Tak zwany i m p e r a t i v. f u t. w łać. na *-to* rzeczywiście odnosi się do przyszłości. Wprawdzie imperat. zasadniczo ma znaczenie przyszłości, ale istnieje przyszłość bliższa i dalsza. Otóż dla wyrażenia przyszłości dalszej kładziono t. z. imperat. fut. np. Plaut. Pseud. 647 *tu epistulam hanc a me accipe atque illi dato*: najpierw weź a potem daj. Albo Pseud. 20 *cape has tabellas, tute hinc narrato tibi.*

Zgodnie z Delbrückiem omawia gr. con. równolegle z optativem, wychodząc z zasady, że optatiwowi, wyrażającemu życzenie (bez ἄν, z negacją μή) odpowiada coniunctivus voluntativus bez ἄν, a optatiwowi z ἄν odpowiada coniunctiv. prospectivus z ἄν. Łacińskiemu coniunct. poświęca osobny rozdział.

W zakończeniach i n f i n i t i v u s gr. i łać. nie mają nic wspólnego. Nawet z italskiemi dialektami nie zgadza się łacina. W obrębie gr. są dialektycznie wielkie różnice. Stąd tyle końcówek infin. u Homera. Od Boppa panuje powszechne przekonanie, że infin. są to przypadki nominis actionis. Od nom. actionis różnią się te prainfinitiwy tem, że rządzą temi samemi przypadkami co verbum i że mają deklinację niezupełną. Łać. i gr. wytworzyły specjalne infin. na wyrażenie stron słowa, stopnia czasu, a gr. i na rodzaje czynności. Może i łać. ma ślady rodzaju czynności w infin., gdyż już u Katona De agr. V 5 czytamy *ne quid emisse velit insciente domino, neu quid dominum celavisse velit.* Nie można tego kłaść na karb wpływu greki.

Infinitivus historicus objaśnia za Kretschmerem Glotta II 270 sq. jako zdanie imienne (Nominalsatz). Dobrze to widać w Terent. Ad. 864 *clemens, placidus, nulli os laedere, adridere omnibus.* Infinitivus, który z początku był rzeczownikiem i z czasem tę funkcję w części przynajmniej stracił, potem znowu stał się rzeczownikiem. Ten objaw jest już u Homera οἷός ἀμείνων παντοίας ἀρετάς, ἠμὲν πόδας ἠδὲ μάχεσθαι. Starogreckie infin. fungują w dzisiejszej gr. wyłącznie jako substantiva τὸ φαγί (= φαγεῖν) żywność. I łacina ten proces przeszła. W Plaut. Poen. 313 mówi jeden *ego amo hanc*, a drugi *at ego esse et bibere (sc. amo)*, a bo jeszcze wyraźniej Bacch. 158 *hic vereri perdidit* (= verecundiam). Supinum uważa za infinitivus typu prastarego, gdyż ma wyraźne formy przypadkowe. Krótko załatwia się z t. z. gerundium, natomiast bardzo szczegółowo omawia pochodzenie i funkcje participium głównie łacińskiego.

Pomijam rozdział o vocativie. On należy do drugiej części wykładów o przypadkach. Również nie uwzględniłem ustępów, traktujących o języku niemieckim. Książka jest napisana językiem jasnym, stylem nadzwyczaj lekkim i płynnym. Wywody są prawie zawsze przekonywające, stoją na wyżynie dzisiejszych badań językoznawczych, których pars magna fuit Wackernagel.

Sambor. M. AUERBACH.

II Reihe. Basel 1924. In Kommissionsverlag von Emil Birkhäuser & Cie. Str. VI + 338 +2 nlb., 8⁰.

W cztery lata po wydaniu pierwszego tomu Składni, który spotkał się z entuzjastyczną oceną w kołach fachowych, ogłosił W. tom drugi, zawierający wykłady zimowego półrocza r. 1918/19. Rzecz najważniejszą t. j. naukę o zdaniu, którą wykładał autor w. r. 1923, zamierza wydać jako trzeci i ostatni tom swego dzieła pomnikowego. Wykonanie jednak zamierzenia wobec sędziwego wieku mistrza θεῶν ἐν γούνασι κεῖται, jak się sam W. wyraża!

Drugi tom składni, który chcę omówić, zawiera najpierw zagadnienie rodzaju (str. 1—51), następnie naukę o rzeczowniku i przymiotniku (str. 51—75), zaimek (str. 75—125) i rodzajnik (str. 125—142). Prawie trzecią część tomu obejmuje dalszy rozdział, stanowiący „eine alte Vorliebe" autora, w którym W. omawia przyimek (str. 153—248). Część ostatnia o przeczeniu (str. 248—312) wzrosła trochę nadmiernie pod wpływem świeżej, dobrej książki duńskiego anglisty Jespersena: »Negation in English and other languages« (r. 1917). Po „Sprostowaniach" i „domówieniach" mamy indeks, który na 23 stronicach w dwóch a niekiedy i trzech kolumnach zawiera kolejno: 1) Cytowane miejsca autorów greckich, rzymskich i miejsca z Biblji, 2) Nazwiska wspomnianych uczonych staro- i nowożytnych, 3) Spis rzeczy omówionych, 4) Abecadłowy spis wyrazów greckich, italskich, germańskich i romańskich.

Trudną nauką o rodzaju *genus* zajmowali się już sofiści greccy. Najdawniejsze jej ślady, związane z osobą Protagorasa, spotykamy w *Chmurach* Arystofanesa. Następnie Arystoteles wspomina o tem, że wielki Abdeyta uważał za solecyzm rodzaj żeński wyrazów πῆληξ (chełm) i μῆνις (gniew).

Ale jeżeli ze względów formalnych możnaby przyznać rację Protagorasowi, bo większość rzeczowników III deklinacji, kończących się na -ξ, jest rodzaju męskiego, to nie rozumiemy, dlaczego raził go rodzaj żeński rzeczownika na -ς, jeżeli przeważnie rzeczowniki III deklinacji o takiem zakończeniu są właśnie rodzaju żeńskiego? Jedna jest tylko na to wedle W. odpowiedź. Hełm nosili przeważnie mężczyźni a gniew wyraża coś potężnego, strasznego. Stąd wyobrażał sobie Protagoras zapewne, że rzeczy należące do mężczyzn, albo wyrażające coś potężnego, strasznego, powinne posiadać rodzaj męski. Pogląd ten wraca potem u Jakóba Grimma a jeden z gramatyków XVIII w. w podobny sposób motywuje rodzaj rzeczowników: *Zorn* i *Hass*.

Arystoteles buduje dalej na Protagorasie. Zachował on jego terminy: ἄρσην i θῆλυς a tylko negatywnie wyrażeniem τὸ μεταξύ określa on przedmioty, które Protagoras oznaczał terminem τὸ σκεῦος. Negatywnem tylko jest również określenie poarystotelesowskie: οὐδέτερον, które Rzymianie oddawali wyrazem: *neutrum (ne-utrum)*, a my za nimi określeniem: *nijakie*. Wogóle terminologja rodzajów pozostała oparta na zawsze na podwalinach, rzuconych przez Protagorasa. Ἀρρενικός, θηλυκός mówią wszyscy późniejsi Grecy, *masculinum*, *femininum* Rzymianie, a za nimi i my oczywiście.

Po wyliczeniu kilku ważniejszych, nowszych dzieł, które zajmują się dalszym rozwojem zagadnienia rodzaju, przechodzi W. do omówienia rodzaju zaimków. Już August Schleicher stwierdził, że istnieje pewna grupa wyrazów, należących do kategorji imienia *(nomen)*, które są bezrodzajowe. Są to zaimki osobiste *(personalia)* w 1 i 2 osobie i zaimki zwrotne *(reflexiva.)* Ta bezrodzajowość owych zaimków, która zastanawiała już Apolloniosa Dyskolosa i Prisciana, jest osobliwością języków indoeuropejskich. Pewną obojętność rodzajową zauważyć można także w zaimku pytajnym i w różniącym się od niego pierwotnie tylko akcentem, zaimku nieokreślnym. Odróżnianie płci przy takich zaimkach było zbyteczne. Kiedy bowiem pytał Grek: τίς ἔγημεν;, to każdy wiedział dobrze, że chodzi tu tylko o mężczyznę, podobnie, jak w wyrażeniu: τίς ἐγήματο;, mogła być mowa jedynie o kobiecie. Tak więc pytano także i w starej łacinie: *quis tu es, mulier?* (Pacuv. 239), a Terencjusz (Eun. 678) podobnie używa zaimka nieokreślnego, mówiąc: *hunc oculis suis nostrarum numquam quisquam vidit.* Również i dzisiaj odróżnia w pytaniu Francuz tylko osobę, bez względu na jej rodzaj, od rzeczy zaimkami: *qui, quoi*, Niemiec *wer, was*, Polak *kto, co*.

Przechodząc do zagadnienia rodzaju rzeczowników, omawia autor nasamprzód trzy sposoby wyrażania różnicy naturalnego rodzaju *(sexus)* wyrazów. Najstarszą jest t. zw. 1) heteronymia, polegająca na tem, że używa się zupełnie innych pni na oznaczenie istot męskich, a innych na oznaczenie osobników żeńskich. Heteronymię spotykamy przedewszystkiem w wyrazach, oznaczających pokrewieństwo, n. p. *pater: mater; frater: soror; gener: nurus;* następnie w imionach, wyrażających naturalny rodzaj i wiek, a więc: ἀνήρ: γυνή; *mas: femina; senex: anus;* γέρων: γραῦς; *taurus: vacca;* κριός: οἶς i t. p. Następnie przez 2) dodawanie wyrazu drugiego określano rodzaj *(sexus)* imienia. Ulubionym takim dodatkiem w starej łacinie był rzeczownik *femina*. Mówiono więc: *civis femina, Ligus femina,* lub *L. mulier, lupus femina,* bo *lupa* w starej łacinie oznaczało zawsze tylko kurtyzanę. Tu należy greckie: θῆλυς i ἄρσην, które Homer (Θ 7) dodaje do wyrazu θεός, mówiąc:

μήτε τις οὖν θήλεια θεὸς... μήτε τις ἄρσην. Nieinaczej rzecz miała się także w języku staroirańskim i perskim, a także z dodatków takich stworzył język niemiecki niektóre wyrazy złożone, jak np. *Hirschkuh, Rehbock* i inne. 3) Trzecim wreszcie sposobem jest t. zw. *mobilitas*, ruchomość końca wyrazu, polegająca na jego zmianie lub rozszerzeniu, którą W. nazywa Motion. W ten sposób wyrazowi ἑταῖρος odpowiada ἑταίρα; θεράπων: θεράπαινα; ἄναξ: ἄνασσα; *deus: dea; victor: victrix; rex: regina; Hahn: Henne* i t. p. „Ruchomość" ta końcówek usuwa często heteronymię i wkracza także w dziedzinę wyrażeń, zwanych κοινά (*communia*, wspólnorodzajowe) i ἐπίκοινα *(epicoena.)*

Rodzaj nijaki służy przedewszystkiem do określenia rzeczy martwych, stąd: τὸ πῦρ, τὸ ὕδωρ, nadto do wyrażenia zdrobnień jak np. κοράσιον, παιδάριον, γύναιον, oraz niektórych zwierząt: ὄστρεον, ὄρνεον, κῆτος i owoców, jak κόμαρον, ἔλαιον i w. i.

Po *neutra* przechodzi W. do głównego tematu nauki o rodzaju, a mianowicie do t. zw. rodzaju gramatycznego, któremu to zagadnieniu poświęcił niedawno i u nas osobną, dobrą pracę J. Handel, pt. „Problem rodzaju gramatycznego" (Kraków, 1921). W. wychodzi od rozpatrzenia pytania, dlaczego poszczególne rzeczowniki posiadają pewien określony rodzaj, i jaki mianowicie? Zaczyna od rzeczowników, oznaczających istoty żyjące, a co za tem idzie, rodzajowo określone. Trzymając się kolejno poszczególnych deklinacyj przy omawianiu rodzaju rzeczowników, przechodzi on następnie do nazw, określających rzeczy martwe. Ogranicza się tutaj W. prawie wyłącznie do języka greckiego i łacińskiego i omawia nasamprzód rodzaj imion rzek, wiatrów i miesięcy. Rzeki otrzymały wedle niego rodzaj męski dlatego, ponieważ od najdawniejszych czasów wyobrażano sobie je jako bóstwa męskie. Na rodzaj wiatrów i miesięcy wpłynął rodzaj ich apelatywów: *ventus* i *mensis*. Rodzaj appellativum ποταμός sprawił, że nawet żeńskie imiona rzek, jak indyjskie *Ganga* zamieniał Grek na męskie: Γάγγης. Omawiając następnie rodzaj miast, krajów i wysp, W. zwraca uwagę na to, że *Corinthus, Rhodus* był w języku greckim rodzaju żeńskiego, dzięki określeniom ogólnym γῆ i πόλις; język zaś łaciński zapożyczył te wyrazy od Greków wraz z ich rodzajem. Następnie najdłużej zatrzymuje się autor nad zagadnieniem dwurodzajowości wyrazu *dies*, któremu nietylko w starożytności, ale także w ostatnich latach dwudziestu wytężoną uwagę poświęcili uczeni. Opierając się na rezultatach najnowszych badań Löfstedta, Ed. Fraenkla i H. Saloniusa, daje W. ciekawy zarys historji tego wyrazu, wychodząc od praindoeuropejskiej jego semazjologji (niebo ♀ dzień ♀ bóg najwyższy), a kończąc na dwurodzajowych jego potomkach romańskich: a) franc. *dimanche*, hiszp. *domingo*, od *dominicus (dies)* i b) wł. *domenica*, rum. *dumenica* od *dominica* (*dies*). Przy tej sposobności pada wiele światła na rozmaite motywy, które skłaniały poetów augustowskich, a za nimi i przedstawicieli prozy poaugustowskiej, do zachowania owej dwurodzajowości tego wyrazu.

Stwierdziwszy, że rozdział rzeczowników greckich i łacińskich między trzy rodzaje (*genera*) przedstawia starą spuściznę praindoeuropejską, zastanawia się W. dokładnie nad dwoma zagadnieniami, a mianowicie: 1) Dlaczego pojęcia nieosobowe nie otrzymały rodzaju wyłącz-

nie nijakiego i 2) wedle jakich zasad przydzielono jednym z nich rodzaj męski, innym żeński? Tutaj przyjmuje W. teorję o rodzaju J. Grimma, jednakże z pewnemi słusznemi zastrzeżeniami. Grimm, opierając się na teorjach starożytnych gramatyków, wyjaśniał rodzaj tych rzeczowników analogją, jaka zachodzi między charakterystycznemi własnościami pewnych rzeczy a właściwościami naturalnych rodzajów (*sexus*). „Das Maskulinum", powiada on, „scheint das Frühere, Grössere, Tätige usw., das Femininum das Spätere, Kleinere, Leidende, Empfangende usw., das Neutrum dak Erzeugte, Stoffartige, Generelle, Stumpfere usw., zu bezeichnen". Teorję Grimma zwalczał przed 30 laty K. Brugmann, a za nim germanista V. Michel, twierdząc, że nie można przypuszczać, aby podstawą do tworzenia *genus* była tego rodzaju personifikacja i seksualizacja świata, bo musielibyśmy przyjąć zarazem jakiś patologiczny stan duszy człowieka pierwotnego. Ale W. zarzuca słusznie tutaj Brugmannowi błąd zasadniczy, cechujący zresztą wszystkich t. zw. Młodogramatyków. Uczeni ci bowiem byli zdania, że także i w tym względzie rozwój języka w czasach zamierzchłych i dzisiejszych podlegał jednakowym, niezmiennym prawom. Tymczasem wiemy dobrze, że człowiek pierwotny nie umiał myśleć, a co za tem idzie, i mówić tak logicznie i abstrakcyjnie, jak człowiek dzisiejszy. Jak sposób myślenia człowieka dawnego pozbawiony był ścisłej logiki, wykazał to francuski uczony L. Lévy-Bruhl w dziele: *Les fonctions mentales dans les sociétés inferieures*. Paris 1912. Tak więc przyjmuje tutaj W. teorję o rodzaju J. Grimma, ale ogranicza ją tylko do epoki praindoeuropejskiej, bo w czasach późniejszych działały, wedle jego zdania, na wybór rodzaju wpływy rozmaitych analogij pojęciowych, obok wpływu samej formy rzeczownika.

Bogaty ten rozdział o rodzaju zamykają spostrzeżenia nad zmianą rodzaju, przeprowadzone głównie na wyrazach zapożyczonych (*Lehnwörter*), oraz krótka nauka o rodzaju przymiotników.

W następnym wykładzie o rzeczowniku i przymiotniku przyjmuje W. tradycyjny ten podział imienia, omawiając szczegółowo zasadniczą różnicę, jaka zachodzi między temi częściami mowy we funkcjach ich składniowych. Następnie słyszymy o substantywizacji przymiotnika, określającego istoty posiadające pewne zalety, a więc οἱ ἀγαθοί, *boni*. Starym bardzo jest sposób używania neutrum przymiotnika na oznaczenie czegoś bliżej nieokreślonego. Zwłaszcza filozofja grecka od czasów najdawniejszych obfitowała w takie wyrażenia. Są one: τὸ ὄν, ἕν, ἄπειρον, θερμόν, ψυχρόν i w. i. Przymiotnik przechodził nadto w rzeczownik przez elipsę stojącego po nim rzeczownika, a więc: *Corinthia* (*vasa*), *praetexta* (*toga*), *dextra* (*manus*), *tertiana* (*febris*), *merum* (*vinum*), *Appia* (*via*) i t. d. Ale istniała także droga odwrotna. Tu należą przedewszystkiem nomina agentis, jak *tiro*, *victor*, (a więc: *tiro exercitus*, *victor exercitus*) rzeczowniki oznaczające zawód lub wiek: *capita serva*, *imitatorum servum pecus* (Hor.), *anus sacerdos* i w. i. Pięknie wyjaśnia W. adjektywizację: *uber ager*, która dokonała się w czasach przedhistorycznych, zestawiając z tem wyrażeniem Horacjuszowskie: *fabulae Manes* i Demostenesa: ὄλεθρος γραμματεύς. Czasem trudno roztrzygnąć, czy wyraz pewien był pierwotnie rzeczownikiem, czy przymiotnikiem. Odnosi się to do wyrazów przedewszystkiem, które określają przynależność narodową, a więc: Δωριεὺς λαός; Δάκαινα σκύλαξ.

disciplina Etrusca, Dardana pubes i i. Szeroko i przekonywująco omawia W. nazwę: *mensis Augustus* w związku z przymiotnikowemi patronymikami na -ius. Po ustaleniu następnie granic między rzeczownikiem a przymiotnikiem, zajmuje się autor rzeczownikiem, dzieląc go na nomina propria i n. appellativa. Tutaj obok spostrzeżeń, odnoszących się do języka łacińskiego i greckiego, spotykamy się z etymologją wyrazu *król*, podaną niegdyś przez Dobrovský'ego, *car* i t. p. Ograniczając się do rzeczy niejasnych lub mało znanych, podaje W. przykłady stopniowania rzeczowników, jak ἀγρότερος, βασιλεύτερος, *Poenus Poenior, homo magis asinus*, προβάτου προβάτερον, οἷος οἰότερον, *oculissimus* (= *carissimus*) i w. i. Omawiając przestarzałe wyrażenia przymiotne: τριταῖοι ἀφίκοντο, χθιζὸς ἔβη, tłumaczy Catull. VIII 14: *rogaberis nulla* (= *non r.*). Rozdział ten kończy szkic konkurencji, jaką robił z czasem gen. possessivus starszym wyrażeniom przymiotnikowym jak βίη Ἡρακλείη, *serviles nuptiae* i t. p., które spotykamy przeważnie u poetów.

Przechodząc do zaimka, omawia W. kolejno jego nazwę (*pronomen*, ἀντωνυμία, ἄρθρον), przypadki, liczby, rodzaj, wreszcie przeprowadza podział jego na zaimek rzeczownikowy i przymiotnikowy. Z ciekawych szczegółów zasługuje na wzmiankę tłumaczenie genetywnego pochodzenia wokatywu *mi* w związku z takąż funkcją enklitycznej formy greckiej μοι, którą u Homera jako κλῦθί μοι przez tradycję rękopiśmienną przekazaną, psuto niepotrzebnie i błędnie na κλῦθί μευ. Niemniej produktywnem jest wyjaśnienie Wergiljuszowego zaimka dzierżawczego, utworzonego, na wzór języka potocznego, od zaimka pytajno-względnego: *cuium pecus? an Meliboei?* (Ecl. III 1).

Następnie zajmuje się W. podziałem zaimka wskazującego na 1) deiktyczny i 2) anaforyczny, którego cząstką jest zaimek zwrotny (*reflexivum*). W związku z zaimkiem, zwanym pron. *reciprocum*, słyszymy o t. zw. *polyptoton*, t. j. zestawieniu bezpośredniem obok siebie dwu różnych przypadków tego samego wyrazu. Za przykład służyć może obszerny polyptoton Hezjoda: (E. 23 nstt.) ζηλοῖ δέ τε γείτονα γείτων... καὶ κεραμεὺς κεραμεῖ φθονέει καὶ τέκτονι τέκτων καὶ πτωχὸς πτωχῷ φθονέει καὶ ἀοιδὸς ἀοιδῷ. W łacińskim języku już Plautus tworzy wyrażenia, jak *alius alium, alter alterum*.

Przy obszernem omówieniu istoty zaimka wskazującego posługuje się W. monografją, którą napisał K. Brugmann w Abhandlungen der sächs. Gesellsch. der Wissensch. XXII 1904. Opierając się na analogji z czasownikiem, który posiada t. zw. *Aktionsarten*, rodzaje czynności, rozróżnia Brugmann a za nim W. 4 rodzaje t. zw. *Zeigearten* a mianowicie: 1) *Ich — Deixis*, 2) *Du — Deixis*, 3) *Jener — Deixis* i 4) *Der — Deixis*. W., który przyznaje zresztą Brugmannowi szczęśliwą rękę w tworzeniu nowych terminów, jak np. *Injunktiv*, wolałby części nazw niemieckich zastąpić łacińskiemi a więc: *hic-, iste-, ille-*, i *to-Deixis*. Ostatni rozdział, w którym wykłada W. o zaimku, zawiera kolejno zaimek pytajny i najbliższy mu nieokreślny.

Obiecując mówić o zaimku względnym w nauce o zdaniu (w III-cim tomie Składni), przechodzi autor do przedstawienia istoty rodzajnika, z którym łączyli starożytni zaimek względny. Nie podoba mu się purystyczna nazwa *Geschlechtswort*, bo dieser „alberne Terminus" nie odpowiada jego

funkcji. Szkoda, że mądry autor nie zaniechał także sam innego terminu szowinistycznego i nie zastąpił wyrażenia bezsensowego *indogermanisch* lepszą, przez Boppa uznaną nazwą: *indoeuropäisch!* Zachowując tedy termin łaciński *Artikel* = *articulus*, ἄρθρον) wykazuje W., że stanowi on pewnego rodzaju *pendent* do *dualis*. Rodzajnik bowiem podobnie jak liczba podwójna znachodzi się w rozmaitych językach świata. Ale jeżeli dualis jest starym przeżytkiem, to rodzajnik jest nowotworem, świadczącym o rozwoju kultury językowej. W grece rzecz ma się z nim rozmaicie. Wykazują go najstarsze napisy kretyjskie i elejskie, rzadkością jest on u Homera, zjawiskiem codziennem w dialekcie attyckim. Jeżeli brak go u Homera, a niebrak w najstarszych napisach, wygląda to tak, jakby był on ogólnogrecką zdobyczą. Stąd płynie wniosek, wedle W., że pierwociny języka epickiego sięgają bardzo odległych czasów. Rzymianie, nie posiadając rodzajnika, posługiwali się w jego zastępstwie zaimkiem wskazującym, z którego wyrósł potem w językach romańskich rodzajnik. Ponieważ podręczniki gramatyk rozwodzą się zwykle szeroko nad sposobem używania rodzajnika, ogranicza się W. w tym względzie do trzech typów rodzajnika: 1) do rodzajnika używanego anaforycznie, 2) do rodzajnika, który określa pewne pojęcie jako znane i opowiadającemu i słuchaczowi, jakkolwiek nie było o niem przedtem wzmianki, np. u Homera (X 405): ὣς τοῦ μὲν κεκόνιτο κάρη ἅπαν· ἡ δ' οὐ νυ μήτηρ τίλλε κόμην: Tutaj jedyną matką, która wchodziła w rachubę, była matka Hektora, stąd jej rodzajnik. Wreszcie mamy 3) trzeci typ rodzajnika, służącego dla t. zw. generalnego określenia, który stoi najczęściej przy pojęciach oderwanych, a więc ἡ φιλοσοφία, ὁ ἵππος t. j. koń, jako rodzaj zwierzęcia i t. p.

Również mówiąc o sposobie używania rodzajnika, który należy do rzeczownika, posiadającego bliższe określenia, nie zapuszcza się W. w zbyteczne szczegóły. Po przedstawieniu konstrukcyj Homerowych, jak np. (γ 145): τὸν Ἀθηναίης δεινὸν χόλον; (Σ 274) οἱ ἔνερθε θεοί; przechodzi autor do śmielszych wyrażeń, jak Platona (Phaed. 88 A): ἐν τῷ πρὶν καὶ γενέσθαι ἡμᾶς χρόνῳ i Ksenofonta (Memor. III 5, 1): Περικλεῖ τῷ τοῦ πάνυ Περικλέους υἱῷ, a następnie omawia substantywizującą siłę rodzajnika w takich połączeniach, jak np.: τά τ' ἐόντα; οἱ πρότεροι; κοινὰ τὰ φίλων i t. p. Połączenie rodzajnika z przysłówkiem zna Homer wedle W. tylko w takich wyrażeniach: τὸ πρίν; τὸ πάρος; τὸ πρόσθεν, które powstały niewątpliwie pod wpływem takich powiedzeń, jak: τὸ πρῶτον, τὰ πρῶτα. Do bardzo zajmujących szczegółów należy omówienie powstania Homerowej formy ἐάων <* ἐέων (cf. δωτῆρες ἐάων).

Obszerniej zato zatrzymuje się W. nad przedstawieniem okoliczności, wśród których spostrzegamy brak rodzajnika. Nie posiada go 1) vocativus, 2) tytuły tekstów dokumentarycznych, 3) tytuły książek, 4) imiona własne. Tutaj radby autor zmienić w imię ogólnej zasady przekazaną i znaną lekcję Homera (A 11): οὕνεκα τὸν Χρύσην ἠτίμασ' ἀρητῆρα na οὕνεκα οἱ Χρ., na co jednak nie zgodziłby się łatwo filolog. Brak rodzajnika można obserwować dalej przy 5) imionach bóstw: πρὸς Διός; νὴ Δία, μὰ Δία i t. p. a wreszcie przy 6) nazwach narodów i nomenklaturach geograficznych, jak np. Παναθηναίοις; ἐμ πόλει (= na Akropolis). 7) Unikanie rodzajnika da się nakoniec zauważyć u poetów i w przysłowiach.

Uwagą o zawiązkach rodzajnika nieokreślonego w łacinie: *unus aliquis* (franc. *aucun*) i w grece: εἷς τις, εἷς γέ τις kończy się ten pobudzający i pouczający rozdział o rodzajniku.

Przyimki *(Praepositionen)* zaczynają się kilkoma notatkami bibljograficznemi. Wychodząc z języka greckiego, odróżnia W. 1) właściwe przyimki i 2) niewłaściwe, czyli t. zw. *Präpositionsadverbia*, przysłówki przyimkowe. Do pierwszej klasy należą: ἀμφί, ἀνά, ἀπό, ἐν, ἐξ, ἐπί, παρά, περί, πρό, πρός, ὑπέρ, ὑπό, częściowo ἀντί i κατά, które są przyimkami starej daty. Do klasy drugiej zaliczamy: -δε (np. w οἰκόνδε, οἴκαδε, Ἀθήναζε [<*Ἀθήνασδε]); ἄνευ, ἄχρι, μέχρι, ἕνεκα, ἅμα. Następnie omawia autor przyimki łacińskie, porównywa je z istniejącemi i zaginionemi zaimkami greckiemi. Przechodząc do używania przyimków, omawia W. najpierw sposób najstarszy, przysłówkowy a więc: ἄνα *(nuże)*, πάρα, ἔπι i t. p., następnie praeverbialny. Co to są owe *praeverbia?* Jest to szczupła garstka przyimków, które występują jedynie w połączeniu z czasownikiem. Tu należy greckie αὖ-, występujące w glossie Hesychiosa: αὐγάττειν· ἀναχωρεῖν, a w łacinie w czasownikach, jak: *aufero, aufugio.* To *au* znane jest również w st. słowiańskiem np. w czasowniku *u-běžati (= uciec).* Łacina wykazuje nadto inne praeverbia, a więc: *re-, red-, dis-* (= διά). W *dividere* jednak tkwi inne praeverbium, jak to wykazał W. Schulze, a mianowicie *vi-*. Partykuła ta znana jest również z *vi-tare* <* *vi-itare.* Również praeverbium inne: *se-* tkwi w * *sedeo (iść na bok).* Czasownik ten jednak wcześnie zaginął, pozostał tylko rzeczownik od tego tematu utworzony: *sedilio.* Dalej idzie: *por- (portendo, porrigo, polliceor, poricio)* i i. W związku z rozpatrywaniem zagadnienia, o ile praeverbia tworzą z czasownikiem zupełną jednolitość, omawia W. bardzo obszernie tmezę, którą spotykamy u poetów. Osobny jej rodzaj stanowi t. zw. ὧν ἐπ οὐν tmeza. Po omówieniu tego zjawiska składniowego, jakiem jest tmeza na gruncie starej łaciny *(facit are [putre], abi, [il prae)*, oraz łaciny późniejszej, zwanej pospolitą *(de non sunt, erat de, prode illis est)*, kończy W. ten rozdział stwierdzeniem, zresztą dobrze znanem, że wszędzie objawia się skłonność do zaniku tmezy.

Bardzo ciekawe są następne rozpatrywania zdolności perfektywowania czasowników, którą posiada praeverbium. Omawiając obszernie stosunek zachodzący między *simplex* a *compositum*, zwraca uwagę na etymologję wyrazu: *explorare*, który, jak wykazał Schulze, jest wyrażeniem myśliwskiem. Ponieważ bowiem *ploro* znaczy pierwotnie *krzyczeć*, to *exploro* znaczy *wykrzyczeć zwierzynę z lasu*, potem *zbadać las*, a wreszcie wogóle: *zbadać coś.* Po omówieniu t. zw. Distanzkomposita i Kontaktkomposita wykazuje W., że są pewne czasowniki, które zachowały się tylko w złożeniach z praeverbiami. A więc mamy tylko: *contemno; delecto; oblecto; temno* znane w starej łacinie i *lacto* zaginęły. Następnie odróżnia z naciskiem autor czasownik *ruo* w znaczeniu: *aufwühlen, niederreissen* od czasownika takiego samego, który znaczy: *stürzen, eilen.* Czasownik ten znany w starej łacinie występuje w epoce klasycznej tylko w złożeniach: *diruo, eruo, subruo.* Simplex ów stary *ruo* odkryłem u archaizującego Apulejusza w zepsutej i niewyjaśnionej dotąd lekcji: *quaeruntur*, która powstała niezawodnie z: *„quae ruuntur"*, co daje doskonałą myśl, jak to przy innej sposobności wykażę.

Po t. zw. parasyntheta, jak ἐκκλησιάζω, προθυμεῖσθαι, *inodiare* (st. łać. *gniewać się*), przechodzi W. do trzeciej funkcji przyimka, a mianowicie do łączenia się go z przypadkami. Ogromny ten rozdział zawiera wielką liczbę szczegółowych spostrzeżeń, których niepodobna systematycznie omawiać. Wspomnę tylko o ładnem wyjaśnieniu konstrukcji: *a. d. III Kal.* i o t. zw. anastrofie. Wyrażenie ἐν Ἅιδου wyjaśnia słusznie W. elipsą rzeczownika οἶκος (οἰκία), nie dając się zwieść w tym względzie wyszukanym pomysłom nowszych uczonych, którzy dopełniacz ten nazwali: „gen. des Bereiches". Ciekawe są również wywody, jak to widoczna jest w językach skłonność do tworzenia czasowników złożonych z kilku przyimkami w związku z dążnością wyrażania się w sposób jużto wyraźniejszy, jużto bardziej skomplikowany. Tu należą takie wyrażenia, jak: ὑπεκπορεύω, *perdisco*, *aperio* i inne.

Naukę o przyimkach kończy monografja semazjologiczna przyimka μετά. Tutaj W. chce wykazać na przykładzie „wie mannigfach sich der Gebrauch einer Präposition verzweigen kann". Na 9 prawie stronicach wykazuje autor, jakim przesunięciom semazjologicznym ulegał ten przyimek z biegiem wieków i jakie wytwarzał wyrazy. Najpierw μετά = πεδά = późniejszemu μεταξύ, znaczy więc: *w środku, między*. Drugą fazę jego rozwoju stanowi nowe znaczenie: *z* (*cum*). Wreszcie μετά = *do, ku*, łącząc się z acc. celu, stąd wypływa także dalsze jego znaczenie: *poza, za*, jak np. u Homera: (ζ 115) σφαῖραν ἕπειτ' ἔρριψε μετ' ἀμφίπολον βασιλέα. Następnie omawiając terminologję Metafizyki Arystotelesa: τὰ μετὰ τὰ φυσικά, pokazuje nam pięknie W., jak wyraz ten rozwijał się w zapożyczeniach nowożytnych i jaką po dziś dzień cieszy się wziętością w wyrazach takich, jak: metabiologja, metamatematyka, metapsychologja, metaelement, metapolityka a nawet — risum teneatis! — *metaaspiryna!* („deux fois plus active que l'aspirine ordinaire").

Niepodobna omawiać szczegółowo z powodu masy szczegółów ostatniego rozdziału Składni, zajmującego się przeczeniem (Negation). Ograniczę się tedy do rzeczy najważniejszych. Nasamprzód podaje W. rozmaite środki i sposoby, służące do wyrażania zaprzeczenia. Poczynając od min, gestów i dźwięków nieartykułowanych, przechodzi on do przedstawienia licznych przeczeń, wśród których najwcześniejszem było *ne* (*nei*). Omawiając kolejno inne z czasem powstałe, zatrzymuje się najdłużej nad: οὐκ, μή, *haud*. Następnie wykazuje, jak się łączyły owe partykuły przeczące z przymiotnikiem, rzeczownikiem, określeniem przyimkowem, z pojęciami oderwanemi. Przeczenia dzieli W. za Gebauerem i Mourką na kwalitatywne i kwantytatywne, jakkolwiek przyznaje, że logistyczny ten podział rozpływa się z punktu widzenia historycznego. Po przedstawieniu kwantytatywnych przeczeń, zajmuje się W. używaniem partykuły μή i *ne* a wreszcie przechodzi do t. zw. Privativkomposita. Prefiksem tworzącym zaprzeczenie jest gr. ἀ(ν)-, łać. *in-*, niem. *un-*. Nazwa *privativ* pochodzi od Rzymian i jest tłumaczeniem wyrazu στέρησις (= pozbawienie kogoś czegoś). Takie prefiksy zaprzeczające łączą się z imionami czasownikowemi. Tutaj omawia szeroko W. znaczenie wyrazu ἄμβροτος i βροτός, dalej takie nowotwory jak: *a-logisch. a-historisch, a-tektonisch, anormal*, które powstało ze skrzyżowania się *anomal* + *normal*, *aseptisch* i inne. Następnie mówi W. o łączeniu kilku negatywnych wyrażeń, jak np. οὔτε — οὔτε, *nec* — *nec*, μή — μή i t. p. Rozdział

kończą rozpatrywania przeczenia pleonastycznego i przegląd partykuł, używanych przy koordynacji zaprzeczonych zdań lub ich części.

Kończąc w ten sposób przegląd bogatej treści tego tomu, muszę zauważyć, że wszędzie spotykamy się z dokładnością cytatów, bo zaliczenie np. Lukrecjusza do rzędu autorów, posiadających wyraz ὄστρεον (*ostreum*), co nie odpowiada rzeczywistości, jest rzadkim *lapsus memoriae* sędziwego mistrza. W. nie przechodzi nigdy milcząco obok żadnej trudności. Ritschlowe: *Nihil est tam difficile, quod non possit investigari* brzmi z rozmachem młodzieńczym po całej książce. Natomiast obok rzeczy oklepanych przechodzi W. mimochodem, odsyłając czytelnika do podręczników. „Das Tatsächliche finden sie in den Grammatiken"! Naukową literaturę cytuje W. w skromnym i trafnym wyborze, a mile uderzający brak chełpliwości i reklamiarstwa uwidacznia się między innemi i w tem, że prócz jednej jedynej t. zw. *Fussnote*, tekst nie posiada nużących odnośników. Polemika rzeczowa, spokojna, elegancka, na jaką może zdobyć się tylko badacz, który stara się wszystko zrozumieć, a co za tem idzie, i wyrozumieć. Niezwykła jasność i przejrzystość wykładu, język lekki i prosty sprawiają, że Składnię W. czyta się z zajęciem, jakby jakiś lekki traktat literacki. Szczegóły niezliczone, z dziedziny etymologii zwłaszcza, oraz egzegetyczno-krytyczne uwagi nad rozmaitemi miejscami autorów starożytnych mają dla filologa wartość pierwszorzędną. To też niepodobna zakończyć tego sprawozdania inaczej, jak tylko życzeniem nauce i sędziwemu uczonemu, aby obdarzył nas jak najprędzej tomem trzecim Składni, który wraz z poprzedniemi stworzy dla uczących się i uczonych cenne κτῆμα ἐς ἀεί.

Lwów. WŁ. CHODACZEK.

Die Heimkehr des Odysseus. Homers Odyssee in ihrer ursprünglichen Gestalt wiederhergestellt von Wilhelm **Dörpfeld,** übersetzt von Heinrich **Rüter.** Zwei Bände. Buchenau und Reichert Verlag. München 1925. XV + 335. XIV + 345.

Pierwszy tom ma tytuł: *Homers Odyssee. Die Wiederherstellung des ursprünglichen Epos von der Heimkehr des Odysseus nach dem Tageplan mit Beigaben über homerische Geographie und Kultur von Wilhelm Dörpfeld.* Osobny zeszycik zawiera mapki, szkice i tabelki w liczbie 11. Drugi tom jest zatytułowany: *Homers Odyssee nach Dörpfelds Tageplan des ursprünglichen Epos von der Heimkehr des Odysseus in deutsche Prosa übertragen von Heinrich Rüter.* Dodany do tego tomu zeszyt zawiera 17 obrazów, rysowanych na podstawie wyników wykopalisk i Homerowych opisów, przez Fritza Krischena.

Jak już z tytułów obu tomów poznać można, budzi naszą ciekawość tylko tom pierwszy, gdyż tom drugi daje tylko przekład niemiecką prozą Odyssei takiej, jaką w pierwszym tomie starał się Dörpfeld zrekonstruować. Oczekiwalibyśmy raczej przekładu poetycznego i w takiej tylko formie działałby na nas poemat, lecz autorowie „nie mieli zamiaru stwarzać nowego dzieła, akie dał Niemcom np. J. H. Voss. Ich celem było oddać treść starogreckiego

arcydzieła dosłownie i zachować spokój i naturalny bieg mowy" (Przedmowa X). Przekład prozaiczny „może łatwiej oddać oryginał niż tłumaczenie metryczne, które podlega prawom budowy wiersza.., zresztą i niewiązana mowa może być piękna, a nawet najlepszy przekład heksametrami jest tylko bladem odbiciem niedoścignionego oryginału greckiego" (str. XI). Wiele słuszności przyznalibyśmy tym słowom, lecz przekład Rütera nie będzie się zaliczał do prób szczęśliwych. Wspominać o nim będą, gdyż stanowi drugi tom dzieła, ale wartości większej nie posiada.

Na tom pierwszy składa się pięć rozdziałów i pięć dodatków pióra W. Dörpfelda. Przejdę je pokolei, by dać obraz zupełnie oryginalnej i nader bogatej treści dzieła. Po „Przedmowie" (str. VII—XII), w której są krótko podane motywy ogłoszenia dzieła i jego dyspozycja, daje D. rozdział I zatytułowany: „Czas powstania i budowa obu epopej homerowych" (str. 1—14). Oba poematy nie powstały w Azji Mniejszej w czasie między r. 800 a 700, jak powszechnie uczeni przyjmują, lecz wydała je Grecja sama przed wędrówką dorycką, a więc w 12 stuleciu przed Chr. Stworzyli je dwaj różni poeci. Były śpiewane na dworach bohaterów wyprawy trojańskiej lub ich synów. „Im więcej homerowych miast i pałaców odkopałem, tem silniejszem stawało się moje przekonanie, że oba poematy opisują czas między wojną trojańską a wędrówką Dorów z końcem drugiego tysiąclecia. To wszystko, co nam opowiadają oba eposy o historji i geografji, stosunkach politycznych i gospodarczych, o religji i zwyczajach, miastach i pałacach, mieszkaniach i świątyniach, o orężu i ozdobach, odzieży i sprzętach domowych, zgadza się najzupełniej z wynikami wykopalisk Greków achajskich XII stulecia przed Chr" (str. 4). Zamieszanie spowodowała teorja Furtwänglera, przyjmująca t. zw. sztukę geometryczną (między r. 1100 a 700), której według D.a wcale nie było. Sztuka „wschodnio-grecka" następowała bezpośrednio po mikeńskiej.

Rozdział II ma tytuł: Pierwotne rozkłady dni obu epopej (str. 15—21). Tak Iljada jak i Odyssea opowiadają zdarzenia rozgrywające się w przeciągu dni dziesięciu. W obecnej redakcji obejmuje Iljada więcej niż miesiąc czasu, lecz pierwotnie miała tylko dni dziesięć. Później przedłużono je o kilka innych dziesiątków dni w ten sposób, że zaliczono do poematu samego dziesięć dni zarazy, które czasowo są przed poematem, nadto dziesięciodniową podróż bogów do Etjopów i dziesięciokrotne włóczenie Hektora. Wszystko to nie należy do pierwotnej Iljady, jak nie należą opisy zwycięskich walk Greków do *Gniewu Achilla*, stojące w sprzeczności z założeniem poematu. D. podaje swój dziesięciodniowy plan Iljady.

Rozdział III jest zatytułowany: Odnalezienie pierwotnego rozkładu dni Odyssei (str. 22—107). Jest to rozdział najdłuższy w całem dziele i najważniejszy. Obecna Odyssea obejmuje dni 40 lub 41, podczas gdy pierwotna liczyła tylko 10 dni akcji. Różnica jest zatem bardzo znaczna. D. przedstawia szczegółowo, jak odkrył ową pierwotną dziesięciodniową Odysseę. Odszukał najpierw rozkład dni Telemacha, gdyż ten jest najprostszy i najwyraźniejszy. W ciągu swej pracy spostrzegł, że rozkład ten zgadza się najzupełniej w swej drugiej części z przeżyciami Odyseusza. Nasunęła się więc myśl, że i w pierwszej części musiała być ta zgodność w pierwotnej Odyssei. Lecz sprzeczności były miejscami tak wielkie, że nie można ich było żadną miarą wyjaśnić i usunąć. A jednak i tę trudność udało się D.owi po-

konać. Dopomógł mu do tego odnaleziony rozkład dni Ateny. Pokazało się, że bogini śpieszy planowo od jednego miejsca akcji do drugiego. Porównanie wszystkich trzech rozkładów dni dopomogło do pewnych poprawek we wszystkich rozkładach, usunęło wiele sprzeczności, a co najważniejsze, wyjaśniło kilka miejsc, których dotąd nikt nie zdołał dostatecznie rozstrzygnąć: oto wieszczek Teoklymenos, towarzyszący Telemachowi w powrocie z Pylos, jest *boginią Ateną, Hermes podąża zaraz po pierwszem zgromadzeniu bogów* (pieśń 1) do Kalipso (a nie 6 lub 7 dnia po powtórnej radzie bogów w pieśni 5, która służyła innemu celowi). Odyseusz buduje tratwę w jednym dniu (nie w 4), płynie przez jedną noc z Ogigji do Scherji (a nie w 17 dniach), rano rozbija się, a wieczorem tego samego dnia dostaje się na ląd i t. d.

Te twierdzenia udowadnia D. w osobnych ustępach.

Rozdział IV: Ogólny rozkład dni i jego symetrja (str. 108—114). D. ogłosił po raz pierwszy swój dziesięciodniowy plan Odyssei w r. 1903, następnie w r. 1906 i 1920. Teraz dopiero spostrzegł symetryczność jego budowy. Ta symetrja przypomina żywo równomierną budowę świątyni greckiej, a zwłaszcza rozmieszczenie rzeźb przyczółka świątyni. Jak przyczółek świątyni podnosi się z jednego końca ku środkowi i zniża się odpowiednio ku drugiemu końcowi, a poszczególne rzeźby obu połów odpowiadają sobie symetrycznie, tak samo rozwija się dziesięciodniowa akcja Odyssei: podnosi się w pierwszych pięciu dniach i opada w pięciu dniach drugiej połowy poematu. D. ilustruje graficznie tę symetrję na osobnych tablicach. W całej literaturze świata, powiada D. (str. 113), niema drugiego tak artystycznie zbudowanego poematu, jak Odyssea. Jest jasnem, że nasz poemat jest właśnie przeciwieństwem zwolna powstającej pieśni ludowej lub utworu złożonego z rozmaitych pieśni. Poeta Odyssei wymyślił sobie naprzód symetryczny rozkład dni obu osób głównych, a następnie zbudował epos w szczegółach.

Rozdział V: Rozkład dni jest podstawą do rekonstrukcji pierwotnego poematu (str. 115—159). D. stara się wykazać na podstawie swego rozkładu dni, co z dzisiejszej Odyssei należy do pierwotnego poematu, a co jest późniejszym dodatkiem. Zgodnie z Kirchhoffem skreśla jako późniejszy dodatek całe opowiadanie o błąkaniu się Odyseusza, zawarte w pieśniach 9—12 (Ἀλκίνου ἀπόλογοι) i uzasadnia szerzej powody, które go do tego skłaniają. Skreśla dalej „Zjawienie się osobiste Ateny w Sparcie" (XV 1—64). Dowodzi, że wysłanie Hermesa na Ogigję (V 1 n.), a Ateny na Itakę (I) są równoległemi czynnościami. Skreśla dalej prawie całą pieśń 24. Wykazuje, że t. zw. *Telemachja* nie jest późniejszym dodatkiem, lecz należy nierozerwalnie do pierwotnego poematu. Wkońcu podaje następstwo i rozmiar poszczególnych pieśni pierwotnej Odyssei według swego rozkładu dziesięciodniowego.

Drugą połowę tomu wypełnia pięć dłuższych rozpraw D.a, dających niezmiernie cenne przyczynki do kultury starożytnej w ogólności, a w szczególności odnoszących się do kwestji Homerowej.

Nie można w krótkim referacie podać nader bogatej treści tych „Dodatków", ograniczę się więc do krótkiego ich wyliczenia: I „Równoczesne zdarzenia w Homerowej epopei" (str. 160—189); D. polemizuje w pierwszej części rozprawy z słynnem studjum T. Zielińskiego p. t. *Die Behandlung gleichzeitiger Ereignisse im antiken Epos* (Suppl. - Band VIII Philologus

1901), starając się dowieść, że „teorja Zielińskiego, która powszechne znalazła uznanie, nie da się utrzymać" (s. 189) i że poeta pierwotnego poematu znał opis równoczesnych zdarzeń i korzystał z niego. — II „Liczba zalotników" (s. 190—204). W obecnej Odyssei jest 108 zalotników, w pierwotnej było ich tylko 20. — III „Homerowa geografja" (s. 205—269) omawia horyzont geograficzny poety. Jest to studjum nader ważne dla zrozumienia Homera i niektórych podań greckich („Wyprawa Argonautów" str. 262 n.). — IV „Dom Homerowy" (s. 270—303) i V „Sztuka czasów Homerowych" (s. 304—325). Oba rozdziały podają ważne zdobycze wykopalisk, dokonanych przez D.a.

Zdawał sobie sprawę z tego sędziwy obecnie autor, najpierw współpracownik, a później następca Schliemanna, że teorja jego o pierwotnym kształcie Odyssei rozpęta burzę „w cichym gaju filologji". Burza ta jeszcze nie nadciągnęła, ale D. odczuł już jej groźbę. Nie mniejszy jak Wilamowitz tak pisze w swem dziele „Ilias und Homer" (1916, s. 20) o teorji D.a: „Obecnie grasuje okropne niezrozumienie poezji Homerowej. Poetę traktuje się jako historyka i w tym celu wywraca się dogóry nogami historję i geografję, chronologję i Bóg wie co". Na innem miejscu nazywa dowody D.a, że Troja była rzeczywistością, „dyletancką brednią". Zdaje się, że obecnie po odczytaniu tabliczek hettyckich z Boghazköi (na których jest Troja wyraźnie wspomniana) i Wilamowitz łagodniej będzie oceniał sprawę rzeczywistego istnienia Troi, a teorja D.a znajdzie w nim łaskawszego sędziego pod niejednym względem.

Nie ulega wątpliwości, że zapatrywania D.a na pierwotną Odysseę nie dadzą się utrzymać. D. - architekt widzi wszędzie regularne linje świątyni greckiej i przenosi tę symetryczność na oba poematy homerowe. Stanowczo poszedł co do tego za daleko. Mógł poeta stworzyć sobie pierwotny plan, ale czyż nie mógł go zmienić nawet w ciągu opracowania tegoż? Przykładów na to mamy dość w nowożytnych literaturach (por. pierwotny plan *Pana Tadeusza*, a opracowanie ostateczne). Za mało uwzględnił D. stronę językową obu epopej. Czasem opiera się na jednej jedynej formie fleksyjnej starszej, aby wyrokować o wcześniejszem pochodzeniu pewnego wiersza lub całego miejsca (s. 89). Nie może wytrzymać krytyki takie argumentowanie (przy skreśleniu *Opowiadań u Alkinoosa*): „Kto żąda zostawienia opisu tułaczki Odyseusza od Troi do Kalipso jako pierwotnego, może żądać opisu walk pod Troją" itd. Właśnie „błąkania się" należą najściślej do poematu o „Powrocie Odyssa" i mogły się w nim znajdować, walki pod Troją były aż nadto znane z Iljady. Zdaniem D.a Iljada i Odyssea nie pochodzą od tego samego poety, owszem pierwsza powstała na północy (we Ftyi), druga na południu w Pylos, a jednak obie odznaczają się najdoskonalszą techniką poetycką, jakiej nie zna żaden poemat nowożytny. Więc równocześnie niezależnie od siebie tworzyli dwaj poeci dwa najdoskonalsze utwory, zbudowane najdoskonalej według rozkładu dziesięciodniowego? Jest to trochę nieprawdopodobne! Sprawy z Teoklymenosem - Ateną nie mógł D. bez zarzutu uzasadnić. I tak Od. XX 345—82 znajdują się równocześnie obok siebie Atena i Teoklymenos - Atena (według D.a) i oboje przemawiają równocześnie (s. 95): jak to słuchacz, czy czytelnik ma rozumieć? Ta sama osoba działa równocześnie w dwóch postaciach? „Jak bogini mogła stworzyć εἴδωλον Iftimy, tak też mogła zrobić z Teoklymenosem", powiada D. (s. 91). Tak, odpowiemy, z tą tylko różnicą, że pierwszy wypadek zachodzi we śnie, w którym wszystko zrobić można, a drugi wypadek dzieje się na jawie.

D. nie miał dotychczas nigdy zupełnego powodzenia ze swojemi teorjami, czyto kiedy pisał o Leukas-Itace, czy o teatrze greckim. Jego zapatrywania, głoszone z nadzwyczajną sztuką dialektyczną, spotykały się zawsze z bardzo silną opozycją. Zdaje się, że tak będzie także z jego teorją o pierwotnej Odyssei. To jednak jest pewne, że dzieło jego wywoła ożywioną dyskusję, która niejedną sprawę poruszy i wyjaśni.

Lwów. A. BEDNAROWSKI

Placuit quaedam subicere ei, quam nostro censori debemus, recapitulationi operis, et propter auctoris nomen et fata, et propter rem ipsam maxime memorabilis. Ac de illo quidem non est quod pluribus disseram: omnibus enim, qui haec studia attigerunt, notum est Guilelmum Doerpfeld, cum se ante hos plus quadraginta annos ab architectura ad nostram scientiam convertisset, tam luculente eam arte sua illustrasse, ut nemo nunc praehistoricae Graecorum artis monumenta tractare possit, quin quovis passu Doerpfeldi nomen et operam offendat. Qua in re non mirum est eum, cum Homerum semper ducem haberet, eius verbis non minorem quam olim Schliemannus, fidem habuisse, ut omnes eius descriptiones ex rerum natura haustas esse putaret; fuit ergo et est inter eos, quos *realistas* appellare possumus, facile princeps. Interdum inventa eius acriter philologorum animos pupugerunt, velut cum Ithacam Homericam ab ea, quae hucusque hoc nomen gerit, diversam eandemque cum Leucade historica fuisse affirmaret: sed ne ii quidem, quibus haec audacia minus placebat, valde eam seriis inniti argumentis negare poterant. Idem Homericum cultum semper eundem esse putabat atque Mycenaeum; et hac quidem in re me assentientem habebat — *Cultus antiqui historiam* meam respicio — qui cum in universum in rebus archaeologicis propter opticam quandam imbecillitatem oculatioribus cedere consueverim, eo libentius hac in re in Doerpfeldi utpote oculatissimi auctoritate acquievi.

Plus mihi fido in poeticis, ideoque non sine aliquo animi motu audiveram eum in praelectionibus, quas subinde Athenis haberet, epicam meam legem, quam *chronologicae incompatibilitatis legem* appellaveram, impugnare, idque eo magis, quod eam paene ab omnibus, qui Homericae arti poeticae operam navant, acceptam esse sciebam (Muelderum enim tum auditurus sum, cum sibi ipse nimis placere desierit). Argumenta eius nunc demum, opere de quo scribo ipsius humanitate accepto, cognoscere licuit. Quod quamvis praeter chronologiam etiam alias res easque gravissimas contineat — singulis enim capitibus de geographia Homerica, de domus constructione, de arte aevi Homerici agitur, quae censor noster bene rettulit, — omissis eis, in quibus meo iudicio non nimium tribuo, de so'a acturus sum c h r o n o l o g i a.

Norunt omnes qui computare sciunt Odysseae actionem diebus contineri quadraginta vel quadraginta uno (nam de uno non constat). Horum autem dierum plerique ei sunt, quos ego *cassos* dixerim, velut cum Ulixes quattuor diebus ratem suam apud Calypso struit (§ 262) vel septendecim Ogygia Scheriam navigat, qui dies nullis aliis actionibus nisi struendo illi, navigando hi complentur. Iam nunc moneo, tales actiones a me in commentatione mea germanice *Vorgänge* dictas esse; nunc latine *status* dixerim; inter *status* autem et *actiones*,

poeticam si spectas, hoc interesse, quod illi uno verbo — *struit* vel *navigat* — indicari possunt, hae ampliorem descriptionem flagitant. Velut si poeta data opera Achillis cum Hectore pugnam describit, veram habemus *actionem*; sin in transcursu campum pugnantium plenum respiciens οἱ δ' ἐμάχοντο dicit nullis circumstantiis additis, hic tunc erit *status*. Haec omnia in commentatione mea fusius explicavi exemplisque illustravi; lectores criticosque sane nactus sum aliquot tales, qui se nihilominus quid *status* ab *actione* differret intellegere posse negarent; sed eis omnino de rebus poeticis intellegendis desperandum esse censeo. De his igitur quadraginta diebus si *cassos* detraxeris, restabunt viginti duo aequis portionibus inter Ulixem et Telemachum dispertiendi, ut pars solum agentem ostendat Ulixem quiescente Telemacho, pars vicem invertat, pars utrique sit communis. Utut est, undecim secundum hanc rationem Ulixi assignantur, totidem Telemacho; Doerpfeldus tamen utrobique unius diei mendosam exsuperantiam invenit, qua remota ad decem dies utrobique redit calculus. Scilicet quinque diebus Telemachum a decisione capta Spartam usque peregrinatum esse, quinque reditum et ultionem perpetrasse, itemque Ulixem quinque a Calypso dimissum navigationis hospitiique Alcinoi vicissitudines tulisse, quinque domesticas res ordinasse, ut una nox eaqua media et Telemachum Spartae reditum meditantem et Ulixem Scheria Ithacam redeuntem videret.

Facile credo exultasse *architecti animum*, cum hanc symmetriam crescentis decrescentisque actionis advertisset; ipse sane eam cum fastigio vel aëtomate comparat et in tabula sua aëtomatis instar delineat. Sed ut haec dierum aequatio efficiatur, necesse est admitti u n o t e m p o r e inclusas esse et Ulixis et Telemachi peregrinationes; et hic est campus, in quo Doerpfeldiana ratio cum mea lege confligit. Potuitne Homerus contemporaneas actiones ut contemporaneas describere? Hoc ego nego, ipse ait. Quis ergo arbiter hanc litem diiudicabit? Omnium optimus: evidentia. Nam quod ad Aristotelem me revocat eamque inter epicum carmen et drama differentiam statuit, ut illud actiones contemporaneas repraesentare possit, hoc non possit, hanc ego argumentationem recuso: non omnes facultates, quae in germine latent, simul effloruisse putandae sunt, neque si e. g. dramatis idea infinitum actorum numerum admittit, continuo Sophocleo dramati haec libertas largienda est. Immo ad evidentiam res redeat. Tot res diversissimis locis gestas describit Homerus: unum cedo exemplum, ubi contemporaneae ut contemporaneae repraesentatae sint! Non abnuit iustam condicionem adversarius meus: immo I 173 aliquot locos affert, quibus Homerum contemporaneas actiones ut contemporaneas repraesentasse arguit; velut a) ξ 409 ὣς οἱ μὲν τοιαῦτα πρὸς ἀλλήλους ἀγόρευον, ἀγχίμολον δὲ σφέας τε καὶ ἀνέρας ἦλθον ὀφορβοί. Non vidit igitur vir doctissimus non hic actionem cum actione, sed actionem cum statu *(Vorgang)* componi; atque eius modi sunt cetera quoque (b-f) exempla. Quam autem *secundam viam* appellavit (p. 176), ea vero plane eadem est, quam ego *analytico-desultoriam* dico, qua de re quae in commentatione mea fusius disputavi hic repetere nolo.[1])

[1]) Liceat in transcursu monere non ubique recte Doerpfeldum theoriam meam recapitulare; cum enim p. 164 tertiam meam methodum, quam *regressivam* dixi *(zurückgreifend)* ita definit: „Nachdem der Dichter die eine Hand-

Quid ergo est? Unum cedo exemplum huiusmodi: „Δύσετο δ'ἠέλιος καί. Sed mane eiusdem diei Ulixes..." — id est eius modi, ut filum narrationis retro revolvatur, qualia multa sunt in ea Odyssea, quam Doerpfeldus cum Ruetero in secundo volumine restituisse sibi videntur. Sed certo scio tale exemplum in Homericis carminibus non extare; tota enim diagrammate comprehendi, quod etsi una cum bibliotheca meae Petropoli remansit, tamen adeo firmiter memoriae meae inhaeret, ut etiamnunc recipere possim nunquam vel intra horae spatium retro filum revolvi.

Hoc unum erat; alterum in discrimine versatur, quod inter eam actionem extat, quae in *intentione* praestabilita erat, eamque quae in *executione* locum invenit; et illam quidem *veram*, hanc *imaginariam (scheinbar)* appello. Velut, ne longe abeamus, in intentione poetae praestabilitum erat, ut concilio deorum habito s i m u l et Minerva Ithacam et Mercurius Ogygiam abirent (α); haec ergo vera est actio. Sed dum poeta Minervae et Telemachi acta per aliquot dies persequitur, ipsius quoque animus hoc temporis spatium emensus est: a quo termino cum lex illa retro revolvi narrationis filum vetet, Mercurii et Ulixis acta totidem diebus post incipere iubet; atque haec est imaginaria actio. Hoc ipsum se admittere posse negat Doerpfeldus: *mit einer so seltsamen Theorie kann ich mich nicht einverstanden erklären* (I 166). *Seltsam*... gallice, credo, *étrange* dixisset, quae vox non sine causa ex latina *extraneus* ducta est. Et hanc quidem appellationem ipse quoque libens amplector; re enim vera de extranea psychologia agitur. Doerpfeldus enim, quo est veri studio, si in se ipsum inquirere voluerit, hoc simpliciter respondebit: „ego vero Homerum (vel quisquis ille fuit) Odysseam suam e a d e m m e n t e composuisse statuo, qua et ipse eam composuissem; idemque auditores eius e a d e m illam m e n t e percepisse, qua etiam nostri homines nostrae aetatis carmina percipiunt"; quare cum aliqua minus intellegibilia offendit — ut est aureae aetatis cultor, — ad posteriorem stupidum poetam confugit, qui egregie a conditore inventa pessumdederit. Cui argumentationi ipse hanc oppono: „Qua mente aut Homerus Odysseam condiderit aut auditores eius perceperint, ex ipso carmine discendum est: quae mens si nobis indagantibus *extranea* esse videbitur, id simpliciter agnoscendum inque ratiocinationem recipiendum erit".

Nec tamen diutius instando humanissimas eius aures obtundere volo. Ex quo enim eum Athenis adolescens iuvenem vidi, longum hercle uterque iter emensi sumus. Et illum quidem indefessa opera successus successibus continuantem admirabundus semper suspiciebam; sed ne ipse quidem inerti quiete vitam transegi. Immo cum ante hos triginta fere annos mihi persuasissem omnia quae nos philologi tractamus in m e n t i s operibus constare p s y c h o l o g i a m que quasi propylaea philologiae esse praestructa, hanc ipsam scientiam altius quam vulgo fit mihi perscrutandam esse vidi. Itaque ad Guilelmum Wundtium magistrum meum, ad cuius pedes olim studiosus Lipsiensis sederam, professor Petropolitanus redii; et vere praedicare possum opera eius et numerosa et voluminosa neque hercle facilis lectionis omnia a me esse perlecta, nonnulla etiam assidue excerpta, quibus etiam alia, quae mihi usui

lung von Anfang bis zu Ende erzählt habe, lasse er über die zweite Handlung von einem andren berichten" in ultimis verbis manifesto falsus est: non ab alio referri iubet, sed ipse refert.

fore crederem, patienter adieci. Senserunt hanc novam operam *quae* inde scripsi — et Ciceronis *im Wandel der Jahrhunderte* nova editio et haec ipsa de incompatibilitate commentatio, et omnium maxime rhythmica mea (ut ea sola commemorem quae Europae philologis innotescere potuerunt); neque unquam obliviscar, qua humanitate Wundt ipse studia mea prosecutus sit, ut post incompatibilitatis legem cognitam me cohortaretur, ut etiam posteriore epicae artis evolutione perscrutata, quando quibusque de causis illa *naturalis* ratio Homerica nostrae *artificiali* cessisset ostenderem — post rhythmica vero lecta etiam felicem philologiam nostram praedicaret, quae talia sibi problemata proponere posset. Verumtamen quo altius in scientiae illius arcana penetrabam quoque uberius aquis inde deductis philologiae campos irrigari videbam, eo latius hiatum quoque extendi animadvertebam inter meam methodum et ἀψυχολογήτους — quales sunt nostrum plerique eique ceteroquin et doctrinae copia et ingenii acumine praestantes. Sed hoc mutari non poterat; patiundum fuit.

Quare cum Doerpfeldus mirari se ait (p 172), quod methodus mea cum adeo sit *extranea*, tam unanimem inter Germaniae philologos plausum tulerit, me quoque in mirando socium habebit. — Quippe manifesta res est. — Numquid manifestior eo „rhythmico personalitatis sigillo", quod nullam non Ciceronianam orationem ostendere, nullam Ciceronianam non ostendere docui? Licuit tamen e. g. Guilelmo Krollio ne inspectis quidem rationibus meis, psychologiae ignorantia freto pro imperio decernere „non posse personalitatem ad formulam deduci" — plane ut astronomus ille telescopium, quo Neptunum recens repertum aspicere iubebatur, renuisse fertur, cum se persuasum habere diceret non posse rerum naturam septem planetarum numerum transgredi. Licuerit sane, ego tamen cum Graeco illo artifice dicere possum portam a me esse perruptam, qua multi post me penetraturi sint.

Sed ne garrulitati senili indulgere videar, ad Doerpfeldum eiusque librum optimae frugis plenum redeo. Nollem cum Eden illud Homericum suspirare cum serpente artis poeticae pessumdatore, quod nullam fuisse, si quid aliud, recipere possum, ceteroquin carminum Homericorum evolutionis et ipse patronus; eorum tamen quae felici acumine invenisse putandus est, pleraque vel sic stare posse arbitror, modo, ut supra dixi, inter intentionem et executionem discernatur. Velut quod Mentoris et Theoclymeni adventibus comparatis de Minerva sub Theoclymeni persona latitante disserit, inter elegantissima critices Homericae inventa numero. Ita sane intendisse poetam crediderim; in exequendo autem instae personae speciem vates ille obtinuit; neque poetae ob id factum suscenseo, quippe cui mirifica illius cenae Balthasareae descriptio debeatur.

Longiorem me fuisse fateor, et tamen parvam tantum novi operis partem illustrasse; τοῦτον νῦν ἀρίσκεσθε, νέοι. De rei summa inter nos convenire posse non credo; quam enim operam iuvenis in psychologia perscrutanda impendi, eam nunc senex praestare me posse diffiderem, nedum a seniore exigere audeam. Spero tamen vel sic, si posterorum quis attenderit, de certamine nostro dicturum esse:

ἡμὲν ἐμαρνάσθην ἔριδος πέρι θυμοβόροιο,
ἠδὲ καὶ ἐν φιλότητι διέτμαγεν ἀρθμήσαντε.

Th. Z.

Nowsze zbiory tekstów starożytnych autorów klasycznych.

Chcąc się uniezależnić częściowo od zaopatrującej systematycznie świat filologiczny w dobre i tanie teksty krytyczne greckich i rzymskich pisarzy Bibliotheca Teubneriana oraz od współzawodniczącej z nią od 25 lat starannością i praktycznością wydań Bibliotheca Oxoniensis, przystąpili niedawno włoscy filolodzy do wydawania 1) Corpus Scriptorum Latinorum Paravianum w księgarni G.B. Paravi & C. w Turynie. Opracowania autorów tego zbioru, wychodzące pod naczelną redakcją ruchliwego Karola Pascala, dzielą się na wzór wydań Teubnera na a) „editiones maiores", składające się z tekstów krytycznych, wstępów pisanych po łacinie i „appendices criticae", umieszczonych na końcu tomików oraz b) „editiones minores", zawierające sam tekst autorów. Przeciętna cena tomika wydania większego wynosi 6 L, mniejszego 3 L.

Dotąd ukazały się następujące teksty: Caesar, De b. c. (D. Bassi) i De b. G. (D. Bassi); Caesaris Augusti imp. operum frg. (Henrica Malcovati); Calpurnii et Nemesiani Bucolica[2] (C. Giarratano); Catulli Carmina (C. Pascal); Ciceronis: a) De re publ. (I. Galbiati), b) Orationes Caesarianae (S. Colombo), c) pro Milone, Pro Archia, wraz ze scholjami (S. Colombo), d) Pro Sex. Roscio Amerino, De imp. Cn. Pompei (S. Colombo), e) Cato Maior (A. Barriera), f) Laelius de amic. (E. Bassi), g) In L. Cat. or. (S. Colombo); Iustini Epitoma Hist. Phil. Pomp. Trogi (M. Galdi); Lactantii De mortibus persec. l. (I. Pesenti); Martialis epigrammaton ll. XIV, 3 tomy, (C. Giarratano); Minucii Felicis Octavius (A. Valmaggi); P. Ovidii Nasonis: a) Tristia (C. Landi), b) Ars amatoria (C. Marchesi), c) Metamorphoseon ll. XV, 3 t, (P. Fabbri); Persii Satirarum l. (F Ramorino); Pervigilium Veneris, Carmen de Rosis (C. Pascal); Phaedri Fabulae (D. Bassi); Plauti: a) Stichus, Mil. gl., Pseudol., 3 t., (C. O. Zuretti), b) Captivi (C. Pascal); Senecae: a) Thyestes, Phaedra, Hercules furens, Troades, Phoenissae (H. Moricca), 2 t., b) De ira (A. Barriera); Taciti: a) Germania, Agricola (C. Pascal), 2 t., b) Dialogus (F. C. Wick), c) Historiarum l. I et II (M. Lenchantin De Gubernatis); Vergilii: a) Aeneis (R. Sabbadini), 3 t., b) Bucolica (C. Pascal), c) Catalepton (R. Sabbadini), d) Georgicon ll. 4, (tenże).

Z pośród rzeczy, znajdujących się jeszcze „in preparazione", obudzą niewątpliwie szczególniejsze zainteresowanie: „Historicorum Romanorum fragmenta", które zbiera I. Costa, „Carmina elegiaca Latina in lapidibus recepta", opracowane przez I. P. Zottoliego, Metamorfozy Apulejusza w wydaniu C. Giarratana a przedewszystkiem Lukrecjusz Hectora Bignone, znakomitego znawcy nietylko Epikura, ale całej filozofji starożytnej.

Nietylko idea samowystarczalności, ale przedewszystkiem chęć propagandy starożytnych autorów wśród szerokich mas ludzi inteligentnych, którzy zwróceni więcej ku praktycznej stronie życia, nie posiedli znajomości języka greckiego ani łacińskiego, a jednak pragną zrywać owoce „of ancient genius and wisdom", przyświecała Amerykaninowi Jamesowi Loebowi, gdy przystępował do założenia 2) The Loeb Classical Library, (London, W. Heinemann Ltd., New York, G. P. Putnam's sons.) [1])

Komitet redakcyjny tego wydawnictwa stanowią znani uczeni angielscy: E. Capps, T. E. Page i W. H. D. Rouse; radę doradczą (Advisory Board) najznakomitsi uczeni angielscy, francuscy i niemieccy, jak np. J. G. Frazer, † H. Diels, M. Croiset, Salomon Reinach i i.

Jak wielką popularnością cieszy się ta bibljoteka zwłaszcza w świecie anglo-saksońskim, świadczy wymownie o tem ta okoliczność, że z pośród ogłoszonych dotąd 159 tomów, niejeden osiągnął już piąty nakład.

[1]) Przy zamówieniach wystarczy podać nr. Biblioteki. Adres obecny brzmi: G. P. Putnam's sons, Ltd., 24 Bedford Street Strand, London. W.C.

Tłumacze opierali się naogół na najlepszych współczesnych wydaniach krytycznych autorów; gdzie jednak zachodziła tego potrzeba, opracowywano niektóre dzieła samodzielnie. Tłumaczenia częścią modernizowano dobre dawniejsze, częścią sporządzano nowe. Dla dokładnego oddania myśli autorów starożytnych, posługiwano się nawet przy poetach przekładami prozaicznemi.

Każdy tomik (16 ½ cm × 11 cm), liczący 400 — 600 str. druku, oprócz tekstu, umieszczonego po stronie lewej, oraz przekładu, znajdującego się po stronie prawej, zawiera zazwyczaj: przedmowę (preface), spis rzeczy (contents), wstęp (introduction) i „index nominum". Pod tekstem umieszczono króciuteńką „varia lectio" oraz zwięzłe objaśnienia rzeczowe.

Tomiki te, o złoconych górnych brzegach i tytułach, odznaczają się dobrym papierem i pięknym drukiem. Oprawne w półtwarde płótno kosztują po 10 s, oprawne w skórkę szagrynową po 12 s 6 d. Barwę czerwoną mają okładki tekstów łacińskich, barwę zieloną teksty greckie.

W cennym tym księgozbiorze ukazały się dotąd następujące dzieła pisarzów rzymskich:

Apuleius, Metamorphoses, nr. 44, (tł. W. Adlington, w. XVI, przejrzał S. Gaselee); Augustine, The Confessions, nr. 26 i 27, (tł. W. Watts, w. XVIII); Ausonius nr 96 i 115, (tł. H. G. Evelyn-White); Boëtius, Tractates and De Consolatione Philosophiae, nr. 74, (tł. H. F. Stewart i E. K. Rand); Caesar, Civil Wars, nr. 39, (tł. A. G. Peskett), Gallic War, nr. 72, (H. J. Edwards); Catullus (F. W. Cornish), Tibullus (J. P. Postgate), Pervigilium Veneris (J W. Mackail) w 1 tomie, nr.6;Cicero: De Finibus, nr.40 (H Rackham); De officiis (W.Miller) nr. 30; Letters to Atticus (E O. Winstedt) nr. 7, 8, 97; De senectute, De amic., De divin.(W. A. Falconer) nr. 154 Speeches: Pro Archia, Post reditum ad Quir., Post reditum ad sen., De domo sua, De haruspicum responsis i Pro Plancio (N. H. Watts) nr. 158; Claudian (M. Platnauer); Fronto, Correspondence (C. R. Haines) nr. 112 i 113; Horace, Odes and Epodes, (C. E. Bennett), nr. 33; Juvenal and Persius (G. G. Ramsay) nr. 91; Livy (B. O. Foster) nr. 114, 133 i 172; Lucretius (W. H. D. Rouse) nr. 181; Martial, Epigrams (W. C Ker) nr. 94 i 95; Ovid, Heroides and Amores (G. Showerman) nr. 41, Metamorphoses (F. J. Miller) nr. 42 i 43, Tristia and Ex Ponto (A. L. Wheeler) nr. 151; Petronius (M. Heseltine) i Seneca, Apocolocyntosis (W H D. Rouse) razem nr. 15; Plautus (P. Nixon), dotąd nr 60, 61 i 163; Pliny, Letters (Melmoth —W. M. L. Hutchinson) nr. 55 i 59; Propertius (H. E. Butler) nr. 18; Quintilian (H. E. Butler) nr. 124—127; Sallust (J. C. Rolfe) nr. 116; Scriptores Historiae Augustae (D. Magie), dotąd nr. 139; Seneca Epistulae Morales (R. M. Gummere), dotąd nr. 75 i 76, Tragedies (F. J. Miller) nr 62 i 78; Suetonius (J. C. Rolfe) nr. 31 i 38; Tacitus, Dialogus (W. Petersen), Agricola and Germania (M. Hutton) nr. 35; Terence (J. Sargeaunt) nr. 22 i 23; Velleius Paterculus and Res Gestae Divi Augusti, razem nr. 152; Virgil (H. R. Fairclough) nr. 63 i 64.

„Greek Volumes" obejmują dotąd następujących autorów:

Aeneas Tacticus, Asclepiodotus and Onasander (tł. zbiorowe, dokonane przez The Illinois Club) nr. 156; Achilles Tatius (S. Gaselee) nr. 106; Aeschylus (H. Weir Smyth) nr. 145; Apollodorus[1]) (J. G. Frazer) nr. 121 i 122; Apollonius Rhodius (R. C. Seaton) nr. 1; Aristophanes (B. Bickley Rogers) nr. 178—180; The Apostolic Fathers (Kirsopp Lake) nr. 24 i 25;

[1]) Wydanie to jest niezmiernie cenne z powodu obfitych i głębokich uwag z dziedziny folkloru i mitologji, pochodzących z pod pióra najznakomitszego współczesnego etnologa.

Appian's Roman History (H. White) nr. 2—5; Callimachos and Lycophron (A. W. Mair) and Aratus (G. R. Mair) nr. 129; Clement of Alexandria, The Exhortation to the Greeks, The Rich Man's Salvation and a short fragment antitled To the Newly Baptized (G. W. Butterworth) nr. 92; Daphnis and Chloe Longusa (Thornley — J. M. Edmonds) oraz Parthenius (S. Gaselee) razem nr. 69; Dio Cassius, Roman History (E. Cary) nr. 32, 37, 53, 66, 82, 83, 175; Euripides (A. S. Way) nr. 9—12; Galen, On the Naturel Faculties (A. J. Brock) nr. 71; The Greek Anthology (W. R. Paton) nr. 67, 68, 84, 85, 86; The Greek Bucolic Poets (J. M. Edmonds) nr. 28; Herodotus (A. D. Godley) nr. 117—119; Hesiod and the Homeric Hymns (H. G. Evelyn—White) nr. 57; Hippocrates (W. H. S. Jones) nr. 147 i 148; Homer, The Odyssey (A. T. Murray) nr. 104 i 105; Julian (W. C. Wright) nr. 13, 29, 157; Lucian (A. M. Harmon) nr. 14, 54, 130; Lyra Graeca (J. M. Edmonds) nr. 142 i 143; Marcus Aurelius (C. R. Haines) nr. 58; Menander (F. C. Allinson) nr. 132; Pausanias (W. H. S Jones) nr. 93; Philostratus and Eunapius, Lives of the Sophists (W. C. Wright) nr. 134; Philostratus, The Life of Apollonios of Tyana (F. C. Conybeare) nr. 16 i 17; Pindar (J. E. Sandys) nr. 56; Plato, Eutyphro, Apology, Crito, Phaedo, Phaedrus (H. N. Fowler) nr. 36; Theaetetus and Sophist (tenże) nr. 123, Laches, Protagoras, Meno, Euthydemus (W. R. M. Lamb) nr. 165; Plutarch, The Parallel Lives (B. Perrin) nr. 46, 47, 65, 80, 87, 98, 99, 100, 101, 102; Polybius (W. R. Paton) nr. 128, 137 i 138; Procopius, History of the Wars (H. B. Dewing) nr. 48, 81, 107 i 173; Quintus Smyrnaeus (A. S. Way) wie szem, nr. 19; Sophocles (F. Storr) białym wierszem, nr. 20 i 21; St. John Damascene, Barlaam and Ioasaph (G.R. Woodward) nr. 34; Strabo (H. L. Jones) nr. 49, 50 i 182; Theophrastus, Enquiry into Plants (A. F. Hort) nr. 70, 79; Thucydides (C. F. Smith) nr. 108—110 i 169; Xenophon, Cyropaedia (W. Miller) nr. 51, 52; Hellenica, Anabasis, Symposium (C. L. Brownson) nr. 88—90; Memorabilia and Oeconomicus (E. C. Marchant) nr. 168.

Dodać należy, że wydania te zdobią liczne portrety autorów starożytnych oraz mapy.

Z takich samych idei, jak „Corpus Paravianum" i „Loeb Library" zrodził się i francuski zbiór tekstów po wojnie światowej p. t. 3) „Collection Guillaume Budé",[1]) który obejmuje rzymskich i greckich autorów.

Wydania te przeznaczone także dla szerszej publiczności inteligentnej, składają się z tekstu krytycznego i przekładu prozaicznego, umieszczonego po lewej stronie książki. „Varia lectio" obfitsza niż u Loeba, znajduje się pod tekstem, uwagi rzeczowe, podane pod tłumaczeniem, są bardzo skąpe, skąpsze, niż w omówionem wydawnictwie angielskiem. Wstępy obszerne stanowią za to należyte wprowadzenie w lekturę autorów. Cena tomów wynosi przeciętnie około 15 fr., można jednak nabywać także osobno teksty i osobno tłumaczenia. Członkowie, a mogą być nimi także cudzoziemcy, po jednorazowem rocznem wpłaceniu 12 fr, otrzymują przy zamówieniach wprost w Administracji Wydawnictwa (M. Jean Malye. 95, Boulevard Raspail, Paris, 6e, Délégué général de l'Association) 25% opustu.

W zbiorze tym ukazały się następujące dzieła rzymskich pisarzów:

---

[1]) Collection des Universités de France, publiée, sous le patronage de l'Associati n Guillaume Budé, par la Socié é d'édition „Les Belles Lettres" et couronnée par l'Academie française. Paris, 6e, 95, Boulevard Raspail.

Apulée: Apologie, Florides (P. Vallette); Catulle (Lafaye); Ciceron: Discours, T. I: Pour Quinctius, Pour S Rosc. d'Amérie, Pour S. Rosc. le Comedien (De la Ville de Mirmont), T. II: Pour M. Tullius, Discours contre Q Caecil., Premier action c. Verrès, Deuxième action c. Verrès (tenże), T. III: Deuxième action c. V. (c. d.) (tenże); L'Orateur (Bornecque), De l' Orateur (Courbaud), Brutus (Martha); C. Nepos (Mlle Guillemin); Etna (Vesserieau); juvénal (De Labriolle et Villeneuve); Lucrèce (Ernout); Ovide: L'Art d'aimer (Bornecque); Perse (Cartault); Petrone (Ernout); Phèdre (Mlle Brenot); Salluste: B. C et B. I. (Mlle Ornstein); Sénèque: De la Clémence (Préchac), Dialogues (A. Bourgery) 2 t., Consolations (Waltz), Des Bienfaits (Prechac); Tacite: Annales, 2 t. (M. Goelzer), Histoires (tenże) 2 t., Dialogue des Orateurs, Vie d'Agricola, La Germanie (Goelzer, Bornecque, Rabaud) w 1 t.; Tibulle (Ponchont).

Z autorów greckich opuścili prasę:

Antiphon (Gernet); Aristophane, T. I: Acharn., Cavaliers, Nuées (Coulon et Van Daele)[1]); Aristote: Constitution d'Athènes (Haussoullier et G. Mathieu); Callimaque (E. Cahen); Demosthène, T. I: Harangues (M. Croiset); Eschyle (P. Mazon), T. I: Les Suppl., Les Perses, Les Sept. c. Th., Prom. enchaîné; Euripide (Grégoire et Parmentier), T. III: Ion, Héraclès, Les Suppl.; Homer, L'Odyssée (V. Berard), dotąd 2 tomy; Isée (Roussel); L'Empereur Julien, Lettres (I. Bidez); Lysias (L. Germet et Bizos), t. I.; Pindare (Puech) 4t.; Platon, T. I: Hippias min., Alcib., Apol., Eutyphr., Criton (M Croiset), T. II: Hippias mai., Lachès, Lysis, Charmid. (A.Croiset), T. III: Protag., Gorg., Ménon (A. Croiset), T. VIII: Parménide, Théétète (A. Diès); Plotin, Ennéades (E. Bréhier); Sophocle, T. I i T. II (Masqueray); Théophraste: Caractères (Navarre).

Lwów. Wł. Chodaczek.

DE BIMILLENARIO VERGILII NATALI CELEBRANDO.

Post sex annos, Idibus Octobribus, bis millesimus natalis dies Vergilii poëtae recurret.

Si quis unquam inter antiquos scriptores et artifices dignus est cui omnes homines, cuiusque aetatis, aestimationem, et paene gratum animum testentur, quemque summa prosequantur observantia et veneratione, is est profecto Mantuanus poëta; qui totam quodammodo humanitatis vim exquisitissimosque animi sensus in se complecti et poetice mirum in modum exprimere visus est.

Nos Italos praesertim fas est eius memoriam recolere, cogitantes, illum patrem quodammodo et magistrum nostrae gentis nulla non aetate exstitisse.

Ad proximum igitur bimillenarium Vergilii Natalem celebrandum Societas nostra, cui praecipuum est propositum *classica*, ut aiunt, studia provehere et propagare, consilium cepit, corpus quoddam colligendi edendique commentationum interpretationum animadversionum, quae vel ad Vergilium ipsum vel ad eius memoriam pertineant.

---

[1]) Najlepsze współczesne wydanie krytyczne.

Ad omnes ergo Vergilii amatores et studiosos se convertens, singulos appellat compellat rogat, ut in sylloge conficienda administri et socii esse velint.

Commentationes non nimiae molis accipientur, tum latino sermone tum italice vel gallice vel hispanice vel romanice conscriptae, tum denique anglica vel germanica lingua; omnes lingua sua in honorario volumine comprehensae edentur, ea condicione ut nonnulla excerpta singularum commentationum, et unum totius voluminis exemplar singulis auctoribus donodentur.

Omnes antiquitatis studiosos enixe precamur ut velint huius rei nuntium inter amicos propagare, ita ut multi exaudiant vocem nostram et desiderium nostrum explere nitantur.

Scripta Vergiliana mittentur ad Praesidem Societatis Atene e Roma apud R. Studiorum Universitatem Florentinam (Piazza S. Marco, 2); ut in volumen comprehendi possint, necesse est ad nos perveniant intra mensem Decembrem anni MCMXXVIII.

Datum Florentiae mense Iunio anni MCMXXIV.

SOCIETATIS „ATENE E ROMA"

AB ACTIS — Theresia Lodi.

PRAESES — Felix Ramorinus.

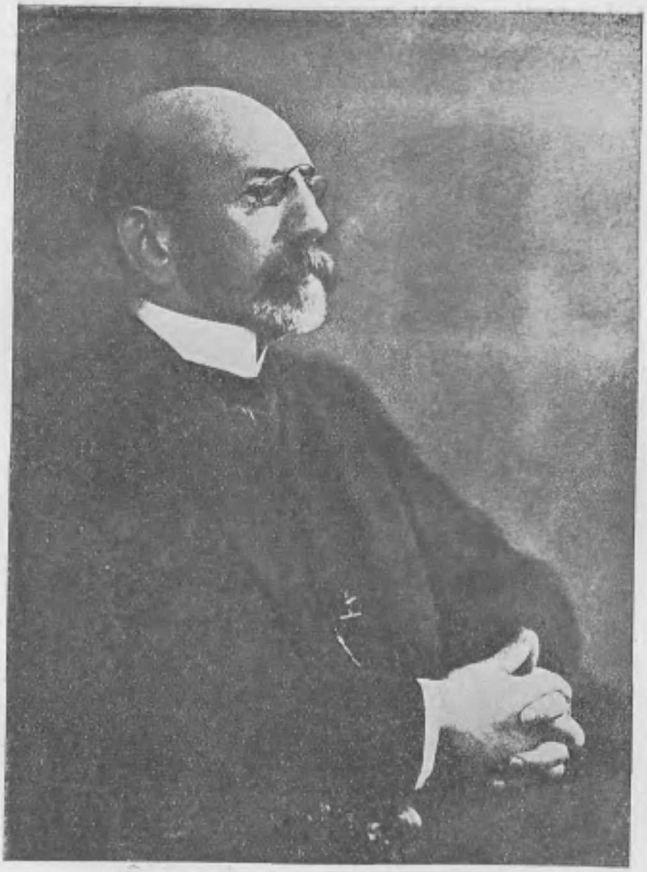
Ut et nos bimillenarium Vergilii Natalen digne obeamus et quid Poloni maximo Romanorum poetae et debuerint et debeant viribus unitis doceamus, velim collegae quidquid scripturi sint mecum communicent.

Leopoli. R. GANSZYNIEC.

W SPRAWIE „BIBLJOGRAFJI FILOLOGJI KLASYCZNEJ I LITERATURY HUMANISTYCZNEJ W POLSCE ZA LATA 1911—1925."

Przerwana wskutek wypadków wywołanych wojną światową „Bibljografja filologji klasycznej i literatury humanistycznej w Polsce" zacznie ukazywać się w dalszym ciągu, a mianowicie Bibljografja za lata 1911—1925 pojawi się w następnym roczniku „Eos". Ułożenia Bibljografji podjął się dotyczasowy jej wydawca, prof. Dr. Wiktor Hahn. Celem uzyskania jak największej dokładności uprasza redakcja wszystkich autorów o nadesłanie prac, względnie tytułów prac z zakresu filologji klasycznej i literatury humanistycznej w tym okresie czasu wydanych; przedewszystkiem chodziłoby o artykuły pomieszczone w czasopismach i dziennikach, z najrozmaitszych powodów nieraz zupełnie niedostępnych.

Wszelkie przesyłki prosimy skierować wprost pod adresem prof. Dr. Wiktora Hahna (we Lwowie, Dwernickiego 9/I) najdalej do dnia 31 stycznia 1926.

KAZIMIERZ MORAWSKI

NEKROLOGJA.

KAZIMIERZ MORAWSKI

JAKO FILOLOG I HUMANISTA.

(*1852 † 1925)

Rozpatrywać działalność naukową ś. p. prof. Kazimierza Morawskiego jest zadaniem ponętnem, ale zarazem i trudnem. Ponętnem dlatego, że całe jego życie i twórczość stanowią całość zwartą w sobie i dziwnie sharmonizowaną — a niewielu chyba uczonym polskim danem było w ciągu nawet długiej i owocnej swej działalności wykonać jak on wszystko to, co zamierzył, dać wyraz wszystkim swoim upodobaniom i skłonnościom naukowym, które stanowiły treść ich życia i były motorem ich pracy, celów i usiłowań. A trudnem jest takie zadanie z tego powodu, że wielostronność badań naukowych Mor. wymaga od sprawozdawcy równej wielostronności i równie szerokich horyzontów naukowych. Wielki filolog, z wyraźnym pociągiem do historji i dziejów kultury, był zarazem wielkim znawcą polskiego renesansu i złotego wieku naszej literatury, był subtelnym pisarzem, poetą, publicystą, wreszcie mowcą z bożej łaski, o niezwykłej sile słowa, którem działać umiał na swych słuchaczy i trafiać do ich serc jużto z katedry uniwersyteckiej, już też z publicznej trybuny. Nie łatwo też mówić o organicznym rozwoju twórczości naukowej Mor. w oderwaniu od środowiska, z którego wyszedł, od wpływów zewnętrznych, które nań działały w wieku młodzieńczym, wreszcie od sytuacji politycznej Polski w ostatniem półwieczu naszej niewoli i pierwszych latach niepodległości. Racjonalna biografja wielkiego uczonego powinna uwzględnić te wszystkie warunki, którym sam Mor. w całej pełni zadość uczynił, kreśląc koleje życia i działalność wybitnego filologa XVI w., Andrzeja Patrycego Nideckiego.

Ja dziś stosownie do środków, któremi rozporządzam, i celu niniejszego referatu, przeznaczonego w pierwszej linji dla filologów klasycznych, skromniejsze wytknąłem sobie granice. Nie wychodząc z roli sprawozdawcy, postaram się przedstawić, w jakim kierunku rozwinął Mor. swą pracę na niwie klasycznej filologji. Boć przedewszystkiem był on filologiem, a głównie nasza nauka uzbroiła go w te wszystkie środki, które przy wrodzonej lotności umysłu i bogatej, po przodkach odziedziczonej, kulturze ducha umiał zastosować i rozwinąć także na innych pracując polach. Wszak o ile odznaczył się później jako wykwintny mowca, zawdzięczał to głębokiej znajomości wielkich wzorów: Demostenesa i Cycerona, oraz tych wszystkich prawideł retorycznych, które nam przekazali starożytni; probare, delectare, flectere było tem hasłem Cycerońskiem, które on także na swoim sztandarze wypisał. Jeżeli z miłością i uwielbieniem zwracał się myślą do złotych wieków naszych dziejów i naszej literatury, to tej miłości uczyli go także pisarze — romantycy, jak Liwjusz i Wergili. Może też (obok innych głębszych powodów) przykład Sallustjusza, Cycerona, Tacyta wywiódł go na drogę publicystyki, którą z życia kontemplacyjnego wkraczał w życie publiczne — zamieniając nieraz w myśl stoickiej zasady βίος θεωρητικός na βίος πρακτικός. Jeżeli wreszcie zasłynął wnet jako pierwszorzędny polski stylista, to tego języka jędrnego, tego stylu odrębnego w swej konstrukcji, nauczyli go głównie rzymscy pisarze: sam Mor. mawiał, że po stylu każdego, który pisze w ojczystym języku, łatwo można poznać, czy przeszedł przez szkołę klasyczną i czy przyswoił sobie łaciński język.

Wobec tego znaczenia studjów klasycznych dla późniejszego rozwoju Mor. nabiera ważności szkoła, którą przeszedł, i mistrze, którzy mu piękność

klasycznego świata odsłonili. Do gimnazjum Marji Magdaleny w Poznaniu uczęszczał Mor. od r. 1860 do 1869 i tu zaprawiali go w elementach łaciny i greczyzny Wannowski i Enger. Zwłaszcza pierwszy był pedagogiem i uczonym niepośledniej miary. Gruntowną wiedzę wykazują liczne jego rozprawy łacińskie, zamieszczane w programach gimnazjalnych. Zajmując się późniejszą greczyzną badał, w jaki sposób autorzy greccy przyswajali swemu językowi pojęcia społeczne i prawne Rzymian; słowem zamierzał *on rzymskie, prawno-państwowe* Antiquitates w interpretacji Greków oświetlić i zbadać. Owocem tych żmudnych badań, zawartych przedtem w szeregu mniejszych rozpraw, jest książka, która do dziś nie straciła wartości, wydana w 1846 r. p. t. Antiquitates Romanas e graecis fontibus explicatas edidit Augustus Wannowski I ta i inne prace W. pisane są wytworną łaciną. W przedmowie do ostatniego dzieła zamieścił W. te znamienne słowa: „Wśród różnych zmian i przewrotów, jakim podlega życie i literatura danego narodu, ten objaw jest najprzykrzejszy, gdy naród jakiś, uległszy przemocy silniejszego, oraz z biegiem czasu stopniowo wyzuwany ze swych urządzeń i zwyczajów, czuje się zniewolony przyjąć zwyczaje i urządzenia zwycięzcy, a przynajmniej w mowie swej szukać dla nich nazwy i do pewnego stopnia je sobie przyswajać. My, którzy żyjemy w Poznaniu, stolicy pognębionego narodu, trudności z takiego stanu rzeczy wynikające codziennie odczuwamy, i z własną szkodą doświadczamy, jak to tłomaczenie obcych instytucyj, nieustalone mimo różnych usiłowań i prób bardzo częstych — a rzadko kiedy szczęśliwych — przyczynia się do wypaczenia charakteru naszego języka". Wyznanie to jest bardzo charakterystyczne dla uczonego, który nawet wśród swych wywczasów literackich nie może myśli odwrócić od ciężkiej doli swego narodu; podobne aluzje zamieszczał też nieraz Morawski w późniejszych swych pracach naukowych, żeby tylko przytoczyć z rozprawy De Athenarum gloria p. 415 te słowa odnoszące się do pruskich haseł o rzekomem „niebezpieczeństwie polskiem", które uświęciły w rezultacie znaną ustawę wywłaszczeniową: „Nie chciałbym był, żeby moje pióro zboczyło na tę wieku naszego sromotę; lecz niedola tych, których jestem cząstką, gnębi mnie nawet w chwili, kiedy od bieżących smutków zwracam się ku tym studjom, które zdobią wywczasy szczęśliwych, a nieszczęśliwym są ucieczką i pociechą".

Nie dziw więc, że od sympatycznego nauczyciela wiele korzystał, pod jego kierunkiem wprawiał się w pisaniu elaboratów łacińskich, od niego w znacznej mierze przejął charakter stylu łacińskiego, wzorowanego na Cyceronie i Kwintyljanie; jemu też dedykował później rozprawę doktorską. Oceny prac abiturjenckich, t. j. polskiej przez Rymarkiewicza i łacińskiej przez Wannowskiego, świadczą, że już w szkole średniej uważano Mor. za wybitny talent stylistyczny. W r. 1869 podąża Mor. do Berlina, gdzie przez cztery lata studjuje na uniwersytecie filologję klasyczną pod kierunkiem historyków starożytnych: Ern. Curtiusa, Droysena, Mommsena i Nitzscha — filologów: Kirchhoffa, Schoella, Huebnera, Haupta. Słucha też wykładów filozoficznych Zellera, Trendelenburga, Duehringa, oraz wykładów Steinthala z zakresu językoznawstwa ogólnego.

Szczęśliwy zespół aż czterech historyków starożytnych nie mógł pozostać bez wpływu na późniejszy kierunek studjów młodego adepta filologji klasycznej; w każdym razie potężnie nań oddziałać musieli genjalny Mommsen i pełen polotu poetyckiego Droysen. Im też zapewne w głównej mierze zawdzięczał Mor. ten wybitny zmysł dla historji i dziejów kultury starożytnej i ojczystej — zmysł, który nadto później w Krakowie pielęgnował w nim i rozwijał Józef Szujski. Obok tego seminarja greckie i łacińskie Kirchhoffa, Haupta, Huebnera zaprawiały go do ścisłej metody filologicznej i uczyły tej sumienności, a nawet drobiazgowości, która cechuje jego późniejsze prace filologiczne, a której też żądał zawsze od swoich uczniów. Może też słusznie zwrócił uwagę prof. Sinko, że inklinację do przyczynków i drobnych rozpraw przejął Mor. od Haupta, pierwszorzędnego łacińskiego stylisty i subtelnego znawcy rzymskiej poezji.

Pierwszą zapewne próbą literacką absolwenta uniwersytetu berlińskiego była rozprawka zamieszczona w Przeglądzie Polskim 28 (1873) p. t.: „O początku

mowy i rozwoju języka". Charakter jej sprawozdawczy; autor uwzględnia ówczesny stan tej nauki po pracach Wilhelma Humboldta, a opiera się na badaniach Grimma, Max'a Müllera, Renana, Schleichera, Steinthala, Jerzego Curtiusa. Młodzieniec jest pełen podziwu dla nowych zdobyczy lingwistyki ogólnej i porównawczej, która rozjaśnia mroki pierwotnej kultury szczepu indoeuropejskiego, a nawet mroki historji i mitologji. Mówi o metodzie badań lingwistycznych, jej podobieństwie i różnicy od metody badań przyrodniczych; podnosi znaczenie psychologji i procesów czysto duchowych przy tworzeniu się i rozwoju mowy ludzkiej. Następnie referuje zapatrywania dotyczące początku mowy od greckich filozofów i gramatyków aż do czasów najnowszych.— Wygląda ta praca na pokłosie świeżo odbytych studjów uniwersyteckich. Uczeń Steinthala, Kirchhoffa, Mommsena wyniósł z ławy uniwersyteckiej zrozumienie i uznanie także dla badań gramatycznych. To też i później rad informował się o wynikach językoznawstwa, które w zakresie etymologji i morfologji języka łacińskiego komunikował w seminarjum swoim uczniom. Tym też młodzieńczym studjom poświęcał ostatnie chwile swego życia.

Następny rok 1874 przynosi rozprawę doktorską p. t.: Quaestiones Quintilianeae, która wyszła drukiem w Poznaniu, nakładem Leitgebera. Jestto zarazem pierwsza rozprawa Mor. ściśle fachowa. Kwestja zbadania źródeł do Kwintyljana Institutio Oratoria o tyle jest utrudniona, że przeważnie nic z nich nie dochowało się do naszych czasów. Więc tylko drogą pośrednią — przez późniejszych retorów, którzy obficie z poprzedników swych czerpali, można w części źródła Kwint. zrekonstruować. Przed Mor. badano głównie źródła księgi I i X, mianowicie Meister 1860, Babucke 1865 i Claussen 1872/3. Morawski bada źródła także innych ksiąg, a w wypadkach wątpliwych stara się przynajmniej ustalić, czy w danym razie Kwintyljan miał przed sobą źródło greckie czy łacińskie. Wiadomo, że w tego rodzaju pracach osiągnąć można zupełnie zadowalające rezultaty tylko przez wciągnięcie w zakres swych badań całej ogromnej literatury retorycznej. Jakkolwiek Mor. nie wyczerpał przedmiotu, to jednak określił bliżej stosunek Kwint. do Caecilíusa z Kaleakte, Dionysiosa z Halikarnassu, oraz gramatyka Remmius'a Palaemon'a, którego główny wpływ widział w I księdze Inst. Or. Późniejsi badania te źródłowe uzupełnili. Najciekawsza jest druga część pracy (str. 41—68), w której autor omawia źródła Kwint. w traktowaniu rzeczy o figurach i tropach. Temat sam nęcił tu autora do subtelnych dociekań i kombinacyj.

Prace źródłowe są z reguły znakomitą exercitatio dla umysłów młodych, są one probierzem ich rozwagi, przenikliwości i znajomości metody filologicznej. W większości wypadków zadowolnić się tu trzeba prawdopodobieństwem, podobnie jak i w pracach nad źródłami historycznemi do pewnej epoki dziejów rzymskich czy greckich, o ile znamy te źródła z drugiej lub nawet z trzeciej ręki. Młody uczony z wdzięcznością wspomina pomoc w tych studjach ze strony Huebnera, w którego seminarjum pracował przez dwa lata. Owocem tych studjów i podniet jest ta rozprawa doktorska, z którą odważnie wstąpił w szranki badaczy na polu filologji klasycznej.

Zapoczątkowane tu studja nad retorami odbiły się później głośnem echem w pracach innego rodzaju. Na razie badanie źródeł gramatycznych w 1-szej księdze Inst. Or. Kwint. (zapewne nie bez wpływu osobistego znanego gramatyka Reisiga, dyrektora gimn. wrocławskiego, gdzie Mor. objął posadę nauczycielską), prowadzi go do studjów nad zaginioną ars grammatica Remmiusa Palaemona, mistrza Kwintyljana. Ten podręcznik szkolny da się zrekonstruować tylko przy pomocy późniejszego gramatyka Charisiusa, który całe partje przejął z niego do swego dzieła. Morawski w rozprawie, drukowanej w Hermesie w r. 1876 p. t.: „Quaestionum Charisianarum specimen", ustala kryterja dla wydobycia składowych części tej ars grammatica Palaemona z dzieła Charisiusa.

Do gramatyków więcej już Mor. nie powrócił, natomiast ciągłe rozczytywanie się w pisarzach łacińskich epoki cesarskiej przyniosło nauce przyczynek drobny, lecz ważny; są to: „Beiträge zur Charakteristik der Sprache des Velleius"— drukowane w r. 1876 w Philologus XXXV (jeszcze za pobytu w Wroc-

ławiu). Tym przyczynkiem wkracza już na pole swych późniejszych badań retorycznych nad prozą i poezją okresu cesarstwa. Zwłaszcza prozaicy tej epoki pozostają pod silnym wpływem ówczesnych szkół retorycznych, z których pracowni wychodzą zwroty i frazesy błyskotliwe i zalewają prozę i poezję tych czasów. Srebrna łacina obfituje w tego rodzaju frazesy, a jej pierwszym przedstawicielem jest Velleius. Jego wyszukany sposób wyrażania się nawiązuje z jednej strony do Sallustjusza, z drugiej do szkoły retorycznej i ćwiczeń szkolnych, którym hołdował i sam cesarz Tyberjusz i rodzina Winicjuszów; a właśnie jednemu z przedstawicieli tego rodu, Markowi Winicjuszowi, dedykuje Velleius swoje dziełko historyczne. O ile więc Sallustjusza przypominają u niego liczne perfecta 3 os. pl. na ēre, o tyle cechę łaciny srebrnej wykazują verba frequentativa i intensiva, composita używane zamiast simplicíów, participia perf. pass. wprowadzane zamiast substantivów, oraz ten objaw, że pojęciom i wyrazom abstrakcyjnym przypisuje się akcję. Nadto przykładami, zaczerpniętemi z Seneki starszego Suasoriae, ilustruje autor zwyczaj Vell. zamieszczania laudatio po wzmiance o śmierci jakiejś wybitnej osobistości (śmierć Cycerona II 66), oraz pewne expektoracje demokratycznej natury (II 128), które szkoły retoryczne chętnie łączyły z osobami dwóch wielkich Arpinatów, tj. Marjusza i Cycerona.

W następnym roku (1877) zjeżdża Mor. do Krakowa i habilituje się na Uniwersytecie Jagiellońskim za namową Józefa Szujskiego. Odtąd pracuje tu bez przerwy do ostatnich lat życia, działając na katedrze jako docent, profesor nadzwyczajny (od r. 1880), profesor zwyczajny (od r. 1887) słowem, a w zaciszu pracowni pismami i rozprawami głównie z zakresu filologji klasycznej i humanistyki polskiej — ogłaszanemi w językach: łacińskim, polskim i niemieckim.

I tak w 1878 r. w Rozpr. Akad. Umiej. ukazuje się praca pt. „Studja do historji retoryki za czasów Augusta". Kontynuuje tu autor i uzupełnia studja zaczęte w swej rozprawie doktorskiej. Uwydatnia rolę, jaką za Augusta odegrali na polu teorji retoryki Dionysios z Halikarnassu i Caecilius z Kalcakte dążąc do tego, aby retorykę wyzwolić z pętów scholastycznych, narzuconych jej przez Apollodora i Teodorosa z Gadary. W praktyce burzą oni wpływ azjańskiej wymowy i żądają powrotu do wymowy klasycznej, nadto Dionysios występuje przeciw szkołom deklamatorów, których rozkwit na czasy Augusta przypada. Autor uprawdopodabnia, że i Kwintyljan z odnośnej części artis rhetoricae Dionysiosa czerpał swe uwagi skierowane przeciw deklamatorom. Przechodząc dalej do Seneki starszego, który w swych Controversiae i Suasoriae smagał nawyczki szkół deklamatorów, udowadnia w sposób niezbity, że Kwint. dzieło Seneki starszego znał i czerpał z niego w swojej Inst. Orat.; miał on jednak przed sobą egzemplarz pełniejszy niż ten, który my dziś posiadamy. Te ostatnie wywody, poparte zestawieniami stylistycznemi i kombinacją ściśle metodyczną, zapewniają stałą wartość tej dziś już mało znanej rozprawie. Rezultaty jej streścił autor dla zagranicy w Rhein. Mus. N. F. t. 34 (1879) pt.: De Dionysii et Caecilii studiis rhetoricis. — W tymże roku 1879 ogłosił po niemiecku przyczynek naukowy w Z.ō.G. p. t. Bemerkungen zu den attischen Rednern, który był zapowiedzią obszerniejszej rozprawy polskiej; ukazała się ona drukiem wśród Rozpr. Akad. Umiej. w r. 1880 p. t.: „Studja nad historją greckiej wymowy". Zbacza tu Morawski od retorów rzymskich i greckich na pole greckiej wymowy klasycznej. Są to więc badania i obserwacje nad mowcami greckimi od Gorgjasza do Demostenesa. Podkreśliwszy innowacje Gorgjasza w wymowie epidejktycznej, zajmuje się bliżej jego deklamacjami i popiera nowemi dowodami (po Blassie II 222) autentyczność Ἑλένης ἐγκώμιον i Παλαμήδης. Dowodów zaczerpnął autor z pisma retora Alcydamasa, ucznia Gorgjasza, które nosi tytuł: περὶ τῶν τοὺς γραπτοὺς λόγους γραφόντων ἢ περὶ σοφιστῶν. Właściwości stylowe tego pisma wykazują tyle cech wspólnych deklamacjom Gorgjasza, że w każdym razie do późnej epoki obu deklamacyj odnieść nie można, a wiele argumentów przemawia za tem, żeby tradycję uznać. Dziś też prawie powszechnie przyjmuje się autentyczność tych deklamacyj jako płodów Gorgjasza. Przy pomocy tegoż pisma Alcydamasa rekonstruuje autor w ogólnych zarysach treść zaginionego pisma technicznego

Gorgjasza, które nosiło tytuł: περὶ καιροῦ (de opportunitate) i traktowało o wyższości mów improwizowanych nad spisanemi. Jak Gorgjasz wpłynął także na praktyczną wymowę attycką, która z czasem musiała zbyt wzniosły ton języka i stylu obniżyć, wprowadzając pewne zwroty zaczerpnięte z języka potocznego i ludowego. — dowodzi autor na tych mowcach attyckich, którzy po Gorgjaszu działali: Antyfoncie, Andocydesie, Lyzjaszu, Isokratesie (który był prawdziwym spadkobiercą nauk Gorgjasza) i Demostenesie (mowa przeciw Androtjonowi). — Obserwacje stylistyczne Mor. i dziś nie tracą na swej aktualności, podobnie jak świetne charakterystyki poszczególnych mowców attyckich.

Do retorów łacińskich wrócił Mor. już w następnym roku (1881) zamieszczając w Z.ö.G. rozprawkę zatytułowaną: „Bemerkungen zu den sogenannten quintilianischen Deklamationen" Wiadomo, że tradycja rękopiśmienna przypisuje Kwintyljanowi dwa zbiory deklamacyj szkolnych, podobnych układem i treścią do Suasoriae i Controversiae Seneki starszego. Zbiór pierwszy obejmuje 19 kompletnych mów szkolnych (tzw. declam. maiores), drugi 145 (dziś zachowanych) szkiców do deklamacyj. (tzw. declam. minores). Autorstwo większych deklamacyj starał się właśnie w r. 1881 przypisać Kwintyljanowi Konstantyn Ritter (zwłaszcza deklam. 3. 6. 9. 12. 13). Morawski, który widocznie jeszcze rozprawy Rittera nie znał, dochodzi na podstawie indycjów językowych do wniosku, że deklamacje te musiały powstać dopiero po r. 150 po Chr. Dzielą one jego zdaniem pewne właściwości języka i stylu wspólnie z innemi płodami literatury rzymskiej w okresie jej upadku i schyłku, właściwości, które przeważnie z języka potocznego przeszły do języka literackiego. Nadto różnice językowe, występujące dość wyraźnie w poszczególnych deklamacjach, pozwalają mu za Burmannem przypuścić, że mamy przed sobą zbiór niejednolity, na który złożyły się próby różnych autorów. Pierwszą tezę stara się uzasadnić całym szeregiem obserwacyj językowych i stylistycznych, omawiając kolejno abundancję wyrażeń i pleonazmy, metafory i zwroty ludowe. — Dziś, jak wiadomo, powszechnie odmawia się Kwintyljanowi autorstwa tak większego jak i mniejszego zbioru deklamacyj.

Chronologicznie i zakresem badań najbliższy jest krótki artykuł pt. „Zu lateinischen Schriftstellern", drukowany w Wiener Studien 4 (1882), str. 166 nn. Autor, zajęty wtedy deklamacjami Pseudo-Kwintyljana i dziełem Seneki starszego, wykazuje wpływ deklamacyj szkolnych na pisma Velleius'a Paterculus'a, Seneki filozofa i Tacyta w zakresie tzw. laudationes funebres, a omawiając pewne wspólne tematy z kryminalistyki u Pseudo-Kwintyljana i Tacyta, widzi w nich słusznie wzajemne przenikanie się historji i retoryki szkolnej. Podejmuje więc tu autor temat nadpoczęty już w Philologus 35 (1876), a kontynuowany z predylekcją w późniejszych latach.

Równocześnie na łamach „Przeglądu Polskiego" popularyzuje Mor. naszą naukę w szerszych kołach polskiej publiczności. I tak w roczniku XII (1878) czytamy o „Chrześcijaństwie i patrycjacie rzymskim". Są to zapiski z Rzymu (jak świadczy podtytuł), dokąd widocznie wtedy odbył M. podróż naukową. Opiera się w tym szkicu autor na ówczesnych epigraficznych studjach Rossiego, prowadzonych przez tegoż archeologa w katakombach rzymskich — oraz na ustnych z nim konferencjach. Nowe te studja złożyły się na nasz szkic o pierwszych wyznawcach religji Chrystusowej, wyznawcach, którzy nietylko wyłącznie z najniższych sfer się rekrutowali, skoro już w połowie III wieku zasiadał na stolicy św. Piotra członek rodu arystokratycznego Korneljuszów, a w IV wieku liczyła nowa wiara wyznawców z rodów Emiljuszów i Scypionów, oraz cały szereg bogobojnych niewiast z patrycjatu, jak Marcella, Paula i i. Świadczy to, że już przed czasami Konstantyna wiara chrześcijańska zapuściła korzenie w arystokracji rzymskiej. W pierwszych wiekach oczywiście tylko sporadycznie spotykamy jej wyznawców na dworze cesarskim: są to przeważnie wyzwoleńcy de domo Caesaris, ale za dynastji Flawjuszów już w łonie cesarskiej rodziny pojawiają się chrześcijanie (Flavius Clemens, Flavia Domitilla), podobnie za dynastji Antoninów (Antoninus Pius i Marek Aureli poźenieni byli z chrześcijankami), dalej za Kommodusa męczenikiem za wiarę był senator Apollonjusz, a nieco przedtem chrześcijani-

nem był konsul Acilius Glabrio oraz patrycjusz Liberalis, który za wiarę dał życie. Nadto według podania już w I wieku ród Pudensów przeszedł był na wiarę chrześcijańską. Bogaci zakładali na gruntach swych podziemne cmentarze, a później oddawali je do użytku gminy chrześcijańskiej (np. cmentarz św. Kalixta, który pierwotnie był prawdopodobnie własnością rodu Cecyljuszów). Rozprawka ta napisana jest z dużym temperamentem, piękną polszczyzną; jej autor jest pełen uwielbienia dla genjuszu odtwórczego słynnego epigrafika włoskiego.

W następnym roczniku Przeglądu Polskiego (XIII z r. 1879) zamieszcza Morawski cenne studjum o Lucyljuszu (G. Lucilius, satyryk rzymski z czasów rzeczypospolitej), opierając się na świeżych wydaniach fragmentów jego satyr, dokonanych przez Lucjana Müllera (Lipsk 1872) i Karola Lachmanna (Berlin 1878; wydali je z papierów po śmierci Lachmanna Mommsen i Vahlen). Jestto pierwszy szkic historyczno-literacki, jaki wyszedł z pod pióra Morawskiego, zapowiedź tych późniejszych studjów, w których autor wskrzeszał osobistości, obdarzając je życiem i wnikając w ich serc tajniki. Ciekawy jest wstęp, w którym autor wspomina, że dawni koryfeusze tego kierunku badań nad rzymską literaturą, jak Haupt, Ritschl, zeszli ze świata, a filologja jako ancilla historiae pod przewodem Mommsena wyżej ceni epigrafikę i monumenta, aniżeli samych klasycznych pisarzy — szukając więcej pożywienia dla rozumu niż dla serca. A przecież wgłębianie się w ducha pisarza starożytnego powinno i nadal pozostać zadaniem klasycznej filologji. Dawnemi torami szedł jeszcze wtedy Lucjan Müller, niestrudzony petersburski wydawca Horacego, Fedrusa i fragmentów Lucyljusza, które zaopatrzył dobrym wstępem i komentarzem. Morawski umie z tych drobnych fragmentów i porozrzucanych kamyczków stworzyć barwną mozaikę: prowadzi nas wraz z Lucyljuszem na dwór Scypjona Młodszego, mówi o prądach i hasłach literackich, jakie tam rozbrzmiewały, rozwodzi się o mecenasowstwie w Rzymie i o stosunku równości, jaki zapanował między wielkim protektorem a poetą ze stanu rycerskiego, słyszymy o wspólnych ucztach i zabawach, dalej towarzyszymy obu na wyprawę numantyjską, wreszcie czytamy szczegóły o ostatniej podróży poety na południe, żywo przezeń opisanej w satyrach, podróży, z której prawdopodobnie do Rzymu już nie wrócił. Ocena twórczości Lucyljusza, jako satyryka i twórcy nowego rodzaju literackiego, wypełnia drugą część rozprawki. Stosownie dobrane i tłumaczone fragmenty ilustrują charakter satyry Lucyljusza jako politycznej, społecznej i literackiej. Więc nawet z tych nielicznych fragmentów, należycie oświetlonych, całe życie starca (wedle słów Horacego) roztacza się przed naszemi oczyma. — Studjum to daje zarazem przedsmak tych sylwetek literackich, jakiemi autor uraczył później publiczność polską w swej historji literatury rzymskiej, zwłaszcza w tomie pierwszym, gdzie znikoma ilość zachowanych fragmentów wystarcza mu na ujęcie nieuchwytnych na pozór osobistości.

Rok 1880 przynosi w Przeglądzie Polskim, roczniku XIV-tym, szkic noszący tytuł: „Ludy starożytnej Italji i pierwotna ich cywilizacja". Jakkolwiek uczeń Mommsena narzekał na przewagę historji i jej nauk pomocniczych w filologji klasycznej, to jednak sam rad zaglądał w dziedzinę czyto epigrafiki starochrześcijańskiej, czy też prehistorji Italji. W tej rozprawie, opierając się na studjach Helbiga i Kieperta, uważa Morawski Ligurów, Japygów i Sykulów za szczepy illyryjskie, które przed Italikami zamieszkiwały niegdyś całą Italję. Pierwszą warstwą ludności, która je poprzedziła, miało być plemię iberyjskiego pochodzenia, którego szczątki żyją w szczepie Basków mieszkającym na pograniczu Hiszpanji i Francji. Pierwotną siedzibą Italików są tzw. terramary w Lombardji i Emilji, skąd ich wyparli Etruskowie. Potem mówi autor obszernie o Etruskach i ich kulturze, sztuce, religji, języku na podstawie dzieł Corssena oraz Deeckego u Müllera (Die Etrusker 1877). Opis kultury etruskiej w dzisiejszej Toskanji jest barwny i świadczy o naocznej obserwacji autora podczas świeżo odbytej podróży do Włoch. Ten ustęp jak również końcowy o początkach Rzymu i widocznych tam śladach wpływów etruskich należą do najlepszych, natomiast początkowe uwagi w części są już dziś antykwowane.

I dalsze roczniki „Przeglądu" zasila Mor. z małemi przerwami studjami z zakresu starożytności klasycznej; i tak w roczniku XV (1880/81) zamieszcza odczyt p. t. Pompei, w roczniku XVI (1881) odczyt p. t. „Wymowa i mowcy w starożytności," z którym pewne pokrewne myśli zawiera inny późniejszy (z r. 1916) noszący tytuł: Głos żywy i słowo nieżywe w starożytności i dzisiejszym świecie (wydany w książce zbiorowej pt. Rzym, str. 270 nn.). Pięknie tu przedstawia autor odmienne od naszych warunki wymowy u starożytnych i te zadania, które stawiano starożytnemu mowcy. Odrodzenie naszej wymowy musi według autora wyjść ze starożytnego hasła: pectus est quod disertos facit, co znaczy przenośnie: wzniecać żar w sercach słuchaczy. To właśnie było dewizą Mor. jako mowcy.

Inne studjum (Przegląd Polski, rocznik XXI z r. 1886) p. t.: „O ucisku narodowości w starożytnym Rzymie" przedrukował autor w ostatniej swej książce p. t.: „Rzym i narody; podbój zachodu." Mówi tu o podboju Galji, Hiszpanji oraz próbach ujarzmienia Brytanji przez Rzymian i odpiera zdanie Mommsena o błogosławionym wpływie oręża rzymskiego, który torując wprawdzie kulturę, szerzył jednak równocześnie zniszczenie i pożogę.

Wreszcie roczniki XXII i XXIV z lat 1887/8 i 1889 przyniosły szkice: „O ptaszkach, komedji Arystofanesa," rzecz, którą niedawno poprzedzono tłumaczenie „Ptaków", dokonane przez Butrymowicza dla Bibl. Narod. nº 23, oraz „Gra w Rzymie i najstarsza przeciw niej filipika". Asumpt do tego ostatniego drobnego szkicu dało studjum Adolfa Harnacka pt. Der pseudocyprianische Tractat De aleatoribus (Lipsk 1888) oraz wydanie tegoż traktatu przez prof. Miodońskiego: Anonymus Adversus aleatores, Erlangen 1889. Harnack uważał ten traktat pseudocyprjanowy za pismo homiletyczne, wydane w Rzymie przez biskupa rzymskiego, i przypisywał go papieżowi Wiktorowi I (189—199) rodem z Afryki, czem tłumaczył językowe prowincjonalizmy i wulgaryzmy tego pisemka. Wölfflin w Archiv V wskazał jednak na ślady wpływu dzieł Tertuljana i św. Cyprjana w naszym traktacie, a dokładniej rozwinął jego myśli Miodoński w wydaniu pisemka, poprzedziwszy je gruntownym wstępem i zaopatrzywszy w ciekawy komentarz, w którym zamieścił cenne uwagi rzeczowe i językowe. Dowiódł Miodoński, że jestto kazanie, nie traktat, co należycie wyjaśnia jego ton gwałtowny i patetyczny. Zwracał się tu biskup rzymski do gminy rzymskich chrześcijan. Powstanie pisma określił Miodoński drugą połową III wieku, lub późniejszym nawet czasem, i przypuścił, że autorem był może papież Melchiades (310—14). Zgadzałoby się to z faktem, że dopiero w początku IV wieku na synodzie w Elvira kościół grę w kości oficjalnie potępił. — Dzisiejsi uczeni, zaniechawszy daremnych prób łączenia traktatu z jakąś bliżej określoną osobistością, godzą się na to, że autorem jego był biskup rzymski — może nawet schizmatyckich przekonań — który żył w każdym razie po Cyprjanie. — Morawski poleca tu widocznie pracę swego ucznia, który wnet miał obok niego zająć katedrę filologji klasycznej; podobnie później zainteresował się bliżej powszechnie za granicą znanemi pracami prof. Sternbacha z zakresu bizantynistyki, wyjaśniając ich znaczenie polskiej publiczności w Przeglądzie Polskim XXXVII 1902/3, I 138—148. W naszym referacie, podawszy treść tej arcyciekawej filipiki, zamieszcza autor wzmianki o grze w kostki u Rzymian, która zwłaszcza za cesarstwa się rozpowszechnia i stwarza typy szulerów w cesarzach jak Kaligula, Klaudjusz, Nero — z którymi porównywa ludzi odrodzenia, jak Casanovę z końca XIV wieku i Francesca Cybo z końca wieku XV.

Uwagi wstępne pozwalają się domyślać, że Mor. wtedy zajmował się już bardzo intensywnie epoką renesansu, która wiele rysów pokrewnych z epoką cesarstwa rzymskiego wykazuje. I rzeczywiście od r. 1882 studja nad poezją Kochanowskiego (Satyr, Fraszki, Pieśni) prowadzą go do badań archiwalnych, dotyczących towarzyszy Kochanowskiego i innych ludzi odrodzenia w Polsce, studjów, których dojrzałemi owocami (obok szeregu drobnych przyczynków) są cztery dzieła, t. j.: Andrzej Patrycy Nidecki (część pierwsza w r. 1884, całość w r. 1892), wydanie krytyczne poezyj łacińskich Andrzeja Krzyckiego w r. 1888, gruntowna rozprawa o Jakóbie Górskim w r. 1893, oraz monumentalna

Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2 tomy w r. 1900. W tych dziełach studja filologiczne autora ustępują przed historycznemi, do których zaprawiał go niegdyś Mommsen, a w Krakowie przykładem i słowem zachęcał Józef Szujski, o czem z wdzięcznością wspomina autor w przedmowie do Nideckiego. Sądu własnego jako niekompetentny o tych pracach wydawać nie będę. Zresztą krytyka historyczna dawno się o nich wypowiedziała w sposób nader pochlebny, żeby tylko przytoczyć zdanie Wincentego Zakrzewskiego o Nideckim w Przegl. Polsk. z r. 1884: „Praca ta poniekąd za wzór służyć powinna, jak należy w historji literatury traktować pojedyncze osobistości, żeby je należycie zrozumieć i ocenić: a więc nie w oderwaniu od czasu i otoczenia, lecz w najściślejszej z niemi łączności. Stąd praca ta ma nietylko znaczenie dla historji literatury, ale jest ważnym przyczynkiem do dziejów całej kultury naszej w złotym wieku Zygmuntowskim, tak mało dotychczas znanym z tej strony. A wreszcie, co może najważniejsze, na każdym kroku wskazano i zaznaczono ten związek, w jakim nasza kultura owoczesna z powszechną europejską zostawała, jak się z nią łączyła nieustannie, w jaki sposób z niej ciągle czerpała" — „Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego" jest niejako pieczęcią tych studjów nad polskim humanizmem i jego prekursorami. Nie jest to dzieło kompletne, ale za to obejmuje najważniejszą i najświetniejszą kartę w historji polskiej cywilizacji, sięgając wstecz do założenia Uniw. Jag. przez Kazimierza Wielkiego, naprzód do połowy XVI wieku. Do przedstawienia czasów późniejszych — bezbarwnych, po części smutnych, jako historyk nie czuł w sobie powołania. Działały tu zapewne bliższe wpływy krakowskiego otoczenia, a może też podświadomie i ta zasada historjografji starożytnej, która kazała szukać tematów wielkich, res illustres, ὑποθέσεις καλὰς καὶ μεγαλοπρεπεῖς. Autor puścił się w tej żmudnej pracy i na pole specjalnych badań i nogólnień historycznych, poglądów, a nawet rad i wskazówek na przyszłość. O tej dwutomowej historji Uniw. Jag. tak wyraża się Tarnowski (H. L. P. VI 2, 242): „Na szczęście jest już napisana, i tak, że nie brak w niej żadnego pierwiastku, żadnego stosunku, żadnej ważniejszej postaci, żadnego domowego czy postronnego wpływu. Wszystkie składowe części występują wyraźnie, żywo, a całość roztacza się we wspaniałym obrazie o doskonałym układzie, w kolorycie żywym i świetnym. To już nie rozprawa, nie szkic, nie żadna z tych treści i form dobrych na chwilę, ale przemijających: to dzieło, które ma prawo zostać na zawsze, i zostać musi". — Wydanie pieśni Krzyckiego jest pracą i filologiczną i historyczno-literacką. Sumienność wydawcy każe Mor. nietylko zbierać drukowane utwory Krzyckiego, ale też szperać po rękopisach i wydobywać stamtąd rzeczy dotąd nieznane krytykom, a zachowane nam głównie dzięki pracy i zbiorom współczesnego Krzyckiemu Stanisława Górskiego. Wydawca podaje historję tekstu od XVI w., wylicza i dokładnie opisuje poszczególne kodeksy, bada ich stopień pokrewieństwa i wartość; umie też w nich wyróżnić autentyczne epigramaty Krzyckiego od obcych naleciałości. W aparacie krytycznym notuje ważniejsze warjanty, miejsca widocznie zepsute leczy konjekturami, zresztą w ustaleniu tekstu jest konserwatywny: woli błędy, zwłaszcza prozodyczne, zostawić, bo grzeszy niemi nietylko Krzycki, lecz i inni współcześni humaniści. W komentarzu mamy objaśnienia rzeczowe, konieczne dla zrozumienia tych wierszy okolicznościowych, a wyzyskał w nich wydawca także uwagi marginalne czyli scholia, które wyszły przeważnie z pod pióra Górskiego. Charakterystyka poezyj Krzyckiego jest znakomita, przytoczone też są wzory starożytne i współczesne, omówiona prozodja i metryka. Jestto pierwsze kompletne wydanie poezyj Krzyckiego: z niego wyłania się prawdziwe oblicze tego arcybiskupa gnieźnieńskiego na tle nietylko poważnych poematów, ale i tych młodzieńczych wierszy erotycznych, dotąd przeważnie mało znanych. Wydanie to mogło być wzorem dla innych podobnych wydań poetów polsko-łacińskich w Corpus antiquissimorum poëtarum Poloniae Latinorum.

Widzimy z dotychczasowego przeglądu prac Morawskiego, że w pierwszej połowie jego działalności naukowej (tj. mniej więcej do r. 1890), mimo dość licznych rozpraw z zakresu filologji klasycznej, przewaga zostaje po stronie studjów nad humanizmem w Polsce. Studja te koncentrują się ostate-

cznie w pomnikowej H. U. J. Data wydania tego dzieła, tj. r. 1900, nie powinna nas mylić, gdyż pobudką czysto zewnętrzną była chęć uczczenia pięćsetlecia Wszechnicy Jagiellońskiej. Natomiast korzeniami swemi tkwi ta praca w czasach znacznie wcześniejszych. — Badania filologiczne poszły w tym okresie w dwóch kierunkach: Mieliśmy do czynienia z pracami ściśle naukowemi, które możnaby objąć wspólnym nagłówkiem luźnych studjów nad wymową i retoryką rzymską i grecką; nadto ogłaszał autor szkice naukowo-popularne. O tych dawniejszych pracach filologicznych uważałem za stosowne pomówić obszerniej ze względu na to, że młodsze pokolenie już ich nie zna, a skonstatowałem fakt, że dzięki wybornej metodzie filologicznej oraz wyborowi tematu (są to badania źródłowe i językowo-stylistyczne) prace naukowe nie uległy dotąd przedawnieniu, a szkice naukowo-popularne wskutek szerokiego tła kulturalno-historycznego, głębokiego oczytania w starożytnych pisarzach, oraz wykwintnych aluzyj literackich, i dziś z pożytkiem mogą i powinny być czytane.

Ale i w drugiej połowie swego życia nie przestał Morawski budzić zamiłowania do klasycznej starożytności w kulturalnych kołach swoich ziomków. Od r. 1890 do r. 1924 w rozmaitych odstępach czasu ogłasza te studja, które później ukazały się częścią w zbiorowej książce p. t. Rzym (1921), częścią w osobnem dziełku p.t. Rzym i narody (1924). Pierwsza zawiera następujące szkice: Cesarz Tyberjusz, Cesarz Klaudjusz, Cesarz Hadrjan, Juljan Apostata, Romans z czasów Nerona, Rzymianie i Germanie z epoki schyłku państwa rzymskiego, Głos żywy i słowo nieżywe w starożytności i w dzisiejszym świecie, Modlitwa w starożytnym Rzymie. Wśród tego zbioru przeważają szkice historyczne; jest ich pięć, jedno studjum (o Petronjuszu) jest czysto literackie, jedno wchodzi w zakres historji kultury (Głos żywy), jedno wreszcie wkracza w dziedzinę religji i powstało pod wpływem świeżej lektury i rozważań nad książką Wissowy pt. Religion und Kultus der Römer. Najlepsze z tych studjów — to portrety cesarzy rzymskich, a wśród nich konstrukcją i głębią myśli, przenikliwością w odgadywaniu najtajniejszych pobudek działań i najmniej uchwytnych rysów charakteru — darem prawdziwie dywinacyjnym — górują ‚Tyberjusz' i ‚Hadrjan', dwie monografje o iście tacytowskim zakroju i stylu. Te polskie vitae Caesarum świadczą o tem, że Mor. był jednym z największych znawców epoki cesarskiej, zwłaszcza pierwszego i pierwszej połowy drugiego w. po Chr. Z czasów późniejszego cesarstwa pociągała go najwięcej postać Juljana Apostaty, prawdziwie tragiczna w swej beznadziejnej walce o dawne pogańskie hasła i ideały. Schyłek wreszcie i upadek państwa rzymskiego, do którego przyczyniły się hordy germańskie — mające się w przyszłości przejąć najbardziej dążnościami Rzymu do stworzenia imperjum świata drogą zachłannej zaborczości — zajął autora przy końcu wojny światowej (1918/19) i nasunął mu cały szereg świetnie przeprowadzonych peralel i obserwacyj historyczno-psychologicznych. Tym szkicom historycznym, godnym stanąć obok drobnych prac Mommsena, subtelnością charakterystyki dorównywa piękne studjum o romansie Petronjusza, głównie o najdłuższym jego fragmencie tj. uczcie u Trimalchiona. — Zresztą ocena wszystkich wspomnianych tu studjów byłaby niezupełną, gdybyśmy nie podnieśli ich wartości stylistycznych. Język i styl lśni się wszystkiemi blaskami naszej mowy, jest on indywidualny, zdolny do najwyższego „polotu, a przytem w miarę potrzeby z lekka zabarwiony humorem i subtelną ironją, obfitujący w zwroty niespodziane i niezwietrzałe powszedniością pointy — słowem przykuwa do tych kart czytelnika, który w autorze musi uznać pierwszorzędnego mistrza języka polskiego. — Podobne zalety, choć w mniejszym stopniu, wykazuje też ostatnia książka Morawskiego: „Rzym i narody", na którą złożyły się dwa obszerne szkice: „Rzym i podbój zachodu," drukowany już dawniej w Przeglądzie Polskim, oraz nowy pt. „Wschód i Żydzi." Historja Żydów przedstawiona tu jest na podstawie źródeł starożytnych oraz nowszej literatury, a doskonała charakterystyka Flawjusza Józefa jest owocem głębszej lektury dzieł tego historyka. — Na górne tony nastroił autor swój styl i język w poetyckim przekładzie tragedyj Sofoklesa, zaczętym w r. 1897, wydanym w całości w r. 1916. Sofoklesem zajmował się Mor. już w latach wczesnej młodości, pisząc jako stu-

dent rozprawkę seminaryjną o Ajaxie, którą odnalazłszy raz przed kilku laty z rozrzewnieniem odczytywał. Padły mu wtedy w duszę (mówiąc własnemi jego słowy, wstęp str. 5) jakieś ziarna moralnego piękna, które już zmarnieć nie mogły, bo czytanie dzieł Sofoklesa nadaje człowiekowi znamię szlachectwa i to najwyższego, bo niosącego uszlachetnienie. — Wybór był trafny, lecz zadanie trudne. O trudnościach tłumacza arcydzieł starożytnej literatury wypowiadał się często Mor. w przedmowach, któremi poprzedzał obce przekłady. Wczucie, wgłębienie i przejęcie się duchem starożytnego pisarza uważał za główne zadanie tłumacza. Unikać szczudeł i sztucznego patosu, ale też nie zniżać się nigdy do trywjalności — to drugie przykazanie, które zalecał. A trzecie — może najważniejsze — którego wyraźnie zalecać nie mógł, bo zależy ono od własności indywidualnych samego tłumacza — to stopień jego kultury duchowej, który musi być wysoki, żeby przekład choć w części wydał się kongenjalnym oryginałowi. Forma wiersza nie jest tu decydującą: nie zawsze rymy, choć gładkie, nastrój i charakter poematu starożytnego wiernie oddadzą; mieliśmy przecie gładki, ale bezbarwny i swobodny, rymowany przekład Sofoklesa pióra Kaszewskiego. Morawski rymy wprowadza tylko w pieśniach chórowych, których odrębny i obcy nam charakter trudno było inaczej na zewnątrz uwidocznić. Djalogowe i inne partje tłumaczy nierymowanym 11-stozgłoskowcem, w którym żywe tempo rytmu dobrze odpowiada greckim jambom — bez sztucznego ich naśladowania. Cechą języka tego przekładu jest dostojność i miara, uchwycenie zawsze odpowiedniego tonu, przyczem każdy odcień myśli i stylu oryginału greckiego występuje w należytem oświetleniu. Jeżelibym miał porównać z obcym jakim przekładem to tłumaczenie Sofoklesa, to najbliżej niego postawiłbym znakomity przekład niemiecki tragików greckich, dokonany przez Wilamowitza. Takie przekłady wyjść mogą z pod pióra tylko tych filologów, którym natura nie poskąpiła także najwyższych swych darów: polotu poetyckiego i tego wielkiego szlachectwa duszy, które jest znamieniem tylko ludzi wybranych. Sofokles w tej polskiej szacie nie uczuł się u nas obcym: wszedł na polską scenę, skąd rozbrzmiały bolesne skargi białej Antygony, spłynęły łzy rozpaczy i zemsty udręczonej Elektry, uderzały gromy w majestat zbolałego klęskami Edypa, ta ukojonemu w wiecznym spoczynku staroświ srebrnym głosem przydźwaniały słowiki Kolofonu. Te przemowy samego tłómacza do głównych osób dramatu są miarą jego zachwytu dla muzy Sofoklesa, jego czci dla genjuszu i piękna greckiej poezji.

Lecz nas jako filologów fachowych zajmują w równej mierze te prace Mor. ściśle naukowe, które rozgłosiły szeroko w Europie imię polskiego uczonego. Już w omawianych powyżej przyczynkach w Philologus t. 35 z r. 1876 i w Wiener Studien t. 4 z r. 1882 wytknął sobie autor temat całego szeregu poważnych prac naukowych z zakresu wpływu retoryki na prozaików i poetów w cesarstwa, prac ogłaszanych od r. 1892 do 1923. Jestto jeden z najważniejszych problemów literatur starożytnych, który nazwalibyśmy krótko topiką motywów retorycznych w poezji i prozie greckiej i rzymskiej. Ten przemożny wpływ retoryki na wszystkie gatunki literackie sięga tak daleko, że według Nordena począwszy od V wieku przed Chr. niema wogóle produktu literackiego — nie wyłączając nawet Pindara i tragików przed Eurypidesem — na którymby nie dał się skonstatować choćby bardzo pośredni wpływ jakiejś τέχνη retorycznej. Tak np. znane propemptikon Horacego, wystosowane do Wergiljusza (Sic te diva potens Cypri i t. d.), pod względem kompozycji stanie się zrozumiałe tylko przez objaśnienie go teorją retoryczną. Więc nawet trzeźwy Horacy od więzów retoryki wyzwolić się nie mógł, a cóż dopiero Wergiljusz, który całą masę mów zawartych w Eneidzie budował świadomie na przepisach retorycznej techniki, a w większej jeszcze mierze historycy, jak Liwjusz i inni. — O stałych motywach dotyczących treści tak w drwiący sposób wyraża się Lukjan, dając przepisy początkującemu mowcy: „Miej tylko ciągle Maraton na ustach... i niechaj w twych mowach słońce od perskich grotów się zaciemnia, Xerxes ucieka, a Leonidas obudza podziw, wspominaj ciągle Salaminę, Artemisjum i Plateje" (Rhet. praeceptor 18). I faktycznie te wspomnienia Maratonu i Salaminy są stałą ingredjencją nie-

mal wszystkich mów greckich publicznych, a im bardziej epigonowie wielkich bohaterów Grecji dalekimi byli od sławy i dzielności swych przodków, tem chętniej w publicznych mowach czy deklamacjach wywoływali cienie dawno minionej świetności. Wymowne na to przykłady czytamy między innemi w rozprawie Mor. p. t. De Athenarum gloria et gloriositate Atheniensium (Rozprawy Akad. Umiej. z r. 1905). Podobnie rzecz się ma z pewnemi ściśle dobranemi frazesami. Tak np. ów słynny ustęp z mowy G. Grakchusa ściganego przez siepaczy: Quo me miser conferam? quo vertam? In Capitoliumne? at fratris sanguine redundat! An domum? matremne ut miseram lamentantem videam et abiectam? — da się wywieść wstecz, jak udowodnił Norden, z najdawniejszej greckiej τέχνη retorycznej, a naprzód poprowadzić aż do czasów późnego cesarstwa. Więc szkoły retoryczne tak w Grecji jak i w Rzymie były tą kuźnią błyskotliwych powiedzeń, rzadkich zwrotów i point, do których zaprawiano młodzież, każąc jej w mitologicznych suasoriae i sądowych controversiae ćwiczyć język i uzbrajać się w cały arsenał niespodzianych połączeń wyrazów, antytez i oxymorów, stosowanych później i w życiu i w literaturze. Te szkoły retoryczne istniały w Rzymie już pod koniec republiki, jednak do prawdziwej potęgi urosły w czasach cesarstwa. Deklamuje wtedy każdy, niewykluczając cesarzy nawet tak trzeźwych jak August. Zwroty ukute w tych szkołach przedostają się nietylko do prozy, ale i do poezji. Owidjusz niejeden zręczny stąd przejął frazes, a związek Juwenala ze szkołą retoryczną jest aż nazbyt widoczny (np. piętnowanie zdrożności wieku, tyrady przeciw zbytkowi i bogactwom itd.). Morawski (według precyzyjnego określenia Sinki), widząc wybitnie retoryczne piętno prozaików rzymskich z epoki cesarstwa, bada tę retoryczną manierę poszczególnych autorów, a zarazem tradycję tej retoryki, która, ukuwszy raz jakiś niezwykły frazes, przekazywała go następnym pokoleniom tak, że pewne retoryczne kwiatki przez całe wieki powtarzały się w formie niezmienionej w poezji i prozie. Te ozdoby retoryczne wyłuskuje autor głównie z dzieła Seneki Starszego i bada ich historję u pisarzy rzymskich epoki cesarstwa aż do Ammjana Marcellina i Klaudjana, a wstecz sięga do poetów augustowskich i Katulla. Cała serja rozpraw, drukowanych przeważnie wśród prac komisji filologicznej krakowskiej Akademji Umiejętności, ale także w „Eos" i w czasopismach zagranicznych, poświęcona jest tym badaniom: De rhetoribus latinis observationes, Crac. 1892, Zur Rhetorik bei den römischen Historikern w Z. ö. G. 1893, Quaestionum Valerianarum specimen w Analecta graeco-latina, Cracov. 1893, Zur Rhetorik bei den römischen Schriftstellern w Philologus LIV (1895), De sermone scriptorum latinorum aetatis quae dicitur argentea observationes w Eos II 1895, Observationum de rhetoribus latinis auctarium w Eos V 1899, Rhetorum romanorum ampullae, Cracov. 1901, Parallelismoi sive de locutiorum aliquot usu et fatis apud auctores graecos et latinos, Cracov. 1902, Catulliana et Ciceroniana, Crac. 1903, Ovidiana, Crac. 1903, De Athenarum gloria et gloriositate Atheniensium Cracov. 1905, Quaestiones convivales, Cracov. 1916, De scriptoribus Romanis III et IV post Chr. natum saeculi observationes, Cracov. 1921, De Flavio Iosepho observationes w Eos XXVI 1923. Abstrahując od szczegółowego omawiania tych wszystkich rozpraw, zaznaczymy ogólnie, że nie są to suche zbiory materjałów, lecz jakby ilustracje, rzucone na szerokie tło historyczno-kulturalne. Wobec rozległych horyzontów autora i wskutek tego, że nie ma on wzroku jednostronnie utkwionego w jeden tylko cel, czy jeden problem (jak to się zwykle zdarza w podobnych pracach naukowych), rozprawy Morawskiego czyta się zawsze z wzrastającem zajęciem. Autor nietylko zbiera, wyjaśnia, podaje źródło i historję tych rhetorum ampullae; mimochodem dotknie też innych problemów np. stosunku Cicerona do Catulla (Catulliana), Velleiusa do Valeriusa Maximusa (Quaest. Val. specimen), albo też omówi pewne kwestje, dotyczące życia i zwyczajów starożytnych (Quaest. Conviv.).

Te prace, znane powszechnie i cytowane przez zagranicznych uczonych, zjednały Mor. sławę najlepszego znawcy retorycznego stylu pisarzy rzymskich. Już w r. 1893 poruczono mu referat z literatury nowszej o Velleiusu w Bursiana Jahresberichte str. 217—234. Później uczeni niemieccy jak Kroll, Norden,

Leo zachęcali autora, aby obserwacje te zebrał w jednem dziele syntetycznem. Morawski od tej pracy się uchylił, widocznie dlatego, że syntezę uważał za przedwczesną wobec ogromnego (po części niewydanego dotychczas) materjału retorycznego, który znał tak, jak nikt inny ze współczesnych mu uczonych.

Obok tych prac retorycznych biegły równolegle drobne przyczynki jużto z zakresu literatury i kultury rzymskiej, jak Petroniana w Eos I 1894, De C. Iulii Caesaris religione observationes aliquot w Eos XV 1, 1909, De carmine priapeo Vergilii altero w Eos XVI 1, 1910, De contentionibus litterariis apud Romanos imprimis apud Ciceronem w Eos X X 1, 1913 — już też ulubione przez autora przyczynki, dotyczące stylistycznych właściwości poszczególnych pisarzy rzymskich: De Propertii, Tibulli, Ovidii sermone observationes aliquot w Eos XII 1906, De metaphoris Tullianis observationes w Eos XVI 1, 1910, De Marci Iunii Bruti genere dicendi et philippica decima Ciceronis w Eos XVII 1, 1911, De oratione Philippi apud Sallustium w Eos XVII 2, 1911, Horatiana w Eos XIX 2, 1913, Tibulliana w Eos XX 2, 1914, De scriptoribus latinis novae observationes w Eos XXI 1916, De poetarum imprimis Augusteae aetatis sermone observationes aliquot w Wiener Studien 1915 t. 37, Adnotationes poetarum romanorum carminibus adscriptae w Eos XXII 1917. — Zwłaszcza rozprawki o stylu, sposobie wyrażania się i zasobach leksykalnych pisarzy łacińskich przynoszą ciekawy materjał obserwacyjny, który autor umie wyzyskać dla ich charakterystyki ogólnej; np. używanie czy też unikanie pewnych przymiotników i zwrotów językowych przez Tibulla, Propercjusza, Horacego i i. umożliwia mu sprecyzować sferę myśli i zakres zdolności twórczej odnośnych autorów.

Te ostatnie przyczynki wypłynęły przeważnie z ponownej lektury pisarzy rzymskich i dotyczącej ich literatury, którą to rolę przeorał raz jeszcze niestrudzony pracownik w ciągu lat 1909 do 1921, wydając w pewnych odstępach czasu poszczególne tomy swojej „Historji literatury rzymskiej". Obejmuje ona w 7 tomach dzieje piśmiennictwa rzymskiego od jego początków do końca trzeciego wieku po Chr.; dalsze czasy po wiek szósty po Chr. uwzględnił autor w osobno wydanym „Zarysie literatury rzymskiej" w r. 1922. Dzieło to było uwieńczeniem długoletniej pracy pedagogicznej i naukowej autora na niwie rzymskiej literatury. Wyciągnął tu bilans z całej swej dotychczasowej działalności, dał owoc dojrzały ustawicznego przestawania i poufalenia się z ludźmi tej tak odległej, a jednak tak nam bliskiej, bo tylu węzłami cywilizacyjnemi z kulturą europejską związanej epoki. Nie jest ono zwykłą redakcją wykładów uniwersyteckich, których wiele pokoleń uczniów przez długi lat szereg z jednakiem słuchało napięciem. Wczytując się w dzieła rzymskich pisarzy po raz ostatni, pisze autor pod bezpośredniem wrażeniem świeżej lektury; stąd też nie akademickie, sztywne, stają przed nami ich postacie, lecz ludzie z krwi i kości: poznajemy ich radości i smutki, przyjaźnie i nienawiści, wzniesienia i schyłki. Cała ta praca — jak słusznie zauważył Sinko — jest polowaniem na osobistości i zmuszaniem ich do wyjawienia tajemnic duszy. Rozbiory dzieł przeplatane są uwagami natury estetycznej, jednak subjektywizm w poglądach hamowany jest ciągłem uwzględnianiem sądów obcych, polegających na rzetelnych badaniach specjalnych. Nie o błyskotliwość poglądów chodziło autorowi, również nie o to, aby nową hipotezą zaćmić dotychczasowych badaczy: skromny autor nawet swoje własne badania uwzględnia tylko mimochodem, a nigdy siebie samego nie cytuje. Sumiennie za to wyzyskał tu cały nowszy dorobek filologiczny Europy, a w kwestjach spornych zajmuje przeważnie stanowisko pośredniczące, wolne od polemiki osobistej, z własnym sądem nigdzie się nie narzuca, ale też nie kryje się z nim tam, gdzie obca krytyka literacka (zwłaszcza niemiecka) dla celów ubocznych sądy świadomie wypacza, czy też prawdy nie widzi. Ten objektywizm zapewnia dziełu długą trwałość i rokuje mu liczne wydania nawet w Polsce, gdzie dotąd niema zwyczaju dzieł naukowych ponawiać drukiem — choćby anastatycznym — jak to się dzieje n. p. we Francji. Niemałą też zaletą książki jest ustalenie tzw. terminów technicznych, używanych z reguły w podobnych dziełach zagranicznych uczonych. Autor po raz pierwszy wprowadził je i przystosował do polskiego języka, częstem używaniem odjął im

SPRAWOZDANIE

Z CZYNNOŚCI

POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

ZA CZAS OD 1 STYCZNIA
DO 31 GRUDNIA 1924 R.

NAKŁADEM POLSKIEGO TOW. FILOLOGICZNEGO WE LWOWIE
1925

Skład i druk wykonano w zakładach graficznych „Książnica-Atlas“
we Lwowie.

1. Walne Zgromadzenie w r. 1924.

XXIX Walne Zgromadzenie Towarzystwa odbyło się we Lwowie dnia 24 maja 1924. Przewodniczył prezes Dr. Stanisław Witkowski, protokołował sekretarz Dr. Smolka.

Otwierając obrady, prezes wita przybyłego z Przemyśla prof. Borowieckiego, wyrażając mu równocześnie podziękowanie za bezinteresowne pośrednictwo między Towarzystwem a drukarnią przemyską Bluja.

W zeszłym roku prezes zapowiadał, że najbliższe W. Zgromadzenie odbędzie się zapewne bądź w Warszawie, bądź w Poznaniu. Tymczasem opłakane stosunki finansowe na to nie pozwoliły.

Co się tyczy ruchu naukowego w Kołach, jest on zadowalający; przoduje Lwów, gdzie w r. 1923 odbyło się odczytów 13.

Gorzej natomiast przedstawia się sprawa wydawnicza. Fatalnie odbija się na niej przesilenie finansowe państwa, które nie może wobec tego pośpieszyć z wydatniejszą subwencją. Towarzystwo nasze liczy 340 członków, co daje jako sumę wkładek kwotę 680 zł. Za to można wydrukować 3 arkusze. Główne nasze źródło dochodów: subwencja ministerjalna, wyschło tak, że od lipca 1923 nie otrzymaliśmy nic; na wniesione podanie nie nadeszła żadna odpowiedź. Zresztą zatamowanie ruchu wydawniczego można stwierdzić w całej Polsce. Jest to katastrofa dla nauki i kultury polskiej. Nauka stała się kozłem ofiarnym sanacji skarbu. Bibljoteki nie mogą prawie nic kupować; jesteśmy poprostu odcięci od ruchu naukowego europejskiego. U nas nauka uchodzi za zbytek. Bez subwencji organ naszego Towarzystwa, „Eos“ nie może się ukazywać; nie pozostaje nam więc nic innego jak samopomoc. Ale 4 zł. wkładki daje dopiero 1200 zł., za co można wydrukować najwyżej 6 arkuszy. W tak trudnem więc — jak się okazuje — położeniu nie było nasze Towarzystwo nawet w czasie wojny.

Druk „Studia Leopolitana“ wlecze się z braku czcionek w prowincjonalnej drukarni, a gdy wreszcie uda się druk do końca szczęśliwie doprowadzić, nowa praca, zupełnie już przygotowana do druku, będzie musiała poczekać na lepsze czasy.

I w tym roku sprawy finansowe stale zajmowały Wydział. Nową troską, która go zaprzątała, była sprawa uchronienia zdobytych funduszów przed katastrofalną dewaluacją.

W grudniu 1923 przypadło 50-lecie uzyskania doktoratu na uniwersytecie berlińskim przez założyciela Towarzystwa. prof. Dra Ludwika Ćwiklińskiego. Towarzystwo nasze pospieszyło z życzeniami.

Liczba członków Towarzystwa zwiększyła się o 23; liczba ta, nie odpowiada tej, jaka być powinna; może w nowym roku filologowie polscy w szerszej mierze poczują się, ze względu na ciężkie warunki, do obowiązku należenia do Towarzystwa. Mamy nadzieję, że powstanie nowych Kół Towarzystwa w Wilnie i Lublinie jest kwestją czasu.

Bardzo pożądanem byłoby nawiązanie stosunków z nauką francuską. We Francji codzienna prasa poświęca dużo miejsca ocenie prac naukowych i wogóle poziom prasy jest nierównie wyższy od naszej. Wystarczy tu wymienić tak poważne organy jak: Journal de Debats, Le Temps, Gaulois.

Na tymże mniej więcej poziomie stoi i prasa włoska.

Niedawno rozpakowaliśmy spuściznę po śp. dyr. Garlickim Zawiera ona 700—800 fotografij z zakresu rzeźby i architektury greckiej i rzymskiej jako też ze sztuki nowoczesnej, osobliwie malarstwa. W najbliższym czasie nastąpi zinwentaryzowanie i skatalogowanie zbiorów.

Zwracając się do skarbnika, prezes składa w pierwszej linji jemu podziękowanie za całoroczną pracę, jako że w roku sprawozdawczym miał on specjalnie wiele do roboty, a ponadto okazał się dobrą siłą finansową. Dziękuje następnie prezes Dr. Kowalskiemu za bezinteresowną pracę około wydania ostatniego rocznika Eos“, dziękuje wreszcie sekretarzowi.

Ponieważ redakcje niektórych pism codziennych zamieszczały bezinteresownie ogłoszenia o naszych posiedzeniach naukowych a nawet sprawozdania z odczytów — przeto prezes wyraża im serdeczne podziękowanie.

Co się tyczy składu redakcji „Eos“ — poprzednie Walne Zgromadzenie przekazało wybór trzeciego redaktora (poza prof.

Zielińskim i Sinką) Zarządowi. Korzystając z tego upoważnienia, Wydział zwrócił się do prof. Klingera w Poznaniu z propozycją objęcia godności. Tymczasem sprawa spełzła na niczem wobec tego, że prof. Klinger wyjechał do Kijowa i niema o nim żadnych wiadomości. Szczęśliwie złożyło się, że prof. Dr. Kowalski podjął się ofiarnie w dalszym ciągu prowadzenia druku „Eos", nie występując równocześnie w charakterze redaktora.

Po przemówieniu prezesa poprosił o głos sekretarz Towarzystwa i zakomunikował wiadomość o utworzeniu się Koła Towarzystwa filologicznego w Przemyślu, co zebrani przyjęli oklaskami.

Zkolei Dr. Pilch wniósł uwolnienie sekretarza od czytania sprawozdania rocznego, co jednomyślnie przyjęto. Tenże Dr. Pilch, jako członek Komisji rewizyjnej, przedstawił w jej imieniu wniosek na udzielenie skarbnikowi absolutorjum i podziękowania.

Przyjęto.

Zgodnie z porządkiem obrad przystąpił skarbnik do umotywowania wniosku podwyższenia wkładki rocznej. Wskazawszy na katastrofalne skutki dewaluacji z jednej strony a na słabe widoki uzyskania wydatnej subwencji z drugiej — skarbnik proponuje podwyższenie wkładki do 6 zł. rocznie, co przyjęto jednomyślnie.

Prezes podziękował Członkom za ich ofiarność na rzecz Towarzystwa.

Nastąpił odczyt Dr. Smolki p. t. „Rysopis w greckich aktach papirusowych".

W dyskusji zabrali głos: prof. Dr. Witkowski, radca Śmiałek i prelegent.

Po przerwie wybrano na wniosek sekretarza prof. Szczepańskiego i Szczerbańskiego do komisji skrutacyjnej, poczem nastąpił odczyt Dra Stanisława Pilcha p. t. „Wpływ Tacyta na powieść polską".

W dyskusji zabrali głos: radca Śmiałek, prof. Dr. Kowalski, Dr. Chodaczek, prof. Dr. Witkowski i prelegent. Tuż przed sprawozdaniem Komisji skrutacyjnej zabrał głos Dr. Pilch, by imieniem członków T-wa podziękować za pracę całoroczną Prezesowi, Wiceprezesowi i całemu Wydziałowi, poczem zaproponował wybór prezesa i wiceprezesa przez aklamację. Przyjęto.

Wkońcu zabrał głos imieniem Komisji skrutacyjnej prof. Szczerbański, by ogłosić wynik wyborów: lista, zaproponowana przez Zarząd, przeszła jednomyślnie w całości.

Wybrani więc zostali do Wydziału: Dr. Adolf Bednarowski, Dr. Władysław Chodaczek, prof. Dr. Konstanty Chyliński, prof. Dr. Ryszard Ganszyniec, prof. Marjan Golias, Dr. Jarecki Kazimierz, prof. Dr. Jerzy Kowalski, Dr. Franciszek Smolka.

Redaktorami „Eos“ wybrano ponownie: prof. Dra Tadeusza Zielińskiego i prof. Dra Tadeusza Sinkę.

W skład Komitetu redakcyjnego weszli ze Lwowa: Radca Wincenty Śmiałek i Dr. Kazimierz Jarecki.

Do Komisji rewizyjnej: Dr. Stanisław Pilch i Dr. Artur Rapaport.

Po upoważnieniu Zarządu do wyboru trzeciego redaktora porządek obrad wyczerpano, wobec czego prezes zamknął W. Zgromadzenie.

2. Działalność Zarządu.

Zarząd Towarzystwa ukonstytuował się na pierwszem po W. Zgromadzeniu posiedzeniu t. j. dnia 24 czerwca 1924, powierzając nadal obowiązki skarbnika prof. Goliasowi, a obowiązki sekretarza prof. Smolce. W ciągu roku Zarząd odbył ogółem posiedzeń 5. W ciągu roku sprawozdawczego zaprzątały Zarząd sprawy następujące:

Ponieważ na rok 1924 przypadło 50-lecie działalności naukowej założyciela T-wa i długoletniego jego prezesa prof. Dra Ludwika Ćwiklińskiego, Wydział T-wa postanowił uczcić to, dedykując Jubilatowi XXVI rocznik „Eos“. Uroczystego wręczenia Jubilatowi ozdobnego egzemplarza na uroczystem posiedzeniu dokonał Zarząd Koła poznańskiego.

Sprawą zasadniczego znaczenia, którą musiał zająć się Wydział, była sprawa języka artykułów i recenzyj, zamieszczanych w „Eos“; w szczególności chodziło o to, czy i w jakich rozmiarach powinien być dopuszczony język polski wobec tego, że „Eos“ w znacznej mierze przeznaczone jest i dla zagranicy. Ponieważ na tym punkcie w Wydziale wyłoniła się poważna różnica zdań w tym duchu, czyby nie należało tworzyć polskiej literatury filologicznej, uchwalono zwrócić się po opinję do Kół Towarzystwa.

Większość Kół oświadczyła się za językiem łacińskim wzgl. jednym z jęz. światowych dla artykułów, dopuszczając równocześnie język polski dla recenzyj i sprawozdań a także do artykułów z dziedziny humanizmu polskiego.

Nie spuszczał też z oka Zarząd doniosłej sprawy wymiany „Eos“ i „Studia Leopolitana“ za czasopisma zagraniczne; orędownikiem tej sprawy jest prof. Zieliński; trudność w tej sprawie tkwi w tem, że ponieważ „Eos“ wychodzi raz na rok, a czasopisma, które pragnęlibyśmy posiadać, są bądź kwartalnikami bądź miesięcznikami, przeto wymiana ta dla zagranicy nie przedstawia interesu.

Gdy w swoim czasie Min. spraw zagranicznych zwróciło się do Tow. naukowych w imieniu Ligi Narodów z żądaniem wygotowania spisu dzieł zagranicznych, wyszłych podczas wojny, którychby sobie odnośne Tow. życzyło, taki wykaz sporządziliśmy, jednakowoż nie otrzymaliśmy żadnej odpowiedzi.

W duchu ożywienia naszych stosunków z zagranicą poruszono też myśl, żeby uczeni polscy przesyłali odbitki swoich prac dziennikom włoskim, francuskim i angielskim. Tak jak ubiegłego roku, tak i w roku sprawozdawczym Towarzystwo nasze należało do Związku Polskich Towarzysłw naukowych, oraz do Syndykatu autorów i kompozytorów. W tem ostatniem Towarzystwie omówiono i załatwiono sprawę regulaminu Syndykatu oraz ułożenia tzw. kontraktu wzorowego.

3. Liczba członków.

W roku sprawozdawczym przybyło w Kole lwowskiem 25 członków, ubyło 2. Razem z Kołami: krakowskiem, liczącem 58 członków, poznańskiem, liczącem 32 członków, warszawskiem, liczącem 81 członków, miało Towarzystwo w roku 1924: 2 członków honorowych i 355 członków zwyczajnych.

Zmarł dyr. gimnazjum im. Batorego, tyt. zwycz. prof. literatury polskiej Dr. Konstanty Wojciechowski, autor mnóstwa prac, osobliwie z dziedziny powieści polskiej, wielki miłośnik filologji.

4. Stan finansowy.

W r. 1924 wkładka roczna członków wynosiła 6 zł., a dochód z wkładek przyniósł 1319·32 zł. W tym czasie otrzymało Towarzystwo subwencję ministerjalną w 2 ratach. Kwota, otrzymana w maju w wysokości 1110 zł. i kwota z listopada 500 zł.

pokryły koszta druku rocznika XXVI (1923) „Eos“ i umożliwiły wraz z dochodami z wkładek rozpoczęcie druku rocznika XXVII (1924) „Eos“.

Zarząd Towarzystwa poczuwa się do obowiązku złożyć na tem miejscu gorące podziękowanie Ministerstwu W. R. i O. P. za tak wydatną pomoc finansową, która umożliwiła wydawanie jedynego w Polsce pisma filologicznego.

Zestawienie dochodów i wydatków Towarzystwa zawiera też sprawozdanie z wydatków związanych z wydaniem księgi jubileuszowej ku czci prof. K. Morawskiego. Czysty dochód z rozsprzedaży księgi jubileuszowej, wynoszący 66 zł. 71 gr., wraz z dochodami, jakie przyniesie rozsprzedaż pozostałych egzemplarzy w ilości 90 t. części pol. i 75 t. części łać., stanowi osobny fundusz, którego cel Zarząd później oznaczy.

5. Czasopismo „Eos“.

W wykonaniu uchwały W. Zgromadzenia, by trzeciego redaktora wybrał Wydział — powierzono jednomyślnie uchwałą z dnia 24 czerwca obowiązki te prof. Dr. Ryszardowi Ganszyńcowi.

Jesienią 1924 ukazał się XXVI rocznik „Eos“, który do druku przygotował prof. Dr. Kowalski*).

Jako cenę rocznika XXVI oznaczono 9 zł. zarówno w kraju jak dla zagranicy.

6. „Studia Leopolitana“.

W bieżącym roku ukazał się drugi tomik, zawierający pracę prof. A. Rapaporta p. t. „Novi Testamenti graeci verba recipiantne praepositione praefixa vim perfectivae actionis necne“.

7. Odczyty, wygłoszone w Kole lwowskiem.

1. Prof. Dr. Jerzy Kowalski: Wpływ sofistyki na tragedję (15. II. 1924).

2. Prof. Dr. Ryszard Ganszyniec: Początki kultu delfickiego (8. III. 1924).

3. Prof. Dr. Konstanty Chyliński: O powstaniu urzędu cenzorów (29. III. 1924).

*) W marcu 1925 ukazał się XXVII, a rozpoczęto już druk rocznika XXVIII.

4. Dr. Stanisław Pilch: Wpływ Tacyta na literaturę polską (12. IV. 1924).

5. Dr. Franciszek Smolka: Rysopis w greckich aktach papirusowych (24. V. 1924).

6. Dr. Stanisław Pilch: Wpływ Tacyta na powieść polską (24. V. 1924).

7. Dr. Adolf Bednarowski: Horacy a Konarskiego Carmina latina (16. VI. 1924).

8. Prof. Dr. Stanisław Witkowski: Czy Temistokles był zdrajcą? (31. X 1924).

9. Prof. Dr. Ryszard Ganszyniec: Z nowszej literatury religjoznawczej (31. X. 1924).

10. Dr. Stanisław Pilch: Wpływ Tacyta na literaturę polską XVII wieku (22. XI. 1924).

11. Dr. Franciszek Smolka: Z dziedziny egipskiej polityki agrarnej Hadrjana (13. XII. 1924).

12. Prof. Dr. Stanisław Witkowski: Rachunek sumienia filologji za ostatnie pół wieku (13. XII. 1924).

8. Sprawozdanie Koła krakowskiego.

Walne Zgromadzenie członków krakowskiego Koła filologicznego odbyło się dnia 19 lutego 1924 pod przewodnictwem prof. Dra Leona Sternbacha. Po złożeniu sprawozdania przez sekretarza Koła i skarbnika za rok 1923 udzielono absolutorjum dotychczasowemu Zarządowi, poczem dokonano wyboru Zarządu na rok 1924.

Przewodniczącym obrano ponownie prof. Dra Leona Sternbacha, jego zastępcą, również ponownie, dyrektora gimn. Józefa Winkowskiego; do Wydziału powołano: dyrektora Stanisława Bednarskiego, profesorów Franciszka Jachimczaka, Jana Kowalikowskiego, Piotra Liszkowicza, Mieczysława Rozmarynowicza, Dra Stanisława Skiminę i Barbarę Sypniewską. Do komisji rewizyjnej zaproszono prof. Dra Bronisława Świbę i Władysława Krukowskiego. Wydział ukonstytuował się, wybierając skarbnikiem prof. Mieczysława Rozmarynowicza, a sekretarzem Dra Stanisława Skiminę.

W ciągu roku 1924 wygłoszono następujące odczyty:

1. Prof. Dr. Piotr Bieńkowski p. t. „Homer w Pompei i Safo w Rzymie“ (19 lutego).

2. Prof. Dr. Leon Sternbach p. t. „Przyczynki do historji attycyzmu“ (26 kwietnia).

Dnia 16 grudnia odbyto posiedzenie w sprawie odpowiedzi na zapytanie Zarządu głównego Pol. Tow. Filol. we Lwowie, jaki język ma być dopuszczalny w artykułach, drukowanych w czasopiśmie „Eos“. Uchwalono i przesłano następującą odpowiedź: 1. Użycie języka w artykułach, drukowanych w „Eosie“, zasadniczo winno być pozostawione woli autora, pożądanym jednak w pracach filologicznych jest przedewszystkiem język łaciński. Wskazaną byłoby rzeczą, by dla łatwiejszej orjentacji zagranicznych czytelników po artykułach polskich dodawano krótkie streszczenie w języku łacińskim, francuskim it. p. 2. Język polski w artykułach naukowych nie tylko może, ale także powinien być używany przed innemi nowożytnemi językami zagranicznemi, by w ten sposób wywalczał sobie należne mu prawa w kulturze świata. 3. Językiem recenzyj z reguły powinien być język polski, gdyż ta część „Eosu“ przeznaczona jest prawie wyłącznie dla czytelników polskich. Recenzje dzieł polskich pożądane są w obcym języku, by zagranica mogła zapoznać się z naszemi pracami.

9. Sprawozdanie Koła warszawskiego.

Członkami Zarządu byli: Zofja Cierniakowa (skarbniczka), Stefan Cybulski, Mikołaj Kłosowski (wiceprezes), Marja Maykowska, Wiktor Porzeziński, Gustaw Przychocki, Stanisław Seliga (sekretarz), Tadeusz Zieliński (prezes). Na posiedzeniu Koła dnia 16 czerwca 1924 wybrano nowy Zarząd, do którego weszli: Zofja Cierniakowa (skarbniczka), Stefan Cybulski, Karol Dąbrowski (wiceprezes), Eugenjusz Mańkowski (sekretarz), Wiktor Porzeziński, Gustaw Przychocki, Ignacy Wieniewski, Tadeusz Zieliński (prezes).

Wygłoszono następujące odczyty:

1. Dr. Ign. Wieniewski p. t. „Prolegomena Wolffa w świetle najnowszej krytyki“ (25. I. 1924).

2. Prof. T. Zieliński p. t. „Najnowsze czasopismo filologiczne we Francji“ (25. I. 1924).

3. Prof. A. Krokiewicz. p. t. „Moment satyryczny w komedjach Terencjusza“ (22. II. 1924).

4. Dr. Ign. Wieniewski p. t. „Technika zapowiedzi przyszłych zdarzeń u Homera“ (23. V. 1924).

5. Prof. T. Zieliński p. t. „Motyw ucieczki w starożytności“ (16. VI. 1924).

6. Prof. T. Zieliński p. t. „Rzekomy Livius redivivus“ (7. XI. 1924).

7. Dr. St. Seliga p. t. „O nowej gramatyce łacińskiej prof. T. Sinki“ (19. XII. 1924).

Frekwencja: 20—30 osób na każdem posiedzeniu.

Zebrań Zarządu odbyło się 6.

Nowych członków przybyło 8.

10. Sprawozdanie Koła poznańskiego.

Walne zebranie Koła poznańskiego odbyło się 7-go lutego 1924 r. Po złożeniu sprawozdania przez sekretarza i skarbnika Koła za rok 1923 udzielono dotychczasowemu Zarządowi absolutorjum, poczem wybrano nowy Zarząd na rok 1924 w następującym składzie: prof. Dr. Ludwik Ćwikliński, przewodniczący, dyr. Dr. Antoni Borzucki, zastępca przewodniczącego, prof. Dr. Seweryn Hammer i prof. Dr. Witold Klinger, członkowie Zarządu, prof. Franciszek Dubas sekretarz, prof. Stanisław Dedio skarbnik.

Na posiedzeniach naukowych, które w ciągu r. 1924 odbywały się w lokalu Seminarjum Filologji Klasycznej, wygłoszono następujące odczyty:

1. Prof. Dr. Mieczysława Ruxerówna: Kultura egejska (z przeźroczami).

2. Prof. Dr. Hammer: O kompozycji 6-ej i 9-ej sielanki Wergiljusza.

3. Prof. Dr. Śmieszek: Historyczny prototyp Tantala.

4. Prof. Dr. Klinger: Z dziejów jambu ludowego w Grecji (część I).

5. Prof. Dr. Klinger: Z dziejów jambu ludowego w Grecji (część II).

Prof. Dr. Ruxerówna: Starożytne złotnictwo artystyczne.

Na posiedzeniu z dnia 10 października 1924 r. profesor Dr. Hammer referował sprawę czasopisma „Eos“, wysuwając kilka wniosków, dotyczących redagowania czasopisma. Referentowi poruczono wysłanie w tej kwestji pisma do Zarządu głównego we Lwowie.

Dnia 28 listopada 1924 r. odbyło się uroczyste posiedzenie Koła celem uczczenia 50 rocznicy pracy naukowej prof. Dr.

Ćwiklińskiego. Zebranie odbyło się wśród licznie zgromadzonych członków Koła, przedstawicieli Uniwersytetu, Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Kuratorjum i t. d. Imieniem Koła poznańskiego przemówił prof. Dr. Klinger, podkreślając zasługi Jubilata, poniesione około filologji klasycznej i około rozwoju polskiego szkolnictwa wyższego w b. zaborze austrjackim. Imieniem Zarządu Głównego przemówił prof. Dr. Hammer, wręczając Jubilatowi dedykowany Mu rocznik „Eos“ i list od Zarządu Głównego, poczem przemówił jeszcze dyr. Ostrowski imieniem najdawniejszych uczniów Solenizanta, wreszcie pan Bzdęga, przedstawiciel studentów filologji klasycznej tutejszego Uniwersytetu. Do głębi wzruszony Solenizant w serdecznych słowach podziękował za objawy uznania. Po uroczystości wygłosiła prof. Dr. Ruxerówna odczyt p. t.: Starożytne złotnictwo artystyczne.

11. Sprawozdanie Koła przemyskiego.

Koło odbyło w roku 1924 dwa zebrania, a mianowicie:

1. Dnia 10. V. 1924, na którem uchwalono zawiązanie miejscowego Koła.

2. Dnia 27. X. 1924, na którem omawiano bierzące sprawy Koła oraz wysłuchano referatu prof. Adamowskiego o tłumaczeniu pieśni Horacego.

Koło liczy 21 członków z pośród gron nauczycielskich tut. gimnazjów.

XIX. ZESTAWIENIE DOCHODÓW I WYDATKÓW POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO ZA CZAS OD 1 STYCZNIA DO 31 GRUDNIA 1924.

I. Obrót Kasowy:

Dochód:

1. Pozostałość kasowa	zł.	59·24
2. Wkładki członków*)	„	1.319·32
3. Subwencje Min. W. R. i O. P.		
1. z dn. 12/V b. r. Nr. 5478/IV 1924	„	1.110·—
2. „ 14/XII b. r. Nr. 2233/W. R. 1924	„	500·—
4. Ze sprzedaży czasopisma	„	164·—
5. Dar Dr. K. Jareckiego	„	20·—
6. Tytułem odsetek	„	7·02
Razem	zł.	3.179·58

Rozchód:

1. Druk sprawozdania z czynności T-wa za rok 1923 i program W. Zgromadzenia w r. 1924	zł.	95·—
2. Reszta za druk XXVI rocz. (923) „Eos“	„	1.197·—
3. Na conto druku XXVII rocz. (924) „Eos“	„	1.050·—
4. Wydatki administracyjne	„	111·03
5. 2% od wkładek do Związku Pol. T. N.	„	60·—
6. Kursorowi i służbie	„	70·05
Razem	zł.	2.583·08
Do tego zapas kasowy**)	„	596·50
Zgodnie z dochodem	zł.	3.179·58

*) W tem od koła lwowskiego . . . . . zł. 859·—
„ „ krakowskiego . . . . . „ 223·33
„ „ warszawskiego . . . . . „ 145·—
„ „ poznańskiego . . . . . „ 91·99

**) Pozostaje do zapłacenia za „Eos“ rocz. XXVII.

II. Fundusz „Studia Leopolitana“:

Dochód:

1. Pozostałość kasowa	zł.	14·56
2. Ze sprzedaży „Studia Leopolitana“ zeszyt II. .	„	56·—
Razem . .	zł.	70·56

Rozchód:

1. Reszta za druk zesz. II Stud. Leop.	zł.	50·—
Do tego zapas kasowy	„	20·56
Zgodnie z dochodem .	zł.	70·56

III. Fundusz księgi jubileuszowej ku czci profesora Dr. K. Morawskiego:

Dochód:

1. Subwencje Ministerstwa W. R. i O. P.		
1. z dn. 7/XI 921 L. 8600/IV 1921 .	Mp.	1,000.000·—
2. „ 9/VI 922 L. 5673/VI 1922 .	„	250.000·—
3. „ 15/II 923 L. 1344/IV 1923 .	„	700.000·
2. Dar gimnazjum z Krosna 23/3 922 . .	„	2.000·—
3. „ „ „ Mielca 21/7 922 . .	„	925·—
4. Tytułem odsetek	„	45.120·81
5. Z rozsprzedaży księgi w r. 923—4 . .	„	120,055.900·—
	Mp.	122,053.945·81

Rozchód:

1. Koszt wydania księg. K. Morawskiego .	Mp.	1,905.700·—
2. Koszta administracji	„	42.387·—
	Mp.	1,948.087·—
Do tego zapas kasowy	„	120,105.858·81
	Mp.	122,053.945·81